

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXX	Год.	2000.	С	1-320	1-24	Чачак 2000.
Vol.		Year		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXX

ČAČAK
2000.

UDK – 06.055.2 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXX

ЧАЧАК
2000.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXX**

**Редакциони одбор
Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ
и НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Први уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Технички уредник
МИЛАН МАРТИНОВИЋ**

**Графичка обрада
МИЛИНКО БОГИЋЕВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

**Класификатор радова
ЗОРИЦА ПОРЧИЋ**

**Лектор
БОШКО ЂАЛОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на енглески
ИВАНА НЕДЕЉКОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ-ВИДОЈКОВИЋ**

Издавач: Народни музеј – Чачак

**www.cacakmuzej.org.yu
e-mail: camuzej@eunet.yu**

**Штампа
„СВЕТЛОСТ” – Чачак**

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

**ПРАИСТОРИЈСКА ХУМКА НА ЛОКАЛИТЕТУ
АДЕ У СЕЛУ ПРИЈЕВОРУ**

Лидија Никитовић
УО 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 903.5 (497.11)

Систематским рекогносцирањем терена чачанске општине током 1981. године у атару села Пријевор евидентирана је праисторијска некропола од седам хумки. Налазиште је лоцирано на видовско - пријеворском гробљу и околини, на пространој равној тераси која се уздиже изнад ушћа Каменице у Западну Мораву и плавног терена уз корита обе реке. У оквиру самог гробља налазе се три хумке изразито калогастог облика, пречника од 18 до 20 м, које се у основама додирују али су оштећене укопавањем гробних рака и изградњом капеле. Две хумке, неколико десетина метра северније, доста су заравњене како трасом сеоског пута тако и обрадом земљишта. Још две хумке у суседним парцелама,¹ у воћњаку раскопане су од стране мештана а по њи-

1. Хумка се налази на окућници М. Кујунџића, мештанина села Пријевор.

ховом казивању имале су централну конструкцију од камена. Једино је хумка 500 м источно, у потесу Аде, нешто боље очувана и зато планирана за истраживање. Током накнадног рекогносцирања овог простора 1994. године, на парцели преко пута гробља регистровани су остаци насеобинске керамике из различитих праисторијских периода, од енеолита до гвозденог доба. Ови подаци указују да се ради о комплексном локалитету где се заједно налазе и некропола и насеље. Укопавањем гробне раке 1987. године, пронађена је бронзана фибула са ногом у облику беотског штита, торквес, масивна наруквица и једно гвоздено копље. Овај налаз који потиче из једне хумке на простору савременог гробља датује се од VIII-VI века пре нове ере.²

Ископавање усамљене хумке у потесу Аде обављено је почетком јула 1996. године.³ За разлику од некрополе на пријеворско-видовском гробљу, која је лоцирана уз сам обод терасе, хумка у Ади удаљена је неколико десетина метара од падине и насута на равном делу терасе. Према димензијама 15 x 15 м, спада у ред објеката средње величине, а калота, мада доста правилна, на терену је слабо уочљива. Њена релативна висина износи 0,85 м од нивоа здравице. Ископавања су показала да је тумул имао релативно једноставну конструкцију. Насут је на претходно заравњеном терену - здравици жућкастом земљом истог квалитета. По периферији око целог тумула изграђен је правилан прстен од крупног речног облутка који је густо слаган у два или три реда. Пречник ове конструкције, чија је улога како магијска тако и конструктивна, износио је 14 м. Просечна ширина била је око 1,20 м, а највећи евидентирани промер износио је 1,70 м. Унутрашња ивица формације знатно је квалитетније урађена, док је на периферији камен слаган у једном реду а поједини облаци налазили су се издвојени. Местимично међу облацима налажени су комади угљенисаног дрвета и фрагменти керамике.⁴

У јужном делу хумке регистровано је оштећење прстена на површини 2,5 м x 1,5 м, а на једном делу он се потпуно прекидао. Касније је констатовано да је до оштећења дошло услед укопавања једног спалишта.

Ова хумка, како су показала ископавања, формирана је за потребе само једне сахране током раног бронзаног доба, а касније је послу-

2. М. Стојић-Л. Никитовић, *Ada in Prijevor bei Čačak*, *Starinar* XLVII, Beograd, 1996, 205-206, Abb.; Л. Никитовић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 12-13, Т.V/7-9.

3. У истраживачкој екипи били су: Л. Никитовић, Р. Васић и М. Стојић.

4. Ови фрагменти вероватно су припадали деловима уништене урне гроба бр. 2.

жила за још једну секундарну сахрану. Садржавала је више археолошких целина:

- централни гробни прилог;
- примарни гроб спаљеног покојника;
- површину са керамиком у западном делу хумке са спољне стране прстена;
- урну са спаљеним костима (секундарни гроб);
- накнадно укопано спалиште.

Централни гробни прилог састојао се од четири суда која су постављена у првобитно средиште тумула пре његовог дефинитивног насипања. Постављени центар у односу на првобитни померен је према северу за 0,80 м. Посуде су лежале у низу правцем исток-запад, у вертикалном положају. Недостатак било какве конструкције од камена, као и киселост земљишта, условили су лошу очуваност ових налаза.

Суд 1 је нађен у фрагментованом стању без могућности реконструкције. На основу регистрованих фрагмената ради се о коничном пехару са тракастим дршкама.

Суд 2 (Т. 1, сл. 1) је делимично реконструисани биконични пехар (обод и део врата недостају), са две тракасте дршке које спајају обод и раме. На основу сачуваних делова пехар је вероватно имао развучен елипсоидни обод са крилцима.

Суд 3 (Т. 1, сл. 3) је конични двоухи пехар са елементима за реконструкцију. Керамика је црвенкастомрка, лоше печена.

Суд 4 (Т. 1, сл. 4) је конични пехар са две тракасте дршке које не прелазе висину обода. На најширем делу налази се издужена аплика, а по ободу тече низ овалних утисака. Као и претходна три, био је испуњен земљом, али је садржавао прилог. То је мали двоухи пехар заобљеног реципијента са дршкама које не прелазе висину обода (Т. 1 сл. 5).

Примарни гроб спаљеног покојника (гроб 1) налазио се у западном делу хумке, удаљен 3,75 м од првобитног центра тумула, односно од централне групе судова, и лежао на здравици (рел. дубина 0,60 м). То је плитка јама пречника око 1 м, у којој су се налазиле расуте калцинисане кости, комади угљенисаног дрвета, а местимично се уочавала црвенкасто нагорела земља. У средишту ове површине регистрована су два цела и један фрагментован облутак. У оквиру гроба нису евидентирани никакви прилози. Мала површина на којој се налазе спаљене кости као и мали интензитет горења указују да је покојник спаљен ван хумке, а онда је маса са ломаче донета и положена на ово место пре

насипања тумула. Стратиграфски положај овог гроба као и налаз четири суда из средишта тумула указују на њихову истовременост и повезаност.

За време настанка тумула могу се везати групе керамике констатоване на крајњој западној периферији, уз спољну ивицу каменог венца. Регистроване су четири овакве групе које садрже бројне фрагменте сличних карактеристика. Издвојене су две врсте обода, тако да се ради о остацима два већа суда. Остаје нејасно да ли је у питању ритуално ломљење посуда или је њихова фрагментарност резултат обраде земљишта, с обзиром на малу дубину налаза.

Осим ових целина које несумњиво припадају времену насипања тумула, евидентиран је још један гроб секундарног карактера. Готово испод саме површине, у југозападном периферном делу, нађени су остаци уништене урне (гроб 2). Ради се о самом дну суда са мањом количином спаљених костију. Ово гробно место лоцирано је у оквиру каменог венца ближе његовој унутрашњој ивици. Постављањем урне оштећен је камени прстен а неколико облутака послужило је за ограђивање гробног места. Уз урну се налазио и прилог од два пехара са обе стране трбуха суда, а реконструкција једног је била могућа (Т. 1, сл. 2). Суд-пехар је наглашеног биконичног трбуха, коничног врата и цилиндричне стопе. Обод је незнатно ромбично извучен, а од њега полазе две тракасте дршке ка рамену. На њиховом највишем делу налазе се пластичне апликае-рошчићи. На трбуху су четири симетрично распоређена брадавичаста задебљања повијена сасвим благо према стопи. Типолошки припадају ватинској култури, а аналогија како за сам облик тако и за начин сахране забележена је на локалитету Ивково брдо у Крстацу (Драгачево).⁵

У близини урне на 2,75 м источно, на месту оштећења прстена, регистровано је спалиште. Ломача није равна како је уобичајено, већ је формирана у облику јаме коничних страна и равног дна. Елипсоидног је облика, димензија 1,60 м x 1,20 м, дубине 0,30 м и јасно ограничених ивица у односу на околни терен. Посебно је интензиван слој црвено печене земље који се налазио уз северну ивицу дебљине и до 0,25 м. На површини као и у самом спалишту налажени су крупни комади угљенисаног дрвета. Осим једног атипичног фрагмента керамике других налаза није било, па чак ни трагова спаљеног остеолошког материјала.

5. М. Икониновић, *Сахрањивање под хумцима бронзаног доба у чачанском крају*, Чачак, 1985. кат. бр. 47.

На основу интензитета горења и димензија, овде је можда спаљен покојник, али збуњује потпуни недостатак остеолошког материјала.

Систем изградње хумке у коме доминира камени венац, начин примарне сахране (гроб 1), као и централни прилог судова, несумњиво казују да се ради о гробној целини насталој током раног бронзаног доба, за потребе само једне сахране. Хумка је послужила и у каснијем периоду за још једну сахрану, гроб 2 (урна са спаљеним костима). Форма једног од реконструисаних пехара указује на ватинску културу, односно њену рану фазу.

ЗАКЉУЧАК

Својом концепцијом тумул се уклапа у општу слику објеката ове врсте насталих током раног бронзаног доба. Међутим, досадашња истраживања показују и значајну разноврсност како концепције саме архитектуре тако и ритуала самог сахрањивања.⁶ Презентован материјал из централног налаза показује заступљеност два типа пехара чији се облици везују за време раног бронзаног доба, односно за почетке ватинске културе. Осим тога занимљива је сама локација тумула. Хумка се налази на почетку чачанске котлине, на изласку Западне Мораве из Овчарско-кабларске клисуре. Одавде већ почиње територија другачијих геоморфолошких карактеристика са повољном везом ка басену Велике Мораве и ка Подунављу. Ова природна комуникација омогућавала је лакшу размену идеја и добара између ових подручја, брдско-планинских крајева иза Јелице и територије Западне Србије. Налаз карактеристичних двоухих пехара говори о културној и историјској повезаности на ширем географском простору. Појава ових керамичких облика заступљена је на бројним локалитетима у Подунављу⁷ и Јужној Србији. На простору Јужне Србије овакав тип пехара послужио је за

6. M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, dissertationes et monographiae, T. XXVI, Beograd, 1985, 27-35. Појава каменог венца регистрована је на локалитетима Вишесава и До у Дрежнику. Такође делимично очуван камени прстен налазио се у хумци Велико поље у Јанчићима: Л. Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, 1996, 25 - 31, сл. 7. У хумкама X, XII и VX у Белотићу, и хумци I у Белој Цркви регистроване су конструкције каменог прстена (М. Гарашанин *Праисторија на јилу Србије*, I, Београд, 1973) 256. Појава спаљивања покојника и полагање кремираних остатака у овалну гробницу забележена је на локалитету Сува чесма у Лучанима. М. Икодиновић, н. д.

7. M. Stojić-L. Nikitović, *Adal in Prijedor bei Čačak*, 212, Abb. 4; M. Stojić, *Le bassin de Morava a l'age de bronze et la period de transition de l'age de bronze a celui de fer*. The Yugoslav Bassin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B. C. ed. N. Tasić, Beograd - Vršac 1996, 237-242.

издвајање посебне културне групе Бубањ Хум III.⁸ Сви регистровани примерци пехара припадају искључиво насеобинској керамици, а на појединим локалитетима запажене су и две развојне фазе (Вецина Мала-Мајур)⁹. Изразита заступљеност двоких пехара међу керамичким налазима наводи на закључак да они представљају једну од битних карактеристика раног бронзаног доба територије на којој ће се касније формирати класична ватинска култура,¹⁰ односно потврђује теорију да је ватинска култура настала не на територији јужног Баната већ простору Шумадије и Поморавља где су и налазишта са старијим керамичким материјалом.¹¹

Што се тиче овог дела западног Поморавља и околине Чачка, двоухи пехари чије дршке не прелазе висину обода регистровани су на градинском насељу Соколица-Остра¹² као и на налазишту равничарског типа (локалитет Слатина - Горња Горевница).¹³ На овом последњем вишеслојном локалитету, у једној релативно плиткој јами за одлагање пепела, регистрован је један цео и неколико фрагмената широких двоухих пехара, биконичног облика али равног обода. Поједини примерци дршки поседују лучна удубљења налик на будуће типове са „ansa lunata”, што је карактеристика ватинске керамике. У истој целини регистровани су и нешто развијенији типови биконичних пехара са крилцима на ободу. Аналогије за овај тип судова забележене су на већ поменутој градини Соколица у Остри. Треба поменути неизоставно и блиско налазиште Милића градину у Љуљацима код Крагујевца, где се на насеобинском материјалу јављају типолошки истоветни пехари датовани у хоризонт Љуљаци I и II, односно у рану фазу ватинске културе (протоватин).¹⁴

У прилог развоју и генези облика током ране фазе ватинске културе говоре и положај секундарног гроба и спалишта у хумци 1 Аде.

8. М. Гарашанин, *Ибид.*, 164 и д.

9. М. Стојић, *Пришћоријско насеље Вецина Мала*, Старинар, XXXVII, Београд, 1986, 145-152.

10. М. Стојић-Л. Никитовић, n. d.; М. Стојић, *Le bassin de Morava a l'age de bronze et la period de transition de l'age de brinze a celui de fer*, 248-250

11. Н. Тасић, *Јужословенско Подунавље од индоевропске сеобе до њродора Скиџа*, Нови Сад-Београд 1985. 58 и д.; М. Стојић, *Lieux de trouvaille de la ceramique de tip Vatin en Serbie au sud de Sava Danube*. Die Culturen der Brinzezeit in dem Gebeit des Eisemen Tores, Bucarest, 1998, 88 i d.

12. М. Стојић, *Ibid.*, 83 Pl. VII 1-4.

13. М. Стојић, *Lieux de trouvaille de la ceramique de tipe Vatin en Serbie au sud de Save et Danube*, 83, Pl. III, 1-3, Pl. VIII 1-4

14. М. Богдановић, *Љуљаци*, Крагујевац 1986. сл. 139 - 142. Аутор студије хоризонт Љуљаци I назива и протоватински а хоризонт Љуљаци II синхронизује са Панчево - Омољца фазом. Isti, *Mittel Serbien in der Bronzezeit und die Vatina-Kultur*, The Ygoslav Danube Basin and neighbouring regions in the 2 nd Millenium B. C., ed. Nikola Tasić, Belgrade- Vršac 1996, 97 i d.

Ове целине су постављене на периферији вероватно са циљем да се не угрози примарна сахрана. На тај начин може се претпоставити да временска разлика између гроба 1 и 2 није велика.

Керамички налаз из хумке (централни налаз), аналоган са сличним примерцима поморавских и подунавских локалитета, говори о стилском и културном јединству на великом географском простору. Појава сахрањивања под тумулима резултат је аутохтоне традиције када становништво задржава погребни култ, али много лакше усваја облике материјалне културе. Стога се може говорити да културна трансформација на овом подручју није резултат етничких покрета, већ се ради само о преузимању стила. Ова специфичност погребног ритуала која одликује Западну Србију, део западног Поморавља и Шумадију, карактеристична је и за каснији период пуног процвата ватинске културе, која на поменутих територијама задржава традицију сахрањивања под хумкама,¹⁵ али остали материјал, посебно керамика, показује изразиту сличност и јединство у оквиру целокупног ватинског простора. Досадашња истраживања показују даљи развој ове културно историјске формације који је обележен конзервативним начином сахрањивања под хумкама (Мојсиње, Добрача) и новим упливом у керамички стил. Ово се односи на појаве утицаја Вербичоара културе у орнаментисању керамике на насељу у Љуљацима као и на Градини Соколица¹⁶ у Остри. Појава елемената Хигелграбер¹⁷ стила на урнама некрополе у Мојсињу (хумка 1) документује културолошке везе овог дела Поморавља са Средњом Европом.

15. Ур. М. Garašanin, *Zapadnosrpska varijanta vatinske kulture*, Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Bronzano doba, Sarajevo, 1983, 752 i d.

16. М. Stojić, *Lieux de trouvaille de la ceramique de type de Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube*, 88 i d., Pl. VII/1.

17. L. Nikitović, M. Stojić, R. Vasić, *The Mound Necropolis Ligovi-Bent in Mojsinje, Excavations in 1977*, Starinar XLVIII.

PREHISTORIC BURIAL MOUND AT ADA LOCALITY
IN THE VILLAGE OF PRIJEVOR

Within research project 'Burial mounds in the Čačak vicinity', in 1996, the systematic excavation of the mound at the village of Prijedor at Ada locality was carried out. This isolated mound was situated 500 m eastern from the registered necropolis at Vidova-Prijedor cemetery. At this locality situated along the edge of the river terrace above the Kamenica mouth into the West Morava river, the necropolis with seven mounds, which are highly damaged both due to the grave digging along the village road and agricultural practices, has been registered. With regard to the previous random findings from one mound at the present cemetery, the initial inference was that this tumulus belonged to Halschtat epoch (the older Iron Age). Nevertheless, the excavation results has proved that this isolated mound entirely belongs to the Bronze Age.

The Adam mound was of regular sector and relatively plain construction, rather low, 15 m in diameter. It was set up on the previously levelled terrain - subsoil, with yellowish soil of the same quality. Around the entire tumulus, a regular ring was made from coarse round pebble, out of which two or three dense layers were formed. The construction was 14 m in diameter, its average width amounting to 1.20 m. The tumulus contained the following archeological wholes:

- the central burial supplement composed of four pots (T. I; plate 1, 3,4), which were placed in the initial tumulus center, directed towards east-west. The fifth cup was found as an additional part (T. I, plate 5) in a pot, which according to its type belongs to conical bilobe goblet (T. I, plate 4).

- primary grave of the burnt deceased (grave 1), situated in the western mound part. It was shallow, oval hole, about 1 m in diameter, containing spread calcified bones, charred woods, and partially preserved redish burnt soil. Within the very burial spot, no findings were registered. The data obtained revealed that the deceased was burnt outside the mound and then brought from the stake and placed prior to tumulus filling in.

The time of tumulus establishment can be connected with four groups of ceramics registered on the western circumference of the ring external side.

An additional secondary burial was noted in the mound. The urn remains (bottom and potbellied part) - grave 2, were recorded in the southern tumulus part at the spot on which ring damage had been observed. Coupled with the urn, two supplementary goblets placed at the both potbellied sides of east-west direction, were also registered. According to the fragments found, one goblet was reconstructed (T. I, plate 2). Its shape refers to Vatin culture, i.e. its early stage.

The stake spot was recorded in the urn vicinity, 2.75 m in the east within the damaged stony wreath. It was digged as a conical hole, the dimensions of which totalling to 1.60 x 1.20 m and to 0.30 m in depth.

The mound construction, grand stony wreath, traits of the primary burial (grave 1), coupled with the central pots supplement indicate that the inheritance dates back to the early Bronze Age. Somewhat later, during the early Vatin stage, the mound served for one additional burial.

The mound ceramics analogous to the shapes found in the Pomoravlje, Podunavlje and the southern Serbia settlements, indicate the cultural unity over the wide geographical area. Furthermore, the burial mounds resulted from autochthonous tradition of the western Serbia, part of the Pomoravlje region and Šumadija inhabitants. It is also a significant feature of the middle Bronze Age, classical Vatin culture and gives, therefore, the aforementioned cultural, historical formation a specific regional feature (western Serbian variety of the Vatin culture).

Lidija Nikitović

TERTRE PRÉHISTORIQUE DANS LE SITE ARCHÉOLOGIQUE ADA DU VILLAGE DE PRIJEVOR

Dans le cadre du projet de recherches sur „l'Inhumation sous les tertres dans les environs de Tchatchak”, des fouilles systématiques ont été effectuées en 1996 sous un tertre du village de Prijedor, dans le site appelé Ada. Ce tertre isolé se trouve à 500 m de la nécropole enregistrée au cimetière qui appartient aux villages de Vidova et de Prijedor. Dans ce site s'étendant sur le bord d'une terrasse qui domine le confluent de la Kamenica et de la Morava Occidentale, une nécropole de sept tertres fut enregistrée au cours des travaux de reconnaissance. Ces tertres étaient endommagés dans une large mesure, tant par le creusage des fosses pour l'enterrement des morts que par la construction d'une route rurale et par des travaux agricoles. Étant donné que les objets, mis au jour fortuitement dans un des tertres du cimetière actuel, dataient de la période de Hallstatt, on avait entrepris des fouilles archéologiques avec la conviction que ce tumulus remontait, à son tour, à cette même période. Les résultats obtenus ont montré, cependant, que ce tertre isolé appartenait, dans son ensemble, à l'âge du bronze.

Le tertre d'Ada présentait la forme d'une calotte régulière, dont le diamètre mesurait 15 mètres et dont la construction était relativement simple. La couche de terre vierge, préalablement aplanie, était recouverte de terre jaunâtre, dont la qualité était identique à celle de la terre vierge. Le tumulus était entouré d'un anneau régulier qui était formé de deux ou trois couches de gros galets en rangs serrés. Le diamètre de cette construction était de 14 mètres, alors que sa largeur moyenne n'atteignait que 1 m 20. Le tumulus contenait plusieurs ensembles archéologiques:

– un ensemble central d'objets funéraires, composé de quatre récipients (T, I, figs. 1, 3, 4); ceux-ci occupaient le centre primitif du tumulus et étaient orientés

selon la direction est-ouest. Un des récipients qui appartenait au type de coupes coniques à deux anses (T. I, fig. 4) en contenait un cinquième en tant qu'objet funéraire (T. I, fig. 5).

– la tombe la plus ancienne contenant les restes d'un défunt incinéré (tombe 1) et se trouvant dans la partie occidentale du tertre. C'est une fosse ovale et peu profonde, d'un diamètre d'environ 1 m, où étaient dispersés des ossements calcinés, des morceaux de bois carbonisés et, par endroits, de la terre, plus ou moins brûlée. La fosse ne renfermait pas d'objets funéraires. Tout indique que le cadavre avait été incinéré en dehors de la fosse et que ses restes ont été déposés ici avant l'élévation du tumulus.

C'est à l'époque où le tumulus fut élevé que l'on peut attribuer aussi les quatre groupes de céramique, enregistrés à la périphérie occidentale de celui-ci, du côté extérieur de la ceinture.

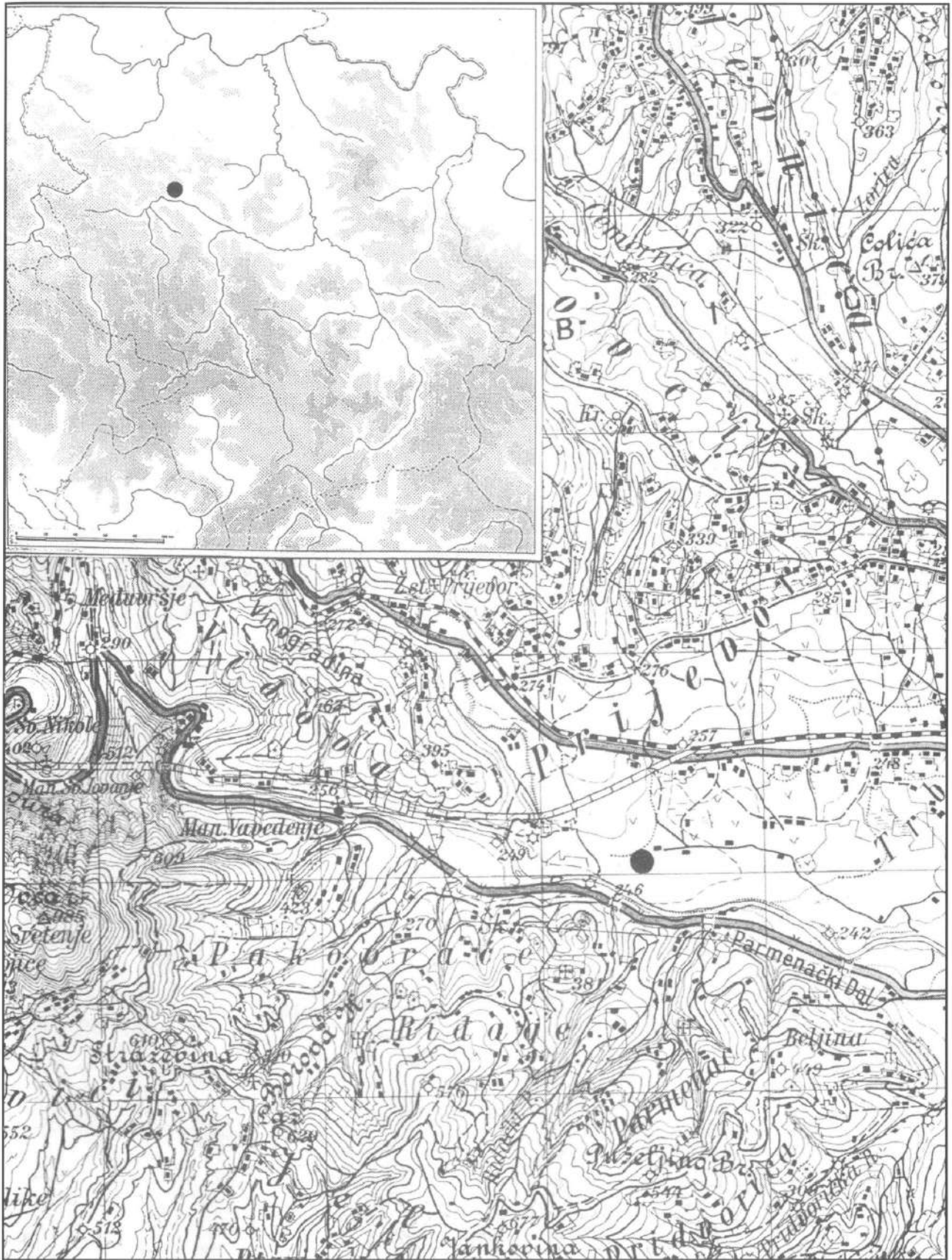
Ce tertre contenait encore une sépulture datant d'une époque postérieure. Dans la partie méridionale du tumulus, à l'endroit où l'on a constaté l'endommagement de la ceinture, ont été trouvés les restes d'une urne (fond et partie du ventre) – la tombe 2. Le ventre de l'urne était encadré de deux récipients, placés dans la direction est-ouest. Les fragments découverts de ceux-ci ont permis la reconstitution de l'un des deux (T. I, fig. 22). Sa forme nous porte à l'attribuer à la culture de Vatina et notamment à l'une des premières phases de celle-ci.

Non loin de cette urne, à 2 m 75 vers l'est, à l'intérieur de l'enceinte en pierre à l'endroit où celle-ci avait été endommagée, a été découverte une fosse d'incinération. Elle avait été creusée en forme de cône renversé, sa profondeur étant de 0 m 30, alors que les dimensions de son orifice étaient de 1 m 60 sur 1 m 20.

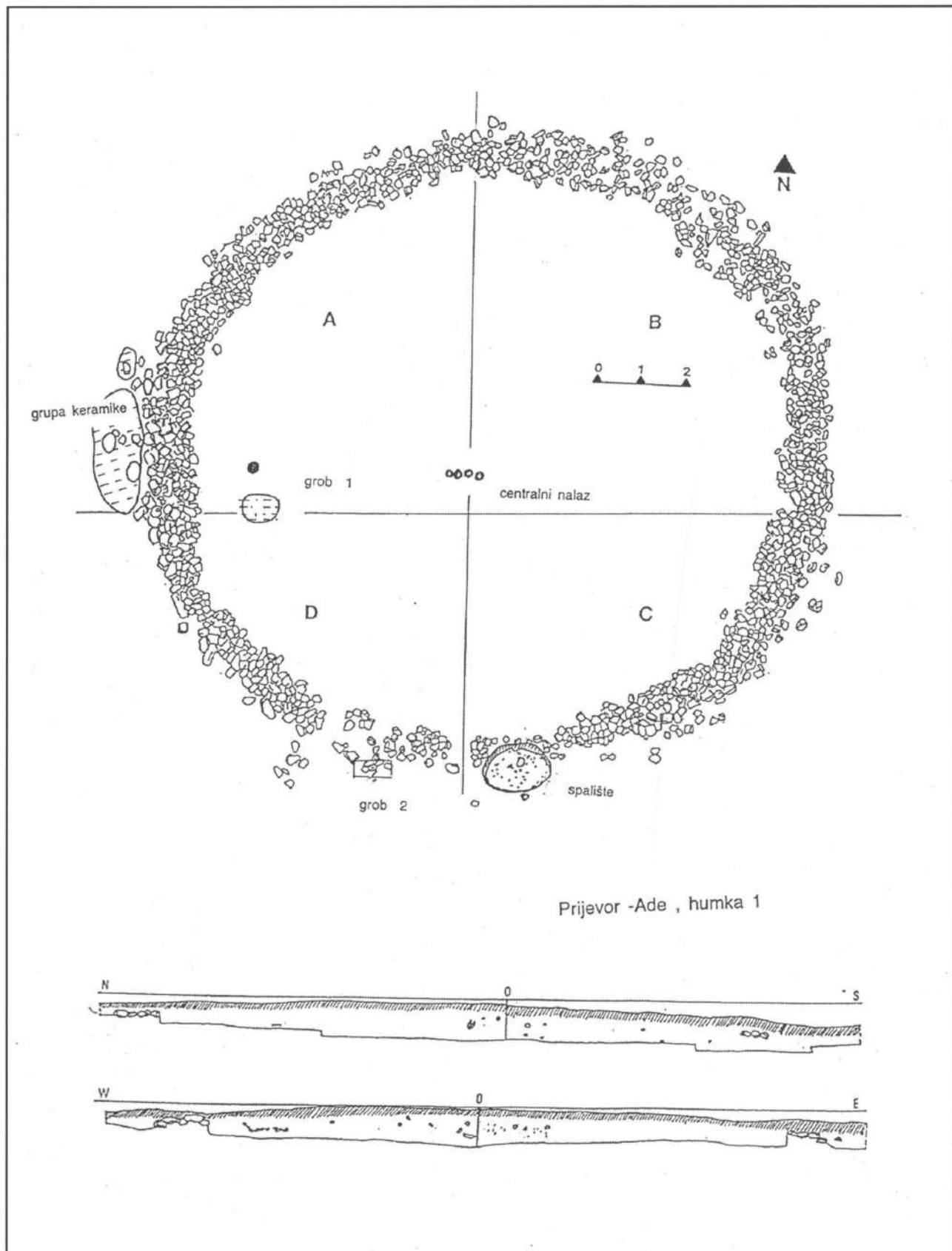
Le mode de constitution du tertre, sa puissante enceinte de pierre, les caractéristiques de la sépulture la plus ancienne, ainsi que la position centrale des objets funéraires, montrent qu'il s'agit d'un ensemble formé au cours d'une des premières périodes de l'âge du bronze et destiné à être utilisé pour une seule inhumation. Le tertre servit à la même fin un peu plus tard, au cours d'une des premières phases de la culture de Vatin.

L'apparition de la céramique tout près de ce tertre, dont la forme est analogue à celles que l'on rencontre dans le bassin de la Morava, dans celui du Danube et dans le Sud de la Serbie, témoigne de l'unité d'ordre culturel sur un vaste territoire géographique, alors que l'enterrement sous les tertres relève de la tradition autochtone, commune aux populations de l'Ouest de la Serbie, d'une partie de la Choumadia et du bassin de la Morava. Cette tradition caractérisait aussi l'âge du bronze moyen et l'époque classique de la culture de Vatin, si bien qu'elle a imprimé à la partie occidentale de cette formation culturelle et historique une spécificité régionale (variante de la culture vatinienne, caractéristique de l'Ouest de la Serbie).

Lidija Nikitović

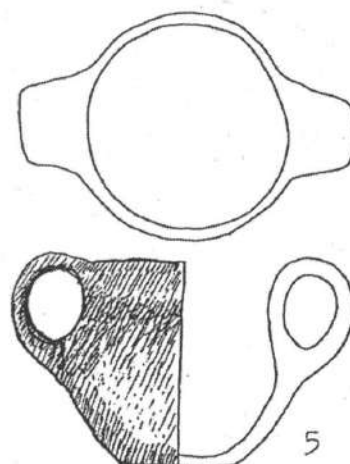
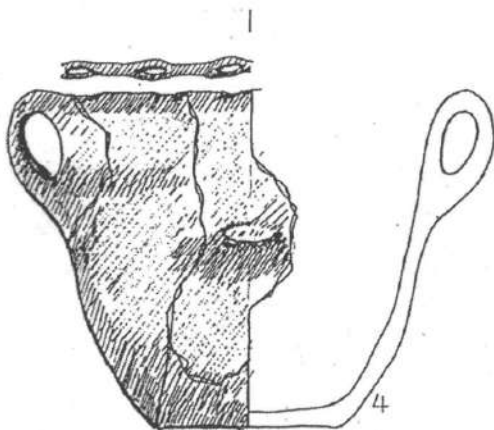
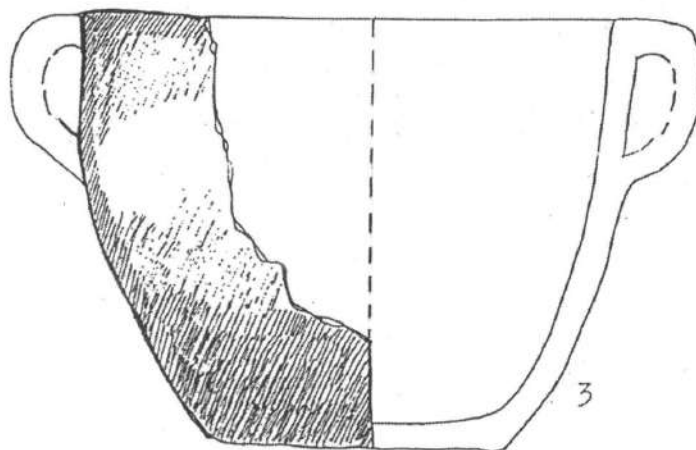
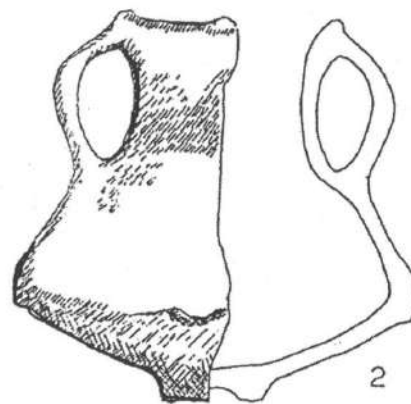
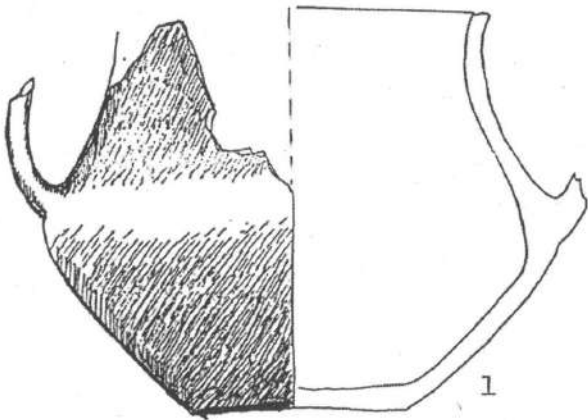

Карта са положајем локалитета

Основа и профил хумки

TABLA I

МИЛОРАД СТОЈИЋ

**ПРАИСТОРИЈСКА КЕРАМИКА СА ЛОКАЛИТЕТА
СОКОЛИЦА У ОСТРИ**

Милорад Стојић
УУ Београд
Археолошки институт

UDK: 902.3 (497.11)

Приликом заштитних археолошких ископавања на насељу градинског типа Соколица у Остри пронађена је већа количина керамике из бакарног, бронзаног и гвозденог доба.¹ Изузев керамике из једне ја-ме из бронзаног доба сва остала потиче из слоја чија је стратиграфија поремећана. Из ових разлога највећи део керамике могућно је културно одредити једино на основу стилско-типолошких одлика. Најбројнија је керамика из бакарног доба, затим она из бронзаног доба, док је керамика из гвозденог доба налажена спорадично. На основу керамике утврђена је културна стратиграфија овог градинског локалитета:

1. Заштитна археолошка ископавања реализовали су Завод за заштиту споменика културе из Краљева и Народни музеј из Чачка, под руководством Обрешће Вукадић и Милене Икодиновић; најдешће се захваљујем на могућности да керамику из металног доба објавим.

Соколица I – енеолитски период, Соколица II (са фазама Соколица II а-ц) – бронзано доба, Соколица III – гвоздено доба, Соколица IV – римски период и Соколица V – средњи век.

Керамика из бакарног доба

У керамици из енеолитског периода од форми заступљене су зделе, пехари и лонци. Међу зделама најбројније су благобиконичне, затим коничне, док су малобројне зделе чији је горњи део цилиндричан, а доњи коничан. Код коничних здела обод је благо увучен (Т. I/1), или је пластично наглашен (Т. I/2). Благобиконичне зделе имају језичасту дршку на споју конуса (Т. I/4, 8–9). Известан број благобиконичних здела украшен је на горњем конусу вертикалним, косим или лучним канелурама распоређеним у метопе (Т. I/5–9, 11). Једна од ових здела украшена је и са унутрашње стране канелованим украсом (Т. I/11), док је обод једне зделе истог типа украшен отисцима врхова прстију (Т. I/9). Зделе код којих је горњи део цилиндричан, а доњи коничан, су fine фактуре, мркоцрне боје, углачане површине (Т. I/14). Рамене је пластично наглашено и на њему се налазе мање језичасте дршке; горњи део украшен је хоризонталним канелурама, а рамене вертикалним канелурама. Пехари су: различите величине, S профилације, углавном тањих зидова, fine или средње фактуре, мрке или мркоцрне боје, имају две дршке кружног или елипсоидног пресека. Поједини примерци пехара украшени су на врату хоризонталним канелурама а на трбуху вертикалним и косим канелурама (Т. I/13). Изгледа да су најбројнији пехари који су на рамену украшени канелурама или жлебовима распоређеним у метопе (Т. I/15–16). Трбух једног пехара украшен је метопама испуњеним косим канелурама, јамичастим удубљењима и брадавичастим дршкама (Т. I/17). Неколико већих пехара било је украшено на трбуху вертикалним или цик-цак жлебовима (Т. I/18–21). Лонци су: изразито благе S профилације, дебљих зидова, средње фактуре, мрке или тамносиве боје. Рамене једног лонца украшено је убодима груписаним у редове (Т. II/1). Обод једног лонца украшен је правилно распоређеним брадавичастим испупчењима (Т. II/2). Један плићи лонац је нешто оштрије профилисан а на рамену има мању дршку са узаним хоризонталним отвором (Т. II/3). На рамену лонца средње величине налази се мања дршка са узаним хоризонталним отвором, а испод ње, на трбуху је метопа испуњена косим канелурама (Т. II/4). Трбух лонца изразито S профилације украшен је барботин техником, а на рамену налази се већа хори-

зонтано бушна дршка (Т.И/5). Раме већег лонца грубе фактуре, црне боје, украшено је неправилно изведеним удубљењима (Т.И/6).

Највећи део енеолитске керамике који се објављује у овом раду има аналогije у керамици културног комплекса Криводол-Салкута-Бубањ, а мањи део у керамици културних група Баден и Коцофени.

На пример, коничне и изванредно бројна благобиконичних здела са локалитета у Остри су типични за керамику поменутог културног комплекса.² У Остри су знатно бројније благобиконичне зделе које су украшене канелурама (Т.И/5-11) него на осталим локалитетима бубањске културне групе.³ За исти културни комплекс карактеристичне су и зделе чији је горњи део цилиндричан а доњи коничан (Т.И/14).⁴ Пехари из Остре који су на врату украшени хоризонталним канелурама а на трбуху косим канелурама (Т.И/13) имају аналогije међу пехарима бубањске културне групе.⁵ И пехар који је украшен канелурама и тракама испуњеним јамичастим убудима (Т.И/17) има бројне аналогije међу пехарима са локалитета Бубањ и Кривељ.⁶ Најбројнија врста пехара са овог локалитета код Чачка – пехари који су на рамену украшени метопама испуњеним вертикалним или косим канелурама или жлебовима (Т.И/15-16) немају директне аналогije међу пехарима бубањске културне групе. Карактеристике истог културног комплекса имају лонци који су украшени канелурама и у барботин техници (Т.И/4-5).⁷

Лоптасти лонац који је украшен са два реда тачкастих обода на рамену (Т.И/1) има поуздане аналогije у керамици културне групе Баден.⁸ Посуде које су украшене вертикално урезаним линијама или цикцак жлебовима (Т.И/18-21) имају стилске одлике Коцофени културе.⁹ Готово исте стилско-типолошке, односно културолошке карактеристике има енеолитска керамика са градине у Стапарима, у централном делу западне Србије.¹⁰

2. Н. Тасић, *Бубањ – Салкута – Криводол*, Праисторија југословенских земаља, III, спелог, 102, 104.

3. *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, каталог изложбе, Ниш, 1971, кат. бр. 152; *Археолошки локалитети Бубањ Велика хумска чука*, каталог изложбе, Ниш, 1983, кат. бр. 15, 48, 87.

4. *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, каталог изложбе, Ниш, 1971, кат. бр. 116, 133; *Археолошки локалитети Бубањ Велика хумска чука*, каталог изложбе, Ниш, 1983, кат. бр. 16, 86; Н. Тасић, *ибид.*, 102. *Истг. Eneolithic cultures of Central and West Balkans*, Fig. 24/5.

5. *Археолошки локалитети Бубањ Велика хумска чука*, каталог изложбе, Ниш, 1983, кат. бр. 40, 45.

6. *Ибид.*, кат. бр. 39, 44, 65; Н. Тасић, *Eneolithic cultures of Central and West Balkans*, Fig. 24/3, 7.

7. *Археолошки локалитети Бубањ Велика хумска чука*, каталог изложбе, Ниш, 1983, кат. бр. 58-59, 75.

8. Н. Тасић, *Eneolithic cultures of Central and West Balkans*, Plate XVII/3, 6-7.

9. Р. Роман, *Cotofeni cultura*, București 1976, Pl. 41, Pl. 55/7, 12, Pl. 56/8, 11-12, Pl. 58/2, *ид.*

10. Необјављено, керамика ми је позната из аутопсије.

Може се закључити да енеолитска керамика припада културном комплексу Криводол – Салкута – Бубањ и културним групама Баден и Коцофени. Очигледно је да на овом локалитету постоје три фазе бакарног доба. Из тих разлога у оквиру периода Соколица I – бакарно доба – могу се издвојити три фазе: Соколица Ia – хоризонт комплекса Криводол – Салкута – Бубањ, Соколица Ib – хоризонт културне групе Баден и Соколица Ic – хоризонт културне групе Цотофени.

Керамика из бронзаног доба

И керамика из бронзаног доба је налажена у великом броју. Пехари из овог периода су fine фактуре, док је остала керамика углавном средње фактуре. Од керамичких форми идентификоване су зделе, такозване посуде за рибу, пехари, лонци и питоси. Зделе су коничне (Т.II/9), или су благе S профилације. Једна здела благе S профилације има на рамену две вертикално бушне дршке и два брадавичаста испупчења (Т.II/8). Такозвана посуда за рибу има карактеристичан елипсоидан облик (Т.II/7). Пехари благе S профилације имају тракасте дршке. На ободу се налазе трапезаста или троугласта проширења (Т.II/11–12), док им је горња страна дршке благо удубљена, односно припадају типу *ansa lunata*. Трбух појединих пехара украшен је спирално урезаним линијама (Т.II/15), или тракама које се састоје од густо изведених линија (Т.II/14). Трбух једног пехара украшен је густо урезаним линијама (Т.II/13). Дршка једног пехара украшена је у техници жлебљења веома стилизованом антропоморфном представом (?) – (Т.III/5). Поједини лонци имају тракасте дршке које прелазе ниво обода (Т.III/2). Најзаступљенији облик су лонци изразито благе S профилације који на рамену имају четири вертикално бушне дршке (Т.III/1, 3, 8). Поједини примерци украшени су отисцима врхова прстију на рамену или трбуху (Т.III/3, 6). Дршке које се налазе на рамену извесног броја лонаца су тип *ansa lunata* (Т.III/7).

Сва керамика из бронзаног доба припада ватинској културној групи. Неколико посуда (Т.II/3, 10 – 12, Т.III/2, 4) има аналогије у керамици из јаме 3 са локалитета Вецина мала у Мајуру на основу које је дефинисана друга фаза у развоју ватинске културе – Ватин II.¹¹ Више посуда украшено је у стилу који подсећа на декоративни стил културне

11. M. Stojić, *Lieux de trouvaille de la ceramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube*, Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores, Bucurest 1988, 87. 92.

групе Вербициора (Т.II/13–15).¹² Неколико посуда са овог локалитета има аналогije у керамици хоризонта Мојсиње – Добрача (Т.III/1), који репрезентује најмлађу фазу ватинске културне групе јужно од Саве и Дунава.¹³ Дакле, керамика указује да су документоване три фазе живота на насељу ватинске културне групе на локалитету у Остри: Соколица IIа – Ватин II, Соколица IIб – Ватин III и Соколица IIц – Ватин IV – хоризонт Мојсиње – Добрача.¹⁴

Керамика из гвозденог доба

Керамика из гвозденог доба је знатно малобројнија од керамике из бакарног и бронзаног доба. Један фрагмент репрезентује посуду типа урне, изразито fine фактуре, црнополиране боје, S профилације, која је на рамену украшена хоризонталним канелурама (Т.III/10). Веома fine фактуре је и фрагмент пехара са две дршке, S профилације, танких зидова; испод дршке налази се брадавичасто испупчење (Т.III/12). Једна посуда S профилације, средње фактуре, мрке боје, украшена је на рамену хоризонталном фасетом (Т.III/11). На горњој страни обода посуде типа урне, средње фактуре, мрке боје, урезана је неправилно изведена таласаста линија (Т.III/14). На овом насељу спорадично је налажена и керамика из старијег гвозденог доба која је украшена S жигосаним мотивима.¹⁵

По два примерка керамике из гвозденог доба који се објављују у овом раду типични су за гвоздено доба Ib (Т.III/10, 12) и калакача хоризонт (Т.III/11, 14).¹⁶ Према томе, у периоду гвозденог доба документоване су три развојне фазе, и то: Соколица IIIа – која културно и хронолошки одговара гвозденом добу Ib у Поморављу, Соколица IIIб – калакача хоризонт и Соколица IIIц – гвоздено доба IIа у Поморављу. У околини Остре регистровано је више локалитета из гвозденог доба Ib, једна некропола калакача хоризонта и неколико налазишта из гвозденог доба IIа.¹⁷

12. Ибид, 83, 87 ил. VII/7–13.

13. Ибид, 83, 87–88, 92.

14. Ибид, 92.

15. М. Стојић, *Керамика из гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве изведено од Овчарско-кабларске клисуре*, Зборник радова Народниог музеја, XX–XXIII, Чачак, 1994, Т.Л/15.

16. О карактеристикама керамике из гвозденог доба Ib и калакача хоризонта опширније: М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд – Светозарево, 1986, 42–48, Т. 6–10; П. Медовић, *Калакача, насеље ранијег гвозденог доба*, Нови Сад, 1988.

17. М. Стојић, *Керамика из гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве изведено од Овчарско-кабларске клисуре*, Зборник радова Народниог музеја, XX–XXIII, Чачак, 1994, 6–8; L. Nikitović, R. Vasić, M. Stojić, *The Mound Necropolis Lugovi – Bent in Mojsinje, Excavations in 1997, Stariinar*, XLVIII, 126–127, Fig. 1–20, 23.

Завршна разматрања

Локалитет Соколица у Остри потврђује да је у енеолитском периоду културни комплекс Криводол – Салкута – Бубањ обухватао и басен Западне Мораве и да се овај део Поморавља нашао на правцу ширења култура Баден и Коцофени. Керамика из Остре доказује да ватинска насеља попут Љуљака (удаљених десетак километара) нису усамљена у овом делу Србије, да је развој ватинске културне групе јужно од Саве и Дунава трајао колико и развој у Банату (на подручју које је истицано као подручје на коме је заступљен цео развој ватинске културне групе) и да се утврде прецизне хронолошке релације са ватинским некрополама у близини, посебно са оном у оближњем Мојсињу. Керамика са овог локалитета потврђује да је овај део басена Западне Мораве чинио етнокултурну целину са осталим деловима Поморавља у гвоздено доба.

PREHISTORIC CERAMICS FROM THE SOKOLCE LOCALITY IN OSTRA

The Sokolce locality in Ostra testifies to the fact that in the eneolithic period, the cultural complex Krivodol-Salkuta-Bubanj also included the basin of the Western Morava river and that this part of Pomoravlje found itself within the spread direction of Baden and Cetofeni cultures. The ceramics from Ostra proves that the settlements of Vatin, such as Ljuljaka (about 10 km distant), were not isolated in this part of Serbia; that the development of Vatin cultural group south of the Sava and the Danube lasted as long as the development in Banat (the region pointed out as the one encompassing the entire development of Vatin cultural group). The aforementioned ceramics is also beneficial for recording the precise chronological relations with Vatin necropolises in its surroundings, in particular with the nearby one in Mojsinje. The ceramics from this locality acknowledges the fact that this part of the Western Morava basin made the ethnic cultural whole with other parts of Pomoravlje in the Iron Age.

Milorad Stojić

CÉRAMIQUE PRÉHISTORIQUE DU SITE SOKOLICA À OSTRÁ

Le site archéologique Sokolica à Ostra confirme que, dans la première période du néolithique, l'ensemble culturel Krivodol – Salkuta – Bujanj englobait aussi le bassin de la Morava Occidentale et que cette partie du bassin de la Morava se trouvait dans la direction dans laquelle se propageait la culture de Baden et de Kotofeni. La céramique d'Ostra montre que les agglomérations de la période de culture vatinienne, telle que Ljuljak (éloignée d'une dizaine de kilomètres) ne sont pas isolées dans cette partie de la Serbie et que le développement du groupe culturel de Vatin dans les régions situées au sud de la Save et du Danube avait duré aussi longtemps que dans le Banat (territoire que l'on considère comme celui où le développement du groupe culturel de Vatin avait été complet). La céramique de Sokolica permet d'établir, en outre, avec précision, la chronologie des relations avec les nécropoles vatiniennes voisines, en particulier avec celle de Mojsinje. Enfin, elle confirme le fait que, à l'âge du fer, cette partie du bassin de la Morava Occidentale constituait un ensemble ethnoculturel avec les autres parties du bassin de la Morava.

Milorad Stojić

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several lines and appears to be a list or a set of instructions.

Second block of faint, illegible text, continuing the list or instructions from the first block.

Third block of faint, illegible text, continuing the list or instructions.

Final block of faint, illegible text at the bottom of the page.

Остра - Соколица, ватински пехари

TABLA I

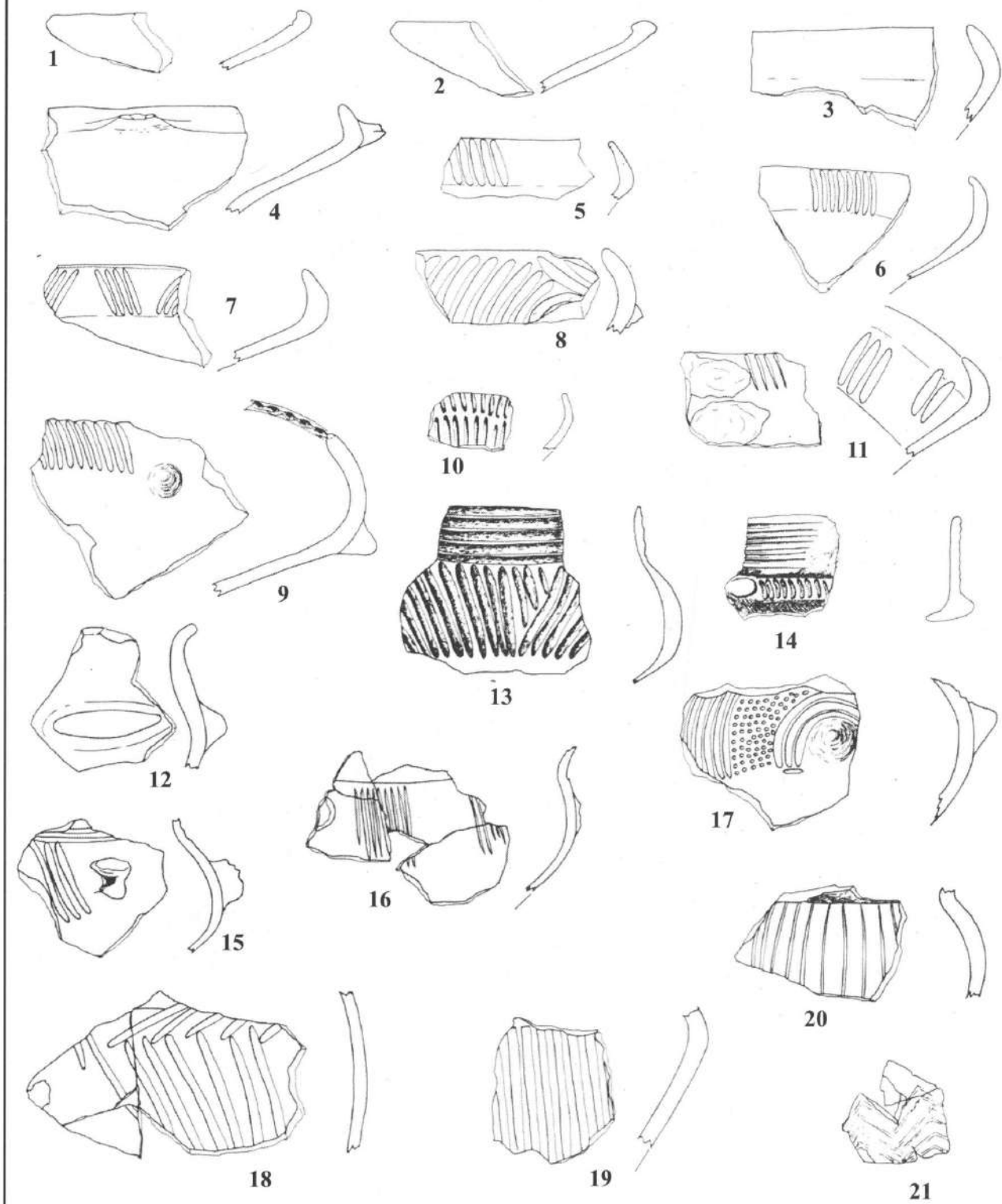

TABLA II

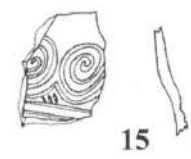
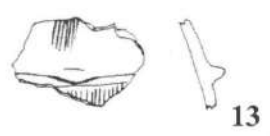
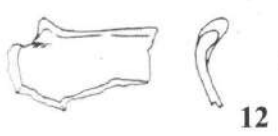
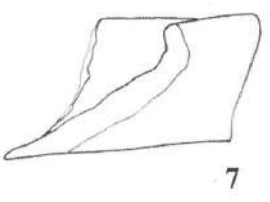
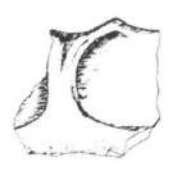
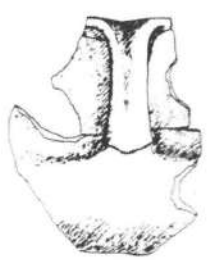
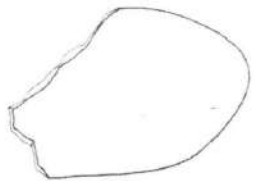
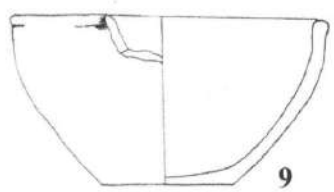
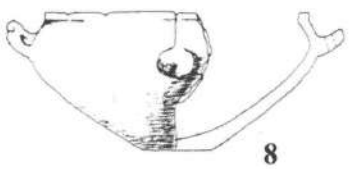
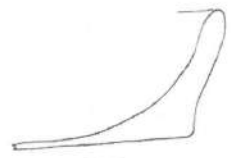
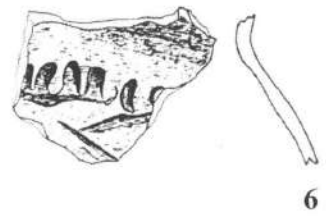
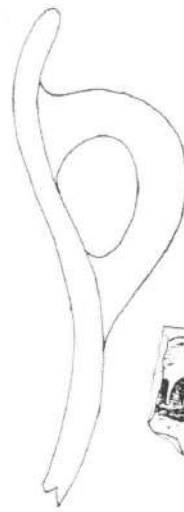
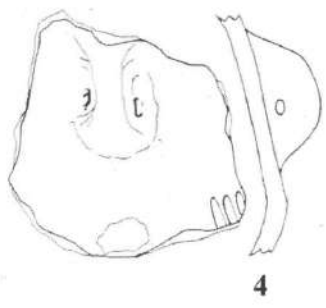
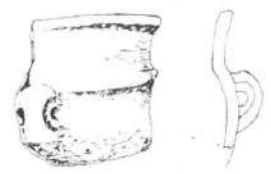
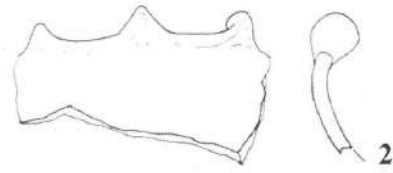
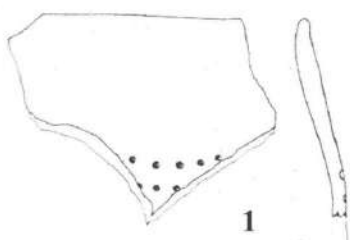
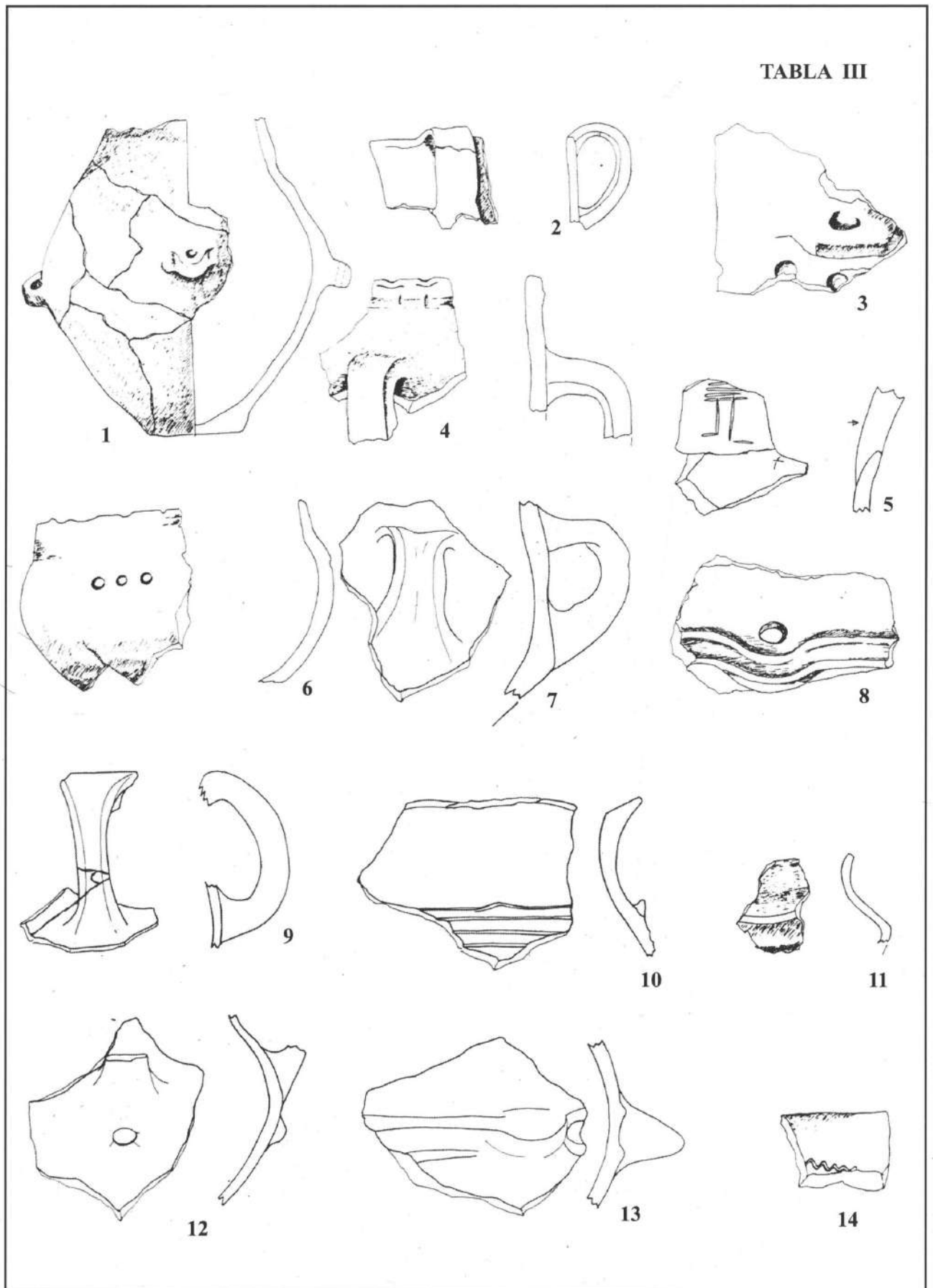

TABLA III

РАСТКО ВАСИЋ

ЧАЧАК У ГВОЗДЕНО ДОБА

Растко Васић
УУ ИИИИ Београд
Археолошки институт

UDK: 911.375 "638"

Гвоздено доба на неком подручју наступа у време када се јављају први гвоздени предмети. Како обично није могуће прецизно одредити датум појаве тих предмета, чак ни помоћу нових егзактних метода, као што је нпр. радиокарбонска анализа, за почетак гвозденог доба се узима време коме припада култура или културна група у оквиру које су нађени дотични предмети. Претпоставља се, наиме, да је до првобитне употребе гвожђа дошло у оквирима те културе или групе. Ова логична премиса није, међутим, опште прихваћена. Према неким археолозима почетак гвозденог доба треба тражити у време када започињу друштвено-економски процеси који ће довести до историјских ситуација у којима ће се развити културе односно групе у којима ће доћи до прве употребе гвожђа, иако је реч о временима када се за гвожђе не зна и бронзана индустрија достиже свој технолошки врхунац. Корени овакве поставке крију се можда у хронолошким поделама бронзаног и гвозденог доба с краја XIX и почетка XX века баварског археолога Паула

Рајнекеа који је млађе бронзано доба – период од 12. до 8. века пре н.е. означио као халштат А и Б (ране фазе гвозденог доба) по Халштату, налазишту у аустријским Алпима. Рајнекеова подела се толико одомаћила у европској праисторији да се и данас ради јасноће излагања његове фазе обично наводе уз новије хронолошке шеме. Како било да било, поменуте процесе и ситуације у праисторијским периодима није могуће сасвим јасно сагледати, па нам се стога чини да је први предложени приступ у одређивању почетка гвозденог доба на једној територији прихватљивији, одређенији, логичнији и коначно практичнији.

Када је реч о територији Србије, почетак гвозденог доба се везује за босутску групу, распрострањену у Војводини и северној Србији, односно за њену најстарију фазу звану калакача. Постоји више индикација да први налази од гвожђа код нас припадају овој фази босутске групе и, мада они нису бројни, готово је извесно да је овај метал био познат њеним припадницима. Фаза калакача босутске групе датује се од краја 10. до средине 8. века пре н. е. и припадала би на тај начин раном гвозденим добу. У следећој фази босутске групе, фази басараби, гвожђе улази у широку употребу тако да се од средине 8. века може говорити о развијеном или старијем гвозденим добу. Старије гвоздено доба у Србији датује се од средине 8. века до краја 4. или почетка 3. века пре н. е., односно времена када Келти продиру у ове крајеве и доносе са собом латенску културу. То је време када почиње млађе гвоздено доба које траје нека три века, од 300 г. до краја 1. века пре н. е., односно до римских освајања наших простора.¹

Старије гвоздено доба је подељено на више хронолошких фаза или хоризоната, који су веома јасно одређени променама у облицима материјалне културе. Посебно су у том погледу карактеристичне разноврсне фибуле чији поједини типови и варијанте припадају кратким временским одсецима и доста прецизно датују контексте у којима су нађене. За прецизно хронолошко одређивање археолошких целина корисни су, уз фибуле, и поједини други облици накита: игле, појасеви, наруквице итд. Посебно важни у том погледу су импортовани предмети из Грчке и Италије. Насупрот јасно одређеној хронолошкој подели археолошког материјала старијег гвозденог доба, територијално разграничење појединих група и култура на простору Србије у то време, њихово кретање и развој није у потпуности познат, пре свега због недо-

1. R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977; isti, *О хронологији старијег гвозденог доба у Србији*, *Старинар* 28/29, 1978/79, 255-265; S. Gabrovec/B. Čović, *Periodizacija i kronologija*, u: *Praistorija jugostavenskih zemalja (dalje PJZ) A. Željezno doba*, Sarajevo 1987, 901-911.

вољне испитаности целе територије на задовољавајући начин. Нека подручја пружају доста материјала, и групе на том простору се могу релативно добро идентификовати, друга дају веома мало података и представљају још увек непознанице у том погледу.

У Чачку и његовој околини откривено је до сада више налазишта која се датују у гвоздено доба.² То су градинска и равничарска насеља, некрополе, као и више случајних налаза, који потичу највероватније, већином од растурених гробова. Најзначајније и најпознатије налазиште на овом подручју је кнежевска некропола под хумкама у Атеници са сложеним погребним ритуалом и богатим прилозима у гробовима, датована у крај 6. и почетак 5. века пре н.е.³ Неке фазе гвозденог доба су боље заступљене од других, али све заједно има се утисак, да се живот на овом простору одвијао непрекидно током читавог гвозденог доба.

Ископавања некрополе под тумулима у Мојсињу на локалитету „Бент-Лугови” последњих година открила су гробове из више временских периода од којих један број припада раном гвозденом добу.⁴ На то упућује пре свега керамика из ових гробова, типична за фазу калакача босутске групе. Уз ову керамику откривене су бронзане и гвоздене наруквице, спиралне гвоздене наруквице и једна велика гвоздена двоветљаста фибула са широком полукружном ногом, дугачка 20 цм.⁵ Појава ове фибуле у хумци 5 у гробу заједно са зделом типа калакача посебно је занимљива. Иако се фаза калакача делимично датује у почетак 8. века, па и ови налази не морају да безусловно припадају 9. веку, фибула представља уникат своје врсте, чија се појава не може лако објаснити. Једноветљасте бронзане фибуле са ногом овог облика познате су из Италије у већем броју од 10 до 8 века.⁶ Двоветљаста бронзана фибула са малом троугаоном ногом и улегнутим луком из Стапара код Ужица, слична неким фибулама из Источне Босне (Сретеж, Дебело брдо), северозападног Балкана и Италије, датује се у 8. или можда у крај 9. ве-

2. М. Стојић, *Керамика из гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве низводно до Овчарско-кабларске клисуре*, Зборник радова Народног музеја XXII/XXIII, Чачак, 1993, 5–9; Л. Никитовић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народног музеја Чачак XXVII, 1997, 5–26.

3. М. Букнић/Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници*, Чачак 1966. Никитовић, оп. цит. (нар. 2), 16–18.

4. L. Nikitović/R. Vasić/M. Stojić, *The Mound Necropolis Lugovi – Bent in Mojsinje*, *Starinar* NS 48, 1997, 123–132, Nikitović, op. cit. (нар. 2); 18–21.

5. Резултати истраживања хумке V у 2000. г., када су фибула и остали гвоздени предмети откривени, пису још објављени.

6. H. Müller – Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Bonn 1959, Abb. 33, 7.9; 34.9.10; 44.1.5; 47.1.

ка.⁷ Неке од двопетљастих гвоздених фибула из Забрњице код Прибоја, датоване у крај 8. века или можда нешто раније, имају мању раширену троугаону ногу.⁸ На основу ових елемената могло би се претпоставити како се ова фибула појавила у околини Чачка: полукружна нога наше фибуле настала је под италским утицајима, а две петље на нашем тлу крајем 9. или ветроватније у првој половини 8. века када је гвожђе почело да се користи у изради накита. Да је тип опстајао неко време на овом простору, показују фибуле из Забрњице – упрошћени облици наше фибуле. Гвоздене спиралне нарукнице имају блиске паралеле на Гласинцу у гробовима датованим у 8 век пре н.е.⁹ Калакача хоризонту се приписује и више скелетних гробова из хумки у Мојсињу са бронзаним накитом – тањим тордираним и глатким торквесима, витичаркама од двоструке жице са тордираним средњим деловима, витичаркама са спиралним завршецима, нарукницама и наногвицама. Овај накит има паралеле у материјалу из раног гвозденог доба, али и из нешто ранијег периода. На пример: витичарке од двоструке жице са тордираним средњим делом јављају се на ширем простору Централног Балкана, на Гласинцу, Штрпцима код Прибоја и Поморављу, још у ХаА¹⁰ али су познате и касније у фази ХаБ.¹¹ Витичарке са спиралним крајевима представљају, колико нам је познато, оригиналну форму. Све заједно овај бронзани накит, махом од тање жице и деликатније обраде, индицира време пре интензивне употребе гвожђа када је накит уопште постао груб и масиван. Могло би се стога претпоставити да су ови гробови нешто ранији, односно да је једна мања културна група овде егзистирала пре појаве калакача утицаја, односно пре почетка употребе гвожђа на овом подручју. Она је наставила свој развој и током раног гвозденог доба. Сличан континуирани процес је забележен и на Гласиначкој висоравни. Детаљна анализа материјала вероватно ће разјаснити ову нешто сложенију ситуацију на чачанском подручју.

Следећа фаза, односно најстарија фаза старијег гвозденог доба – хоризонт 1 (750 – 650/625 г. пре н. е.), обележена је бројним налазима. Басараби керамике са карактеристичном орнаментиком на више насе-

7. R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, PBF XIV, 12, Stuttgart 1999, 53 Taf. 27, 332.

8. Ибид., 50 Таф. 26, 316.317.

9. A. Benac/B. Čović, *Glasinac I*, Sarajevo 1956, T. 39,1 (Taline).

10. Ибид., Т.9,9–11 (Сјеверско), 10,3–7 (Косово – Рогатица), 18,3–6 (Штрпци, са виолинском фибулом), 21, 1–5 (Пљешевница) итд.: М. Стојић, *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*, Београд – Спегозарево 1986, 59, Т. 22,1–6.

11. С. Мариќковић, *Остаци из Селча II, у: Праисторијске остаци у Србији и Војводини II*, Београд 1994, 44 Т. 35, 11–13. У Природњачком музеју у Бечу налазе се четири овакве витичарске са Бањице у Београду. Р. Васић, *Необјављени праисторијски предмети из Србије и Војводине у Бечу и Будимпешти*, Гласник САД 6, 1991, 171.

ља у чачанском крају.¹² Ниједан метални предмет, међутим, не би се могао са сигурношћу датовати у ово време.

Из идуће фазе старијег гвозденог доба – хоризонт 2 (650/625 – 550/525 г. пре н. е.) нађено је мало керамике (карактеристичне по тзв. тремоло орнаментици)¹³ али њој припадају појединачни бронзани налази из растурене некрополе у Пријевору – дебљи тордирани торквес, лучна двопетљаста фибула са ногом у облику беотског штита и наруквица са пребаченим крајевима.¹⁴ Неки налази из хумки у Мојсињу могу такође да се временски ставе у овај хоризонт. То су две фибуле из хумке 1, гроб 3: лучна фибула са четвртастом ногом и два отвора, која има паралеле искључиво на Гласинцу, настала даљим развојем двопетљасте фибуле са ногом у облику беотског штита, и једнопетљаста фибула са прстенастим задебљањима на луку и издуженом троугаоном ногом, облик такође веома чест на Гласинцу и ужичком крају, затим лучна фибула са троугаоном ногом из хумке 2, која има најближе аналогије у Пилатовићима у хумци V; једнопетљаста фибула са задебљањима на луку и издуженом троугаоном ногом из хумке 5, слична оној у хумци 1; две мање наочарасте фибуле без осмица из хумке 2, бронзани биконични привесак украшен концентричним кружићима из хумке 2, и двојна игла са кружном главом (тип Ia) из хумке 5, која има паралеле у Забрњици код Прибоја у гробовима датованим у крај 7 или прву половину 6. века пре н.е.¹⁵

Хоризонт 3 старијег гвозденог доба (550/525–450/425 г. пре н.е.) заступљен је нешто чешћим присуством локалне керамике овог периода на насељима и са више некропола, од којих истичемо кнежевске гробове под хумкама у Атеници,¹⁶ више хумки у Мрчајевцима,¹⁷ затим поједине гробове под хумкама у Мојсињу. Датовање гробова из Атенице и Мрчајеваца у овај хоризонт потврђено је импортованим предметима међу гробним налазима, грчком и јужноиталском керамиком, грчким бронзаним посуђем и једном етрурском коштаном кутијом са рељефним украсима.¹⁸ Овом хоризонту би могла припадати два ратничка гро-

12. Стојић, оп. цит. (нап. 2), 7–9; Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 7–10.

13. Стојић, оп. цит. (нап. 2), 8.

14. Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 12–13.

15. Ибид., 18–21; Р. Васић, *Фибуле из Мојсиња*, Зборник радова Народног музеја XXVIII, Чачак, 1998, 15–19.

16. Види нап. 3. Такође, Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 16–18.

17. Ибид., 14–16; М. Стојић, *Локалитет Гущавац у Мрчајевцима*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 27–36.

18. Р. Васић, *Прилози проучавању Атенице*, Зборник радова Народног музеја, XVI, Чачак, 1986, 5–17; исти, *An Etruscan bone box from southwest Serbia and the problem of Late Archaic import in the central Balkan area*, *Arheološki vestnik* 43, 1992, 53–66.

ба из Мојсиња, централни гробови у хумкама 2 и 3, од којих сваки садржи два копља, нож и брус. У односу на остале халштатске гробове који су растурени, ова два су неоштећена, па би се могло помислити да су они последњи укопани у хумке. Сличан инвентар – копља и брус – садрже ратнички гробови под хумкама у Љуљацима код Крагујевца који припадају првој половини или средини 5. века пре н.е.¹⁹

Хоризонт 4 (450/425–300 г. пре н.е.) готово да је до сада непознат на овом подручју.

Млађе гвоздено доба се такође не одликује бројним археолошким налазима. Овде помињемо једино копљасту фибулу из Јездине у Чачку, која се на основу аналогија на југозападу датује у 2. век пре н.е.²⁰

Како се ови подаци одражавају на збивања и кретања у Чачку и околини у гвоздено доба?

Налази из калакача фазе босутске групе, односно раног гвозденог доба, констатовани су у већем броју једино у некрополи у Мојсињу док се у насељима ова керамика јавља спорадично.²¹ Калакача керамика се јавља на ширем пространству, у Војводини и северној Србији, али је вероватно да су на овом простору егзистирале мање културне групе са специфичним карактеристикама.²² У којој је мери подручје Чачка било повезано са Централном Србијом или Војводином у оквиру овог керамичког комплекса, треба још испитати. Метални налази из Мојсиња, уз неке оригиналне облике, имају паралеле и на западу и на истоку, што истиче одређену културну издвојеност овог подручја у односу на суседне области. То би говорило у прилог постојања једне културне заједнице у рано гвоздено доба, подвргнуте одређеним утицајима са истока, но истовремено повезане са суседима на западу, која је могла настати раније и наставити у континуитету свој развој у време употребе гвожђа.

Почетак старијег гвозденог доба, односно 8 век пре н.е. карактерише се, како смо рекли, керамиком тзв. басараби типа нађеном на већем броју углавном градинских насеља.²³ То указује на наставак културних уплива са истока и јаче укључење чачанског подручја у широки басараби комплекс, карактеристичан нарочито по керамици познатој у северној Србији, Војводини, Румунији, северозападној Бугарској,

19. Д. Срејонић, *Трибалски гробови у Љуљацима*, Старинар НС 40/41, 1989/90, 141–152.

20. R. Vasić, *A Note on the Lanceolate Fibulae*, *Archaeologia Jugoslavica XVI*, 1975, 14–16, Fig. 1.

21. Никитовић, оп. цит. (нап. 2), 9.

22. P. Vasić, *Bosutska grupa u: PJZ V, Željezno doba*, 536–554; up. P. Medović, *Kalakača, naselje ranog гвозденог доба*, Novi Sad 1988.

23. Уп. нап. 10.

итд.²⁴ Недостатак металних предмета из ове фазе не дозвољава за сада утврђивање прецизнијег културног усмерења чачанског подручја. Наиме, иако се обично керамика истиче као главна културна спецификација једне области везана за тле на коме је постала која помаже да се нека област културно и историјски дефинише, а не метал којим се лакше тргује и чији поједини облици лакше прелазе широка пространства, у неким периодима су одређени керамички стилови веома раширени и не помажу много прецизно културно опредељење једног подручја. Басараби керамика је најбољи пример за овкво тврђење. Стога би неколико карактеристичних металних предмета било драгоцене да покаже да ли се наше подручје у потпуности приклонило утицајима са истока или су истовремено одржаване и даље одређене везе са западом.

Следећа фаза, фаза тремоло керамике,²⁵ време од средине 7. до средине 6. века, показује да су налази тремоло керамике у насељима ретки, везе са истоком ослабљене и да је ово подручје јаче окренуто ка западу. У извесном погледу о томе говори двоветљаста лучна фибула са стопом у облику беотског штита из Пријевора, која има бројне паралеле у ужичком крају и на Гласинцу.²⁶ Ако би као противаргумент било речено да је тај тип био раширен и у источној Србији и западној Бугарској, фибуле из Мојсиња – двоветљаста лучна фибула са четвртостом ногом и два отвора, двоветљаста фибула са троугаоном ногом и једнопетљасте фибуле са прстенастим луком и издуженом троугаоном ногом – јасно указују на снажне утицаје са запада, са Гласинца и ужичког подручја, од краја 7. до друге половине 6. века пре н.е.²⁷ па би и двоветљасту фибулу са ногом у облику беотског штита стога, по логици ствари, требало везати за запад. Када се има у виду да је 7. и почетак 6. века време експанзије гласиначке културне групе, у ужичку област²⁸ и затим даље ка истоку, сам се по себи намеће закључак да је чачанско подручје у то време такође пало под гласиначки утицај.²⁹

Хоризонт 3, крај 6. и прва половина 5. века пре н.е., време појачаних грчких и италских утицаја, карактерише се кнежевском некрополем у Атеници, некрополем под хумкама у Мрчајевцима и ратничким

24. Vasić, op. cit. (nap. 20). takode, *Der Basarabi Komplex in Mittel – und Südosteuropa, Akta kolokvijuna i Drobeti-Turnu Severinu*, Bukarest 1996.

25. Ибид., нарочито саопштења Р. Васића (стр. 13 sqq.) и М. Стојића (119 sqq.).

26. Васић, оп. цит. (нап. 7), 67 Таф. 36, 483.

27. Ибид., 65–70.

28. R. Vasić, *The Early Iron Age regional groups in the Užice area*, *Balkanica* 28, 1997, 45–62.

29. М. Стојић, *Керамика из насеља гвозденог доба у ужичком крају*, *Balkanica* 28, 1997, 63–78. прихвата такође да се гласиначки елементи раширили у ужичку област у 7. веку пре н.е., али одбија сваку могућност да су продрли источно од Овчарско-кабларске клисуре.

гробовима у Мојсињу. Везе са Гласинцем су слабије и, мада инвентар атеничких гробова указује на одређени контакт са Гласинцем и Новим Пазаром,³⁰ највећи део материјала говори о њиховој културној раздвојености у то време. Поменути гробови из Атенице, Мрчајеваца, Мојсиња, као и Љуљака код Крагујевца имају неке заједничке карактеристике у гробним прилозима и не садрже фибуле, што је посебно важна чињеница. И поред одређених нијанси у хронологији појединих гробова – у Атеници кнежев гроб припада крају 6. века, кнегињин почетку 5. века док су гробови у Мрчајевцима и Љуљацима нешто каснији – они сачињавају посебну културну заједницу, чије све карактеристике нису још довољно познате.³¹

Многи археолози су склони да ове групе и ова збивања повежу са племенима која су по неким изворима обитавала на овом простору. Милутин Гарашанин, Боривој Човић па и аутор ових редова били су мишљења да ширење гласиначке групе на исток треба повезати са јачањем и снажењем илирског племена Аутаријата који су по овим ауторима негде у времену између 7. и 5. века пре н.е. продрли на исток до Моравске долине.³² Човић се залагао за ранији, Гарашанин за каснији датум у оквиру овог временског распона. За разлику од археолога, историчари, из разлога што су навикнути да оперишу само догађајима у оквиру наведених датума али не и са временом пре тога, стављају овај продор на исток, који је у историјским изворима поменут али није датован, у 4. век, у време после Александровог похода на Трибале, односно негде пред само опраштање Аутаријата од историјске позорнице.³³ Археолошки извори јасно указују да оваква претпоставка није прихватљива. На основу појаве накита типа Мраморац на Гласинцу, у западној и централној Србији продор Аутаријата на исток датован је, како је речено, у прву половину 5. века пре н.е.³⁴ Међутим нови налази у околини Чачка указују да овај продор треба ставити раније, у 6. век, најкасније у његову средину, за шта поред осталог сведочи и ширење гласиначких фибула на исток. Симтоматичне у том погледу су гласиначке фибуле са једном петљом и издуженом троугаоном ногом са Косова, из Карагача

30. Васић, оп. цит. (нап. 16), 10 sqq.; исти, *О етничкој припадности кнежевских гробова у Атеници*, Зборник радова Народног музеја, XXV, Чачак, 1995, 17–24.

31. Уп. нап. 3, 15, 17.

32. В. Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Годишњак Центар за Балканолошка испитивања V, 1967, 103–122; М. Гарашанин, *Налаз првог гвозденог доба из Мраморца и проблем Илири у Србији*, Музеји 2, 1949, 126–136; Васић, у П13 V, *Željezno doba*, 658–659.

33. F. Papazoglu, *Srednjohalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 81.

34. М. Гарашанин, *Land und Volk der Triballen*, Зборник посвећен Алојзу Бенцу, Сарајево 1991, 100.

и Цернице код Гњилана, које нису касније од треће четвртине 6. века.³⁵ Феномен мраморачког накита, с друге стране, не треба везивати директно за ширење Аутаријата, него за време после њиховог ширења на исток, време њихове највеће моћи и највеће моћи њихових кнежева, када се при „дворовима” ових главара развија трговина, рударство, занатство па и уметност, односно примењена уметност. Мраморачки накит је представник *par excellence* тих тежњи, он се не може сматрати искључиво аутаријатски него производ једне нове климе на том простору, настали под извесним страним утицајем, у чему су учествовали различити елементи.³⁶ У том погледу поучан пример представља и једна сребрна фибула на шарнир са четвртастом ногом и главом у облику палмете из Гуче, у чачанском суседству, занатски уникат своје врсте.³⁷ Хронолошки, то је време прве половине односно средине 5. века пре н.е.

Насупрот поборницима аутаријатског продора на исток стоје заговорници хипотезе да су највећи део Србије у старије гвоздено доба држали Трибали. У томе можда има одређене реакције на раније интензивно поилиривање доброг дела Србије и приписивања Илирима, односно Аутаријатима и оних налаза који им свакако нису припадали. Но како у свему има претеривања, постоји извесна опасност да се овакви ставови, чији су главни представници Драгослав Срејовић и Милорад Стојић, претворе у неку врсту пантрибализма.³⁸ Они, истина, не негирају победу Аутаријата над Трибалима која је забележена у античким изворима али је или минимизирају или је стављају у касније време, позивајући се при томе на мишљења историчара. По овим мишљењима басараби керамику треба повезати са Трибалима а њено ширење на запад са снажењем трибалске племенске заједнице и њеним продирањем у суседне области. По Срејовићу ова заједница егзистира у континуитету све до краја старијег гвозденог доба и многи налази из тога периода, као нпр. некропола у Љуљацима, могу се приписати Трибалима. Стојић прати етнокултурни континуитет Трибала на овом простору на основу керамике од касног бронзаног до краја старијег гвозденог доба и сма-

35. Васић, оп. цит. (нап. 7), 89–98. *Фибуле из Караџица*: 90 сл. Нр. 672–675; 94 Нр. 702–702; 97, 802.803. Непубликована фибула из Цернице код Гњилана припада типу гласничких фибула са чунастим луком и издуженом троугаоном ногом. На податку захваљујем колеги Александру Булатовићу.

36. Р. Васић, *Сребрни њојас њиша Мраморац у Народном музеју у Пожаревицу*, Виминациум 1, 1986, 15–30.

37. Васић, оп. цит. (нап. 7), 86–87 Таф. 43, 656.

38. Уп. нап. 2 и 17. такође Д. Срејовић, *Култура гвозденог доба*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 61–63; М. Стојић, *Les tombes des Triballes dans le bassin de la Morava et la partie serbe du bassin du Danube au cours du dernier quart de VIeme et de la premiere moitie du Veme siecle avant J. C.*, *Acta musei napocensis* 32, 1, 1995, 303–312.

тра да и богати кнежевски гробови из западне Србије и Метохије – из Атенице, Новог Пазара и Пећке бање – припадају Трибалима.³⁹ Мислим да на основу до сада познатих података ти гробови не могу бити трибалски, о чему сам већ детаљније говорио на другом месту.⁴⁰ Продор басараби керамике на подручје Чачка је несумњив и њено ширење би могло заиста да се повеже са трибалским групама, уколико се басараби комплекс шире идентификује са овим племеном. Наведени налази показују, међутим, да је најкасније почетком 6. века ово ширење заустављено деловањем гласиначке групе са запада и њеном пенетрацијом у чачанско подручје. Гласиначки упливи и могући продори са запада на исток трају до треће или четврте четвртине 6. века када се прилике стабилизују и стварају се премисе за културни и економски процват. Јављају се богати кнежевски гробови, од којих неки, као онај у Новом Пазару, вероватно припада Аутаријатима,⁴¹ док други, као они у Атеници, показују неке паралеле са гласиначким материјалом но свакако нису аутаријатски. Атенички гробови имају одређене заједничке црте са хумкама у Мрчајевцима и Љуљацима, и са њима, како смо навели, вероватно сачињавају једну племенску заједницу, којој би се могли придодати и два ратничка гроба из хумки 2 и 3 у Мојсињу. Ова група нису били Аутаријти али такође нису ни Трибали него највероватније посебна независна заједница, успешно формирана на локалном супстрату, у мирније време, када су затихли бојни поклич и ратна врева из претходног периода. О њеном економском процвату говори поред богатства атеничких гробних прилога, велики број импортованих предмета, нарочито грчке и италске керамике, у Мрчајевцима и Љуљацима.⁴² Горњу претпоставку о њеној независности подупиरे и податак да ови гробови не садрже фибуле, које су један од најчешћих елемената ношње, како Аутаријата, односно гласиначке групе, тако и Трибала, односно групе Злот-Софрониево.⁴³

Питање Трибала компликује и чињеница да је њихова материјална култура знатно мање уочљива него аутаријатска. Гласиначка група, односно њена материјална култура, је јасно оцртана са свим својим ка-

39. Стојић, оп. цит. (нап. 34).

40. Уп. нап. 26; Р. Васић, *О илирско-џрчком блаџу из Новоџ Пазара*, Новопазарски зборник 20, 1996, 15–21; исти, *О еџничкој припадности кнежевских џрбова из Пећке бање*, Новопазарски зборник 23, 1999, 7–15.

41. Срејовић, оп. цит. (нап. 34), 63 без икаквих одређених аргумената приписује кнежевски гроб из Новог Пазара Дарданцима.

42. Уп. нап. 15 и 17.

43. Уп. *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Źeljezno doba*, 575–644 (glasinačka grupa); 660–665 (grupa Zlot-Sofronievo).

рактеристикама, на основу чега се она везује доста јасно за Аутаријате; с друге стране трибалска материјална култура није још увек одређена, јер ниједна до сада јасно издиференцирана култура или културна група, сем групе Злот-Софрониево у источној Србији и северозападној Бугарској, ограниченој на период од краја 7. до краја 6. века,⁴⁴ није идентификована са њом.

Период после средине 5. века није одређен археолошким материјалом, односно за сада нема налаза који би се са сигурношћу могли датовати у ово време. Изузетак представља случајан налаз копљасте фибуле из Јездине у Чачку, типа који је био широко распрострањен на средњем и јужном Јадрану, Херцеговини, Албанији и западној Грчкој од краја 3. до краја 1. века пре н.е. Наш комад је најсевернији налаз овог типа фибуле чије су најближе аналогије познате из групних гробница у Крајчиновићима код Прибоја и Махревићима код Чајнича.⁴⁵ Она указује на повезаност чачанског подручја са Полимљем и групама које су тамо обитавале у 2. веку пре н.е., али је за сигурније закључке потребно имати више материјала под руком.

Укртко, када је реч о Чачку и његовој околини у гвоздено доба, може се рећи да је на овом подручју нађено доста респективног материјала са више локалитета који дају релативно јасну слику о збивањима у ранијим фазама овог доба.

Рано гвоздено доба (9 – 8. век пре н.е.) обележено је постојањем културне групе која је била повезана са западним и источним суседима, што се рефлектује на археолошком материјалу, керамици и накиту, који садржи различите елементе.

Хоризонт 1 старијег гвозденог доба (750–650/625 г. пре н.е.) карактерише се јачим утицајима са истока и појавом басараби керамике на више насеља. Метални налази који би пружили више појединости за сада нису познати.

Хоризонт 2 старијег гвозденог доба (650/625–550/525 г. пре н.е.) одликује се продором елемената гласиначке групе из источне Босне и ужичке регије који прекидају везе чачанског подручја са истоком и везују га за запад.

Хоризонт 3 старијег гвозденог доба (550/525 – 450/425 г. пре н.е.) означава одређену стабилизацију прилика, развој трговине, рударства

44. Ибид., 660–665.

45. М. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*. Beograd 1985, 100–108, Ć. Truhelka, *Gromile latenske dobe u Mahrevićima, kotar Čajnica*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 21, Sarajevo, 1909, 425–441.

и занатства, појаву моћних кнежева на челу племенских заједница и стварање издвојене културне групе на овом подручју.

Из хоризонта 4 (450/425 – 300 г. пре н.е.) и из млађег гвозденог доба (3 – 1. век пре н.е.) за сада није констатован са сигурношћу археолошки материјал, који би говорио о збивањима на овом подручју.

У овом прегледу културног развоја чачанског подручја у гвоздено доба постоји још увек низ непознаница, посебно о последњим вековима, које не дозвољавају потпун увид у све детаље. Неки основни ток збивања може се, како смо видели, ипак сагледати на бази постојећег археолошког материјала. Надамо се, међутим, а то су открића последњих година у овој области несумњиво доказала, да ће будући налази употпунити наша знања и боље расветлити поједине етапе овог развоја.

ČAČAK DURING THE IRON AGE

When we speak about Čačak and its surroundings during the Iron Age, it is noteworthy that a significant respect material from several localities has been found here, which offers a relatively clear picture of the events in the earlier stages of the aforementioned age. Namely, a larger number of settlements, founded primarily on the ruins of the ancient cities, as well as several necropolises (above all principedom necropolis with burial mounds in Atenica), coupled with smaller necropolises under mounds in Mrčajevci and Mojsinje, are in question.

Early Iron Age (9-8 century BC) is distinguished by the existence of the cultural group which was connected with western and eastern neighbours. It has been reflected on the archeological material, ceramics of the bronze type and jewelry. An exceptional piece from this period is a huge, iron, two-knotted fibula with semicircular leg from Mojsinje. On the basis of some bronze shapes of the jewelry, continuity of this group up to the late Bronze Age may be traced.

Horizon 1 of the older Iron Age (750-650/625 century BC) is characterized by a more severe influences from the east and by the appearance of basalt ceramics in many settlements. No metal findings, which would provide more data, have been known so far.

Horizon 2 of the older Iron Age (650/625-550/525 century BC) is marked with the influx of the elements of the herald group from eastern Bosnia and Uzice region, which disconnected the relations between Čačak and the East, connecting the town with the West. Metal findings from graves in Prijevor and Mojsinje are the most distinctive.

Horizon 3 of the older Iron Age (550/525-450/425 century BC) marks specific stabilization, trade, mining and handicrafts development, the appearance of grand dukes at the head of the tribal societies and the formation of the separated cultural group in this region. The most significant findings derives from the duke necropolis in Atenica and from the graves under mounds in Mrčajevci. Archeological material belonging to the horizon 4 (450/425-300 century BC) and from later Iron Age (3-1 century BC), which would testify to the events from this region, has not been found yet.

Cultural development in the Čačak region during the Iron Age still lacks many data, particularly those concerning the last centuries, which thwarts a thorough insight into all details. Nevertheless, a basic process of the events may be observed on the basis of the existing material. We hope, however, that recent discoveries within this field undoubtedly proved that the future findings would supplement our knowledge, and clear up certain stages of this period.

Rastko Vasić

TCHATCHAK À L'ÂGE DU FER

Quant à la ville de Tchatchak et à ses environs, tels qu'ils étaient à l'âge du fer, on peut dire que ce territoire abonde en documents provenant de plusieurs sites et donnant une image relativement nette des événements qui caractérisèrent les premières périodes de l'âge en question. Il s'agit d'un bon nombre d'agglomérations, principalement de celles qui s'étaient formées autour des forteresses, ainsi que de quelques nécropoles, en particulier de celles de princes, dont les tertres ont été découverts à Atenica; il y a aussi des nécropoles de moindre importance, situées sous des tertres, à Mrčajevci et à Mojsinje.

Les premières périodes de l'âge du fer (IXe – VIIIe siècles avant notre ère) étaient marquées par l'existence d'un groupe culturel relié à ses voisins de l'est et de l'ouest, ce dont témoignent des documents archéologiques, la céramique du type de celle de Kalakaša et des bijoux. Un objet d'une valeur exceptionnelle datant de cette période est constitué par une grosse fibule à deux boucles et à pied demi-sphérique, mise au jour à Mojsinje. Grâce à certaines formes de ce genre d'attaches en bronze, il est possible de suivre la continuité de ce groupe culturel depuis les dernières périodes de l'âge du bronze.

L'horizon I d'une des premières périodes de l'âge du fer (750-650/625 avant notre ère) est caractérisé par des influences plus ou moins fortes de l'Orient et par l'apparition de la céramique du type de celle de Basarabi, découverte dans plusieurs agglomérations. Des objets métalliques, susceptibles de nous fournir des informations plus détaillées, n'y ont pas été trouvés jusqu'ici.

L'horizon II des premières périodes de l'âge du fer (650/625 – 550-525 avant notre ère) se distingue par la pénétration des éléments propres au groupe de Glasinac (Bosnie orientale) et à celui de la région d'Užice, qui contribuent à l'interruption des liens du territoire de Tchatchak avec l'Orient, pour le rattacher à l'Occident. Les objets en métal les plus caractéristiques ont été trouvés dans les tombes de Prijevor et de Mojsinje.

L'horizon III, celui des premières périodes de l'âge du fer (550/525 – 450/425 avant notre ère) est marqué par une situation plus ou moins stabilisée, par le développement du commerce, de l'artisanat et de l'extraction de minerais, par l'apparition de princes puissants dirigeant des communautés tribales et par la constitution d'un groupe culturel distinct sur ce territoire. Les objets les plus importants ont été mis au jour dans la nécropole princière d'Atenica et dans les tombes situées sous les tertres de Mrčajevci.

L'horizon IV (datant de la période comprise entre les années 450/425 et 300 avant notre ère et des dernières périodes de l'âge du fer, embrassant le temps entre les IIIe et Ier siècles avant notre ère) ne nous a pas fourni jusqu'ici de documents archéologiques témoignant avec certitude des événements qui s'étaient produits sur ce territoire.

Dans le présent aperçu du développement culturel de la région de Tchatchak à l'âge du fer il subsiste toujours toute une série d'éléments inconnus, dont surtout ceux des derniers siècles de l'âge en question, qui ne nous permettent pas d'en connaître tous les détails. Tout de même, sur la base des documents archéologiques dont on dispose, il est possible d'établir le cours fondamental des événements. Nous espérons, cependant, – espoir justifié incontestablement par les récentes découvertes – que les futures fouilles archéologiques dans cette région compléteront nos connaissances en jetant une lumière plus forte sur les différentes étapes du développement culturel en question.

Rastko Vasić

РАДМИЛА ЗОТОВИЋ

**КРАТАК ОСВРТ НА ПИТАЊЕ АНТИЧКЕ ПРОШЛОСТИ
ДАНАШЊЕГ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ**

Радмила Зотовић
УУ 11000 Београд
Археолошки институт

UDK: 902.03 (497.11)

Досадашња археолошка истраживања на подручју Чачка дају прилично оскудне податке за период антике. Локалитети који су при том евидентирани могу се ради лакшег методолошког праћења разврстати на оне са подручја данашње урбане целине града Чачка и оне са данашњих руралних центара ужег или ширег подручја општине Чачак.

Налази са оба подручја су међусобно хронолошки „усклађени”. Највећи број локалитета припада периоду касне антике, касном III и нарочито IV веку, мањи број се може приписати периоду II или III века, док се одређени број локалитета, односно налаза на њима, може определити у најширем смислу периоду антике, што у исто време, за ово подручје, означава период римске доминације овим просторима. Најнижи фиксни датум којим располажемо за античку прошлост Чачка јесте 170. година као *terminus post quem* за налаз votivne аре у порти

Богородичине цркве у Чачку. Ара је посвећена Јупитеру, а дедикант је извесни Тиберије Клаудије Гал, трибун кохорте *II Aure(liae) Delmata-rum*.¹ Као фиксним датумом располажемо још и годином 253. периодом цара Емилијана, за који се везује налаз, такође из порте Богородичине цркве у Чачку, вотивног споменика Јупитеру који подиже извесни трибун кохорте *II mil(iaria) nova Del(matarum) eq(uitata)*.²

Два основна питања која се намећу у разматрању проблема античке прошлости данашњег Чачка јесу: како је текао процес урбанизације на овом простору у периоду римске доминације и како су се према томе одвијале фазе друштвено-политичке организације од почетка римске доминације па на даље? Одмах треба нагласити да се под појмом урбанизације одређене територије не подразумева постојање града, већ чињења нечега „по градски”, процес стварања градова.³ У смислу генезе тај процес је могао бити довршен па је једно насеље у својим развојним фазама дошло до урбане фазе тј. настанка градског насеља, или недовршен па тако одређено насеље, иако са развојним фазама, није дошло до урбане фазе тј. није се развило у градско језгро. Но, са друге стране, свако неурбано насеље, ма кога типа оно било, морало је имати гравитациону везу са одређеним управно-административним центром, наравно градског типа, па с тога процес урбанизације у ширем смислу подразумева и анализу односа и веза неурбаних и урбаних целина и утврђивање процеса настајања одређених типова насеља и посебно од домородачких ка урбаним агломерацијама у свим њиховим међусобно важећим елементима.⁴ Када се насупрот свему реченом ставе археолошки налази са подручја Чачка и околине јасно је да се ни на једно од горе поменутих питања не може дати не прецизан него чак ни приближно прецизан одговор.

Територија општине Чачак је релативно добро рекогносцирана,⁵ али су подаци о античким локалитетима и налазима доста оскудни. Прво што пада у очи јесте одсуство епиграфских (било вотивних, било

1. М. Васић: *Нови римски натписи нађени у Чачку*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVI, Чачак 1986, 26, н. 2.

2. *Ибид.*, 23, н. 1.

3. М. Вујаклија: *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1936, 1192. Овај појам се разликује од појма „урбанизам” што се односи на уређење градова с обзиром на естетске, хигијенске и практичне потребе становништва. Види детаљније о томе Р. Зотовић: *Питања и проблеми археолошких истраживања урбанизације римског периода на подручју ужичког краја*, Ужички зборник 25-26, Ужице 1996/97, 5.

4. Р. Зотовић: *оп. цит.*

5. Д. Ранковић – М. Икониновић: *Извештај систематских истраживања Доњег Дригачева*, Зборник радова Народног музеја у Чачку IV, Чачак 1973; *Извештај систематских истраживања Дригачева*, Зборник радова Народног музеја у Чачку V, Чачак 1974.

надгробних) споменика са именима или функцијама цивилног становништва. Одсуство истих нас онемогућава да дођемо до било каквог закључка о фазама друштвено-политичке организације ове територије.⁶ Ономастичке формуле и евентуално помињање цивилних функција на епиграфским споменицима од великог су значаја за давање одговора на питања о процесу романизације домородачког становништва, његовом социјално-политичком и социјално-економском укључивању у римске стандарде друштвено-политичке организације, што је у ширем смислу такође од изузетног значаја за утврђивање процеса и фаза економског развоја одређене територије.

Погледајмо сада шта је могуће, а шта није могуће у методолошком смислу учинити са расположивим подацима о археолошким локалитетима и налазима са подручја Чачка. Досада су коришћена два система анализе у проучавању резултата археолошких налаза:⁷ систем анализе према Cheri, Gamble i Shennan,⁸ и систем анализе према Häussler-u.⁹ Видећемо да другу ставку према систему Cheri, Gamble, Shennan, број локалитета према периоду и функцији, као и четврту, међусобни однос археолошких локалитета, није могуће у потпуности заступити у систему анализе за подручје Чачка. Другу ставку, број локалитета према периоду и функционалности, није могуће заступити из простог разлога што нам расположиви подаци о археолошким налазима не пружају довољно података на основу којих би исте могли да одредимо у хронолошком и функционалном смислу. Из овога се може закључити да је такође немогуће у потпуности одредити и међусобни однос археолошких локалитета. Другим речима, када би познавали време настанка и употребе као и сврху коришћења одређених објеката могли би и да одредимо или бар претпоставимо њихов међусобни однос. Тако на пример за налазе на територији данашњег језгра Чачка знамо да су датовани у две фазе.¹⁰ Помињани вотивни споменици из порте Богородичине цркве из 170. и 253. г. говоре о томе да је на простору данашњег

6. Уочи ситуацију нпр. за подручје Ужица где је веома мали број (чак мањи него на подручју Чачка) налаза из периода антике, али постоје епиграфски налази са именима и функцијама цивилног становништва, што је омогућило до извесне мере „реконструкцију” друштвено-политичке организације ове територије у периоду римске доминације.

7. Р. Зотовић: *оп. цит.*; *Грађови насељености на подручју Лесковачког краја у периоду антике*, Лесковачки зборник XXXIX, Лесковац 1999.

8. J. Cheri – C. Gamble – S. Shennan: *Sampling in contemporary British archaeology*, *British archaeology* 50, Oxford 1978, 22.

9. R. Häussler, *The Romanisation of the Civitas Vangionum*, *Institut of Archaeology Bulletin*, 31-34.

10. М. Васић: *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, у: Богородица Градачка у историји српског народа. Чачак 1993, 13-14. терме - прва фаза крај III-IV в. и друга фаза крај IV-V в. у коју треба укључити и налазе археолошких остатака у порти и дворишту Музеја.

Чачка постојала војна постаја, али с обзиром на временски хијатус од око 80 година не можемо доћи до закључка да ли је била привременог или трајног карактера. С тога не можемо рећи да ли су терме у данашњем Чачку биле изграђене крајем III в. за потребе војне постаје или су биле изграђене у какве друге сврхе.¹¹ Два археолошка локалитета и објекти на њима показују међусобну хронолошку и функционалну повезаност. То су локалитети Питомине и Чуљевина у селу Пријевору. На првом локалитету констатовани су остаци виле рустике а на другом остаци гробне меморије у коју су сахрањивани поседници виле.¹² Од других локалитета и објеката на њима којима се може одредити оквирни хронолошки период настанка или трајања јесу у Бјељини локалитет „Јанковина” – терме и економска зграда јужно од терми, датовани у период IV и почетак V в, у Горњој Горевници, локалитет „Дубље” – архитектонски комплекс: вила рустика, датована у период IV в., и у Јездини, локалитет „Вуковина – Ораси” – античка некропола (4 поремећена гроба) датована налазом 5 римских новчића у период IV века. Од ситнијих налаза евидентиран је налаз златног новца из периода цара Константина и царице Јелене из Виче, локалитет „Добраја” (није сачуван), остава од 107 комада сребрног новца из II-III в. из Горачића, локалитет „Расовац”, и у Бресници налаз статуете Меркура из II-III века.¹³ Као објекат чије се постојање може претпоставити на основу помињања функције бенефицијарних конзулара легије XI Claudiaе на епиграфским споменицима из Чачка или можда околине,¹⁴ јесте бенефицијарна станица негде на територији Чачка или околине.

Овим смо се већ приближили Häussler-овом методолошком принципу у коме је битно разврставање и утврђивање различитих археолошких налаза као: натписи, гробови (некрополе), виле, насеља, континуитет у насељености и појава новца. Потом следи и одређивање археолошких спецификација урбанизације као: главних насеља, вила русти-

11. М. Прокић: *Римске терме у Чачку*, Рашка бањина 1, Краљево 1975. 174. да је концепција и диспозиција терми, према канонима које прописује Витрувије, намењена у прво време потребама каструма. Такође је вазно уочити констатацију да друга фаза терми указује на привремено оспособљавање ментана – градитеља којима је грађење терми било непозната архитектонска матрица.

12. *Ибид.*, 10-11; Р. Зоговић: *Метални налази са локалитетима Чуљевина код Чачка*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XXIX, Чачак 1999, 29 (у напомени бр. 23 погрешно стоји "... на локалитету „Пријевор”, а треба "... на локалитету „Питомине”).

13. За налазе види: М. Васић: *оп. цит.*, за период касне антике, и за шири хронолошки оквир Д. Ранковић-М. Икониновић: *оп. цит.*

14. М. Васић: *Нови римски натписи нађени у Чачку*, 26-27. Један од два епиграфска споменика (војински, посвећен Дијани) могуће да је из околине Чачка (Јелица ?), а други је искористићен као спотија, па се и за њега не може сигурно тврдити да је нађен *in situ* негде на територији данашњег Чачка.

ка, викуса, трагова насеља, остатака путева и онога што се у археолошком смислу одређује као „није сигурно”. На претходно речено о налазима и објектима на подручју Чачка можемо додати и следеће. Од онога што се може сврстати у трагове насеља евидентирани су архитектонски остаци у селима Ртари, Тијање, Рајац, Мрчајевци, Лозница, Коњевићи, Марковица, Граб (Лучани), Горичани, налази гробова у селима Зблаће и Коњевићи, вотивних споменика у Јездини (ara Jupiteru, II в.) и Негришорима и надгробних у Лису (Лучани) и Негришорима. Наравно, све ово нам неће бити од велике помоћи у детаљнијој анализи континуитета насељености. Према Häussler-у праћење континуитета насељености има четири битна елемента: 1. континуитет насељености сам по себи, 2. континуитет и повећање, 3. пораст у насељу и 4. ново насеље.¹⁵ За ситуацији какву даје према археолошким налазима територија данашњег Чачка може се само рећи да постоји одређени степен насељености од II в. па на даље. Налази керамике такође пружају ограничене могућности за анализу истога. Налази керамике из Чачка и околине одређују хронолошки распон од II-IV в., при чему највећи број обрађеног керамичког материјала припада периоду III-IV века.¹⁶ Углавном је то керамика римско-провинцијалне производње, која је рађена под панонским утицајем. Остаци путева констатовани су до сада у селима Горња Краварица, лок. „Римски бунар” и Горичани, лок. „Црквине”. Сматра се да је подручје данашњег Чачка било повезано путним правцем са Пожешком котлином са једне стране, и са друге, са насељима *Nogea Margi* и *Naissus*. Претпоставља се да је траса овог пута ишла изнад Јездина, где је у Придворици, у Студеничком кланцу, према Каницовим подацима, постојао римски кастел, па преко Негришора до Тучкова одакле је улазила у Пожешку котлину и била даље повезана са подручјем данашњег Ужица.¹⁷

Када говоримо о везама територије данашњег Чачка и Ужица битно је уочити још једну интересантну чињеницу. У Ужицу је својевремено нађена вотивна ара коју посвећује *Jupiteru C. Iulius Rufus, tribun kohorte I miliaria Delmatarum*, што је послужило као индиција да је на подручју Ужица у римском периоду постојала војна посада ове јединице, највероватније у време Комода.¹⁸ То је у исто време и *terminus post quem*

15. R. Häussler, *op. cit.*, 74-75.

16. Детаљно, Т. Цвјетичанин, *Римска керамика из Чачка и околине*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVIII, Чачак 1988, 103-121.

17. М. Зоговић, *Јужозападна Србија у доба Римљана*, Ужички зборник 2, Ужице 1973, 29-30.

18. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 470.

за територију данашњег градског језгра Ужица. Интересантно је уочити да су одређене војне „интервенције” нама непознате намене или циља вршене на подручјима данашњих језгара Чачка и Ужица отприлике у исто време. Осим тога ми не знамо тачну линију источне границе између провинције Далмације и Мезије. Претпоставка да би територија данашњег Чачка могла бити у провинцији Далмацији заснива се на помињању војне јединице Делматарум на епиграфским споменицима са овога подручја, што није поуздан показатељ. У сваком случају ми се у оквирима одређених радова увек морамо одлучити за неку од солуција свесни да она није коначно решење, већ да се на коначном решењу мора тек радити.¹⁹ Такође није још археолошки потврђена рударска активност на подручју данашњег Чачка да би се војне интервенције или постојање бенефицијарне станице везале за организацију и надгледање спровођења експлоатације руде у овим крајевима.

И на крају, шта се може рећи о питању античке прошлости територије данашњег Чачка и околине? Као поуздано можемо тврдити да су први трагови романизације на овом простору уочљиви у другој половини II в., за који је година 170. *terminus post quem*, и да су везани за одређена војна деловања нама непознате намене и циља. Налази различитог археолошког материјала показују да је постојао одређени континуитет у насељености ове територије у периоду од II до IV века. Евентуални пораст у насељености није могуће за сада утврдити, осим да је постојао у смислу војно-милицијске интервенције на овим просторима, преко изградње бенефицијарне станице, евентуалног каструма и терми које су можда биле грађене за потребе истога. Налази керамике ипак упућују на III в., нарочито крај III, и IV в. као период најинтезивније производње, а самим тим и коришћења овога производа. Начин грађења терми, као и керамичарски производи показују провинцијални манир градње и производње локалних, обучених мајстора, са утицајима из панонских радионица који су евидентни у примерцима керамике. Остава новца из II-III в. није од нарочите помоћи у анализи ове проблематике, јер не мора неизоставно да упућује на несређене прилике на овом простору.²⁰ Појава вила рустика на овом простору у периоду касне антике показује општа кретања у друштвено-економској организацији

19. Аутор овога рада се увек одлучивао да Чачак треба заобићи у разматрањима археолошке проблематике везане за територију источног дела римске провинције Далмације. За линију источне границе провинције Далмације види J. J. Wilkes, *op. cit.*, 27-28.

20. Уобичајено је да се остале новца или каквог другог археолошког материјала приписују несређеним приликама на одређеном простору, али то није сигурно. Оставе су увек на првом месту показатељ једног од смртних грехова, греха среброљубља или грамзивости.

тога периода. Све остало – са којим је територијама и у којим временским интервалима ова област била у комуникацији, да ли је организација ове територије била у вези са границом између Далмације и Мезије или не, остаје нам за сада непознато. За сада нема индиција да је територија данашњег града Чачка била урбана целина нити да се развијала у том правцу. Такође није јасно да ли је била организована као евентуални *вицус* – у смислу насељености пре доласка Римљана, да ли је исти уопште настао на том подручју уз војни логор (постају ?) током времена, или се једноставно на овом подручју трагови насељености могу пратити од доласка војске у другој половини II в, док су *vicus*-и били негде на простору околине данашњег града Чачка.

Свакако да би даља археолошка ископавања на овој територији била од несумњивог значаја у решавању питања античке прошлости Чачка и околине, али би на првом месту требало урадити аеро проспекцију ове територије.

SHORT SURVEY ON THE QUESTION CONCERNING THE CLASSICAL PERIOD OF THE ČAČAK TODAY AND ITS SURROUNDINGS

The first traces of the classical period of Čačak today and its surroundings can be assessed according to the testamentary sacrificial altar found in the churchyard of Church of Notre Dame in Čačak. They date back to the second half of the 2nd century, 170 year being *terminus post quem*. The lack of epigraphic monuments with the names or functions of the romanized, native population thwarts the assessment of the romanization or any other social-economic process in this region. The archeological findings from the Čačak region prove that this territory was inhabited, the measure and intensity of which remain unknown. Most findings are the architectural remains dating back to a wider range of the 2nd and the 3rd centuries. On the basis of the benefice consuls mentioned on the epigraphic monuments, it can be assumed that benefice station was situated in this area, whereas mention of the military tribunes on the epigraphic monuments from the late 2nd century and onwards testifies to the fact that military station also existed here, perhaps at the very territory of Čačak today. The appearance of rustic villas within this region in the late classical period reveals the general development in the social-economic organization of this period.

Apart from the archeological excavations, aero-observations of this region would be of great benefit for understanding and further progress in the study of the classical period in the territory of Čačak today.

Radmila Zotović

**BREF EXPOSÉ SUR LES VESTIGES DE L'ANTIQUITÉ DANS
LA RÉGION DE TCHATCHAK**

Les premières traces de l'antiquité sur le territoire de la ville actuelle de Tchatchak et des environs de celle-ci peuvent être situées dans la seconde moitié du IIe siècle, l'année 170 étant considérée comme terminus post quem: il s'agit d'un autel votif, découvert dans l'enceinte de l'église de la Vierge à Tchatchak. L'absence de monuments épigraphiques contenant les noms ou les fonctions des habitants autochtones romanisés nous empêche d'établir le processus de romanisation ou de n'importe quel processus socio-économique se déroulant sur ce territoire. Les objets d'intérêt archéologique trouvés dans la région de Tchatchak prouvent que celle-ci était peuplée, mais on ne sait toujours pas dans quelle mesure ni avec quelle intensité. La majorité des vestiges est constituée par des fragments architecturaux s'échelonnant sur les IIe et IIIe siècles. La mention des bénéficiaires consulaires sur des monuments épigraphiques nous porte à supposer l'existence, dans cette région, d'une station de bénéficiaires alors que la mention des tribuns militaires sur les monuments épigraphiques à partir de la fin du IIe siècle témoigne de l'existence probable d'une garnison, peut-être précisément sur l'emplacement de l'actuelle ville de Tchatchak. Les villas rustiques apparues sur le territoire en question dans la basse antiquité nous font connaître les mouvements généraux qui s'y étaient produits sur le plan de l'organisation socio-économique au cours de la période en question.

En vue d'une meilleure compréhension de la basse antiquité, telle qu'elle se présente sur le territoire de la ville de Tchatchak et dans les environs de celle-ci, et pour assurer des progrès dans les recherches sur cette période historique, il serait très utile d'effectuer, en plus des fouilles archéologiques, la prospection de cette région en ayant recours à la prise de vues aériennes.

Radmila Zotović

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ

ОСТАВА РИМСКОГ НОВЦА ИЗ ГОРАЧИЋА

Радивоје Бојовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 737.11 (497.11)

Остава римског новца из села Горачића пронађена је 1956. године приликом обраде земље у засеоку Расовац, недалеко од рановизантијског утврђења Градина на Јелици. Иако су први истраживачи српских старина (Јанко Шафарик, Сима Тројановић, Феликс Каниц) овај локалитет сврстали у антички, ослањајући се пре свега на епиграфски материјал (CIL III 8335, 8336), савремена истраживања нису открила овај хоризонт. Ипак на његово постојање указују појединачни налази новца и нови римски натписи (жртвеници посвећени Дијани и помен конзуларног бенефицијара).¹

1. М. Милинковић, *Градина на Јелици*, Зборник радова Народног музеја, књ. XVI, Чачак, 1986, стр. 47, 48; М. Милинковић, *Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. години*, Зборник радова Народног музеја, књ. XXIV, Чачак, 1995, стр. 53; М. Васић, *Нови римски натписи нађени у Чачку*, Зборник радова Народног музеја, књ. XVI, Чачак, 1986, стр. 29. О аматерским радовима, којима почиње историја археолошких ископавања овог локалитета. С. Тројановић, *Правослорјске сџарине из Рудничкој округи*, Старинар, св. 1, Београд, 1892, стр. 14 и у писму упућеном Михаилу Валтровићу из Лознице 21. фебруара 1892, *Допис*, исто, стр. 39.

У земљаној посуди, откривеној на имању Петра Главоњића, налазило се више од 135 комада римског новца, од чега је крајем 1956. и почетком 1957. у нумизматичку збирку Народног музеја у Чачку доспело 109 денара и антонинијана.² Новац је углавном добро очуван. Заступљени су следећи владари: Фаустина II (1), Комод (1), Септимије Север (9), Јулија Домна (4), Каракала (10), Гета (8), Елагабал (8), Александар Север (9), Гордијан III (11), Филип I (7), Трајан Деције (1), Херенија Етрусцила (1), Требонијан Гал (3), Валеријан I (18), Галијен (11), Салонина (6) и Салонин (1). Распоред ковница изгледа овако: Рим (82), Антиохија (16), Милано (8), Виминацијум (1), Лаодикеја I и Емеса (1).³

Временском одсеку, у коме је новац из оставе био у оптицају, припада неколико римских натписа пронађених у околини. Из посвете центуриона VIII добровољачке кохорте на Јупитеровом жртвенику види се да је Градина 197. године била на источној граници провинције Далмације са Мезијом.⁴ Помен II коњичке кохорте средином 253. и бенефицијарске станице иде у прилог претпоставци о рударској активности на овом подручју.⁵ У аграрном залеђу утврђења на Градини највероватније се одвијала делатност власника новца пронађеног у Горачићима. Добро очувани комади из времена Елагабала и Александра Севера дају могућност за претпоставку о два периода у настанку оставе. Први је заступљен искључиво денарима, а други, који почиње новцем Гордијана III, изузев једног примерка, антонинијанима.⁶ Постепеним сакупљањем у оставу је унето 46,78 % денара због његове веће платежне моћи. У другом делу најзаступљенији су Валеријан I и његова породица са 36 примерака антонинијана.

2. Душанка Рапковић-Милена Икодиновић, *Извештаји систематских истраживања Драгачева*, Зборник радова Народног музеја, књ. V, Чачак, 1974, стр. 163. На таблама уз овај рад објављене су репродукције следећих примерака из каталога: 1, 2, 10, 13, 15, 16, 21, 23, 39, 45, 79, 87. На терену су забележени подаци о једном примерку новца Гете, једном Гордијана III у Горачићима и три Гордијана III, која су до недавно била изложена у Основној школи у Гучи.

3. Обрада оставе извршена је према Н. Mattingly-E. Sydenham, *Roman Imperial Coinage*, Vol. III-V (1), London 1927-1949. Мр Николи Црнобрњи најлепше захваљујем на корисним сугестијама за идентификацију појединих комада.

4. СІЕ III 8336 пренет је у село Јездину код Чачка, у близину једног другог археолошког локалитета (С. Тројановић, н. д., стр. 15) и није везиван за Градину приликом утврђивања границе провинција Далмације и Мезије (Н. Вулић, *Из античке историје наше земље*, Глас СКА, књ. CLX, други разред, књ. 82, Београд, 1934, стр. 54, 55). Податак да је „пронађен на Јелици под Градином” објавио је касније Н. Вулић, *Извештај др Јанка Шафарика из год. 1865. о његовом археолошком истраживању*, Антички споменици наше земље, Споменик САН, књ. XCVIII, Одељење друштвених наука, књ. 77, Београд, 1941-1948, стр. 264.

5. М. Васић, *Нови римски налази нађени у Чачку*, стр. 28, 29.

6. М. Vasić, *Ostave 247 i 254. godine u Narodnom muzeju u Beogradu*, Arheološki vestnik, knj. XXIII, Ljubljana, 1972, str. 59. Два периода запажена су у настанку оставе из Сикирице и Доброг дола.

Време склањања оставе припада периоду Галијенове самосталне владавине. Најмлађи примерак његовог новца, са реверсом SECVRIT PERPET (83) искован је у другој половини 265. године.⁷ Одсуство новца шесте емисије упућује на 266/267. годину као највероватнији датум закопавања. О постојању локалних разлога за имовинску несигурност, можда латрона, говори присуство коњичких јединица и бенефицијара. Општи оквир дају несређене прилике на Балкану, изазване честим варварским упадима и страх локалног становништва од царске војске, јер је 259/260. године подржавало локалне узурпаторе, од којих је очекивало одлучнију одбрану границе на Дунаву.

КАТАЛОГ

Фаустина II (147-161)

1. Ав. [F]AVSTINA AVGVSTA
Биста царице са плаштом на десно.
Рв. AVGV[STI] P II FIL
Спес корача на лево. У десној руци држи цвет, а левом придржава халћину.
Денар, 17,7 mm; 2,52 gr.
RIC 497, Рим.
Инв. бр. Н 155

Комод (180-192)

2. Ав. [M COMM ANT P F]EL AVG BRIT P P
Царева биста са лоровим венцем на десно.
Рв. APOLLINI [PALA]TINO
Аполон стоји на десно. У десној руци држи гудало, а у левој лиру ослоњену на стуб.
Денар, 17,5 mm; 3,05 gr.
RIC 197, Рим.
Инв. бр. Н 159.

Септимије Север (193-211)

3. Ав. L SEPT SEV PERT AVG [IMP V]
Царева биста са лоровим венцем на десно.

Рв. ARAB [ADIAB COS II] P P
Викторија корача на лево, са венцем у десној и трофејима у левој руци.

Денар, 17,2 mm; 2,98 gr.

RIC 58, Рим.

Инв. бр. Н 65.

4. Ав. L SEPT SEV PERT [AV]G IMP VII
Царева биста са лоровим венцем на десно.

Рв. [A]RAB ADIAB COS II P P

Викторија корача на лево, са венцем у десној и трофејима у левој руци.

Денар, 18,6 mm; 3,27 gr.

RIC 64, Рим.

Инв. бр. Н 93.

5. Ав. L SEPT SEV P[ERT] AVG IMP X
Царева биста са лоровим венцем на десно.

Рв. P M TR P VI [COS] II P P

Сол наг, са зракастом круном и огртачем преко левог рамена стоји на лево. Десну руку подигао, а у левој држи бич.

Денар, 18,2 mm; 3,22 gr.

RIC 117, Рим.

Инв. бр. Н 63.

7. R. Göbl, *Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit, V (2), Gallienus als Alleinherrscher*, Numismatische Zeitschrift, Band 75, Wien, 1953, p. 15.

6. Ав. [L S]EPT SEV PERT AVG IMP X
Царева биста са лоровим венцем на десно.
Рв: VICT AVGG COS II P [P]
Викторија корача на лево, са венцем у десној и палмином граном у левој руци.

Денар, два комада:
а) 17,4 mm; 3,31 gr.
б) 17,7 mm; 3,94 gr.
RIC 120c, Рим.
Инв. бр. Н 87, 95.
7. Ав. L SEPT SEV AVG IMP XI PART MAX
Царева биста са лоровим венцем на десно.
Рв. AEQVITATI AVGG
Еквитас стоји на лево. Држи теразије у десној и рог изобиља у левој руци.

Денар (ae), 18,2 mm; 2,12 gr.
RIC 122c, Рим.
Инв. бр. Н 55.
8. Ав. SEVERVS AVG PART MAX
Царева биста са лоровим венцем на десно.
Рв. PROVID AVGG
Провиденција стоји на лево. У десној руци држи палицу изнад глоба, а у левој скиптар.

Денар, 18,4 mm; 3,26 gr.
RIC 166, Рим.
Инв. бр. Н 57.
9. Ав. SEVERVS AVG PART MAX
Царева биста са лоровим венцем на десно.
Рв. RESTITVTOR [VR]BIS
Цар стоји на лево. У десној руци држи патеру изнад треножца, а левом држи копље према земљи.

Денар, 20,3 mm; 3,08 gr.
RIC 167a, Рим.
Инв. бр. Н 56.
10. Ав. [I]MP CAE L SEP SEV PERT AVG [COS II]
Цар са лоровим венцем, на десно.
Рв. BONI EVENTVS
Бонус Евентус стоји на лево. У десној руци држи корпу са воћем, а у левој класје жита.

Денар, 17,8 mm; 3,59 gr.
RIC 369, Емеса.
Инв. бр. Н 144.
- Јулија Домна**
11. Ав. IVLIA AVGVSTA
Биста царице са плаштом на десно.
Рв. FORTVNAE FELICI
Фортуна седи на лево. У десној руци држи рог изобиља, а у левој кормило на глобу. Испред ње стоји дете на десно.

Денар, 19,4 mm; 2,81 gr.
RIC 554, Рим.
Инв. бр. Н 59.
12. Ав. IVLIA AVGVSTA
Биста царице са плаштом на десно.
Рв. HILARITAS
Хиларитас стоји на лево. У десној руци држи палмову грану, а у левој рог изобиља. Са страна по једна стојећа фигура.

Денар, 20 mm; 3,39 gr.
RIC 558, Рим.
Инв. бр. Н 92.
13. Ав. IVLIA AVGVSTA
Биста царице са плаштом на десно.
Рв. IVNO
Јунона стоји на лево, са патером у десној и скиптром у левој руци. Поред ногу с леве стране паун.

Денар, 20,3 mm, 3,35 gr.
RIC 559, Рим.
 Инв. бр. Н 58.

14. Ав. IVLIA AVGVSTA
 Биста царице са плаштом на десно.
 Рв. [V]ESTAE SANCTAE
 Веста покривена велом стоји на лево. У десној руци држи патеру, а у левој скиптар.

Денар, 17 mm; 2,65 gr.
RIC 648, Лаодикеја.
 Инв. бр. Н 91.

Каракала (196-217)

15. Ав. [M AVR ANT]ONINVS CAES
 Биста цезара са палудаментом на десно.
 Рв. SPEI PER[PETVAE]
 Спес корача на лево са цветом у десној руци. Левом придржава хаљину.

Денар, 17,9 mm; 3,35 gr.
RIC 5, Рим.
 Инв. бр. Н 89.

16. Ав. ANTONINVS PIVS AVG
 Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
 Рв. PONTIF TR P VIII COS II
 Салус седи на столици са високим наслоном на лево. Испред ње је жртвеник око кога се обавила змија.

Денар, 18,4 mm; 3,62 gr.
RIC 82, Рим.
 Инв. бр. Н 137.

17. Ав. ANTONINVS PIVS AVG
 Царева биста са лаворовим венцем на десно.
 Рв. VOTA SVSCEPTA X
 Каракала са велом на глави стоји на лево. У десној руци држи патеру изнад жртвеника, а у левом придржава скут.

Денар, 20 mm; 3,63 gr.
RIC 179, Рим.
 Инв. бр. Н 88.

18. Ав. ANTONINVS PIVS AVG BRIT
 Царева биста са лаворовим венцем на десно.
 Рв. P M TR P XVI COS III P P
 Серапис са полосом на глави, стоји на лево. Подигао је десну руку, а у левој држи скиптар.

Денар, два комада:
 а) 18,5 mm, 3,57 gr.
 б) 18,3 mm, 3,41 gr.
RIC 208, Рим.
 Инв. бр. Н 145, 151.

19. Ав. ANTONINVS PIVS AVG BRIT
 Царева биста са лаворовим венцем на десно.
 Рв. MARTI PACATORI
 Марс стоји на лево. У десној руци држи маслинову гранчицу, а у левој копље према земљи.

Денар, 19,3 mm; 3,32 gr.
RIC 222, Рим.
 Инв. бр. Н 100.

20. Ав. ANTONINVS PIVS AVG BRIT
 Царева биста са лаворовим венцем на десно.
 Рв. MONETA AVG
 Монета стоји на лево са теразијама у десној и рогом изобиља у левој руци.

Денар, 18,7 mm; 3,18 gr.
RIC 224, Рим.
 Инв. бр. Н 62.

21. Ав. ANTONINVS PIVS AVG GERM
 Царева биста са лаворовим венцем на десно.
 Рв. P M TR P XVIII COS III P P
 Серапис с полосом на глави стоји на лево. У десној руци држи гранчицу, а у левој скиптар.

- Денар, два комада:
а) 19,5 mm; 3,5 gr.
б) 18,9 mm; 3,47 gr.
RIC 263f, Рим.
Инв. бр. Н 138, 140.
22. Ав. ANTONINVS PIVS AVG GERM
Царева биста са ловоровим венцем
на десно.
Рв. P M TR P XVIII COS III PP
Сол, наг, са зракастом круном и
огртачем преко левог рамена стоји
на лево. Десну руку подигао, у ле-
вој држи глоб.
- Денар, 19,2 mm; 2,84 gr.
RIC 281a, Рим.
Инв. бр. Н 130.
- Гета (198-212)**
23. Ав. P SEPT GETA CAES PONT
Биста цезара са палудаментом на
десно.
Рв: FELICITAS AVGG
Фелицитас стоји на лево. У десној
руци држи кадуцеј, а у левој рог
изобиља.
- Денар, 19,6 mm; 3,11 gr.
RIC 8, Рим.
Инв. бр. Н 86.
24. Ав. P SEPT GETA CAES PONT
Биста цезара са палудаментом на
десно.
Рв. NOBILITAS
Нобилитас стоји на десно. У левој
руци држи паладијум, а у десној
скиптар.
- Денар, два комада:
а) 19,7 mm; 3,24 gr.
б) 20,6 mm; 3,04 gr.
RIC 13a, Рим.
Инв. бр. Н 53, 96.
25. Ав. P SEPT GETA CAES PONT
Биста цезара са палудаментом на
десно.
Рв. PRINC IVVENT
Цар стоји на лево. У десној руци
држи гранчицу, а у левој копље.
- Денар, 18,7 mm; 2,35 gr.
RIC 15a, Рим.
Инв. бр. Н 112.
26. Ав. P SEPTIMIVS GETA CAES
Биста цезара са палудаментом на
десно.
Рв. PONTIF COS
Минерва окренута на лево, десном
руком се ослања на штит, а у левој
држи копље.
- Денар, 19,2 mm; 3,16 gr.
RIC 34b, Рим.
Инв. бр. Н 125.
27. Ав. P SEPTIMIVS GETA CAES
Биста цезара са палудаментом на
десно.
Рв. PROVID DEORVM
Провиденција стоји на лево. У де-
сној руци држи палицу изнад глоба,
а у левој скиптар.
- Денар, два комада:
а) 20,1 mm; 3,17 gr.
б) 20,3 mm; 3,51 gr.
RIC 51, Рим.
Инв. бр. Н 60, 90.
28. Ав. P SEPTIMIVS GETA CAES
Биста цезара са палудаментом на
десно.
Рв. PONTIF COS II
Императора стоји на лево са
патером у десној и кратким скип-
тром у левој руци.
- Денар, 19,7 mm; 3,46 gr.
RIC 61a, Рим.
Инв. бр. Н 124.

Елагабал (218-222)

29. Ав. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем на десно.
Рв. P M TR P III COS III P P
Сол, наг, у покрету на лево са огртачем, који лепрша. Десну руку подигао, а у левој држи бич. У пољу лево звезда.
Денар, 20 mm; 2,87 gr.
RIC 40, Рим.
Инв. бр. Н 158.
30. Ав. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. P M TR P V COS III P P
Сол корача на лево. У десној руци држи патеру, а у левој кипарисову гранчицу. Лево у пољу звезда.
Денар, 19,2 mm; 2,70 gr.
RIC 53, Рим.
Инв. бр. Н 111.
31. Ав. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. ABUNDANTIA AVG
Абунданција стоји на лево. Обема рукама држи рог изобиља. У пољу десно звезда.
Денар, 18,7 mm; 2,64 gr.
RIC 56, Рим.
Инв. бр. Н 84.
32. Ав. IMP ANTONINVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. FIDES MILITVM
Фидес стоји на десно. У левој руци држи векслиум, а у десној стег.
Денар, 18,1 mm; 3,30 gr.
RIC 73, Рим.
Инв. бр. Н 85.

33. Ав. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. INVICTVS SACERDOS AVG
Елагабал окренут на лево. У десној руци држи патеру изнад жртвеника, а у левој гранчицу. Иза трипода лежи бик. У пољу лево звезда.
Денар, 19,7 mm; 2,75 gr.
RIC 88, Рим.
Инв. бр. Н 54.
34. Ав. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. LIBERTAS AVG
Либертас стоји на лево. У десној руци држи шлеус, а у левој скиптар. Десно у пољу звезда.
Денар, 18,9 mm; 3,01 gr.
RIC 107, Рим.
Инв. бр. Н 82.
35. Ав. IMP ANTONINVS PIVS AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. VICTORIA AVG
Викторија у покрету на лево са дијадемом у рукама. Са обе стране ногу по један штит. У пољу десно звезда.
Денар, два комада:
а) 18,7 mm; 2,99 gr.
б) 19 mm; 3,02 gr.
RIC 161, Рим.
Инв. бр. Н 68, 94.

Александар Север (222-235)

36. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. P M TR P COS P P
Јупитер наг, стоји на лево. Преко руку плашт. У левој руци држи скиптар, а у десној муњу.

- Денар, 19,8 mm; 3,34 gr.
RIC 5, Рим.
Инв. бр. Н 77.
37. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. P M TR P II COS P P
Марс стоји на лево. Држи маслинову грану и копље према земљи.
- Денар, 20,9 mm; 3,19 gr.
RIC 23, Рим.
Инв. бр. Н 75.
38. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. ANNONA AVG
Анона стоји на лево. У десној руци изнад модиуса држи класје жита, а у левој рог изобиља.
- Денар, 18,3 mm; 2,68 gr.
RIC 133, Рим.
Инв. бр. Н 70.
39. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. FIDES MILITVM
Фидес стоји на лево. Држи два стега.
- Денар, два комада:
а) 19,4 mm; 3,09 gr.
б) 19 mm; 2,88 gr.
RIC 139, Рим.
Инв. бр. Н 64, 66.
40. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
- Рв. PAX AETERNA AVG
Пакс стоји на лево. У десној руци држи маслинову гранчицу, а у левој скиптар.
- Денар, 20,2 mm; 2,57 gr.
RIC 165, Рим.
Инв. бр. Н 67.
41. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. PROVIDENTIA AVG
Провиденција стоји на лево. У десној руци држи палицу изнад глоба, а у левој скиптар.
- Денар, 20,4 mm; 2,95 gr.
RIC 173, Рим.
Инв. бр. Н 80.
42. Ав. IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем и палудаментом на десно.
Рв. SALVS PVBLICA
Салус седи на столици са високим наслонем на лево и храни змију, која се обмотана око жртвеника, уздиже увис.
- Денар, 20 mm; 2,66 gr.
RIC 178, Рим.
Инв. бр. Н 118.
43. Ав. IMP SEV ALEXAND AVG
Царева биста са лаворовим венцем на десно.
Рв. ANNONA AVG
Анона стоји на десно. У десној руци држи кормило на глобу, а у левој модиус.
- Денар, 20 mm; 3,42 gr.
RIC 190, Рим.
Инв. бр. Н 161.

Гордијан III (238-244)

44. Ав. IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. CONCORDIA AVG
Конкордија седи на столици са високим наслонем на лево. У десној руци држи патеру, а у левој дво-струки рог изобиља.
Антонинијан, 22,2 mm; 4,06 gr.
RIC 35, Рим.
Инв. бр. Н 99.
45. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. LIBERALITAS AVG III
Либералитас стоји на лево. У десној руци држи абакус, а у левој рог изобиља.
Антонинијан, 23,4 mm; 3,28 gr.
RIC 67, Рим.
Инв. бр. Н 104.
46. Ав. [IMP GO]RDIANVS PIVS [FEL AVG]
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв: P M TR P III COS P [P]
Цар стоји на десно. У левој руци држи кратки скиптар, а у десној патеру изнад жртвеника.
Антонинијан, 21,5 mm; 2,17 gr.
RIC 69, Рим.
Инв. бр. Н 152.
47. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. AETERNITATI AVG
Сол, наг, стоји на лево. Десну руку је подигао, а у левој држи глоб.
- Антонинијан, 25,7 mm; 3,74 gr.
RIC 83, Рим.
Инв. бр. Н 72.
48. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. LAETITIA AVG N
Летиција стоји на лево. У десној руци држи венац, а у левој сидро.
Антонинијан, два комада:
а) 23 mm; T 3,45 gr.
б) 23,7 mm; 3,11 gr.
RIC 86, Рим.
Инв. бр. Н 73, 109.
49. Ав. IMP GORDIANVS P[IVS FEL A]VG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. P M T R P III [C]OS II PP
Аполо седи на лево. У десној руци држи палмину гранчицу, а леву је положио на лиру.
Антонинијан, 22,5 mm; 2,62 gr.
RIC 88, Рим.
Инв. бр. Н 132.
50. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. P M TR P III C[OS II P]P
Цар стоји на десно. У левој руци држи глоб, а у десној положен скиптар.
Антонинијан, 23,6 mm; 3,11 gr.
RIC 92, Рим.
Инв. бр. Н 142.
51. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.

- Рв. VIRTVTI AVGVSTI
Херкул наг, стоји на десно. Тољагом у левој руци ослања се на камен, а десну држи на боку. Поред тољаге лавља кожа.
Антонинијан, 23 mm; 4,10 gr.
RIC 95, Рим.
Инв. бр. Н 105.
52. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са ловоровим венцем, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. SECVRITAS PVBL[ICA]
Секуритас седи на столици са високим наслонем, на лево. Главу наслонила на леву руку, а у десној држи скиптар.
Денар, 20,1 mm; 3,25 gr.
RIC 130, Рим.
Инв. бр. Н 121.
53. Ав. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. FORTVNA REDVX
Фортуна седи на лево, са крмом у десној и рогом изобиља у левој руци.
Антонинијан, 22,3 mm; 3,73 gr.
RIC 210, Антиохија.
Инв. бр. Н 71.
- Филип I (244-249)**
54. Ав. IMP PHILIPPVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. SAECVLARE[S] AVGG, у одсеци I.
Лав у ходу на десно.
Антонинијан, 23,6 mm; 3,74 gr.
RIC 12, Рим.
Инв. бр. Н 98.
55. Ав. IMP M [IVL PHILIPPVS AVG]
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. [ADVENTVS] AVGG
Цар јаше на лево. Десну руку подигао, а у левој држи копље.
Антонинијан (фрагментован), 18,2 mm; 2,09 gr.
RIC 26b, Рим.
Инв. бр. Н 134.
56. Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. AN[N]ONA AVGG.
Анона стоји на лево. У десној руци држи класје жита изнад модијуса, а у левој рог изобиља.
Антонинијан, два комада:
а) 23,2 mm; 3,58 gr.
б) 22,8 mm; 3,29 gr.
RIC 28c, Рим.
Инв. бр. Н 81, 154.
57. Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. FIDES MILIT
Фидес стоји на лево. Држи два стега.
Антонинијан, 23,1 mm; 3,90 gr.
RIC 32b, Рим.
Инв. бр. Н 110.
58. Ав. IMP M IVL PHILIPPVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. PAX AETERN
Пакс стоји на лево. У десној руци држи маслинову гранчицу, а у левој скиптар.
Антонинијан, 23,8 mm; 3,41 gr.
RIC 40b, Рим.
Инв. бр. Н 79.

59. Ав. IMP M IVL PHILIPVS AVG
Царева биста са зракастом круном,
оклопом и палудаментом на десно.
Рв. AEQVITAS AVGG
Еквитас стоји на лево. У десној руци држи теразије, а у левој рог изобиља.

Антонинијан, 24 mm; 3,50 gr.
RIC 57, Рим.
Инв. бр. Н 106.

Трајан Деције (249-251)

60. Ав. DIVO VESPASIANO
Царева биста са зракастом круном на десно.
Рв. CONSECRATIO
Жртвеник са пламеном.

Антонинијан, 24,5 mm; 3,63 gr.
RIC 80 (консекративна емисија), Милано.
Инв. бр. Н 122.

Херенија Етрусцила

61. Ав. HER E[TR]VSCILLA AVG
Биста царице са дијадемом на полумесецу на десно.
Рв. PVDICITIA AVG
Пудициција под велом седи на лево. У левој руци држи скиптар.

Антонинијан, 21,7 mm; 3,16 gr.
RIC 59 b, Рим.
Инв. бр. Н 107.

Требонијан Гал (251-253)

62. Ав. IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. ANNONA AVGG
Анона стоји на десно. У левој руци држи житно класје, а у десној кормило. Поред ногу представљен прамац брода.

Антонинијан, 24,6 mm; 3,83 gr.
RIC 31, Рим.
Инв. бр. Н 147.

63. Ав. IMP C C VIB TREB GALLVS P F AVG

Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. ADVENTVS AVG
Цар јаше на коњу на лево. Десну руку је подигао, а у левој држи копље.

Антонинијан, 20,5 mm; 3,42 gr.
RIC 79, Антиохија.
Инв. бр. Н 128.

64. Ав. IMP C C VIB TREB GALLVS P F AVG

Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. ROMAE AETERNAE AVG
Рома седи на лево. У десној руци држи Викторију, а у левој копље. Са стране штит.

Антонинијан, 21,2 mm; 3,29 gr.
RIC 89, Антиохија.
Инв. бр. Н 136.

Валеријан I (254-260)

65. Ав. IMP C P LIC VALERIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. APOLINI PROPVG

Аполо полунаг стоји на десно, са луком и стрелом у рукама.

Антонинијан, 22,2 mm; 2,77 gr.
RIC 74, Рим.
Инв. бр. Н 146.

66. Ав. IMP VALERIANVS P AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. PAX AVGG

- Пакс стоји на лево. У десној руци држи маслинову гранчицу, а у левој скиптар.
- Антонинијан, 22 mm; 3,45 gr.
RIC 110, Рим.
Инв. бр. Н 117.
67. Ав. IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. RESTITVTOR ORBIS
Цар стоји на лево. Десном руком подиже клечећу фигуру, а у левој држи копље.
- Антонинијан, два комада:
а) 20 mm; 2,95 gr.
б) 22 mm; 2,89 gr.
RIC 117, Рим.
Инв. бр. Н 69, 143.
68. Ав. IMP C P LIC [VA]LERIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном и палудаментом на десно.
Рв. VICTO[R]IA AVGG
Викторија корача на лево са венцем у десној и палмовом граном у левој руци.
- Антонинијан, 21,4 mm; 3,01 gr.
RIC 124, Рим.
Инв. бр. Н 126.
69. Ав. IMP C P LIC VALERIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. FORTVNA RED[VX]
Меркур наг, стоји на лево. У десној руци држи кесу, у левој кадуцеј.
- Антонијан 20,8 mm; 3,86 gr.
RIC 214, Виминацијум.
Инв. бр. Н 148.
70. Ав. IMP VALERIANVS P AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. SALVS AVGG
Салус стоји на десно. Држи змију и храни је.
- Антонинијан, 20,7 mm; 3,56 gr.
RIC 251, Милано.
Инв. бр. Н 119.
71. Ав. IMP [VALERIA]NVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. [SE]CVRIT PERPET
Секуритас стоји прекрштених ногу на лево. У десној руци држи скиптар, а леву ослонила на стуб.
- Антонинијан, 26,6 mm; 3,67 gr.
RIC 256, Милано.
Инв. бр. Н 83.
72. Ав. IMP VALERIANVS P AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. SPES PVBLICA
Спес корача на лево. У десној руци држи цвет, а левом придржава халћину.
- Антонинијан, два комада:
а) 22 mm; 3,59 gr.
б) 21,7 mm; 3,94 gr.
RIC 257, Милано.
Инв. бр. Н 61, 160.
73. Ав. IMP VALERIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
Рв. P M TR P V COS III P P
Два императора стоје, ослоњени на штитове и копља.
- Антонијан, 22,4 mm; 3,55 gr.
RIC 277, Антиохија.
Инв. бр. Н 153.

74. Ав. IMP VALERIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном,
оклопом и палудаментом на десно.
Рв. FELICITAS AVGG
Фелицитас стоји на лево. У десној
руци држи кадучеј, а у левој рог из-
обиља.

Антонинијан, 21 mm; 3,79 gr.
RIC 283, Антиохија.
Инв. бр. Н 116.

75. Ав. IMP C P LIC VALERIANVS [P F]
AVG
Царева биста са зракастом круном,
оклопом и палудаментом на десно.
Рв. RESTITVT ORIENTIS
Жена са глобом на глави лево, пру-
жа лаворов венац цару који држи
копље у левој руци.

Антонинијан, 21,5 mm; 3,78 gr.
RIC 287, Антиохија.
Инв. бр. Н 123.

76. Ав. IMP C P LIC VALERIANVS AVG
Царева биста са зракастом круном,
оклопом и палудаментом на десно.
Рв. VIRTVS AVGG
Два императора стоје: леви држи
копље и глобус, а десни Викторију
и копље.

Антонинијан, 20,7 mm; 3,40 gr.
RIC 292, Антиохија.
Инв. бр. Н 150.

77. Ав. IMP C P LIC VALERIANVS P F
AVG
Царева биста са зракастом круном,
оклопом и палудаментом, на десно.
Рв. VIRTVS AVGG
Два императора стоје: леви држи
копље и глобус, а десни Викторију
и копље.

Антонинијан, четири комада:
а) 20,6 mm; 4,34 gr.
б) 22,2 mm; 3,20 gr.
в) 22,2 mm; 3,96 gr.
г) 21,9 mm; 3,64 gr.
RIC 293, Антиохија.
Инв. бр. Н 103, 113, 139, 157.

Галијен (253-268)

78. Ав. GALLIENVS AVG
Царева биста са зракастом круном
на десно.
Рв. PAX AVG
Пакс стоји на лево. У десној руци
држи маслинову гранчицу, а у левој
скиптар. Испод гранчице V.

Антонинијан, 22,7 mm; 3,55 gr.
RIC 256, Рим.
Инв. бр. Н 141.

79. Ав. GALLIENVS AVG
Царева биста са зракастом круном
на десно.
Рв. SECVRIT PERPET
Секуритас стоји прекрштених ногу
на лево. У десној руци држи скип-
тар, а леву ослонила на стуб.

Антонинијан, два комада:
а) 23,8 mm; 3,54 gr.
б) 23,6 mm; 3,74 gr.
RIC 280, Рим.
Инв. бр. Н 131, 135.

80. Ав. GALL[IENVS] AVG
Царева биста са зракастом круном
на десно.
Рв. [VIRTVS] AVG
Марс стоји на лево са копљем у ле-
вој и глобусом у десној руци. У по-
љу десно P.
Антонинијан, 18,8 mm; 3,87 gr.
RIC 317, Рим.
Инв. бр. Н 149.

81. Ав. IMP GALLIENVS P AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. SALVS AVGG
Салус стоји на десно. Држи змију и храни је.
Антонинијан, два комада:
а) 24,5 mm; 3,63 gr.
б) 22,7 mm; 2,97 gr.
RIC 399 (за време Валеријана), Милано.
Инв. бр. Н 78, 115.
82. Ав. IMP GALLIENVS P AVG
Царева биста са зракастом круном и палудаментом на десно. Рв. SPES PVBLICA
Спес корача на лево. У десној руци држи цвет, а левом придржава халћину.
Антонинијан 21,9 mm; 3,28 gr.
RIC 403 (за време Валеријана), Милано.
Инв. бр. Н 76.
83. Ав. IMP C P LIC GALLIENVS P F AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. PIETAS AVGG
Императори приносе жртву на олтар.
Антонинијан, 20,8 mm; 3,70 gr.
RIC 447 (за време Валеријана), Антиохија (Азија).
Инв. бр. Н 102.
84. Ав. IMP C P LIC GALLIENVS P F AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. VIRTVS AVGG
Два императора стоје: леви држи копље и глобус, а десни Викторију и копље.
Антонинијан, 22 mm; 3,80 gr.
RIC 456 (за време Валеријана), Антиохија (Азија).
Инв. бр. 120.
85. Ав. GALLIENVS PF AVG
Царева биста са зракастом круном и палудаментом на десно. Рв. ORIENS AVG, у одсечку Р.
Сол наг, стоји на лево. Десну руку је подигао, а у левој држи бич.
Антонинијан, 20,7 mm; 2,20 gr.
RIC 494, Милано.
Инв. бр. Н 127.
86. Ав. GALLIENVS AVG
Царева биста са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно. Рв. AETERNITATI AVG
Сол наг, стоји на лево. Испод подигнуте десне руке звезда. У левој држи глоб.
Антонинијан, 23,2 mm; 4,11 gr.
RIC 630, Антиохија (Азија).
Инв. бр. Н 101.
- Салонина**
87. Ав. CORN SALONINA AVG
Биста царице са дијадемом на полумесецу на десно. Рв. PIETAS AVG
Пижетас стоји на лево. Десну руку подигла, а у левој држи кутију са мирисима.
Антонинијан, два комада:
а) 22,8 mm; 4,08 gr.
б) 21,3 mm; 3,74 gr.
RIC 21 (за време Галијена), Рим.
Инв. бр. Н 74, 129.
88. Ав. SALONINA AV[G]
Биста царице са дијадемом на полумесецу на десно. Рв. PIETAS AVG

- Пијетас стоји на лево. У левој руци држи кутију са мирисима, а испод подигнуте десне Р.
 Антонинијан, 21 mm; 3,12 gr.
 RIC 22 (за време Галијена), Рим.
 Инв. бр. Н 114.
89. АВ. SALONINA AVG
 Биста царице са дијадемом на полумесецу на десно.
 Рв. IVNO REGINA
 Јунона стоји на лево. У десној руци држи патеру, а у левој скиптар.
- Антонинијан, три комада:
 а) 21,2 mm; 3,02 gr.
 б) 20,4 mm; 1,65 gr.
 в) 20,5 mm; 3,48 gr.
90. АВ. P COR SAL VALERIANVS CAES
 Биста цезара са зракастом круном, оклопом и палудаментом на десно.
 Рв. DII NVTRITORES
 Јупитер окренут на лево, предаје Викторију цезару.
- Антонинијан, 22 mm; 3, 68 gr.
 RIC 35, Антиохија.
 Инв. бр. Н 156.
- RIC 29, Рим.
 Инв. бр. Н 97, 108, 133.
- Салонин (255-259)

INHERITANCE OF ROMAN COINS FROM GORAČIĆI

In 1956, the inheritance of Roman coins was found in the Rasovac hamlet, the village of Goračići, situated in the vicinity of early-Byzantium locality Gradi-na on Mount Jelica. Although the first researchers engaged in the Serbian antiquity (J. Šafarik, S. Trojanović, F. Kanić), have on the basis of the epigraphic material (CIL III 8335, 8336) classified this locality in antique ones, modern studies have not indicated this horizon. New Roman inscriptions, coupled with individual coin excavations, point out its existence.

The inheritance of Goračići, placed in an earthen pot, had originally over 135 coins. The numismatic collection of the National Museum in Čačak contains 109 denars and antoninians. The following rulers have been registered: Faustin II 1, Commodus 1, Septimius the North 9, Julius Domnius 4, Caracalus 10, Getus 8, Elgabalus 8, Alexandar the North 9, Gordios III 11, Filip I 7, Traianus Decius 1, Hernius Etruscila 1, Trebonius Gallus 3, Valerius I 17, Galius 12, Salonina 6 and Saloninus 1. The range of blacksmith's shops is as follows: Rome 82, Antyohia 16, Milano 8, Laodikea 1, Viminacium 1 and Emesa 1.

The inheritance was owned by a civilian, who enriched it with a much higher monetary unit of 46.78% of denars. These coins were minted during the reign of Faustin II up to Gordius III. It finishes with the antoninians dating back from the independent reign of Galien and Salonina. The latest specimen belongs to the fifth Galien emission (RIC 280), minted in the second half of 265 AD. On the basis of the lack of the specimen belonging to the sixth emission, it may be assumed that the inheritance was buried in 266/7 AD.

Radivoje Bojović

TRÉSOR DE MONNAIES ROMAINES DE GORAČIĆI

Dans le hameau de Rasovac qui fait partie du village de Goračići, non loin de Gradina, site archéologique paléobyzantin dans la montagne Jelica, un trésor de monnaies romaines a été mis au jour en 1956. Bien que les premiers savants qui avaient fait des recherches sur le patrimoine serbe aient rangé ce site parmi ceux de l'Antiquité, en se fondant sur des documents épigraphiques (CIL III 8335, 8336), les fouilles archéologiques récentes n'ont pas découvert cet horizon. Cependant, la mise au jour récente d'inscriptions romaines et des pièces de monnaie trouvés en plusieurs endroits indiquent qu'il y avait existé.

Le trésor de Goračići, enfoui dans un récipient en terre, contenait à l'origine plus de 135 pièces de monnaie. Transportée au Musée de Tchatchak, la collection ne comptait plus que 109 danars et antoniennes. Ces monnaies dataient des règnes des souverains suivants: Faustin II (une pièce), Commode (une pièce), Septime Sévère (9), Julie Domna (4), Caracalla (10), Geta (8), Elagabal (8), Alexandre Sévère (9), Gordien III (11), Philippe Ier (7), Trajan Decius (1), Hernius Etruscila (1), Trebonianus Gallus (3), Valérien Ier (17), Gallien (12), Salonine (6), Salonin (1). Ces monnaies avaient été frappées aux différents endroits: Rome (82 pièces), Antioche (16), Milan (8), Laodicée (1), Viminacium (1), Émesa (1).

Le trésor appartenait à un civil qui y avait inclus une unité monétaire d'une valeur beaucoup plus grande: celle-ci équivalait à 46,78% d'un danar et fut frappée au cours d'une période comprise entre le règne de Faustin II et celui de Gordien III. Les pièces de monnaie les moins anciennes, constituées par des antoniennes, datent de la période où Gallien et Salonine étaient des souverains indépendants. La pièce la moins ancienne fait partie de la cinquième émission de Gallien (RIC 280), frappée dans la seconde moitié de l'année 265. L'absence de pièces de la sixième émission de monnaies nous porte à conclure que le trésor fut enfoui en 266/7.

Radivoje Bojović

3

4

6

7

8

9

11

12

17

18

19

20

22

24

27

28

29

30

31

33

34

35

36

38

40

41

43

ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ

**СРЕДЊОВЕКОВНО СРПСКО ГРОБЉЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ
ГУШЕВАЦ У МРЧАЈЕВЦИМА**

Дејан Радичевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 398.32 (497.11)

Мрчајевци су данас једно од највећих и најразвијенијих села у околини Чачка. Центар села представља млада варошица непосредно уз главну магистралну комуникацију између Чачка и Краљева, док се селоски атар распростире на простору који највећим делом припада равничарском пределу плодне западноморавске долине, а делом захвата и благо побрђе према острвачком масиву. Заселак Гушевац обухвата већи потес са леве стране Западне Мораве, између границе са атаром села Доња Горевница и локалног пута који води према селима Мршинци и Слатина (сл.1). Локалитет се налази на централном делу Гушевца, између кућа породица Јевђевић, Тодосијевић и Каровић, око 1 км удаљен од Западне Мораве.

Постојање праисторијске некрополе под хумкама констатовано је приликом рекогносцирања Мрчајеваца 1959. године. Археолошка

ископавања три хумке (од укупно пет, колико их је на терену евидентирано) изведена су у периоду између 1970-1975. године. Хумка I је истражена 1970. године, док су хумке II и III ископаване 1974-75. године (сл.2).¹ Анализом покретних налаза из истражених хумки установљено је да хронолошки припадају периоду старијег гвозденог доба (оквирно VI - V век пре н.е.). Спорадични налази енеолитске керамике указују на могућност да су се на овом месту налазиле и хумке из старијег периода праисторије.²

Приликом ископавања све три хумке наилазило се на млађе гробове који су на основу гробних налаза оквирно опредељени у средњовековни период, а будући да је сахрањивање вршено на релативно великом простору (растојање између хумки I и III износило је око 120 м) констатовано је постојање веће некрополе. Током последње истраживачке кампање, како би се утврдило да ли млађи гробови обухватају само површине хумки или је сахрањивање вршено и на простору између њих, са четири мања ископа сондиран је терен око хумке II.³ Гробови су констатовани само у оквиру сонде бр. 2 позициониране између хумки I и II. Евентуално распрострањавање гробова на делу локалитета између хумки II и III није проверавано.

Резултати истраживања ове некрополе нису до сада посебно разматрани. Средњовековни хоризонт сахрањивања са локалитета Гушевац обично је навођен у узгредним напоменама приликом прегледа средњовековних налазишта у околини Чачка.⁴ Мада не располажемо поузданим подацима о димензијама истражених површина, очигледно је да некропола није истражена у потпуности.⁵ Дуготрајно сахрањивање условило је бројне поремећаје старијих гробова каснијим сахранама, тако да није било могуће установити поуздан број сахрањених покојника.⁶ Приликом овде приказане каталожке обраде гробова евиден-

1. Археолошка ископавања су изведена под руководством госпође Милене Икодиновић, дугогодишњег кустоса Народног музеја у Чачку.

2. Л. Никитовић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 14 – 16; М. Стојић, *Локалитет Гушевац у Мрчајевцима, резултати истраживања гробова из праисторије*, ЗРМ XXVII, Чачак, 1997, 27 – 35.

3. На основу података из расположиве документације није било могуће поуздано лоцирати сонде у оквиру ситуационог плана.

4. О. Марковић, *Налазишта средњовековне керамике из околине Чачка*, Археолошка радионица 2, Параћин, 1995, 54 – 55; Иста, *Остаци средњовековних сакралних објеката у чачанском крају*, ЗРМ XXV, Чачак, 1995, 34.

5. Делимично су истражени гробови у профилима ископа. Одређен број гробова на западном периферном делу хумке I уништен је изградњом канала за наводњавање још пре почетка истраживачких радова.

6. До сада је у литератури обично напомињано да је откривено 388 гробова, колико износи укупан број гробова нумерисан кроз теренску документацију, упор.: О. Марковић, *Налазишта средњовековне керамике*, 55. Прегледом документације установљено је да су приликом

тиране су све јасније дефинисане гробне целине, као и појединачне групе дислоцираних костију које са њима стоје у функционалној вези.

ОПИС ГРОБОВА

Хумка I (ископавања 1970. године, сл. 4)

Гроб бр. 1: релативна дубина 0,62 м (к. 217.77). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Недостају кости горње половине скелета, док су кости ногу делимично поремећене (скелет је поремећен укопавањем гроба бр. 2). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 2: релативна дубина 0,60 м (к. 217.79). Слободно укопан скелет млађе особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Недостају кости горње половине тела, док су кости ногу делимично поремећене (укопан непосредно изнад гроба бр. 1). Уз кости ногу, са леве и десне стране скелета, констатован је по један необрађен камен средње величине. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 3: Слободно укопан скелет опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Осим лобање делимично је очувана и лева рука савијена у лакту. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 4: релативна дубина 0,76 м (к. 217.63). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Констатоване су само делимично очуване кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 5: релативна дубина 0,80 м (к. 217.59). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају кости леве руке и грудног коша. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Делимично је очувана десна рука савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 6: релативна дубина 1,00 м (к. 217.39). Констатована је делимично очувана лобања уз коју су пронађене две бронзане наушнице (1, 2).

(1,2) Бронзане наушнице са ажурираном јагодом на средини доње половине карике и по два двоструко гранулирана колена симетрично постављена са обе стране јагоде (једна наушница је готово у потпуности оштећена). Јагода је исплетена од двоструко увијене жице која је са бочних страна причвршћена на танке плочице кроз које је провучена карика. На површини јагоде су аплициране бронзане плочице на које су залемљене ситне грануле. Доња половина карике, између јагоде и коленаца, као и део са стране једног бочног ко-

ископавања као гробне целине свидентирани готово сви налази људских костију, чак и у ситуацијама када су констатоване очигледно дислоциране појединачне кости. Како овај број није могао бити прихваћен, приступило се каталонској обради гробних целина на начин приказан у овом раду, уз напомену да је број овде описаних гробова вероватно мањи од укупног броја сахрањених покојника.

ленца (друго коленце је причвршћено уз петљицу) прекривена је намотајима тордиране бронзане жице; $r_k=3,8$ цм ; $r_j=1,4$ цм (Т.И/1.2).

Гроб бр.7: релативна дубина 1,07 м (к.217.32). Констатована је делимично очувана лобања. На фрагменту лобање пронађено је бронзано дугме (1).

(1) Фрагментовано дугме од танког бронзаног лима састављено од две половине хоризонтално залемљене по средини са делимично очуваном петљицом од бронзане жице; $r=0,7$ цм (Т.И/9).

Гроб бр. 8: релативна дубина 1,07 м (к.217.32). Слободно укопан скелет млађе особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени према северу. Стање очуваност скелета је добро. Кости ногу су делимично поремећене. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. Непосредно испод лобање констатовани су остаци још једне лобање, док су уз скелет проналажене дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 9: релативна дубина 0,80 м (к.217.59). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостаје лобања, кости грудног коша и десне руке. Лева рука је савијена у лакту и положена на карлицу (очувани део скелета лежи на централној каменој конструкцији праисторијске хумке; са леве стране скелета, непосредно уз шаку, као и околу карлице, пронађено је тридесетак целих и већи број фрагментованих перли од ћилибара).

Гроб бр. 10: релативна дубина 1,14 м (к.217.25). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука, делимично поремећена, положена је на левом рамену. Констатован је непосредно изнад гроба бр.13. Иза лобање је усправно постављен камен делимично притесаних страна (дим.: 0,50 ц 0,40 ц 0,13 м). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 11: релативна дубина 1,28 м (к.217.11). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 7 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Очувана је десна рука, савијена у лакту и положена на груди, као и делови бутних костију. Са обе стране поред скелета су констатоване дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 12: релативна дубина 1,35 м (к.217.04). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Лобања је положена на потиљак. Очуваност скелета је веома лоша. Кости горње половине тела су у изузетно трошном стању тако да положај руку није поуздано утврђен. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 13: релативна дубина 1,38 м (к.217.01). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 14 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше (скелет је констатован непосредно испод гроба бр. 10, чијим укопом није општећен). Лобања је конста-

тована у фрагментованом стању. Кости горње половине тела су у изузетно трошном стању. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Положај леве руке није поуздано утврђен. Са десне стране, уз лобању и дуж горње половине скелета, констатована су три необрађена камена средње величине. На деловима лобање пронађене су две бронзане игле (1, 2).

(1,2) Тело игле је од бронзане жице, док је биконична глава, израђена од танког бронзаног лима и састављена од две половине спојене хоризонтално по средини, прекривена танким слојем позлате; дужина 6 цм; $r_g=0,6 - 0,8$ цм (Т.И/12).

Гроб бр. 14: релативна дубина 1,30 м (к.217.09). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 22 степена према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Недостају лева рука, грудни кош, карлица и бутне кости. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр.15: релативна дубина 1,40 м (к. 216.99). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Делимично су очуване само кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 16: релативна дубина 1,56 м (к.216.83). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 22 степена према југу (делимично укопан изнад гроба бр.19). Стање очуваности скелета је добро. Недостају обе потколенице. Лобања је положена на потиљак, искренута према десном рамену. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука је положена на трбух. Уз леву бутну кост, у пределу кука, пронађено је гвоздено кресиво (1).

(1) Кресиво од гвожђа је издуженог облика са заобљеним краћим странама; дим.: 8 x 2,5 x 0,3 цм (Т.И/7).

Гроб бр. 17: релативна дубина 1,58 м (к.216.81). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 11 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Обе руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 18: релативна дубина 1,51 м (к.216.88). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 11 степени према северу (делимично укопан изнад гроба бр.19). Стање очуваности скелета је веома лоше. Делимично су очуване кости леве руке и ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 19: релативна дубина 1,60 м (к.216.79). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 22 степена према северу. Констатован делимично испод грובה бр.16 и 18. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају кости десне руке и доње половине тела. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 20: релативна дубина 1,53 м (к.216.86). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 22 степена према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају кости грудног коша и леве руке. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Са леве стране, уз доњу половину скелета, констатоване су дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 21: релативна дубина 1,65 м (к.216.74). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 22 степена према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају кости горње половине тела и десна потколеница. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 22: релативна дубина 1,66 м (к.216.73). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 8 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају кости грудног коша, десна надлактица и лева подлактица, док су кости ногу делимично очуване. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 23: релативна дубина 1,73 м (к.216.64). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Констатоване су само делимично очуване кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 24: релативна дубина 1,82 м (к.216.55). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 27 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају кости горње половине тела и карлице. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Уз скелет су констатоване дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 25: релативна дубина 1,79 м (к.216.58). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Констатоване су само делимично очуване кости ногу. Непосредно на потколеницама констатоване су дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 26: релативна дубина 1,83 м (к.216.54). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Недостају кости грудног коша и леве руке, док је десна рука савијена у лакту и положена на трбух. Уз доњу половину скелета констатоване су дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 27: релативна дубина 1,74 м (к.216.63). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатоване су само делимично очуване кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 28: релативна дубина 1,73 м (к.216.66). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатоване су само делимично очуване кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 29: релативна дубина 1,70 м (к.216.69). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатоване су само делимично очуване кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 30: релативна дубина 1,93 м (к.216.46). Слободно укопан скелет, опружен на леђима оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају кости грудног коша и леве руке. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Десна рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Прсти леве шаке констатовани су код левог рамена. На деловима лобање пронађени су делови шест бронзаних игала - делимично очувано пет (1-5), а у пределу врата и груди шест бронзаних дугмади - делимично очувана три (6-8).

(1-5) Пет фрагментованих игала од бронзане жице са биконичним главама од танког бронзаног лима. Главе игала су израђене тако што су две половине спајане хоризонтално по средини. На једној игли, непосредно испод главе, очувана су два намотаја жице који су је придржавали. На фрагменту главе једне игле уочава се траг позлате; очувана дужина око 6,5 цм; $r=0,5 - 0,9$ цм (Т.И/13).

(6-8) Три округла дугмета (једно је фрагментовано) од танког су бронзаног лима, прекривена позлатом, са петљицама од бронзане жице. Дугмад су израђена од две половине спојене хоризонтално по средини. На доњој површини дугмета налази се по једна гранула; $r=0,4 - 0,6$ цм (Т.И/14).

Гроб бр. 31: релативна дубина 1,78 м (к.216.61). Констатована је фрагментована лобања положена на потиљак. Испод доње вилице констатовано је фрагментовано бронзано дугме (није очувано), а на деловима лобање на којима се уочавао траг тканине пронађене су две фрагментоване бронзане апликације (1,2).

(1,2) Две фрагментоване бронзане апликације израђене су ливењем (квadratног или правоугаоног облика). На средини апликације налази се орнамент у виду кружне псеудогранулиране траке која је уоквирена низом идентичних псеудогранула који прати ивице апликације. Апликације су на угловима перфориране; дебљина лима 0,01 цм (Т.И/11).

Гроб бр. 32: релативна дубина 2,03 м (к.216.25). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на груди. Између леве кључне кости и доње вилице констатована су два фрагментована бронзана дугмета (нису очувана).

Гроб бр. 33: релативна дубина 2,04 м (к.216.25). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 7 степени према југу (испод скелета су констатоване делимично очуване кости ногу). Стање очуваности скелета је лоше. Недостаје лобања и десна подлактица. Лева рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Између бутних костију пронађен је турски новчић (1).

(1) Сребрни новац Мехмеда II Освајача (1444-1445, 1451-1481) ископан је у периоду 1451-1481, ковница Ново Брдо, $r=1,1$ цм.

Гроб бр. 34: релативна дубина 2,07 м (к.216.39). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Констатоване су делимично очуване кости руку и ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 35: релативна дубина 2,00 м (к.216.39). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 9 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 36: релативна дубина 1,99 м (к.216.40). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 9 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на карлицу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 37: релативна дубина 1,99 м (к.216.40). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатована је фрагментована лобања положена на потиљак и делимично очувани остаци ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 38: релативна дубина 2,10 м (к.216.61). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 4 степена према северу. Откривена је само горња половина скелета (остатак улази у профил ископа). Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је опружена уз тело. Лева рука савијена у лакту и положена на трбух. Уз лобању, са леве стране, констатован је необрађени камен средње величине. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 39: релативна дубина 1,08 м (к.217.41). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостаје лобања и десна страна скелета. Лева страна је делимично очувана. Лева рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 40: релативна дубина 1,00 м (к.217.39). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостаје лобања и десна страна скелета. Лева страна је делимично очувана. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 41: релативна дубина 1,08 м (к.217.31). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 11 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Доња половина скелета је поремећена. Руке су савијене у лактовима и положене на карлицу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 42: релативна дубина 1,31 м (к.217.08). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају кости ногу. Лобања

је положена на потиљак. Руке савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 43: релативна дубина 1,29 м (к.217.10). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатоване су делимично очуване кости ногу и уз њих дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 44: релативна дубина 1,32 м (к.217.07). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 35 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају кости десне руке, леве ноге и десна потколеница. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 45: релативна дубина 1,34 м (к.217.05). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 23 степена према северу. Стање очуваност скелета је лоше. Недостају кости десне руке и обе потколенице. Лобања је положена на потиљак. Лева рука је савијена у лакту и положена на груди. Уз леву страну скелета констатоване су дислоциране кости. Иза лобање је усправно постављен плочаст камен. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 46: релативна дубина 1,35 м (к.217.04). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају кости леве руке. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена високо на груди. Са леве стране покојника, уз ноге констатоване су дислоциране кости (укопом је оштећен гроб бр. 56). Иза лобање је усправно постављен плочаст камен. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 47: релативна дубина 1,08 м (к.217.31). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостаје лева подлактица, карлица и кости ногу. Лобања је положена на потиљак. Десна рука савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 48: релативна дубина 1,10 м (к.217.28). Слободно укопан скелет, опружен а леђима, оријентисан запад-исток. Констатован је изнад гроба бр.58. Стање очуваности скелета је лоше. Недостаје лева подлактица и карлица, док су кости ногу делимично очуване. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Уз кости ногу, са леве стране, констатоване су дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 49: релативна дубина 1,07 м (к.217.32). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем 16 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је констатована у фрагментованом стању. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 50: релативна дубина 1,07 м (к.217.32). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 40 степени пре-

ма северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Делимично су очуване надлактице и бутне кости. Иза лобање је исправно постављен мањи плочаст камен. Са обе стране, уз горњу половину скелета, очувана је једноставна гробна конструкција формирана од необрађеног камена (облутака) средње величине. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 51: релативна дубина 1,20 м (к.217.19). Константована је делимично очувана лобања. Уз делове лобање пронађене су две бронзане наушнице (1,2).

(1,2) Две бронзане наушнице (фрагментоване) са по три округле јагоде симетрично су нанизане на доњој половини карике. Јагоде су глатке, израђене од танког бронзаног лима и састоје се од две полулопте које су код централне јагоде постављене управно на карику, а код бочне јагоде (једино очуване) дуж карике (на једној наушници јагоде нису очуване, док су на другој делимично очуване само две јагоде). Делови карике између јагода и са стране уз бочне јагоде прекривени су намотајима једноструке бронзане жице; $r_k=5,2$ цм; $r_j=1,3$ цм (Т.1/3,4).

Гроб бр. 52: релативна дубина 1,19 м (к.217.20). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 16 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања недостаје. Кости ногу су делимично очуване. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука је поремећена. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 53: релативна дубина 1,15 м (к.217.24). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 16 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају подлактице и потколенице. Лобања је положена на потиљак. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 54: Слободно укопан дечији скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток са одступањем од 44 степена према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на левом образу. Руке су савијене у лактовима и положене на карлицу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 55: релативна дубина 1,34 м (к.217.05). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостаје лева надлактица и кости ногу. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 56: релативна дубина 1,48 м (к.216.91). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Константоване су само делимично очуване кости ногу (поремећен укопавањем гроба бр.46). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 57: релативна дубина 1,27 м (к.217.12). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Константоване су само делимично очуване кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 58: релативна дубина 1,41 м (к.216.98). Слободно укопан скелет, опружен на леђима (констатован испод гроба бр.48). Стање очуваности скелета је веома лоше. Константоване су само кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 59: релативна дубина 1,40 м (к.216.99). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају десна надлактица и потколенице. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 60: релативна дубина 1,39 м (к.217.00). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатоване су само кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 61: релативна дубина 1,50 м (к.216.89). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Осим лобање делимично су очуване и кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 62: релативна дубина 1,59 м (к.216.80). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Осим лобање делимично су очуване и кости ногу. Уз скелет су констатоване дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 63: релативна дубина 1,43 м (к.216.96). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 26 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Недостају потколенице. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху лева изнад десне. Непосредно уз десну шаку пронађен је турски новчић (1)

(1) Сребрни новац Сулејмана I (1520-1566) ископан у периоду 1555 - 1566. године, ковница Ново Брдо, перфориран; $r=1,3$ цм.

Гроб бр. 64: релативна дубина 1,66 м (к.216.73). Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатоване су само кости ногу уз које су пронађене дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 65: релативна дубина 1,50 м (к.216.89). Констатована је само фрагментована лобања, уз коју је испод доње вилице пронађена бронзана наушница (1).

(1) Фрагментована бронзана карика је са три гранулирана коленца (два су очувана) и завршетком у виду петље за закопчавање. Коленца су за карику причвршћења намотајима жице (Т.1/5).

Гроб бр. 66: релативна дубина 1,67 м (к.216.72). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 3 степена према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају кости горње половине тела. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 67: релативна дубина 1,10 м (к.217.29). Констатована је само делимично очувана лобања. На деловима лобање пронађене су делимично очу-

ване четири бронзане игле (1-4) и фрагментована бронзана апликација, очувана, причвршћена уз део тканине (5).

(1-4) Четири фрагментоване бронзане игле са кружном или биконичном главом (једна боље очувана, док су од преостале три делимично очуване само главе). Тело игле је од бронзане жице, а глава је од бронзаног лима израђена од две половине спојене хоризонтално по средини. Код боље очуване игле жица је провучена кроз главу и причвршћена на горњој површини главе; дужина очуване игле 5,6 цм; $r_g=0,7$ цм (Т.1/15).

(5) Фрагментована апликација квадратног облика израђена је од танког бронзаног лима. На средини апликације налази се орнамент у виду кружне псеудогранулиране траке која је уоквирена низом идентичних псеудогранула који прати ивице плочице. Апликација је перфорирана на угловима и жицом причвршћена на тканину; дим: 1,6 x 1,6 x 0,1 цм (Т.1/16).

Гроб бр. 68: релативна дубина 1,81 м (к.216.58). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 40 степени према северу (укопом је оштећен гроб бр. 69). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 69: релативна дубина 1,80 м (к.216.59). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Констатоване су делимично очуване кости доње половине тела (скелет је поремећен укопавањем гроба бр.68). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 70: релативна дубина 1,78 м (к.216.61). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Лева рука је положена на груди. Уз десну страну скелета констатоване су дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 71: релативна дубина 1,81 м (к.216.58). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају лобања и кости леве руке, док су кости ногу делимично очуване. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 72: релативна дубина 2,03 м (к.216.36). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Покојник је положен на подлогу од дрвета (највероватније издубљено стабло). Са свих страна околу скелета констатоване су дислоциране кости. У пределу кључне кости, констатовано је бронзано дугме (1), док је уз лобању, са десне стране, пронађен турски новчић (2).

(1) Пуно ливено бронзано дугме полиедарског облика са издуженом петицом (заједно изливано); дим.: 0,8 x 0,4 цм. (податак из документације, није очувано).

(2) Сребрни новац Сулејмана I (1520-1566), искован у периоду 1520 - 1534. године, ковница Серез; $p=1,1$ цм.

Гроб бр. 73: релативна дубина 1,90 м (к.216.49). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостаје карлица и кости леве ноге. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 74: релативна дубина 1,54 м (к.216.85). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостаје лобања и кости десне руке. Лева рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Гробних налаза није било.

Хумка II (ископавања 1974. године, сл. 5)

Гроб бр. 75: релативна дубина 0,60 м (к.218.02). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је констатована у фрагментованом стању. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр 76.: релативна дубина 0,74 м (к.217.88). Слободно укопан скелет одрасле особе опружен на леђима оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Констатована је само доња половина скелета . Десна рука је савијене у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 77: релативна дубина 1,02 м (к.217.60). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута према десном рамену. Десна рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Лева рука опружена поред тела. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 78 : релативна дубина 1,03 м (к.217.59). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања недостаје. Десна рука је поремећена. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 79: релативна дубина 1,17 м (к.217.45). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је констатована у фрагментованом стању. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 80: релативна дубина 1,41 м (к.217.21). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према југу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Горња половина скелета је потпуно поремећена. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 81: релативна дубина 1,63 м (к.216.99), делимично истражен. Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Осим лобање констатована је још и лева нога (остатак скелета улази у профил ископа). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 82: релативна дубина 1,81 м (к.216.80). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. У гробној земљи изнад скелета констатовани су остаци угљенисаног дрвета. Са леве стране лобање пронађена је делимично очувана наушница (1).

(1) Фрагментована наушница са једном ажурираном јагодом. Јагода је израђена од танке бронзане жице и навучена на гвоздену карику; рк око 3,0 цм; рј=0,8 цм (Т.И/6).

Гроб бр. 83: релативна дубина 1,88 м (к.216.73). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је поремећена. Лева рука је опружена поред тела. Уз лобању, са десне стране, констатована су два плочаста камена. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 84: релативна дубина 1,87 м (к.216.74). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања недостаје. Лева страна скелета је потпуно поремећена. Десна рука је опружена поред тела. У пределу груди пронађено је седам фрагментованих бронзаних дугмади (1-7).

(1-7) Седам делимично очуваних округлих дугмади од танког бронзаног лима са петљицама од бронзане жице. Дугмад су израђена од две половине које су хоризонтално спојене по средини. Петљице су причвршћене за горњу површину дугмета. На једном дугмету са доње стране налази се гранула; р=0,6-0,7 цм (Т.И/10).

Гроб бр. 85: релативна дубина 1,92 м (к.216.69). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Десна рука је делимично очувана. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Хумка II (ископавања 1975. године, сл. 5)

Гроб бр. 86: релативна дубина 0,56 м (к.218.01). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Осим лобање констатовани су и трошни остаци ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 87: релативна дубина 0,61 м (к.217.96). Група дислоцираних костију. Гроб поремећен укопом гроба бр. 90. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 88: релативна дубина 0,56 м (к.218.01). Група дислоцираних костију. Гроб поремећен укопом гроба бр.90. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 89: релативна дубина 0,63 м (к.217.94). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена ниско на груди. Лева подлактица недостаје. У висини лактова, са обе стране, уз скелет констатован је по један необрађени камен средње величине. У гробној земљи су констатовани остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 90: релативна дубина 0,64 м (к.219.93). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Укопом су поремећени гробови бр.87 и 88. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на груди. У гробној земљи су констатовани остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 91: релативна дубина 0,72 м (к.217.85). Слободно укопан скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука је положена на карлицу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 92: релативна дубина 0,75 м (к.217.82). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 93: релативна дубина 0,79 м (к.217.78). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 94: релативна дубина 0,86 м (к.217.71). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 95: релативна дубина 0,88 м (к.217.69). Слободно укопан скелет, одрасле особе опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени према северу. Укопом је поремећен гроб бр. 96. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на десном образу. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 96: релативна дубина 0,89 м (к.217.68). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени пре-

ма северу. Констатована је само доња половина скелета (остатак поремећен укопом гроба бр. 95). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 97: релативна дубина 0,99 м (к.217.58). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 98: релативна дубина 0,90 м (к.217.67). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука савијена у лакту и положена на карлицу. Лева подлактица недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 99: релативна дубина 1,04 м (к.217.53). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је фрагментована. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена високо на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 100: релативна дубина 1,01 м (к.217.50). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 101: релативна дубина 1,07 м (к.217.44). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 102: релативна дубина 1,08 м (к.217.49). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је фрагментована. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 103: релативна дубина 1,07 м (к.217.50). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Лева рука је положена на лево раме. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 104: релативна дубина 1,07 м (к.217.50). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 105: релативна дубина 1,12 м (к.217.45). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања

је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука је положена на трбух. Ноге су делимично повијене у коленима на леву страну. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 106: релативна дубина 1,31 м (к.217.26), делимично истражен. Откривене су само кости ногу (остатак скелета улази у профил ископа). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 107: релативна дубина 1,28 м (к.217.29). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута према левом рамену. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. У гробној земљи изнад скелета пронађен је сребрни прстен (1).

(1) Овално обликована карика (са унутрашње стране глатка, споља заобљена) прелази у брадавичасто проширена рамена; глава је ниска, зарубљена, ромбоидно обликована и украшена вертикалним урезима; сребро, ливење, урезивање; рк=2 цм; дим.главе 1,3х0,7 цм; (Т.1/8).

Гроб бр. 108: релативна дубина 1,29 м (к.217.28). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 40 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на лево раме. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 109: релативна дубина 1,26 м (к.217.31). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке недостају. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 110: Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Недостају лобања и кости десне руке. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 111: релативна дубина 0,81 м (к.217.76). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена на карлицу. Десна нога је повијена у колену и лежи преко опружене леве ноге. Горња половина скелета као да је искренута на леву страну, па лева рука лежи око 15 цм ниже од десног рамена. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 112: релативна дубина 0,82 м (к.217.75). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу (укопом је поремећен гроб бр. 113). Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 113: релативна дубина 0,84 м (к.217.73). Група дислоцираних костију. Скелет је поремећен укопом гроба бр. 112. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 114: релативна дубина 0,96 м (к.217.61). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Укопом је поремећен гроб бр. 124. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искрећутана леву страну. Десна рука недостаје. Лева рука је савијена у лакту и положена на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 115: релативна дубина 1,45 м (к.217.12). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука недостаје. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 116: релативна дубина 1,38 м (к.217.19). Слободно укопан дечији скелет опружен на леђима оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука недостаје. Лева рука савијена у лакту и положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 117: релативна дубина 1,22 м (к.217.35), делимично истражен. Откривене само косту ногу (остатак скелета улази у профил ископа). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 118: релативна дубина 1,23 м (к.217.34), делимично истражен. Откривене само кости ногу (остатак скелета улази у профил ископа). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 119: релативна дубина 1,39 м (к.217.18). Слободно укопан скелета, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијене у лакту и положена на трбух. Лева рука недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 120: релативна дубина 1,36 м (к.217.21), делимично истражен. Лобања улази у профил ископа. Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. У гробној земљи су констатовани остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 121: релативна дубина 1,35 м (к.217.22). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Горња половина скелета је потпуно поремећена. У гробној земљи су констатовани остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 122: релативна дубина 1,18 м (к.217.39). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Укопом је поремећен гроб бр. 123. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања недостаје. Десна рука је благо савијена у лакту и положена на карлицу. Лева рука је опружена поред тела. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 123: релативна дубина 1,17 м (к.217.40). Група дислоцираних костију. Скелет је поремећен укопавањем гроба бр.122.

Гроб бр. 124: релативна дубина 1,24 м (к.217.33). Група дислоцираних костију. Скелет је поремећен укопавањем гроба бр.114. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 125: релативна дубина 1,26 м (к.217.31). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 5 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 126: релативна дубина 1,00 м (к.217.57). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу, положена на плочаст камен. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 127: релативна дубина 1,07 м (к.217.50). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука недостаје. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. У гробној земљи је констатовано присуство грумења запечене земље. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 128: релативна дубина 1,10 м (к.217.47). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток. Укопом је оштећен гроб бр. 129. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу. Руке су савијене у лактовима и положене на груди. Уз скелет, са десне стране констатоване су дислоциране кости. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 129: релативна дубина 1,09 м (к.217.48). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше (доња половина скелета је потпуно поремећена укопавањем гроба бр. 128). Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 130: релативна дубина 1,09 м (к.217.48). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке недостају. Кости ногу су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 131: релативна дубина 1,11 м (к.217.46). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Кости руку и ногу су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 132: релативна дубина 1,17 м (к.217.40). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 133: релативна дубина 1,36 м (к.217.21). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток са одступањем од 5 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена ниско на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 134: релативна дубина 1,34 м (к.217.23). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток са одступањем од 13 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Кости руку и ногу су делимично очуване. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 135: релативна дубина 1,25 м (к.217.32). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток са одступањем од 13 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 136: релативна дубина 1,49 м (к.217.08). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад - исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Хумка III (ископавања 1974. године, сл. 6)

Гроб бр. 137: релативна дубина 0,54 м (к.217.57). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према југу. Лобања је искренута према левом рамену. Стање очуваности скелета је лоше. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. У гробној земљи изнад покојника констатовани су ситни остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 138: релативна дубина 0,71 м (к.217.40). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Укопом је делимично поремећен гроб бр. 173. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је искренута према левом рамену. Лева рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Положај десне руке није могао бити поуздано одређен. Иза лобање је усправно постављен мањи камен. У пределу груди и карлице проналажени су ситни комадићи угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 139: релативна дубина 0,77 м (к.217.34). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је искренута према левом рамену. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. У гробној земљи изнад покојника констатовани су ситни остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 140: релативна дубина 0,85 м (к.217.22). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од

15 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Лева рука је савијена у лакту и положена на трбух. Десна рука је у веома трошном стању. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 141: релативна дубина 0,88 м (к.217.23). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена ниско на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 142: релативна дубина 0,87 м (217.24). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања лежи на левом образу. Руке су савијене у лактовима и положене на рамена, лева шака је на левом, десна на десном рамену. У гробној земљи изнад покојника констатовани су остаци угљенисаног дрвета и запечене земље. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 143: релативна дубина 0,81 м (к.217.30). Група дислоцираних костију (гроб је поремећен укопавањем гроба бр.147). Кости ногу констатоване су непоремећене испод гроба бр.147. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 144: релативна дубина 0,92 м (к.217.19). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 145: релативна дубина 0,92 м (к.217.19). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је искренута према десном рамену. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. У гробној земљи констатовани ситни остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 146: релативна дубина 1,11 м (к.217.00). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према југу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Констатовани су изузетно трошни остаци скелета. Лобања је положена на потиљак. Изнад покојника су констатовани остаци дрвета (талпе). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 147: релативна дубина 1,03 м (к.217.10). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према југу. Укопом је поремећен гроб бр. 143. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 148: релативна дубина 1,15 м (к.216.96). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од

10 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 149: релативна дубина 0,96 м (к.217.15). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је искренута према десном рамену. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 150: релативна дубина 0,94 м (к.217.12). Слободно укопан скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Скелет је очуван у веома трошном стању. Лобања је искренута на десну страну. У гробној земљи, изнад лобање, констатовани су остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 151: релативна дубина 1,03 м (к.217.08). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, делимично искренута на леву страну. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 152: релативна дубина 1,04 м (к.217.07). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Руке нису очуване. Десна нога је благо повијена у колену, лева опружена. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 153: релативна дубина 1,03 м (к.217.08). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је добро. Лобања је положена на потиљак, делимично искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на груди. Изнад скелета су констатовани остаци дрвене даске. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 154: релативна дубина 1,13 м (к.217.15). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. Поред скелета, са обе стране, констатовани су остаци дрвених дасака. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 155: релативна дубина 1,19 м (к.216.92). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Руке су савијене у лактовима и положене на рамена, лева шака на левом а десна на десном рамену. У пределу карлице констатовани су остаци угљенисаног дрвета. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 156: релативна дубина 1,23 м (216.88). Слободно укопан скелет одрасле особе оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности костију је добро. Лобања лежи на десном образу. Руке су савијене у лактовима и положене високо на трбух. Изнад скелета су констатовани остаци дрвене даске. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 157: релативна дубина 1,24 м (к.216.87). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука је положена на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 158: релативна дубина 1,23 м (к.216.88). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је искренута према десном рамену. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 159: релативна дубина 1,20 м (к.216.91). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања лежи на десном образу. Десна рука је савијена у лакту и положена ниско на груди. Лева рука је положена на десно раме. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 160: релативна дубина 1,28 м (к.216.83). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 161: релативна дубина 1,21 м (к.216.90). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, благо искренута на леву страну. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 162: релативна дубина 1,32 м (к.216.79). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, благо искренута на десну страну. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 163: релативна дубина 1,19 м (к.216.92). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 164: релативна дубина 1,29 м (к.216.82). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према југу. Укопом је делимично поремећен гроб бр. 165. Стање

очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 165: релативна дубина 1,30 м (к.216.81). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Констатоване само кости карлице и ногу (горња половина скелета је оштећена укопавањем гроба бр.164). Гробних налаза није било.

Гроб бр. 166: релативна дубина 1,28 м (к.216.83). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на карлицу. Лева рука је положена на трбух. Са леве стране, дуж скелета, констатовани су остаци дрвене даске. Уз лобању је констатован мањи, необрађени камен. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 167: релативна дубина 1,22 м (к.216.89): Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Десна рука је савијена у лакту и положена ниско на груди. Лева подлактица недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 168: релативна дубина 1,24 м (к.216.87). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према југу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Делимично су очувани лобања и крупније кости. Изнад скелета су констатовани остаци дрвене даске. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 169: релативна дубина 1,24 м (к.216.87). Слободно укопан дечији скелет, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према југу. Стање очуваности скелета је веома лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука недостаје. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 170 (36): релативна дубина 1,37 м (к.216.74). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 171: релативна дубина 1,56 м (к.216.56). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука је положена на десно раме. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 172: релативна дубина 0,62 м (к.217.49). Веома трошни остаци слободно укопаног дечијег скелета опруженог на леђима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 173: релативна дубина 0,77 м (к.217.34). Слободно укопан скелет одрасле особе оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Скелет је поремећен укопавањем гроба бр.138. Лобања је констатована у фрагментованом стању. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 174: релативна дубина 0,93 м (к.217.18). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена високо на груди. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 175: релативна дубина 1,07 м (к.217.04). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука је положена на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 176: релативна дубина 1,06 м (к.217.05). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 10 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 177: релативна дубина 1,13 м (к.216.98). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 178: релативна дубина 1,26 м (к.216.91). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 40 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Десна рука је савијена у лакту и положена на лево раме. Лева рука је положена на трбуху преко подлактице десне руке. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 179: релативна дубина 1,18 м (к.216.93). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 180: релативна дубина 1,13 м (к.216.98). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 50 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је искренута на леву страну. Десна рука је савијене у лакту и положена на груди. Лева рука је положена на трбух. Поред скелета, са десне стране, констатовани су остаци дрвене даске. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 181: релативна дубина 1,16 м (к.216.95). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 182: релативна дубина 1,03 м (к.217.08). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и прекрштене ниско на грудима. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 183: релативна дубина 1,30 м (к.216.81). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Лобања је положена на потиљак. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 184: релативна дубина 1,31 м (к.216.80). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 15 степени према северу. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена високо на груди. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 185: релативна дубина 1,31 м (к.216.80). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Скелет очуван у веома лошем стању. Лобања је положена на потиљак. Остале кости су очуване у веома трошном стању тако да се положај не може поуздано утврдити. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 186: релативна дубина 1,33 м (к.216.78). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на десно раме. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 187: релативна дубина 1,32 м (к.216.79). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Руке су савијене у лактовима и прекрштене на трбуху. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 188: релативна дубина 1,33 м (к.216.78). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 35 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Руке су опружене поред тела. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 189: релативна дубина 1,40 м (к.216.71). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука је положена на груди. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 190: релативна дубина 1,46 м (к.216.65). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 25 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на леву страну. Десна рука је савијена у лакту и положена на груди. Лева рука је положена на трбух. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 191: релативна дубина 1,37 м (к.216.76). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 30 степени према северу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, констатована у фрагментованом стању. Руке су савијене у лактовима и положене на трбух. У пределу груди, карлице и леве руке констатовани су остаци тканине.

Гроб бр.192: релативна дубина 1,49 м (к.216.62). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима. Констатоване су само кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 193: релативна дубина 1,35 м (к.216.78). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима. Констатоване су само кости ногу. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 194: релативна дубина 1,44 м (к.216.66). Слободно укопан скелет одрасле особе, опружен на леђима, оријентисан запад-исток са одступањем од 20 степени према југу. Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак, искренута на десну страну. Руке савијене у лактовима и положене на трбух. Изнад скелета су констатовани остаци дрвене даске. Гробних налаза није било.

Сонда II (ископавања 1975. године)

Гроб бр. 195: релативна дубина 1,22 м, делимично истражен. Слободно укопан скелет, опружен на леђима (укопом је делимично оштећен гроб бр. 196). Стање очуваности скелета је лоше. Лобања је положена на потиљак. Недостају обе подлактице. Потколенице улазе у профил ископа. Гробних налаза није било.

Гроб бр. 196: релативна дубина 1,25 м. Слободно укопан скелет, опружен на леђима. Лобања лежи на десном образу. Десна рука савијена у лакту и положена на трбух. Лева рука положена ниско на груди. Десна нога је поремећена укопом гроба бр.195. У пределу врата пронађена су две фрагментоване бронзане игле (1,2) и два делимично очувана бронзана дугмета (3,4).

(1,2) Две фрагментоване игле са биконичним главама израђеним од танког бронзаног лима тако што су две половине хоризонтално спојене по средини; рг око 0,7 цм.(Т.1/17).

(3,4) Два делимично очувана округла дугмета од танког бронзаног лима са петљицама од бронзане жице. Дугме је израђено од две половине хоризонтално спојене по средини. На доњој површини једног дугмета се уочава испупчење на коме је била причвршћена гранула; р= 0,6-0,7 цм (Т.1/18).

Гроб бр. 197: делимично истражен, констатоване су само потколенице (остатак скелета у профилу ископа). Гробних налаза није било.

Хумка I, налази из поремећених гробова (ископавања 1970. године)

1. Карика од бакарне жице растављених крајева; рк = 3,0 цм (Т.И/1а).
2. Карика од бакарне жице са крајевима који прелазе један преко другога; рк=2,3 цм (Т.И/1б).
3. Карика од бронзане жице са крајевима који се додирују; рк=3,2 цм (Т.И/1ц).
4. Карика од бронзане жице растављених крајева; рк=2,4 цм (Т.И/1д).
5. Карика од бронзане жице растављених крајева; рк=2,0 цм (Т.И/1е).
6. Карика од бронзане жице растављених крајева, деформисана (Т.И/1ф).
7. Карика од сребрне жице са раскуцаним „S” завршетком; рк=1,6 цм (Т.И/2).
8. Бронзана карика са двоструко гранулираним коленцем које је постављено непосредно уз петљу за закопчавање; коленце је уз петљу причвршћено са два намотаја бронзане жице; рк=3,4 цм (Т.И/2).
9. Бронзана карика са два гранулирана колена и петљом за закопчавање; колена су намотајима бронзане жице са обе стране причвршћена за карику; рк=4,7 цм (Т.И/4).
10. Бронзане карике са три гранулирана колена и петљом за закопчавање (петља је фрагментована, средње колена је оштећено); колена су намотајима бронзане жице са обе стране причвршћена за карику; рк=4,5 цм (Т.И/5).
11. Бронзана наушница са већом биконичном јагодом; конусу су израђени од танког лима; на споју конуси, по средини јагоде, уметнут је намотај бронзане жице, док су крајеви јагоде намотајима жице причвршћени за карику; рк=4,1 цм; рј=1,8 цм (Т.И/6).
12. Бронзана наушница са три једнаке округле јагоде нанизане једна до друге на доњој половини карике (фрагментована); јагоде су израђене од танког лима и украшене круговима двоструке бронзане жице који су аплицирани на површину јагоде, по четири круга на половини јагоде, тако да се аплицирани кругови додирују по средини јагоде; рк=3,4 цм (Т.И/7).
13. Украсна плочица од танког сребрног израђена пресовањем и накуцавањем; по средини плочице три купаста испупчења; перфорирана у угловима, дим.: 2,3 x 1,0 x 0,1 цм (Т.И/8).
14. Сребрни новац Селима I (1470-1520), искован у периоду 1512 - 1520. године, ковница Константија, р=1,1 цм.
15. Сребрни новац Сулејмана I (1520-1566), искован у периоду 1520 - 1534. године, ковница Халеп, р=1,1 цм.
16. Сребрни новац Сулејмана I (1520-1566), искован у периоду 1555 - 1566. године, ковница Сидеркапси, р=1,2 цм.

17. Сребрни угарски новац, јако обрезан, неодређен, $r=1\text{cm}$.

18. Керамички лончић, споро витло, смеђесива боја, добро печен и левкасто разгрнут обод, по спољној усни украшен косим урезима, готово без врата прелази у благо наглашено раме украшено урезаним валовницама; на трбуху у широком појасу хоризонтално урезане вишеструке линије; ужи појас идентичних линија налази се на доњем делу посуде; висина=10cm, $rd=5\text{cm}$ $ro=8,4\text{cm}$ (Т.II/9).

Расположиви подаци дозвољавају одређена запажања у погледу начина укопавања и погребних обичаја упражњаваних приликом сахрањивања. Некропола је формирана у питомој равници недалеко од реке. На овако равном терену издвајали су се избрежци хумки које су у времену када је сахрањивање вршено биле знатно истакнутије. Хумке су у највећој мери заравњене савременом обрадом земљишта и интензивним дубоким орањем.⁷ Формирање средњовековног гробља на старијим праисторијским хумкама представља честу појаву на простору Западне Србије (Клинци, Бела Црква, Добрача, Вране).⁸

Укопавање је обављано у више или мање правилним редовима. Очувана правилност редова уочава се у деловима некрополе на којима концентарција гробова није велика, тако да старији гробови нису поремећени каснијим сахранама. Покојници су сахрањивани унутар обичне земљане раке, без гробне конструкције. Изузетак представља гроб бр. 50, где је уз горњу половину скелета очувана гробна конструкција формирана од необрађеног камена (облутака) средње величине. Камен од кога је начињена конструкција првобитно је употребљен за формирање праисторијске гробне конструкције која је у великој мери поремећена каснијим укупима. У више гробова забележена појава појединачног или мањег броја необрађеног камена постављеног уз различите делове скелета може се објаснити као употреба материјала на који се наишло приликом копања раке, највероватније у функцији учвршћивања зидова укопа, мада се може посматрати и у контексту извесних погребних обичаја и веровања. Обичај постављања плочастог ка-

7. Приликом последњег рекогноспирања Гушевца, током марта 2001. године, констатовано је да се још увек на терену уочава једна хумка (поред куће Каровића, недалеко од хумке III) чија максимална висина у односу на околину износи око 0,20 – 0,30 м. Обилазак локалитета омогућен је љубазношћу радника Шумске управе у Чачку.

8. М. Валтровић, *Праисторијске стварице у ваљевском и подринском округу*, Старинар, год. X, књ. 3 и 4, Београд, 1893 (1900), 76 – 77, сл. 1 – 2; Д. и М. Гарашанин, *Ископавање ђумула у Белојцима и Белој Цркви (Западна Србија)*; Зборник радова Народне музеја I, Београд, 1958, 33 – 39, сл. 11 – 13; Исти, *Средњовековно српско гробље у Добричи*, Старинар, н. с. V – VI/1954-55, Београд, 1956, 191 – 203; Ј. Ђурић, *Резултати истраживања средњовековне некрополе у Вранима код Ариља*, ЗРHM XXIV, Чачак, 1994, 41 – 46.

мена иза главе покојника уочен је у четири гроба хумке I (гробови бр. 10, 45, 46, 50). Обично је употребљаван камен мањих димензија и без трагова обраде, али је у гробу бр. 10 констатована већа плоча правилнијег облика и делимично притесаних страна. Изузетак у начину сахрањивања представља полагање лобање на плочаст камен (констатовано само у гробу бр. 126), а на исти начин се може протумачити и сахрана покојника на дрвеној подлози (највероватније у издубљеном деблу) у гробу бр.72. Употреба заштитиних дрвених елемената (талпи) посведочена је само у гробовима на простору хумке III, где су талпе најчешће постављане изнад покојника (гробови бр.146, 153, 156, 168, 194) или ретко са једне или обе стране тела (гробови бр. 154, 166, 180).

Састав земљишта у коме је сахрањивање обављано, као и прекопавања условљена честим сахранама на релативно малом простору, онемогућили су уочавање разлике између слоја у који је гроб укопан и гробног укопа, тако да недостају подаци о облицима и димензијама гробних рака. Релативне дубине на којима су скелети констатовани изражавају однос између највише тачке терена (врх хумке) и коте гроба, па не одговарају првобитним дубинама гробних рака. Интензивна обрада земљишта на простору све три хумке условила је промену конфигурације терена, а развлачење земље са истакнутијег централног простора хумке према нижим периферним деловима условило је неуједначеност у висинским котама. Релативне дубине гробова на простору хумке I крећу се у распону од 0,60 до 2,10 м, хумке II од 0,56 до 1,92 м, хумке III од 0,54 до 1,56 м, док релативна дубина гробова у сонди бр.2 износи око 1,22 -1,25 м. Однос између гробова са налазима из хумке I, простора на коме су констатовани најстарији гробови и највећа концентрација укопа, показује да се на основу релативних дубина гробова не могу изводити закључци о њиховом хронолошком односу. Најстарији гробови су у већини случајева потпуно поремећени каснијим укопима, тако да су млађи гробови најчешће констатовани на већој релативној дубини.

Сахрањивање је вршено по основној оријентацији запад-истока са честим одступањем у правцу севера и југа. Правилно је оријентисано само 17 гробова (односно 10,5% од укупно 162 гроба којима је оријентација одређена). Највећи број гробова показује одступање у правцу севера (126 гробова или 77,7%), док је девијација према југу констатована код 19 гробова (11,8%). Одступање у правцу севера креће се у распону од 3 до 44 степена, мада највећи број гробова показује одступање од 10 до 30 степени (66,05% од укупног броја или 85% од броја гробова

са девијацијом у правцу севера), док је девијација већа од 30 степени констатована само у 7 гробова (4,32% од укупног броја). Одступања у правцу југа крећу се у распону од 5 до 50 степени, а највећи број гробова показује девијацију од 10 до 25 степени (9,25% од укупног броја или 78,95% од броја гробова са девијацијом према југу). Одступање веће од 25 степени у правцу југа констатовано је само код гроба бр.180 и може се протумачити као изузетак.

Покојници су полагани у опруженом положају са главом ослоњеном на потиљак. Положај лобање често уочен са наклоном на страну последица је поремећаја под притиском засуте земље, што је очигледно у ситуацијама када је горњи део лобање искренут, док је доња вилица остала непоремећена. Одступање од уобичајеног опруженог положаја забележено је у три гроба (гробови бр. 105, 111, 152). Делимично згрчене обе ноге повијене у леву страну уочене су у гробу бр. 105, док је у гробу бр.152 делимично савијена само десна нога. Потпуна неправилност у положају скелета констатована је у гробу бр. 111, где је горња половина скелета заједно са лобањом искренута на леву страну, а десна нога савијена у колену и пребачена преко опружене леве ноге. Насупрот уједначеном положају ногу, положај руку умрлих показује велику разноврсност. Руке су по правилу савијене у лакту и положене на тело, изузетно ретко једна рука је опружена, док су само у гробу бр. 188 обе руке опружене поред тела. Код највећег броја покојника руке су прекрштене или положене на стомаку, док је у осталим случајевима заступљен велики број комбинација: руке прекрштене или положене на грудима; руке положене на карлици; десна рука на десном рамену, лева на левом рамену, грудима, стомаку или карлици; десна рука на левом рамену, лева на стомаку или карлици; десна рука на грудима, лева на стомаку и обратно; десна рука на стомаку, лева на грудима или карлици; десна рука на карлици, лева рука на грудима, стомаку или опружена поред тела; лева рука на левом рамену, десна на десном рамену, грудима, стомаку или карлици; лева рука на стомаку, десна опружена поред тела; обе руке опружене поред тела.

Један од обичаја карактеристичних за начин сахрањивања на гробљу у Мрчајевцима јесте употреба камених надгробних обележја (сл. 3). Камени надгробници се не могу поуздано повезати са најстаријим гробовима, али је њихова појава редовна приликом каснијих сахрана. У време када су започети археолошки радови споменици се нису уочавали на терену, а према казивању мештана већ раније су у великом броју развучени са локалитета. Теренска документација не садржи детаљ-

није податке о њиховом изгледу и димензијама, као ни евентуалне везе између надгробних обележја и истражених гробова, па је доношење поузданијих закључака о облицима надгробника и њиховом хронолошком одређењу веома отежано. Расположиви подаци дозвољавају само оквирна запажања у погледу типолошке заступљености споменика.⁹ На основу положаја споменика у односу на гроб надгробници се генерално могу поделити на положене и усправно постављене. Положена надгробна обележја заступљена су кроз два основна облика: масивни камени блокови без трагова клесарске обраде и једноставно клесане надгробне плоче. Надгробне плоче са јасним траговима клесарске интервенције могу се поделити на плоче са равном горњом површином и плоче код којих је ова површина истакнута. Плоче са равном горњом површином најчешће имају вертикално оклесане бочне стране (тип сандука), мада је заступљена и варијанта са закошеним бочним странама. Овакве плоче су најчешће правоугаоног облика, док су знатно ређе оне трапезасто обликоване. Код плоча са истакнутом горњом површином она је или оклесана на две воде (тип ниских плочастих слемењака) или једноставно заобљена и испупчена по средини (тзв. тип „рибља леђа”).

Усправно постављена надгробна обележја најчешће су заступљена у виду мањих аморфних усадника, најчешће без икаквих трагова обраде, док је употреба плочастих усадника нешто ређа. Ретко је посведочена и појава правилније обликованих плочастих усадника (типа стеле) или пуније обликованих квадера са лепо оклесаним бочним странама. За разлику од неукрашених положених надгробника, на малом броју усадника забележена је појава орнаментике (мотив крста или представа јелена, на једном споменику и комбинација лунуластих и звездастих мотива), док је на једном усаднику уочен и кратак натпис који није протумачен.

Приликом ископавања надгробна обележја су констатована на хумкама I и II. На простору хумке III споменици нису откривени, мада их је по казивању власника парцеле раније било и на овом простору. Велики број споменика затечен је фрагментован и дислоциран. Споменици су у највећој мери развучени са централног дела хумки, где су свакако били и најуочљивији. Развлачењем споменика поремећен је њихов првобитни однос, тако да је отежано сагледавање њиховог распо-

9. Типолошка систематизација надгробних споменика направљена је према познатим типологијама сличних надгробника на територији Западне Србије и у Ранској области, упор.: Е. Зечевић, *Стећци у Зајадној Србији*, рукопис магистарског рада, Београд, 1996; Ј. Ердџан, *Средњовековни надгробни споменици у области старог Раса*, Београд, 1996, 42 – 47.

реда и евентуално просторно груписање одређених облика. На простору хумке I где је затечена највећа концентрација надгробних обележја, нешто већи број положених надгробника у односу на број усадника уочава се у северозападном делу хумке, док су усадници бројнији на југозападном делу хумке. Приликом истраживања хумке II констатован је мањи број споменика него што је то случај на хумки I, а већину надгробника на овом простору представљају мањи аморфни усадници.

Осим појава везаних за начин сахрањивања, указали бисмо и на материјалне остатке који указују на одређене обичајне радње обављане приликом сахрањивања. Обичај да се умрлом приликом сахране остави његова лична својина, евидентан је у гробовима старијег хоризонта сахрањивања. Најчешће су то предмети који су служили за украшавање, а само у једном случају ради се о предмету за свакодневну употребу (кресиво). Касније гробове карактерише ређа појава личне имовине у гробовима, а сви налази припадају предметима за украшавање главе или предметима за одело.

Једна од појава која се доводи у везу са обичајима и веровањима становништва које је сахрањивано на некрополи јесте стављање прилога у гроб. Ова врста гробних налаза може се разликовати од уобичајених предмета личне својине и у некрополи на Гушевцу углавном је заступљена кроз налазе новца. Појава новца у гробовима по правилу се објашњава као потврда обичаја прилагања обола. Новац пронађен у гробовима, као и налази из поремећених гробова, припадају раздобљу друге половине XV и XVI столећу (види каталог).¹⁰ Реткост налаза новца на некрополи у Мрчајевцима овај обичај пре потврђује као изузетак него као правило и искључиво се може повезати са млађим хоризонтом сахрањивања. Налаз ћилибарских перли у гробу бр. 9 могао би се окарактерисати као гробни прилог. Ћилибар је првобитно представљао инвентар праисторијског гроба поремећеног каснијим укопима и приложен је секундарно у гробу бр. 9. Налаз керамичког лончића из хумке I (Т. II/9) такође би се, уз велику резерву, могао протумачити као гробни прилог. Лончић је пронађен дислоциран у слоју, тако да је поуздано тумачење овога налаза немогуће. Овај лончић је у старијој литератури, без одговарајућих аналогја, датован у XIV век.¹¹ Слични минијатурни лонци датовани су у XII и прве деценије XIII века, али је без поузданијег контекста налаз из Мрчајеваца тешко прецизно одредити.

10. Налазе новца из некрополе у Мрчајевцима одредио је господин Слободан Срећковић и овом приликом му се лубазно захваљујем. Захвалност за обраду ових налаза дугујем и колегици Емини Зечвић из Народног музеја у Београду.

11. О. Марковић, *Налазишћа средњовековне керамике*, 54 – 55.

ти.¹² Осим овога лончића, приликом ископавања хумки I и II пронађени су малобројни уломци других посуда, али се ниједан налаз није могао поуздано повезати са откривеним гробовима. Уколико бисмо поменути налазе ипак окарактерисали као остатке гробних прилога, они би указивали на обичај стављања у гроб хране неопходне на путу за други свет. Овај обичај припада кругу старих паганских схватања који је, упркос утицаја цркве и прихватања хришћанског обреда, упражњаван током читавог средњовековног периода. Ретко посведочена појава керамичких посуда у гробовима зрелог и позног средњег века објашњава се као веома далеки одјек старих схватања и не представља општију карактеристику сахрањивања.¹³

Поједине гробове карактерише присуство остатака угљенисаног дрвета, понекад заједно са грумењем запечене земље. Осим ретких гробова из хумке II, ова појава је већином посведочена у гробовима хумке III. Појава угљенисаног дрвета у гробовима објашњава се као реминисценција прадавног обичаја сахрањивања спаљивањем, а повезује се и са обичајем кађења гробне раке који је претходио чину полагања покојника.¹⁴

На крају бисмо се кратко осврнули и на појаву појединачних каменова у гробовима посведочену на начин који је претходно у тексту поменут. Осим практичне функције ова појава би се евентуално могла посматрати у контексту погребних обичаја и веровања. Остављање једног или више каменова у гробовима одређених покојника доводи се у везу са дубоко увреженим паганским веровањима и страховима, посебно са страхом и одбраном од вампирења.¹⁵

У погледу начина сахрањивања и погребних обичаја може се закључити да се на гробљу у Мрчајевцима доследно понављају примери већ посведочени на некрополама у најближој околини, а који се генерално узевши уклапају у општу слику карактеристичних појава у средњовековним некрополама са простора Западне Србије.¹⁶

12. М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд, 1999, 335, сл. 145/17; 190/1-6; М. Поповић – В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старијар XXIX, Београд, 1988, сл. 16/4.

13. Д. Милић, *Керамичке посуде као гробни прилози на средњовековним некрополама у Србији*, Годишњак града Београда XXV, Београд, 1978, 87-94.

14. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане – српска некропола (крај XI – почетак XIII века)*, Београд, 1984, 68, са старијом литературом.

15. Г. Марјановић-Вујовић, *Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске tvrđаве*, Годишњак града Београда XXXVI, Београд, 1989, 19-20, са старијом литературом.

16. О. Марковић, *Средњовековна црква у Горњој Горевници*, Гласник Српског археолошког друштва 6, Београд, 1990, 150 – 154; Иста, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, Зборник радова Народног музеја XXI, Чачак, 1991, 37 – 45; О. Вукадин, *Археолошка испитивања црквене порте у Чачку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак, 1993, 100 – 101.

Оквир за прецизније одређење трајања сахрањивања на некрополи у Мрчајевцима пружа типолошко-хронолошка анализа гробних налаза. Како антрополошка обрада скелетног материјала није обављена, није могућа анализа заступљености гробних налаза у односу на пол и узраст покојника. Гробни налази су пронађени у 15 гробова и већина их потиче из хумке I (гробови бр. 6, 7, 9, 13, 16, 30, 31, 51, 65, 67, 72), док су у хумки II откривени само у три гроба (гробови бр. 82, 84, 107). Налази су евидентирани и у сонди II (гроб бр. 196), а једино их није било на простору хумке III. Одређен број покретних налаза који потичу из поремећених гробова констатован је само на простору хумке I.

Гробни налази се могу поделити у три основне категорије: предмети за украшавање, предмети за одело и предмети за свакодневну употребу. Посебна категорија гробних прилога већ је разматрана. Предмети за украшавање су заступљени кроз предмете за украшавање главе: наушнице, игле, украсне плочице (апликације) и предмете за украшавање руку (прстен из гроба бр. 107). Предмете за одело представљају дугмад (која су поред практичне могла имати и украсну намену), док се само у случају кресива из гроба бр. 16 ради о налазу предмета за свакодневну употребу (алатке).

Наушнице представљају најбројнију врсту гробних налаза и заступљене су кроз више различитих типова: карике (једноставне карике, „S” каричица, карике са коленцима), наушница са једном биконичном јагодом, наушница са ажурираном јагодом, наушница са ажурираном јагодом и гранулираним коленцима, наушнице са три јагоде. Све наушнице, осим сребрне карике са „S” завршетком, израђене су од бронзе, а само у случају наушнице са ажурираном јагодом из гроба бр. 82 бронзана јагода је навучена на гвоздену карику.

Најједноставнији украс за главу представљају обичне кружне карике обликоване од комада бронзане жице (Т.И/1). Карике су израђене од жице дебљине око 0,2 цм, а разлике у пречнику иду у распону од 2,0 - 3,2 цм. Начин завршетка карике је различит, тако да су заступљени примерци са растављеним крајевима, као и карике са крајевима који се додирују или прелазе један преко другог. Заступљени примерци могли су бити ношени као минђуше провучене кроз уво, али и као слепоочничарке закачене за косу или мараму.

Карике представљају карактеристичан налаз на бројним некрополама у Србији. Дуготрајна употреба карика у готово неизмењеном облику, без поузданијег контекста налаза, онемогућава њихово прецизније датовање. Одређеније запажање у погледу датовања карика већих

димензија забележено је на некрополи у Трњану, где појава једноставних великих карика у женским гробовима није уочена пре појаве наушница са биконичном јагодом, па се сматрају истовременим накитом карактеристичним за XII век.¹⁷

Посебну врсту међу карикама из Мрчајеваца представља каричица израђена од сребрне жице са једним раскуцаним крајем који је повијен уназад у облику слова „S” и коришћен као петља за закопчавање (Т.П/2). Карике са „S” завршетцима представљају релативно чест налаз у некрополама на територији Србије и сматрају се за уобичајени тип накита карактеристичан за раздобље XI - XII века.¹⁸ На основу начина обликовања савијеног краја карике начињен је покушај хронолошког разграничења појединих облика, тако да је варијанта са потпуно раскуцаним „S” завршетком, као што је то случај и на каричици из Мрчајеваца, прецизније хронолошки одређена у XII век.¹⁹ Употреба карика са „S” завршетком на локалитетима у Подунављу продужава се и током прве половине XIII столећа.²⁰ Резултати истраживања некропола у околини Новог Пазара потврђују трајање карика са S - петљом у унутрашњости Србије и током каснијег раздобља.²¹

Карике украшене коленцима, са различитим варијантама у облику, начину израде и материјалу од кога су израђене, такође представљају уобичајен налаз на средњовековним некрополама у Србији. Овај тип наушница је у старијој литератури хронолошки ограничен од X до завршетка XII века, али је у каснијим освртима истакнут као карактеристичан облик XI - XII века, са евентуалним трајањем и током XIII столећа.²² Уочена је и појава оваквих наушница у некрополама које ни су старије од XII века.²³

17. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 79.

18. Исто, *Врсте и типови накити XI - XII века из некропола у Србији*, Зборник радова Народног музеја XV, Чачак, 1985, 8 - 9.

19. Исто, 8.

20. М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, каталог изложбе, Београд, 1990, 54 - 55; Д. Милић, *Рибница - француско-српско и античко налазиште, средњовековно насеље са некрополом*, Старишар XXXIII-XXXIV/1982-1983, Београд, 1984, 263.

21. Карика са S-петљом са локалитета Напреље датована у XIV век, упор.: Д. Премовић-Алексић, *Напреље - остаци средњовековне цркве и некрополе*, Новопазарски зборник 12, Нови Пазар, 1988, 33, Т. II, 1; налази „S” наушница из некропола средњовековног Трговишта, упор.: В. Јовановић - Д. Милић - С. Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*, НПЗ 14, Нови Пазар, 1990, 30, Т. I/1.

22. С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. столећа*, Старишар XXI, Београд, 1970, 43; М. Бајаловић-Хаџи-Петрић, *Накити VIII - XVIII века у Музеју града Београда*, каталог изложбе, Београд, 1984, 22-23; Г. Марјановић-Вујовић, *Врсте и типови накити*, 11;

23. S. Ercegović-Pavlović, *Rückblick auf slawische Ohrringe in Serbien und die Frage ihrer Beziehung zu denjenigen im dalmatinischen Kroatien*, Balcanoslavica 5, Prilep - Beograd, 1976, 44.

Карице са коленцима пронађене у Мрчајевцима карактеришу једноставност израде, веће димензије и завршетак у виду петље за закопчавање, док је други крај стањен и обликован у виду кукице (Т.І/5, Т.ІІ/3-5). Без обзира на редовну појаву карица са коленцима на налазиштима у Србији, наушнице из Мрчајеваца припадају варијантама које су до сада посведочене веома ретко или их овом приликом констатујемо по први пут. Тако карица са двоструко гранулираним коленцем (Т.ІІ/3), које је намотајима жице причвршћено уз петљу, представља усамљен налаз у Србији, коме блиске аналогije проналазимо на територији Босне и Херцеговине.²⁴ Осим налаза наушница са петљом, овом типу су блиске и отворене карице са двоструко гранулираним коленцем израђене без петље за закопчавање.²⁵ Наушнице из Босне и Херцеговине хронолошки су опредељене у раздобље X/XI - XII века.²⁶ Будући да за већину аналогija нема прецизних информација о условима налаза, поузданије податке за датовање ове врсте карица једино пружају резултати истраживања у Сјеверском (Гласинац), где је бронзана наушница аналогна налазу из Мрчајеваца пронађена у гробу заједно са сребрном наушницом са три једнаке округле јагоде украшене псеудо-гранулацијом која је опредељена у XII - XIII век.²⁷ Приближно у време XII и почетка XIII века одређен је и пар сребрних наушница из Жупање.²⁸

Сличну ситуацију констатујемо и када су у питању наушнице са три гранулирана колена (Т.І/5, Т.ІІ/5), тако да директну аналогiju налазимо из Мрчајеваца на територији Србије за сада представља само наушница из гроба бр. 158 некрополе у Трњану.²⁹ Осим налаза из Трњана, бронзану наушницу са три колена, типолошки блиску примерцима

24. Сребрне наушнице из Горњег Бродца код Бијелине, Могорјела (Чаплина) и Цима код Мостара, као и бронзана наушница са Гласинца (Сјеверско), упор.: Irma Čremošnik, *Nalazi nakita u srednjovekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. sveska VI, Sarajevo, 1951, 245, Т.ІІ, 5; Nada Miletić, *Nekoliko nepublikovanih predmeta iz zbirke Zemaljskog muzeja*, GZM, n.s. sveska XII, Sarajevo, 1957, 264, sl. 3; Ista, *Srednjovekovni grobovi u tumulu na „Crkvini“ (Sjeversko)*, GZM, n. s. sv. XIV, Sarajevo, 1959, 217-218, Т. I, 2; T. Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, n. s. sv. XXIX (1974), 204, Т. XIV, sl. 4.

25. Бронзани примерци из Зенице и Илије, упор.: I. Čremošnik, *Nalazi nakita*, 258-259, sl. 36; овој варијанти припада и пар сребрних наушница из Жупање (Славонија), упор.: Z. Vinski, *Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Starohrvatska prosvjeta, III serija – sv. 1, Zagreb, 1949, 29, Т. VI/52-53.

26. *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, katalog izložbe, Sarajevo, 1963, 65, kat. br. 290-292, са старијом литературом.

27. N. Miletić, *Srednjovekovni grobovi*, 218, Т. I, 2-3.

28. S. Ercegović, *Istraživanja srednjovekovne nekropole u Bošnjacima*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, ser. III sv. II, Zagreb, 1961, 235, tab. IX, sl. 1-2.

29. Г. Марјановић-Вујковић, *Трњане*, 29-30, 84-85, сл. 51. и сл. 179.

из Мрчајеваца, бележимо из некрополе Конопљара у селу Читлук код Крушевца.³⁰

Карики са три коленца представљају знатно чешће налазе на простору Далмације и Босне и Херцеговине. Наушнице овога типа са подручја између река Зрмање и Цетине сматрају се стандардним материјалом далматинско-хрватске културне групе и оквирно се датирају у време од IX до краја XI века.³¹ За разлику од примерака из Далмације, који су углавном израђени од сребра, мањих димензија и без петље за закопчавање, блиске аналогије наушницама из Мрчајеваца представљају примерци из Босне и Херцеговине широко хронолошки опредељени у раздобље IX до XII века, са могућношћу употребе овога типа и током каснијег раздобља.³²

Прецизније хронолошко одређење наушница из Босне и Херцеговине онемогућава недостатак поузданих услова налаза, тако да за сада једино контекст налаза наушнице из Трњана дозвољава одређенија запажања у погледу датовања налаза из Мрчајеваца. Мада је ова наушница истакнута као карактеристичан накит XI века, услови налаза указују да гроб у којем је пронађена не би могао бити старији од XII века, што свакако не искључује могућност раније појаве овога типа наушница.³³

Насупрот примерцима са три коленца, карика са два гранулирана коленца из Мрчајеваца (Т.П/4) представља посебну варијанту типа наушнице са коленцима, којој у расположивом археолошком материјалу са простора који је до сада овде разматран не налазимо директне аналогије.³⁴ Хронолошко опредељење ове наушнице не може бити битно другачије од датовања примерака са три коленца, будући да се ради о

30. *Хоризонти Конопљаре*, каталог изложбе, Крушевац, 1997, 19-20, сл. 7.

31. D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole, Split, 1976*, 96-97, sa starijom literaturom; Isti, *Glavne značajke starohrvatske materijalne kulture od 7. do 12. stoljeća na području između rijeka Zrmanje i Cetine*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III sv. 16, Split, 1986, 42-43.

32. Налази из Цриквенице и Макљеновца (Добој), Лисичића (Коњиц) и примерци са непознатог налазишта из збирке Земалског музеја, упор.: I. Čremošnik, *Nalazi nakita...*, 249, T. II, 14; Ista, *Izveštaj o iskopavanjima na Crkvinu i Lisičićima kod Konjice*, GZM, n. s. sv. IX, Sarajevo, 1954, 218-219, sl. 3; N. Miletić, *Nekoliko nepublikovanih predmeta...*, 263-264, sl. 1-2; *Nakit u Bosni i Hercegovini...*, 65, kat. br. 295, sa starijom literaturom.

33. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 109. Ова наушница је пронађена заједно са сребрном биконичном јагодом украшеном филиграном и гранулацијом која је у секундарној употреби навучена на карик са коленцима. Како су наушнице са већом биконичном јагодом, које иначе представљају знатно чешћи налаз у Трњану, поуздано окарактерисане као карактеристичан облик XII века, на основу контекста налаза нема услова да се наушница са коленцима датира у ранији период, упор.: Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 83-84, 111-112 и сл. 174.

34. Једину праву аналогију наушници из Мрчајеваца представља налаз из Цриквенице код Добоја, уколико се у овом случају заиста ради о примерку са два коленца; упор.: I. Čremošnik, *Nalazi nakita...*, 249, T. II, 13.

наушницама које су, изузев броја коленаца, у сваком погледу идентичне.

Посебну врсту наушница из некрополе у Мрчајевцима представљају наушнице са ажурираном јагодом пронађене у гробовима бр. 6 и 82 (Т.1/1-2, 6). Наушнице из гроба бр. 6 (Т.1/1-2) са ажурираном јагодом у комбинацији са двоструко гранулираним бочним коленцима, без обзира на чињеницу да су израђене од бронзе, представљају луксузне примерке накита којима за сада не налазимо директне аналогije. Најближу аналогiju примерцима из Мрчајеваца представља пар наушница из гроба бр.149 некрополе у Трњану.³⁵ Наушнице из Мрчајеваца могле би се сагледати и у ширем контексту појаве типа наушнице са једном јагодом и бочним коленцима. Колико нам је познато једини примерак овога типа за сада пронађен на налазиштима у Србији, представља наушница из Ратине код Краљева.³⁶ Изузимајући разлике у начину израде јагоде ова наушница је аналогна примерцима из Мрчајеваца. Појава наушница са једном јагодом и бочним коленцима веома је ретко посведочена и на налазиштима у Босни и Херцеговини и Далмацији.³⁷

Наушнице из Мрчајеваца можемо оквирно хронолошки одредити на основу налаза из Ратине и Трњана. Наушница из Ратине пронађена је у гробу који је датоваан у XIII век, док примерци из Трњана потичу из гроба који се оквирно може одредити у XII век.³⁸

Наушница из гроба бр.82 (Т.1/6) има ажурирану јагоду израђену од бронзе и нанизану на гвоздену карику. Идентичну појаву бележимо на некрополама у Трњану и Миријеву.³⁹ Наушнице са једном ажурираном јагодом појављују се у XI веку и трају кроз цео XII век. Појава ажуриране јагоде секундарно нанизане на гвоздену карику датује се у крај XII и почетак XIII века.⁴⁰

35. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 85, сл. 180.

36. Н. Љамић-Валовић, *Средњовековне наушнице из Ратине и Горњег Лисца у вези проблематике културних веза у Србији између XI и XIV века*, Зборник радова Народног музеја XIII-1, Београд, 1988, 185-186, Т. 1, сл. 1.

37. Налази из БиХ (Горња Бијела код Коњица и Макљеновац код Добоја) наведени су у литератури, али још увек нису посебно разматрани; упор.: N. Miletić, *Nakit i oružje IX – XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine*, GZM, n. s. sv. XVIII, Sarajevo, 1963, 169; *Nakit u Bosni i Hercegovini*, 66, kat. br. 296, са старијом литературом; наушница из Сврдела код Скрадина, колико нам је познато, представља једини налаз овога типа у Далмацији, упор.: D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, 56, Т. LXXXII.

38. С. Валовић, *Резултати археолошких истраживања средњовековне некрополе у Ратини код Краљева*, ЗРМ XIII – 1, Београд, 1988, 180. Наушнице из Трњана датоване су у XI век; упор.: Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 109-110. Међутим, остали налази из гроба бр. 149 припадају накиту чија је појава и употреба на овој некрополи карактеристична за XII век, тако да померају датовање ове гробне целине; упор.: Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 112-113.

39. Г. Марјановић-Вујовић, *Трњане*, 81-82; М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд, 1960, 31, Т. XIV/1.

40. Г. Марјановић-Вујовић, *Врсте и типови накита*, 9.

Наушница са једном биконичном јагодом пронађена у хумки I (Т. II/6) блиска је посебној варијанти наушница са биконичном јагодом која је у литератури позната као половинечки (кумански) тип. Јагода је састављена од два конуса израђена од танког бронзаног лима и намотајима жице причвршћена за карику. Намотајем жице обухваћен је и спој конуса. Блиске аналогије примерку из Мрчајеваца налазимо у наушницама из области средњовековног Браничева, а бележимо их на простору Косова и Метохије и у Македонији.⁴¹ Појава ове једноставније варијанте наушнице са биконичном јагодом на налазиштима у Србији датује се у крај XI века, али се њихова бројнија употреба, заједно са другим варијантама квалитетније израде, уочава током XII века када очигледно представљају један од омиљених типова накита.

Један од карактеристичних типова наушница пронађених у Мрчајевцима представљају бронзане наушнице са три једнаке округле јагоде (Т. I/3-4, Т. II, 7). Налази тројагодних наушница у Србији нису тако чести, као што је то примера ради случај у Далмацији и Босни и Херцеговини, а на основу распрострањености досадашњих налаза уочава се њихова концентрација у западним деловима Србије.⁴² Готово идентичне наушнице са налазима из гроба бр. 51 (Т. I/3-4) представљају примерци из Добраче код Крагујевца и Радоиње код Кокиног Брода.⁴³ Наушнице из Добраче, Мрчајеваца и Радоиње су толико блиске да би чак могле бити и производ истог мајстора. Наушница из Радоиње датована је у XII век, док су налази из Добраче оквирно опредељени у XIII-XIV век, мада је на основу других гробних налаза очигледно да се са сахрањивањем на овој некрополи започиње у ранијем времену. Блиске аналогије овим наушницама, на жалост без поузданијих података о њиховом прецизнијем датовању, налазимо на територији Босне и Херцеговине.⁴⁴

41. Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошки налази XI-XII века из области Браничева*, VIMINACIUM I Пожаревац, 1986, 69, сл. 7; Иста, *Трњаве*, 82-83; М. Поповић – В. Ипанишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старице XXXIX, Београд, 1988, 163, сл. 34/3; *Археолошко блађо Косова и Метохије од неолита до раној средњеј веку*, каталог изложбе, Београд, 1998, кат. бр. 388; Ž. Vinčić – M. Ivanovski, *Stobi – Bradsko, slovenska nekropola*, *Arheološki pregled* 20, Београд, 1978, 106, Т. LXV, сл. 2.

42. С. Ерцеговић-Павловић, *Прилог проучавању наушница*, 45-46; Ista, *Rückblick auf slawische Ohrringe in Serbien...*, 42-43.

43. М. Гарашанин – Д. Гарашанин, *Средњовековно српско гробље*, 119, сл. 10, б. о.; Г. Томовић, *Обласни господари у XIV веку*, *Историја Титовог Ужица I*, Титово Ужице, 1989, 159, и слика на стр. 120.

44. Наушнице из Цриквенице код Добоја и Арнаутовића код Високог; упор.: I. Čremošnik, *Nalazi nakita*, 249, Т. II, 16; Р. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnaudovićiima) kod Visokog*, GZM, n. s. sv. XXXIV/1979, Sarajevo, 1980, 214, и слика на стр. 213. Да су идентичне наушнице израђиване и од сребра показују примерци из Цима код Мостара; упор.: Т. Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu*, 204, Т. XIV, сл. 9.

Наушница са три јагоде из неког од поремећених гробова хумке I (Т.И/7), без обзира на чињеницу да је израђена од бронзе, представља квалитетнији производ. На јагоде од танког лима аплицирани су кругови филигранске жице. Будући да су јагоде једноставно навучене на карику једна до друге, чини се вероватним да су на овај начин секундарно употребљене. Овој наушници за сада не налазимо директне аналогije, али се свакако не може посматрати одвојено од сродних налаза тројагодних наушница у овом делу Србије. Пар бронзаних наушница пронађен је на локалитету Рикача у Радоињи, док су луксузнији примерци израђени од сребра и украшени филиграном и гранулацијом познати из Стапара код Ужица и Горњег Ласца код Краљева. Наушнице из Радоиње датоване су у крај XIII и почетак XIV века, наушница из Горњег Ласца у раздобље XI - XIII века, док је налаз из Стапара опредељен у XII - XIII век.⁴⁵ Наушница из Мрчајеваца је на основу начина украшавања јагода најближа наушници из Стапара и могла би представљати једноставнији производ израђен по узору на луксузније примерке, какав представља стапарска наушница.

Једини налаз предмета за украшавање руку из Мрчајеваца представља сребрни прстен пронађен у земљи којом је засут гроб бр. 107 (Т.И/8). Према начину обликовања карике са проширеним раменима, овај прстен је близак налазима средњовековног прстења који су до сада углавном забележени на локалитетима Источне Србије, Косова и Метохије и у Македонији. Овакво прстење оквирно је датовано у раздобље од краја X до првих деценија XII века.⁴⁶ За разлику од сребрног прстена из Мрчајеваца, генерална карактеристика ове групе прстења јесте израда од бронзе. Једини примерак израђен од сребра, који би по основним типолошким одликама припадао овој групи, потиче са непознатог налазишта у северној Србији и датован је у XI-XII век.⁴⁷ Прстен из Мрчајеваца би се могао окарактерисати и као примерак који према начину обликовања карике показује одлике поменуте групе прстења, док се према начину обликовања главе приближава позносредњовековном прстењу. Без нових података о налазима сличног прстења у Србији не можемо поуздано датовати овај примерак, мада се у контексту

45. Г. Томовић, *Обласни ђосјодари*, 160, и слика тамо; М. Мандић, *Осјиаци митеријалне и духовне културе античког периода и средњег века у ужичком крају*, Ужице – настанак и развој, Ужице, 1995, 35, Т. XXII, 3, са старијом литературом; Н. Љамић-Валовић, *Нови налази наушница „кијевског типа“ код Краљева*, *Наша прошлост* 1, Краљево, 1986, 161-162.

46. В. Јовановић, *Прилог проучавању средњовековног прстења у СР Србији и СР Македонији*, *Годишњак града Београда XXV*, Београд, 1978, 67-82, Т. III/7-9, Т. IV/4-6; Е. Мансва, *Средњовековен накит од Македонија*, Скопје, 1992, 84-85.

47. М. Бајаловић – Хаџи-Пашић, *Накит VIII – XVIII века*, 44-45, Т. XI/2.

некрополе у Мрчајевцима он може заједно са осталим налазима оквирно одредити у XII-XIII век.

Посебану врсту предмета за украшавање представља украсна апликација од танког сребрног лима израђена пресовањем и искуцавањем, са очуваним перфорацијама за пришивање на кожу или тканину (Т.II/8). Будући да је пронађена у слоју, без поузданијих услова налаза, не може се ништа одређеније казати о њеној првобитној намени. Ова украсна плочица представља једини налаз ове врсте до сада познат из некропола са простора Западне Србије. Сличне апликације са купастим или полулоптастим испупчењима представљају честе налазе у некрополама српског Подунавља, где су на основу различитог контекста налаза најчешће потврђене у функцији дијадеме (Миријево, Хајдучка Воденица, Брза Паланка, Вајуга), али су коришћене и као наруквице (Хајдучка Воденица), огрлице (Брестовик) или украс за руб хаљине (Љубичевац).⁴⁸ Употреба накита од украсних плочица на поменутим некрополама датована је од краја XII до у XIV век, док налаз апликације из Љубичевца, са византијским новцем краја XII или почетка XIII века, поузданије одређује ову врсту накита у XIII век.⁴⁹

Једини налаз предмета за свакодневну употребу у некрополи на Гушевцу представља гвоздено кресиво пронађено у гробу бр. 16 (Т.1/16). Оно је правоугаоног облика и заобљених углова. Слична кресива позната из Орашја (Дубравица), Трњана и Великог Градца датована су у раздобље XI-XII века.⁵⁰

Посебну групу гробних налаза из Мрчајеваца чине предмети који се оквирно могу одредити у млађи хоризонт сахрањивања. Налази новца из гробова овог хоризонта припадају времену друге половине XV и XVI веку. Ову групу налаза представљају бронзана дугмад, игле и украсне апликације. Будући да су ови налази констатовани заједно уну-

48. М. Бајаловић-Биргансвић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, 29, Т. XIV/6; С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековна насеља и некрополе у Бољешину и Хајдучкој Воденици*, Бердапске свеске, пос. изд. 1, Београд, 1986, 73-74, сл. 14/2-3; С. Ерцеговић-Павловић – Д. Минић, *Брза Паланка, сектори II и III, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години*, Бердапске свеске II, Београд, 1984, 138-139, сл. 131/5; Г. Марјановић-Вујовић, *Vajuga – Pesak*, Бердапске свеске III, Београд, 1986, 186, fig. 15; М. Ђоровић-Љубинковић, *Досадашња ископавања у Брестовику, на локалитету Висока Раван*, ЗРHM I, Београд, 1958, 328, сл. 2; М. Паровић-Пешкан, *Љубичевац – Гаамија, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години*, Бердапске свеске II, Београд, 1984, 138-139, сл. 131/5.

49. С. Ерцеговић-Павловић, *Накит од украсних плочица*, ЗРHM IX – X, Београд, 1979, 279-282; S. Radosavljević-Krnić, *Une necropole medievale a Ljubicevac*, Бердапске свеске III, Београд, 1986, fig. 4/5, 9-11.

50. Г. Марјановић-Вујовић, *Археолошки налази XI-XII века*, 72, сл. 12; Иста, Трњанс, 101-102, сл. 219; М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X-XI веку*, Београд, 1981, 61-62, сл. 29.

тар гробних целина (дугмад и игле у гробу бр. 194, игле и апликација у гробу 67) очигледно је да припадају истом времену. На основу места налаза дугмади може се закључити да су употребљавана за скопчавање разреза на грудима. Израђена су од танког бронзаног лима, тако што су две половине залемељене хоризонтално по средини. На појединим примерцима очуван је траг позлате (Т.И/9-10, 14, 18). Петљица је од танке бронзане жице и причвршћена је на горњем делу дугмета, док је доња површина дугмета понекад украшена са по једном гранулом. Слична дугмад су у употреби током дужег временског периода у готово неизмењеном облику, тако да је без поузданијих услова налаза њихово прецизно датовање веома отежано. Идентична дугмад су проналажена у гробовима на локалитету Црквина у селу Трнава недалеко од Чачка. Налази из Трнаве су опредељени у XIV-XV век, али се на основу генералних запажања о овој некрополи чини прихватљивијим њихово датовање у XV-XVI век.⁵¹ Слична дугмад пронађена у гробовима око цркве Св. Ахилија у Ариљу такође су опредељена у ово време.⁵² Блиске аналогije налазима из Мрчајеваца налазимо на локалитетима у околини Новог Пазара и на Пештерској висоравни где представљају честе налазе на локалитетима ширег временског раздобља између XIV и XVII века, најчешће у времену од друге половине XIV до XVI века.⁵³

Посебан тип представља дугме полиедарског облика пронађено у гробу бр. 72. Оно је пуно ливено са изједна ливеном издуженом петљицом. Ово дугме је пронађено у гробу заједно са новцем султана Сулејмана I (1520-1566), који је ископан у периоду између 1520 - 1534. године, тако да датује овај гроб најраније у прву половину XVI века.

Оквирно у раздобље XVI-XVII века могу се определити и налази бронзаних игала са округлом или биконично обликованом главом од танког лима, са или без позлате, као и налази бронзаних украсних апликација (Т.И/ 11-13, 15-16). Обе врсте налаза чине предмети за украшавање главе и представљају производе народног златарства из времена турске власти. Игле су употребљаване за придржавање косе или ма-

51. О. Марковић, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*. ЗРHM XXI, Чачак, 1991, 37 - 45. Сахрањивање је трајало током XV - XVI века, а дугмад аналогна налазима из Мрчајеваца посвећена су у гробу бр. 10 који припада млађим гробовима на овој некрополи.

52. М. Цуњак - Ч. Јордовић, *Некропола цркве светог Ахилија у Ариљу и откривени покретни налази*, Саопштења XIV, Београд, 1982, 235-236, сл. 3.

53. Д. Минић, *Остаци накити из средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8, Нови Пазар, 1984, 23-26, Т. I/1; Д. Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Глазовику*, НПЗ 10/1986, 39, Т. ПЗ-5; Иста, *Најређе - остаци средњовековне цркве и некрополе*, НПЗ 12/1988, 31, Т. I/1 - 7; Иста, *Некропола на Радицића брду код Сјенице*, НПЗ 18/1994, 20, Т. I; В. Јовановић - Д. Минић - С. Ерицеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*, НПЗ 14/1990, 40, сл. 17; М. Поповић, *Околна манастира Сојовани, остаци средњовековних насеља, некрополе и црквина*, НПЗ 17/1993, сл. 7/2.

раме, док су украсне апликације пришиване на траку која је ношена око главе у виду дијадеме. Сребрне игле овога типа, али неупоредиво луксузнији примерци украшени филиграном и гранулацијом, израђиване су током XVI-XVII века.⁵⁴ Сличне бронзане игле, као тип једноставног народног накита, проналажене су приликом истраживања некрополе из друге половине XVIII и прве половине XIX века на локалитету Мађарско гробље у селу Цветовцу (Тамнава).⁵⁵

Налази из гробова некрополе на Гушевцу показују извесне особености које се могу узети и као правило када се посматрају друге некрополе, као и познати случајни налази са простора Западне Србије. Поједини налази показују аналогije са материјалом који је бројније заступљен на много боље истраженом подручју српског Подунавља и Источне Србије (наушница са једном биконичном јагодом, сребрна украсна апликација, гвоздено кресиво), док са друге стране бележимо налазе којих нема на овом простору или су констатовани као појединачни налази, а представљају карактеристичне налазе са западнобалканског простора (наушница са двоструко гранулираним коленцем, наушнице са два или три гранулирана колена, наушнице са три јагоде). Очигледно је да ова територија представља простор на коме су се стицали различити културни утицаји, а свакако је занимљиво и питање да ли би се и у коликој мери распрострањеност карактеристичних облика накита могла повезати и са евентуалним државним границама у времену када је тај накит био у употреби. Одговор на ово питање са једне стране могу дати нова археолошка ископавања, док се са друге стране уочава потреба за ревизијом досадашњих сазнања и покушајем прецизнијег хронолошког опредељења појаве и трајања одређених типова накита.

Налази из гробова показују да старији хоризонт сахрањивања некрополе у Мрчајевцима припада времену XII-XIII века. Не може се искључити могућност да је са сахрањивањем започето раније, као ни вероватноћа да је трајало и након овога времена, али немамо чврстих аргумената за потврду ових претпоставки. Гробови овога времена су већином потпуно поремећени каснијим укопавањима. Чини се вероватним да је у времену када је настављено са сахрањивањем, постојање старијег гробља било заборављено, а да евентуална надгробна обележја старијих гробова или никада нису ни постојала или већ тада нису биле очуване.

54. М. Бајаловић – Хаџи-Пешкић, *Накит VII-XVIII века*, 52, Т. LVIII – LIX; Б. Иванић, *Накит из збирке Народног музеја од 15. до почетка 19. века*, каталог изложбе, Београд, 1995, кат. бр. 250-253.

55. З. Симић – М Благојевић, *Мађарско гробље у Цветовцу*, Колубара 2, Београд, 1995, 81. сл. 5.

Изворних података о Мрчајевцима у средњем веку нема, а само у општим цртама може се сагледати историјска слика овога краја у раздобљу када је трајало сахрањивање на Гушевцу. Обично се сматра да северна граница Србије у XII веку није додиривала Саву, већ се заустављала на планинском ланцу Рудник-Суворбор-Маљен-Повлен.⁵⁶ Пределима око Западне Мораве, према северној граници земље, највероватније након 1168. године управља кнез Страцимир, старији брат великог жупана Стефана Немање.⁵⁷ Током девете деценије XII века српској држави су трајно припојене области између Западне Мораве и Велике Мораве (Левач, Белица, Лепеница).⁵⁸ Да је лева страна Западне Мораве око Мрчајеваца крајем XII и почетком XIII века била насељена указује помен суседног села Бреснице са тргом у повељи написаној за манастир Жичу око 1220. године.⁵⁹ Долином Западне Мораве водила је значајна средњовековна комуникација која је повезивала путеве из Приморја и Босне са чувеним Цариградским друмом.⁶⁰ Мрчајевци су у средњем веку припадали жупи Морави која је обухватала веће подручје са леве стране Западне Мораве, од Добрињске реке северно од Пожеге, па до падина Котленика на источној страни, где се граничила са жупом Борач којој је припадала Бресница са тргом.⁶¹ Ово подручје је обухватало и језгро властелинства Страцимрове задужбине, Богородичиног манастира у Моравском Градцу (Чачку).⁶²

Када је и зашто дошло до престанка сахрањивања у старијем хоризонту не знамо. Још увек недостају подаци о насељу из кога је потицало становништво које се сахрањивало на Гушевцу. Досадашња рекогносцирања у погледу убицања овога насеља нису пружила одговарајуће резултате. Не располажемо ни поузданим аргументима на основу којих би се могло закључити када је поново започето са сахрањивањем. Најранији помен Мрчајеваца забележен је у турском попису нахије Рудничка Морава који је настао између 1528-1559. године.⁶³ На-

56. Ј. Калић, *Србија у доба кнези Страцимира, Богородица Градичка у историји српског народа*, Чачак, 1993, 54, са старијом литературом.

57. Исто, 49.

58. Исто, *Борбе и њековине великог жупана Стефана Немање*, Историја српског народа I, Београд, 1981, 258.

59. Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, Историјски часопис IV, Београд, 1954, 159.

60. М. Радовановић, *Комуникације и њихов значај на развој чачанског подручја*, ЗРНИМ XXV, Чачак, 1995, 194-196, са старијом литературом.

61. А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку, Богородица Градичка...*, 71; Г. Томовић, *Жупа Морави и нахија Морава, Рудо Поље – Карановац – Краљево (од њених њомена до Првог светског рата)*, Београд – Краљево, 2000, 33-44.

62. А. Веселиновић, *нав. дело*, 63.

63. А. С. Аличић, *Турски каталогски пописи неких подручја западне Србије у XV и XVI веку*, књ. II, Чачак, 1985, 302.

лази новца из гробова показују да је у ово време гробље на Гушевцу било у функцији. Најстарији налаз новца припада султану Мехмеду II Освајачу и ископан је у периоду 1451-1481. године. Сахрањивање је поново вршено на простору хумки I и II, где су констатовани и старији гробови, мада је каснијим сахрањивањем обухваћена и хумка III. Млађи хоризонт сахрањивања карактерише и појава камених надгробних споменика. Појава сличних положених надгробника у Рашкој области прати се од краја XIII и почетка XIV века, али се овакви споменици користе током XV и XVI века и тек од краја XVI века постепено нестају из употребе, мада неки од овде забележених облика остају у употреби и током XVII века.⁶⁴

Гробље на Гушевцу вероватно је трајало и током XVII века, а до потпуног престанка сахрањивања на овом месту највероватније је дошло крајем XVII или почетком XVIII века у време великих аустријско-турских сукоба, када је овај крај претрпео велика разарања а становништво кренуло у сеобе остављајући за собом готово пушта села. Током друге половине XVIII века, могуће је и по досељавању новог становништва, на супротном крају Гушевца (локалитет Црквина), засновано је ново култно место где је 1777. године саграђена црква брвнара, која је 1829. године пренета у центар села.⁶⁵ Ова локација остала је запамћена као старо црквиште које је доскора обилажено приликом сеоских литија, док се сећање о постојању некадашњег гробља на другом крају Гушевца временом изгубило.

MEDIAEVAL SERBIAN CEMETERY AT THE GUŠEVAC LOCALITY IN MRČAJEVCI NEAR ČAČAK

Mrčajevci is at present the largest and highly developed village in the Čačak vicinity. The center of the village has a new downtown established immediately along the main road connection between Čačak and Kraljevo. The village is mainly situated on the plain region of fertile west Morava valley. A hamlet Guševac occupies a larger area along the left river bank of the West Morava river.

In 1959, the presence of prehistoric necropolis under mounds was registered at this spot. The archeological excavation of three mounds (out of five recorded on the terrain) was conducted in 1970-1975. At the excavation, later graves were noted, which according to the findings, roughly date back to the Middle Ages.

64. Ј. Ердџан, нав. дело, 85-92, 105.

65. О. Марковић, *Остаци средњовековних сакралних објеката*, 37-38; Д. Рајић, *Црква светој Петри и Павла у Мрчајевцима*, ЗРHM XXVI, Чачак, 1996, 47, сл. 2.

Up to now, the results of the archeological excavation of the aforementioned necropolis have not precisely been assessed. With regard to the burial mode and rituals, it may be inferred that the procedures recorded in the necropolises located in the very vicinity of Mrčajevci have consistently been repeated. Generally speaking, they coincide with the characteristics of the mediaeval necropolises belonging to the western Serbia regions.

The findings from the graves in the Guševac necropolis reveal specific traits, which may be treated as a rule if other necropolises, coupled with random findings from the area of the western Serbia, have been taken into account. Certain findings coincide with the material, the larger share of which was recorded in more thoroughly researched region of the Serbian Podunavlje and eastern Serbia (earring with one biconical dot, silver ornamental detail, iron flint and steel). On the other hand, findings which have not been noted in this area or those classified as separate ones, being therefore the specific findings from the western Balkan region (earring with bigranulated joint, earrings with two or three granulated joints, earrings with three dots), have been registered at the locality in question. It is obvious that this area was under different cultural influences. Moreover, it is of interest to find out whether and to what degree the spread of characteristic jewelry shapes could be connected with the possible state or ethnic borders at the time of its utilization.

Two burial horizons were established on the basis of the grave findings. The older horizon belongs to the 12th - 13th century AD. However, it is still possible that the onset of burial was earlier and that it was prolonged after the aforementioned period. Nevertheless, these assumptions still cannot be proved. The graves from this period were completely damaged by later digging in. In terms of historical data, it is well known that these areas belonged to the Serbian mediaeval state.

It is unknown when and why the cessation of burial occurred in the older horizon. The data on the settlement the inhabitants of which were buried at the Guševac are still unavailable. Furthermore, there are no reliable facts according to which it could be inferred when the onset of burial occurred again. The earliest mention of Mrčajevci was recorded in the Turkish census of Rudnička Morava administrative district drawn up between 1528-1559. The coins from the graves shows that at the time, the Guševac cemetery was opened. The oldest coin found belonged to sultan Mehmed II Conqueror and was minted in 1451-1481.

It is likely that the Guševac cemetery lasted during the 17th century, and the burial cessation occurred in late 17th century or early 18th century during severe Austrian-Turkish conflicts, which resulted in great destruction and migrations, the villages being almost entirely left desolate.

Dejan Radičević

CIMETIÈRE MÉDIÉVAL SERBE DANS LE SITE DE GUŠEVAC À MRČAJEVCI PRÈS DE TCHATCHAK

Le village de Mrčajevci est actuellement un des villages les plus grands et les plus développés dans les environs de Tchatchak. Le centre du village est constitué d'une agglomération urbaine, récemment établie de part et d'autre de la route principale qui relie Tchatchak à Kraliévo, alors que sa zone rurale, située dans une vallée fertile qui longe le cours de la Morava Occidentale, s'étend sur un terrain plat, le hameau de Guševac occupant un espace plus ou moins vaste qui borde la rive gauche de la Morava Occidentale.

L'existence d'une nécropole préhistorique sous les tertres de ce site fut constatée en 1959, au cours des travaux de reconnaissance du terrain. Les fouilles archéologiques de trois tertres (des cinq qui y avaient été enregistrés) furent effectuées dans la période comprise entre 1970 et 1975. Au cours de ces travaux furent trouvés également des tombes moins anciennes qui datent du moyen âge, à en juger par les objets funéraires que celles-ci contenaient.

Les résultats de la mise au jour de cette nécropole n'avaient pas été examinés à fond jusqu'ici. Quant au mode d'ensevelissement et aux coutumes funéraires on pourrait constater que les exemplaires de Mrčajevci reproduisent fidèlement ceux des nécropoles des environs immédiats qui, en règle générale, correspondent aux phénomènes caractéristiques, enregistrés dans les nécropoles médiévales sur le territoire de l'Est de la Serbie.

Les objets funéraires mis au jour dans la nécropole de Guševac, ainsi que certains objets archéologiques découverts fortuitement dans l'Ouest de la Serbie, accusent des caractéristiques que l'on pourrait considérer comme régulièrement présentes dans les autres nécropoles aussi. Certains de ceux-ci présentent des analogies avec les documents archéologiques qui sont plus nombreux dans le bassin danubien serbe et sur le territoire de l'Est de la Serbie, beaucoup mieux explorés (boucle d'oreille à pendant biconique, application ornementale en argent, briquet en fer), tandis que, d'un autre côté, y ont été enregistrés des objets qui n'existaient pas habituellement sur ce territoire et qui étaient caractéristiques de celui de l'Ouest des Balkans (boucle d'oreille à deux ou trois granules à l'endroit du joint, boucles à trois pendants). Il est évident que ce territoire représentait un carrefour d'influences différentes dans le domaine de la culture, si bien qu'il serait intéressant d'essayer d'établir dans quelle mesure l'étendue du territoire où ont été mises au jour des formes caractéristiques de bijoux pourrait correspondre aux frontières ethniques ou à celles des États à l'époque où un type déterminé de bijoux était en usage.

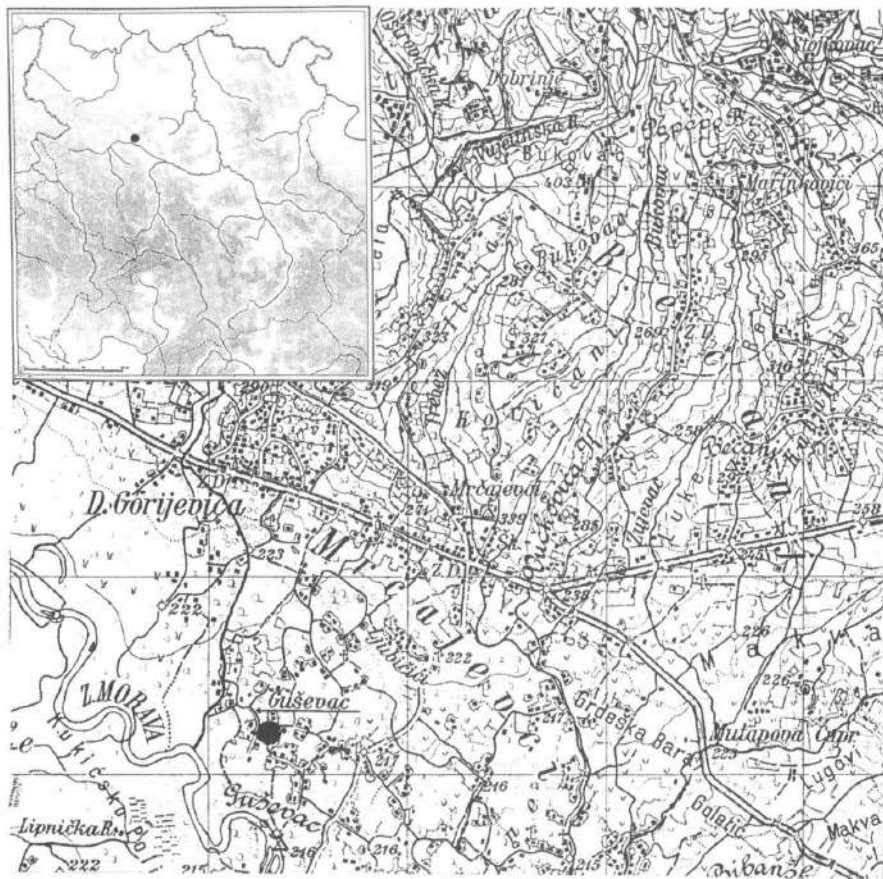
En nous fondant sur les objets funéraires mis au jour, nous avons pu distinguer deux horizons de sépultures. L'horizon le plus ancien date des XIIe-XIIIe siècles, mais on ne peut pas exclure la possibilité que l'ensevelissement des défunts ait commencé à une époque antérieure, pas plus que la probabilité qu'il

s'est poursuivi à une époque postérieure, malgré le fait qu'il n'existe pas d'arguments probants à l'appui de ces suppositions. La plupart des tombes des XIe et XIIIe siècles avaient été dérangées dans une large mesure par des inhumations postérieures. Les sources historiques nous apprennent que ces régions étaient englobées dans l'État médiéval serbe.

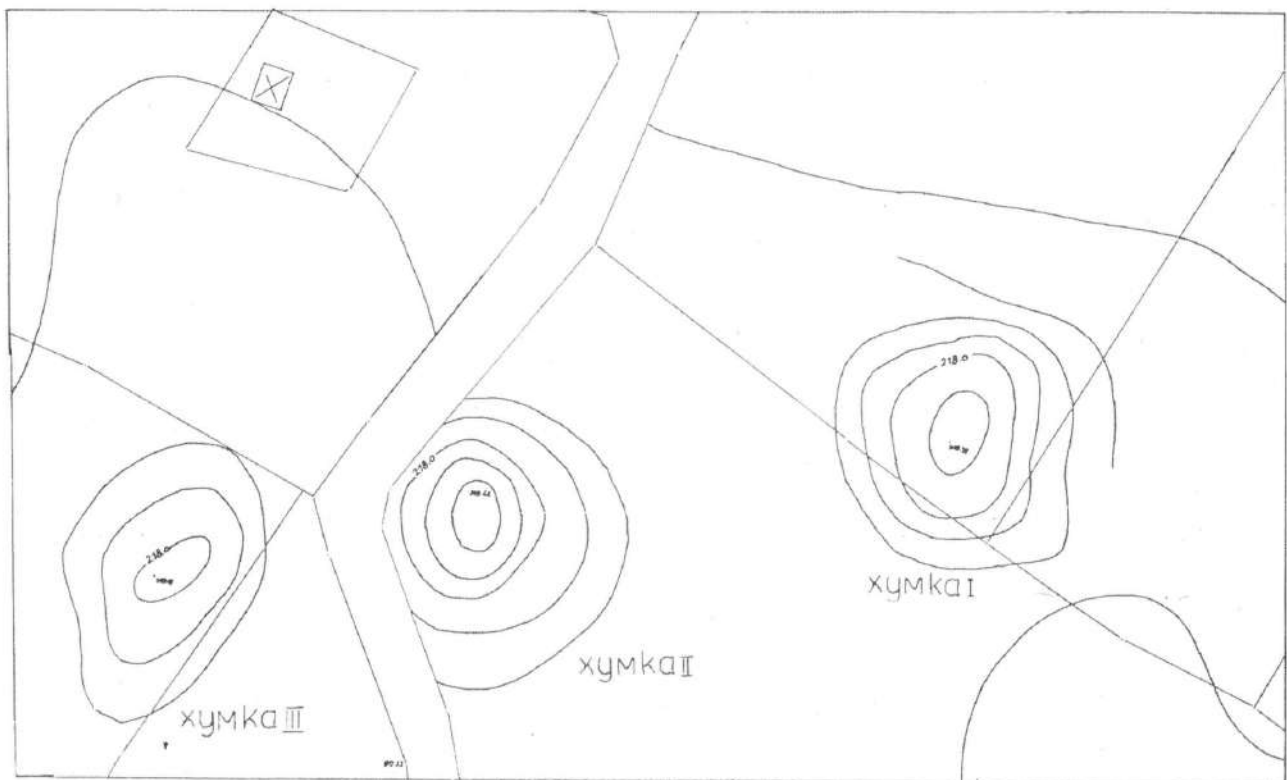
Quand et pourquoi on avait cessé d'enterrer les morts dans l'horizon le plus ancien, c'est une question à laquelle la réponse n'a pas encore été donnée, du fait que l'on manque toujours d'informations sur l'agglomération dont les habitants y étaient ensevelis. D'autre part, on ne dispose pas d'arguments de source sûre nous permettant d'indiquer l'époque à laquelle les inhumations y avaient recommencé. Le village de Mrčajevci a été mentionné pour la première fois lors du recensement effectués par les Turcs entre 1528 et 1559, dans la nahie de Rudnička Morava. Les pièces de monnaie trouvées dans les tombes montrent qu'à cette époque le cimetière de Guševac était en service. Les pièces les plus anciennes, frappées entre 1451 et 1481, portaient l'effigie du sultan Mehmet II le Conquérant.

Le cimetière de Guševac avait servi probablement au cours du XVIIe siècle aussi et il ne fut abandonné que vers la fin du XVIIe siècle ou au début du XVIIIe, époque de la guerre austro-turque, pendant laquelle cette région fut gravement dévastée, ce qui entraîna un exode massif de la population, de sorte que les villages restèrent presque déserts.

Dejan Radičević

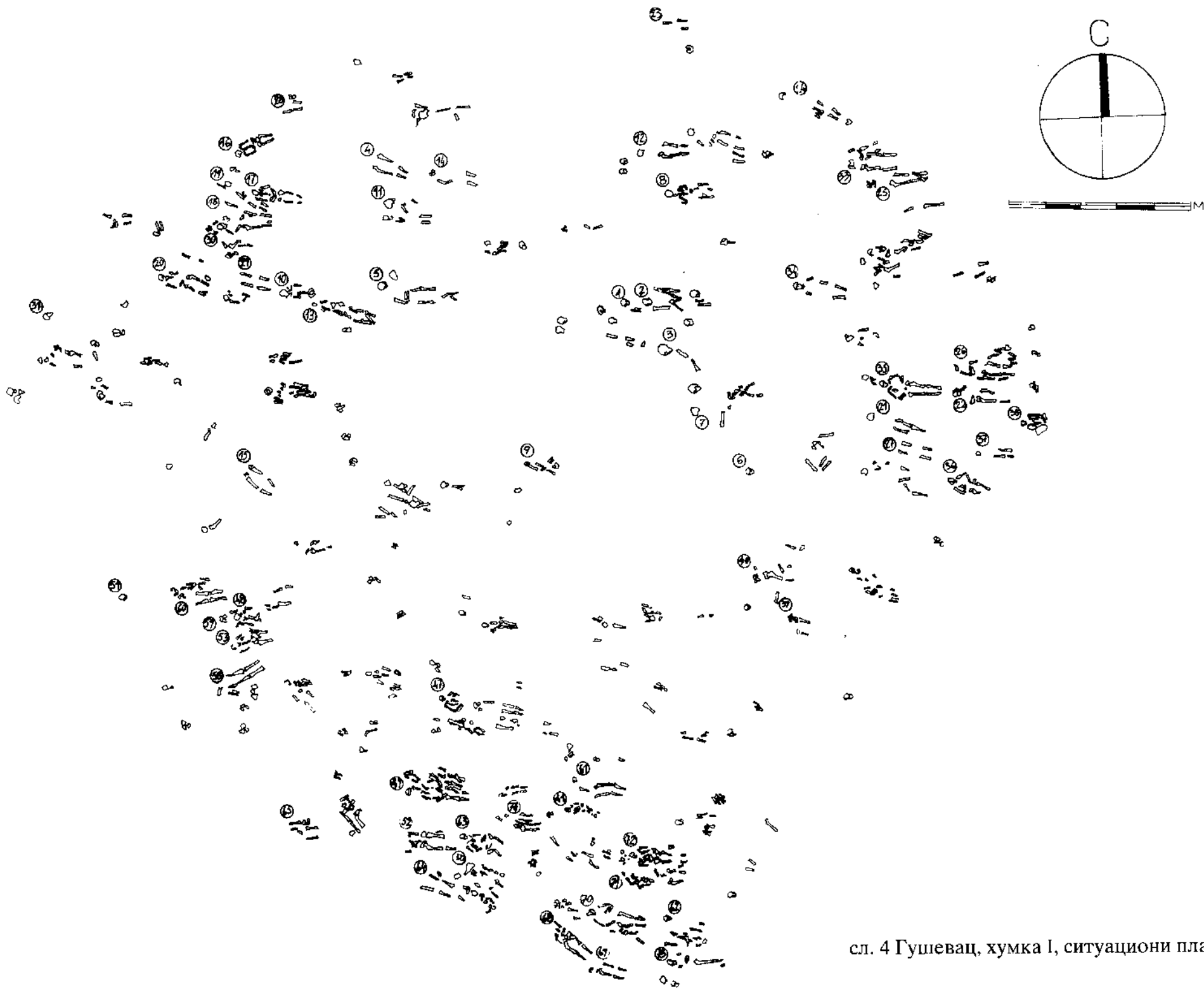
сл. 1 Положај локалитета Гушевац

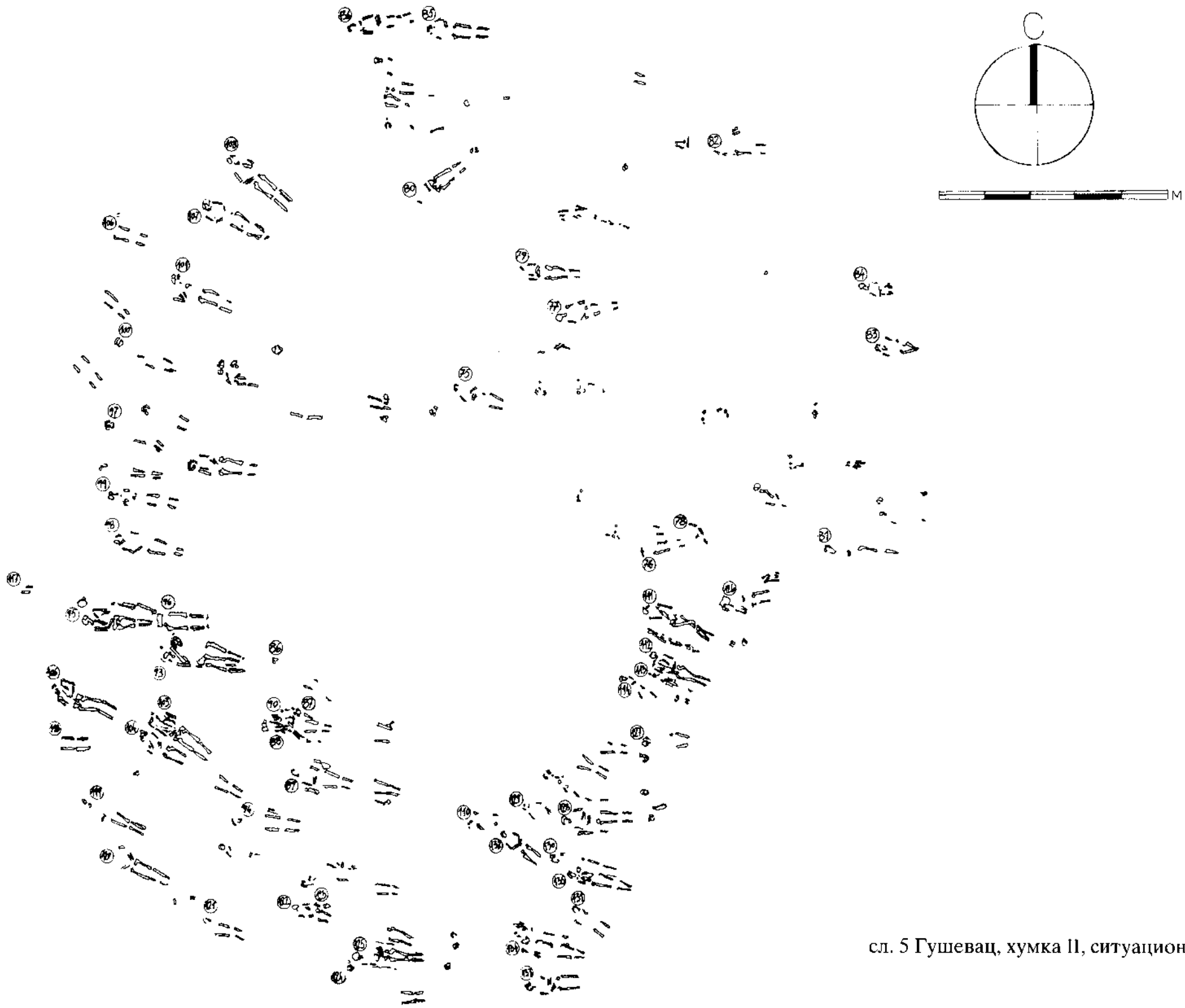
сл. 2 Гушевац план хумки

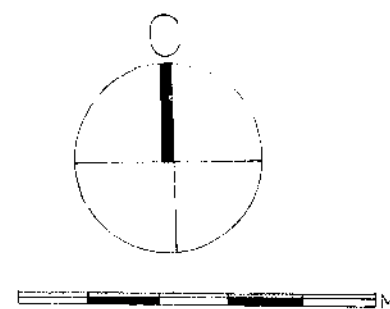
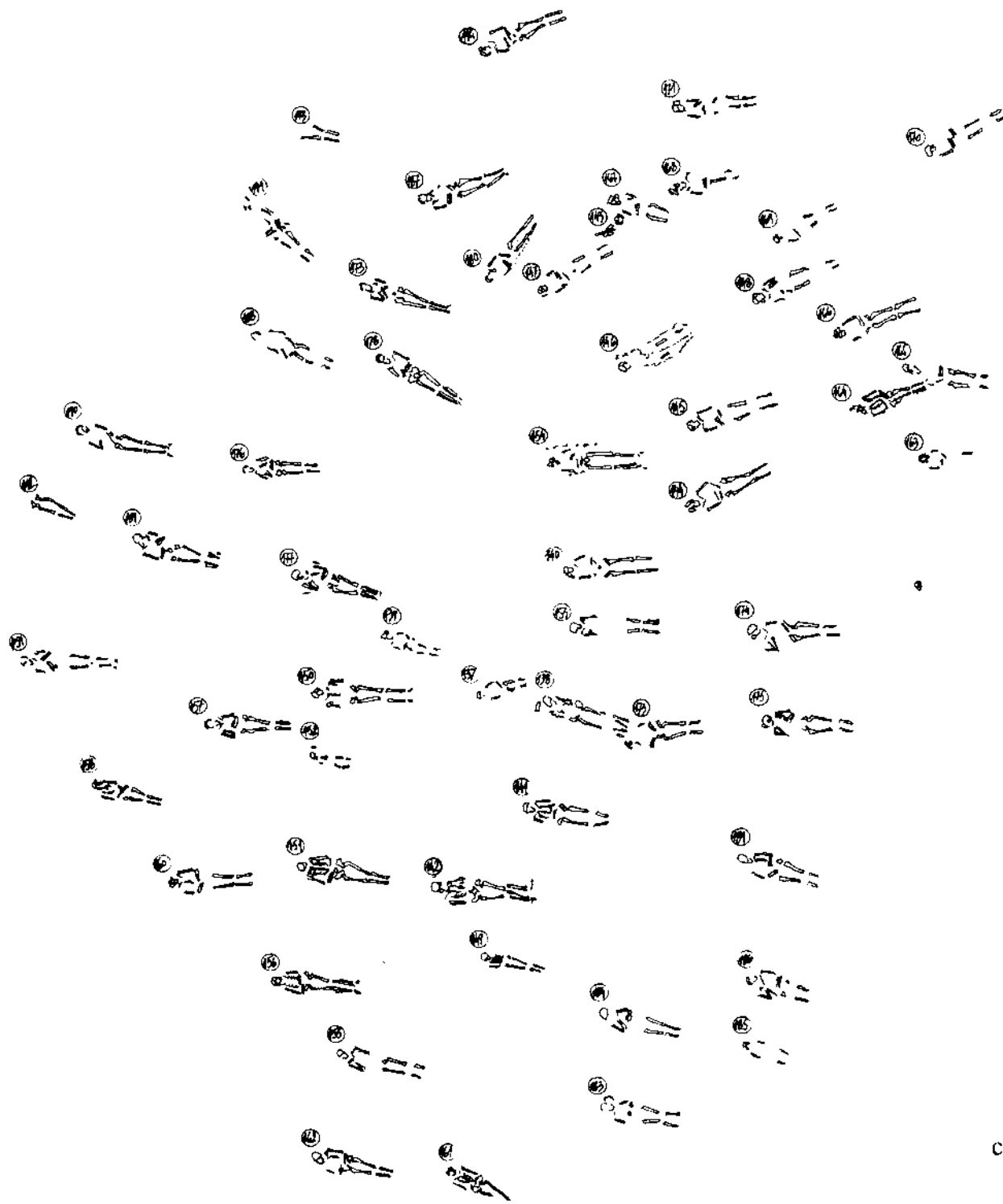
сл. 3 Гушевац, хумка I, надгробни споменици

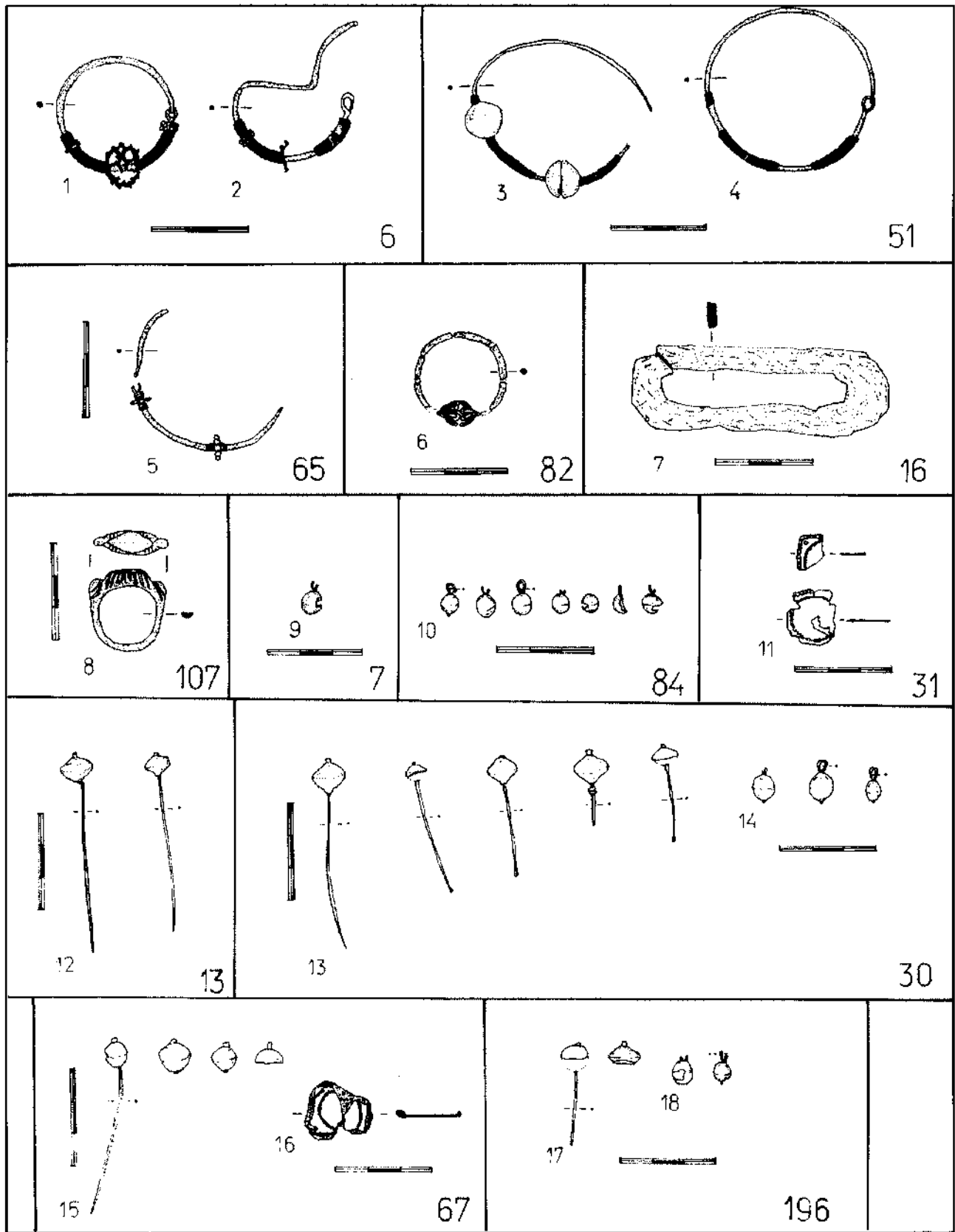
сл. 4 Гушевац, хумка I, ситуациони план

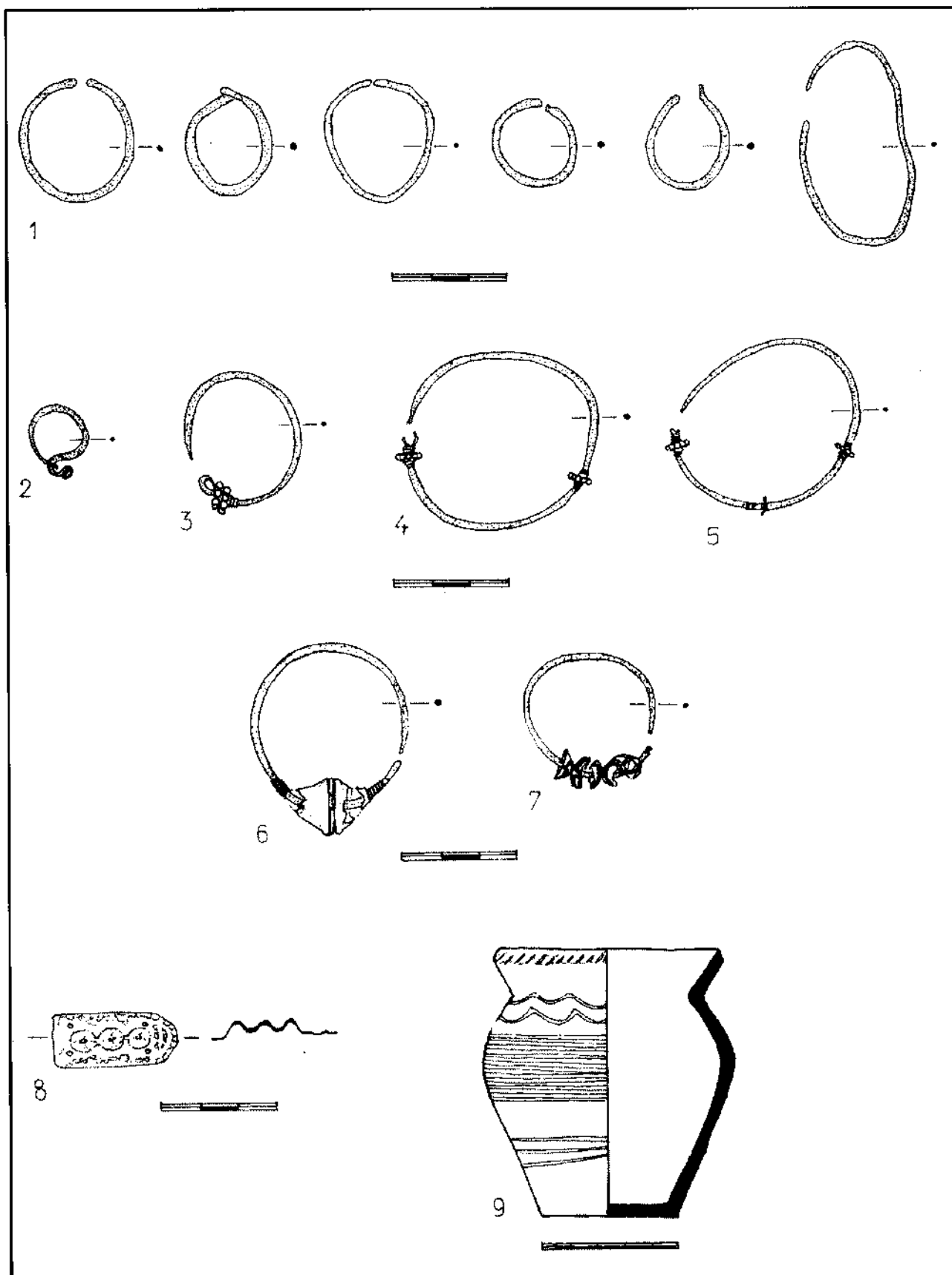
сл. 5 Гушевац, хумка II, ситуациони план

сл. 6 Гушевац, хумка III, ситуациони план

Табла I Глушевац, налази из гробова: 1-2 (гроб бр. 6), (гроб бр. 51), 5 (гроб бр. 65), 6 (гроб бр. 82), 7 (гроб бр. 16), 8 (гроб бр. 107), 9 (гроб бр. 7), 10 (гроб бр. 84), 11 (гроб бр. 31), 12 (гроб бр. 13), 13-14 (гроб бр. 30), 15-16 (гроб бр. 67), 17-18 (гроб бр. 194)

Табла II Гушевац, хумка I, налази из поремећених гробова

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

ИКОНОСТАС МАНАСТИРА НИКОЉА

Делфина Рајић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 726.7 (497.11)

Док су архитектура¹ и живопис² цркве Св. Николе манастира Никоља у новије време подробно обрађени, иконостас је остао непроучен. Напомене о постојању иконостаса сводиле су се на непотпуна обавештења, која су могла да скрену пажњу истраживача, а никако да им пруже неке одређене податке. После конзерваторских радова на иконостасу током 1979/80. године³ обезбеђени су предуслови да се сагледа степен очуваности овог дела, обави потпуна дескрипција и поуздана стилска и иконографска анализа икона.

1. М. Шупут, *Споменници српског црквеног грађевинарства, XVI – XVII век*, Нови Сад – Приштина – Београд, 1991, 105 – 106.

2. В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, 222 – 225; Д. Р. Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, Градац, 2, Чачак, 1964, 22 – 56; Д. Рајић, *Манастир Никоље – Прилог познавању архитектуре и живописа цркве*, Зборник радова Народног музеја, XXIX, Чачак, 2000, 31 – 45.

3. М. Ђокић, *Црква Св. Николе у манастиру Никоље*, Рапска бањина, 2, Краљево, 1980, 365.

Иконостас цркве Св. Николе манастира Никоља рађен је од 1826. до 1829. године; завршен после смрти архимандрита хаџи Атанасија Радовановића. Из ктиторског натписа се сазнаје да је извођење иконостаса платио архимандрит хаџи Атанасије, који је био и његов наручилац. Кнез Милош био је „тутор”, одобрио је извођење радова и по свему судећи утицао на избор мајстора, или је то бар одобрио. Тиме српски кнез јасно исказује своја схватања односа између државе и цркве, односно своја схватања религиозне уметности, па и свој лични укус. Значајна је и чињеница да кнез Милош утиче на извођење иконостаса у једном манастиру, док се епископ не помиње. Никољском игуману Хаџи-Атанасији⁴, са којим је био у тесним пријатељским односима, кнез Милош је поверавао јавне послове. Сама чињеница да хаџи-Атанасије одлази на хаџилук, говори о његовом статусу и угледу, па и материјалном стању. Током обиласка Свете Земље он посећује цркве, па су му и иконостаси били добро познати не само у Србији него и у ширим оквирима православног света. Биће да је он одредио тип иконостаса, као и основни тематски репертоар. Његов значај и улогу у настанку иконостаса потврђује ктиторски натпис. Умро је 1826. у Крагујевцу где се налазио у гостиима код кнеза Милоша.

Мајстор коме је поверено сликање икона није познат. Не располажући ни са каквим подацима који би допринели његовој идентификацији, принуђени смо да се позовемо на аналогije. Може се констатовати чињеница да је мајстор у Никољу најближи Јанку Михаиловићу Молеру (1792–1852)⁵, иконописцу из Негришора. Никољски иконостас тако посматран у ретроспективи Михаиловићевих радова везујемо за средњи период његовог рада, јер 1826. година је средина његове каријере. Намеће се утисак да су Михаиловићеве иконе из млађих година ведрије и свежије у изразу, спонтаније и полетније сликане. Цветачки иконостас, царске двери из Прилипца и царске двери из Доброселице припадају ранијој фази његове сликарске делатности.⁶ Радови из каснијих година (Гуча, Жежевица, Јовање) са светитељима укочених и безизразних физиономија, често неспретно пропорционалних, уз употребу сирових боја, показују извесну уморну засићеност и повлађивање наручиоцима.⁷

4. М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд, 1888, 751 – 753.

5. Р. Станић, *Конзерваторске белешке*, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 10.

6. Р. Станић, нав. дело, 13.

7. Р. Станић, нав. дело, 13.

Стилска анализа иконостаса нуди још потврда за претпостављено ауторство. Најближе аналогije налазимо у цркви Св. Тројице у Бјелуши код Ариља, чији је иконостас дело Јанка Михаиловића Молера и његовог сина и ученика Сретена Протића Молеровића (1814–1848). Иконостас у Бјелушкој цркви спада међу просечна остварења драгачевских сликара. Он је један од ретких њихових дела која су датована и потписана.⁸ За први и најсигурнији степен стилске анализе узимају се престоне иконе јер су оне репрезентативни показатељ уметника. Самим тим и развитак стила и уметникове зрелости кроз њих је најлакше пратити. Никољске престоне иконе су зрелије (у смислу цртачке и сликарске делатности) јер показују складност и сигурност у компоновању целине, сведене контрасте и лакоћу потеза у односу на каснија дела. Иконографска и стилска анализа никољских престоних икона показује њихову велику сличност са иконом „Исус Христос” из цркве Св. Тројице у Бјелуши из 1831. године.

Иконостас припада типу развијених олтарских преграда. Његова архитектура је доста једноставна. Подељена је у хоризонталне зоне, док рашчлањавање по вертикали није уопште наглашавано. Обликована без нарочитих пластичних претензија, као што је то био случај са другим иконостасима, и без богатих вертикалних и хоризонталних профилација, архитектура се у декоративном погледу одликује сликаном и дуборезном орнаментиком. Релативно мале димензије икона и целокупног склопа иконостаса потичу од скромних димензија цркве. Изглед целокупног иконостаса показује компактну олтарску преграду са иконама једноставног правоугаоног облика. Дуборез, тј. дрвена конструкција која носи иконе, везује се за прву половину XIX века. Дрворезбарство је заузимало значајно место у нашој уметности почев од средњег века све до последњих столећа. Међу објектима дрворезбарске делатности, по важности, техници рада, величини, композицији и стилској изради, на првом месту стоји „темпо”-иконостас.⁹ Структура никољског иконостаса, базирана на тројној подели по хоризонтали, установљена је крајем XVI и у току XVII века.¹⁰

Скромне димензије цркве, конструкција иконостаса и савремена иконографска пракса утврдили су репертоар сликаног програма. Распоред икона на иконостасу је следећи: на престоним иконама су прика-

8. Р. Станић, *Конзервијорска открића*, Зборник радова Народног музеја, VIII, Чачак, 1977, 71 – 72.

9. Б. Гаприловић, *Неки дрворезбарски центри у Војводини*, Рад војвођанских музеја, 3, Нови Сад, 1954, 238.

10. М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Београд, 1996, 98.

зани Богородица са Христом и Исус Христос, на царским дверима су Благовести са симетрично распоређеним ликовима јеванђелиста. Изнад двери је представа Недреманог ока. Изнад северних и јужних двери су херувими. У другој зони распоређене су апостолске иконе, по шест са сваке стране, и Христос у средини. Десно су Тома, Вартоломеј, Андреј, Марко, Јован и Павле, а лево Петар, Матеј, Лука, Симон Зилот, Јаков Алфејев и Филип. На врху иконостаса је крст са Распећем Христовим, десно су Богородица и Св. Никола, лево Св. Јован Богослов и Св. Јован Претеча.

На престоним иконама приметна је доследност у приказивању предлошка али и развитак зрелости уметничког израза.

Престона икона „Богородица са Христом” (107,5 x 76 cm са рамом, 97 x 68 cm без рама) и приказује Богородицу на престолу. Богородица (Мѣѣѣѣ Бѣѣѣѣ) на левој руци држи Христа (Іс : Хс), а у десној скиптар. Постављена је на велики златни престо, обучена у плаву хаљину и тамноцрвени мафорион, има круну на глави и златан нимб. Хаљина и мафорион оивичени су златном траком, а украшени ситном цветном орнаментиком у ситним наборима на хаљини, исликани златом. Христос у левој руци држи затворено јеванђеље, док десном благосиља, обучен у златну хаљину украшену цветном орнаментиком. Има златну круну и златан нимб. Инкарнат лица и руку је светлоружичаст, са светлоокер сенкама. Јасне контуре лика, обла линија лица и фино сенчење образа, носа и чела стварају волуминозност лика. Руке су анатомски тачно погођене. Сенкама је постигнута пластичност и уверљивост ткива. За разлику од пластичног третмана лица и руку, престо и позадина су прилично шематски назначени, обојени златном бојом са незнатним покушајима смеђег сенчења. Позадина је подељена у две зоне, доњи део који имитира подијум је сиве боје, док је горњи појас плав. Фактура бојеног слоја је уједначена, не издваја се појединачни потез. Украси су исликани танким златним потезима. Статичан положај тела Богородице са главом нагнутом на леву страну спојен је са благим, мирним изразом лица.

Престона икона „Исуса Христа” (108 x 79 cm са рамом, 99 x 68 cm без рама), као мање погодна за варирање доживљава промену углавном, у смислу, мењању атрибурта које Христос држи у руци. У овом случају Христос (Ис : Хс) на златном престолу у левој руци држи отворено јеванђеље са текстом:¹¹

¹¹ Маттеј, 6, 14.

Яще бо	согрѣ' шенїа
ѿпъ шае :	ихъ ѿпъ
те чьпо	ститъ ѿ
Бѣ комъ	вамъ оцѣ
сѡ	вашъ м. бни Матрѣй

Глава : ѿ :

а десном благосиља. Престо је оцртан смеђом контуром, обојен златно. Христос, са фронтално представљеним лицем обучен је у тамноплаву хаљину, тамноцрвени огртач и окер омофор украшен златним крстовима и цветним орнаментима. Испод драперије назире се солидан цртеж и складне пропорције тела. Инкарнат је светао са окер сенкама. Брада и коса исликане су ситним потезима. Фино моделовано лице и руке уоквирене су смеђом контуром. На глави има златан нимб и златну круну. Позадина је приказана у два појаса: сиви у доњем делу а плави у горњем. Украс на хаљини изведен је као на претходној икони. И Богородица и Христос имају мала уста извијених врхова што претендује на љупки израз лица. Карактеристична су мала стопала. Простор иза ликова није продубљен и пластичност се једино огледа у лицу, рукама и донекле на телу које је прекривено богатом тканином.

Још једна архаична нота приметна је на иконама. То је употреба златних нимбова. Занимљиво би било објаснити тај детаљ историцизмом времена у коме уметник ствара и, наравно, традицијом којом је прожет. Као што је уобичајено, иконостас је у целини обрађен у дуборезној техници, али без нарочитих претензија. Царске двери (136 x 71 cm) су најрељефније орнаментисане.

Иконе на царским дверима овалног су облика. Средишњи део заузима представа Благовести, док су ликови јеванђелиста симетрично распоређени на дверима.

Арханђео Гаврило (С : Архъ Гаврилъ, 50 x 28 cm) окренут полулево ка Богородици, у десној руци држи крин. У лаком је покрету како се иначе и приказује у XIX веку. Обучен је у доњу тамноцрвену и горњу белу хаљину, а преко рамена има цинобер плашт. Младолик, широког лица са косом зачешљаном у горњем делу главе, а слободно пуштеном преко рамена. Смештен је у апстрактан простор који једино бојеним појасом, у доњем делу зеленкастим а у горњем плавим, назначују небо и земљу. Инкарнат је брижљиво исликан. Икона је јако оштећена, отпали су читави делови боје, која је иначе испуцала. Руке су оивичене танком смеђом контуром. Драпирање на горњој хаљини, као и облико-

вање крила, вршено је потезима који формирају сплет линија и више личе на цртеж.

Св. Јеванђелист Матеј (И : Єṽа : М^аѡєй , 33 x 23 цм) налази се у горњем пољу, овалног облика. Представљен је у полуфигури са затвореним јеванђељем у рукама, окренут полулево према симболичној представи анђела, чији је лик остао неоштећен, док је лик јеванђелисте скоро потпуно отпао. Обучен је у тамноплаву хаљину и тамноцрвени огртач. Позадина је плава а нимбови златни.

Св. Јеванђелист Марко је у пољу испод арханђела Гаврила, који има више правоугаони облик (С ṽиѡпѡ Єṽа Марко , 17,5 x 23 цм), представљен је за столом на коме су наслоњене књиге, мастионица, перо и отворено јеванђеље. На леву руку је наслонио главу, а десном држи отворено јеванђеље. Обучен је у смеђу хаљину и цинобер плашт. У левом углу је симболична представа лава. Позадина је плава, а нимбови златни. И овде су знатна оштећења, а на појединим местима је отпала боја.

Богородица (М : Ḅṽ , 48 x 27 цм) седи са отвореним јеванђељем у рукама, погледа упртог према Гаврилу, док светлосни зрак и голуб у њему падају на њу. Горњим делом тела је окренута на супротну страну од главе и ослоњена је на пулт, тако да је линија тела увијена (анатомски то није најбоље обрађено). Смештена је у простор назначен делом архитектуре, дефинисан подијумом и пултом на коме се налази јеванђеље. Обучена је у тамноцрвену хаљину и плави огртач. Позадина је плава. Ова икона је вероватно премазивана, касније ретуширана, нарочито по мафориону.

Св. Јеванђелист Јован (С : Єṽаєт † ѡан , 33 x 23 цм) налази се у овалном медаљону изнад Богородице. Окренут је полудесно са затвореним јеванђељем у левој и пером у десној руци. Обучен је у цинобер хаљину и плави огртач. Позадина је уједначено плава. Инкарнат његовог лика нешто је мркији и са седом косом и брадом делује складно. Представа орла је оштећена као и други делови површине плашта.

Св. Јеванђелист Лука (С : а : Єṽєтѡ Лука , 17,5 x 23 цм) представљен је у пољу скоро правоугаоног облика, у профилу, седи за столом и управо испишује текст јеванђеља. Обучен је у цинобер хаљину и тамноплави огртач и има златан нимб. Бик је престављен у плавој позадини.

На врху царских двери налази се медаљон са представом Бога Оца (пречник 13,5 цм). Приказана је допојасна фигура раширених руку са троугаоним нимбом, у плавој хаљини и црвеном огртачу. Изнад је крст чији се кракови тролисно завршавају.

Изнад двери је Недремано око ($\tilde{\text{Я}}\tilde{\text{З}}\tilde{\text{ь}}$ спаю чердцеже Моє видить, 40 x 67 cm, 23 cm на ужем делу). Икона на доњој ивици има перфорирани декоративни украс у облику уплетене траке и по цвет на крајевима. Рађена је темпером на гипсаној подлози, Исус Христос ($\tilde{\text{І}}\tilde{\text{С}}\tilde{\text{ь}}$) у лежећем положају, десном руком је подупро главу а леву положио на тело. Обучен је у плаву хаљину и има златан нимб. Спава обавијен црвеним плаштом. Позадина је у доњем делу зелена а у горњем плава. Инкарнат је окер. Беле сенке на Христовој хаљини појачавају изражајност изломљене драперије. Фигура Христа нешто је здепастија него на престо-ним иконама, али је положај руку прилично добро постављен.

Изнад северних и јужних двери су херувими. Њихов инкарнат је хладнији и изгледа да су премазивани или накнадно додани.

Доњу од средње зоне иконостаса дели трака која је испуњена представом стилизоване винове лозе са гроздовима, обојена златом, у чијем средишту се налази минијатурна представа Васкрсења Христовог, која у основи понавља нововековна решења. То је једина представа Великих празника, али и централна. Она илуструје најзначајнији хришћански празник – Ускрс. Тема се појављује на овом месту већ у XVIII веку на иконостасима Карловачке митрополије. Представа је окружена виновом лозом, што јасно указује на њено симболично, евхаристијско значење. У васкрсној литургији прославља се васкрсло сунце правде, хлеб небески. Ова композиција одређује тумачење иконостаса и повезује тематику Благовести на царским дверима и Христове смрти на великом крсту. Програм иконостаса је доречен и осмишљен тек њеним укључивањем у тематски репертоар. Христос се родио и жртвовао због васкрсења. Тек васкрсење тумачи смисао претходних догађаја из Христовог живота у светлости економије спасења.

Распоред апостолског реда је уобичајен. Поред Христа насликани су „првоапостоли” Петар и Павле, а иза њих следе јеванђелисти. Десно су Марко и Јован, а лево Матеј и Лука. Након њих следе остали апостоли. Јеванђелисти се издвајају на тај начин што су књиге у њиховим рукама отворене. Овакав распоред апостолског реда утврђен је знатно пре XIX века и по правилу био је доследно поштован, а у XIX веку постоји низ аналогија. Ова тема се може у основи насловити „Сабор Христа са апостолима”, а симболише идеју о апостолима као Христовим ученицима који су проширили његово учење. У том смислу се прво сликају „првоапостоли” Петар и Павле, затим јеванђелисти Матеј, Марко, Јован и Лука, а потом, остали апостоли чији распоред није био строго дефинисан. Исус Христос је приказан како благосиља апостоле обема

рукама. Символично је приказана тема благослова апостола пред одлазак на мисионарско деловање. Тема је заменила ранију Деизисну тематику, која се све више потискује из тематског репертоара иконостаса.

Све апостолске иконе са Исусом Христом у средини сликане су на три даске. Насликани су у допојасној представи, на плавој позадини, у правоугаоним пољима раздвојеним вертикалним златним тракама.

На првој дасци, на северној страни (42 x 112 цм) су четири апостола. Са горње и доње стране је профилисан рам ширине 5 цм. Ширина иконе сликаног дела је 25 цм.

У првом пољу налази се апостол Тома (С : $\text{Ѡома } \hat{\text{Ѡ}}\text{пл}^{\hat{\text{Ѡ}}}$), представљен до висине колена. Окренут је полулево, у левој руци држи отворено јеванђеље, а десну руку је подигао до висине рамена. Обучен је у смеђу хаљину и цинобер огртач и има златан нимб. Изразито широко лице уоквирено је танком траком смеђе косе. Очи су размакнуте, обрве овалне. Драпирање је изведено тамнијим нијансама црвене боје на огртачу као и широким потезима мрке боје на хаљини.

У другом пољу налази се апостол Вартоломеј (С : $\text{ап}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{л}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{а } \text{вартоломе}^{\hat{\text{Ѡ}}}$), окренут полулево, обучен у смеђу хаљину и светлоокер огртач, обема рукама држи отворено јеванђеље. Богато драпиран огртач пребачен је преко левог рамена, а набори су извучени смеђом бојом. Представљен је као средовечни мушкарац са брадом. Коса и брада исликани су наизменичним потезима смеђе и окер боје. Сенке на лицу иду линијом носа, између обрва и капака.

У трећем пољу налази се апостол Андрија (С : $\text{ап}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{л}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{а } \text{андрей}^{\hat{\text{Ѡ}}}$), окренут полулево, раширених руку уздигнутих до висине рамена, у десној има дуги крст. Обучен је у смеђу хаљину и цинобер плашт. У питању је већ сед мушкарац с брадом, са истим карактеристикама лика као и претходни апостоли. Златни нимб уоквирен је танком црвеном и белом линијом као код свих апостола.

У четвртном пољу налази се јеванђелист Марко (С : $\text{а} : \text{Ѡваст}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{ь Марко}^{\hat{\text{Ѡ}}}$). Фигура јеванђелисте је у слободној пози са телом постављеним фронтално и главом извијеном на десну страну, тако да се добије спирална линија тела. Обучен је у тамноцрвену хаљину и тамнозелени огртач пребачен преко левог рамена. У десној руци држи јеванђеље а у левој перо. Има златан нимб. Коса му је раздвојена на средини и пада у правеновима. Драпирање је допуњено незнатним златним сенкама.

На другој табли су још четири апостола и Христос (42 x 146 цм).

У петом пољу је јеванђелист Јован (С : $\text{ап}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{л}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{а } \text{Ѡв}^{\hat{\text{Ѡ}}}\text{анн}^{\hat{\text{Ѡ}}}$). Фигура је фронтално окренута, а глава полулево. У левој руци држи отворено

јеванђеље а десном придржава огртач, тако да је створена композициона разиграност става апостола. Зрео мушкарац, седе косе и дуге седе браде, обучен је у плаву хаљину и цинобер огртач и има златан нимб. За инкарнат лица и руку употребљена је светлоокер са црвеносмеђим сенкама, незнатним зеленим сенкама најчешће унутар линије ока, а тамносмеђа за извлачење контуре лица.

У шестом пољу је апостол Павле (С:α:πᾶυλῶς) ослоњен на дуг мач десном руком, док у левој држи затворено јеванђеље. Обучен је у цинобер хаљину и тамноцрвени плашт. Има дугу смеђу браду и смеђу косу.

У седмом, средишњем пољу је Исус Христос (Ἰησοῦς χριστός), раширених руку благосиља. Обучен је у плаву хаљину и тамноцрвени огртач, фронтално постављен. Глава са златним нимбом налази се у сегменту неба. Коса му је раздељена по средини, а брада смеђа.

У осмом пољу је апостол Петар (С:ἀπὸς πέτρος) окренут полудесно са кључевима у десној и затвореним јеванђељем у левој руци, обучен у тамноцрвену хаљину и цинобер огртач. То је највише оштећено поље. Петар је представљен као седокоси проћелав мушкарац.

У деветом пољу је јеванђелист Матеј (С:α:ἔν:Ματθαῖος), фронтално представљен са главом незнатно окренутом на десну страну. Обеа рукама држи отворено јеванђеље. Матеј је приказан као зрео мушкарац проседе косе и браде. Обучен је у цинобер хаљину и тамнозелени огртач.

На трећој плочи налазе се још четири апостола (42 x 109 цм).

У десетом пољу је јеванђелист Лука (С:α:ἑὺ:Λῦκα), окренут полудесно са нагнутом главом на десну страну. У левој руци држи отворено јеванђеље а у десној уздигнуто перо. Обучен је у плаву хаљину и тамноцрвени огртач и има златан нимб. Представљен је као млађи мушкарац смеђе косе и браде.

У следећем пољу је апостол Симеон (С:ἀπὸς σίμων:) у ставу тела окренутог полудесно са забаченом главом уназад и подигнутом десном руком. Има цинобер хаљину и сиви огртач.

У дванаестом пољу је апостол Јаков Алфејев (С:ἀπὸς ἰακώβου: Ἄλφ), окренут полулево са отвореним јеванђељем у левој руци док га десном придржава. Обучен је у тамноцрвену хаљину и светлоокер огртач и има златан нимб. Приказан је као зрео мушкарац проседе браде и косе.

У последњем, тринаестом пољу је апостол Филип (С:ἀπὸς φίλιππος), окренут полудесно, са затвореним јеванђељем у левој руци, а десном придржава огртач. Има смеђу хаљину, цинобер огртач и златан нимб.

Међу апостолским иконама уместо Јакова Заведејева и Тадеја убачена су двојица јеванђелиста који не припадају дванаесторици апостола, Марко и Лука, па су они и обележени као јеванђелисти, за разлику од осталих који су означени као апостоли.

Апостолске иконе су без икаквог декора и позадине. Апостоли су постављени у апстрактан простор. Пажљиво драпирање плашта ствара фину усковитланост драперија. Физиономије апостола појављују се у распону од младоликих до ликова зрелог доба. Варирање поза је минимално, тако да једини покрет на слици ствара благо уморна драперија. Високо чело, благ поглед и лепота лица стварају продуховљене, мисаоне ликове. Карактеристике у сликању лица су размакнуте очи, обле танке обрве, правилан нос, мала уста са таласастом линијом горње усне, овално лице, уши закошене, ниско постављене. Драпирање тканине је постигнуто валерским нијансама боје као и контуром мрке боје. У ту сврху коришћен је и сасвим танак намаз злата, нарочито у пределу где се тканина ломи.

Изнад апостола, на заленојплавој позадини налази се натпис исписан белим словима:

Ово темпло начѣни се изнова
во время Владѣнна Кназа Серѣскагѡ
Гѡсподара Мѣлоша
Обреновића По смерти
господина Хация Арнаста
архѣмандрита : за свое Собствене, Новце. И
висть ему Тѡборъ Вѣше речени князь Мѣлошъ О...
бренов

ован, вѣше речени, Архи : Мандритъ Посѣтивши
гроб Гдѣ въ 1819 мѣ, лѣту преселѣсе во
вѣчност : въ 1826
погребенъ бѣст в краѣвѣцѣ : ѣюни : 29 :
совершѣса темпло : въ : 1829 : ала
поне Архѣмандрѣтъ Мелетѣ Павловичъ са
Вѣзом Васѣлием Поповиѣмъ : в Монастѣръ
Нѣколю. Посѣтити. Братню, и видети темпло
на 1829 лѣто марта 26 го:

На средини натписа је жути круг у коме је приказан златом обојен троугао, са оком у средини, Свевидећим оком.

Постављање амблематског пиктограма Свевидећег ока испод великог крста појављује се и на иконостасима Карловачке митрополије. Оно је у овом случају повезано са ктиторским натписом, па тиме указује на кнеза Милоша као експонента божанске промисли. Он штити веру и за њу се залаже. Бранилац је хришћанства, над којим бдије божанска заштита. Овај део иконостаса је идеолошки веома значајан и то је новост која се појављује тек „во времја владавине Кнеза Српскога Господара Милоша Обреновића”, како се истиче у ктиторском натпису. То време се препознаје као обновљено златно доба и прославља Милоша Обреновића. У том смислу иконостас сем верског има и сложен политички програм стављен у функцију прослављања владара. Не помиње се Кнежевина, него само кнез као носилац идеје државотворности. Са извесним опрезом могуће је констатовати да кнез Милош истиче себе и као главешину цркве, која још у потпуности није конституисана. У сваком случају нема помена о црквеној власти. Кнез Милош је божији изабраник и на њега се односе стихови псалма: „Где, око је Господње на онима који га се боје, и на оним који чекају милост његову”.¹² Управо ови стихови били су кључни за тумачење Свевидећег ока.¹³ Јанко Михаиловић је овакве идеолошке потке добро познавао посредством Димитрија Давидовића, једног од најученијих људи тадашње Србије, са којим је обилазио и пописивао најзначајније споменике српске прошлости.¹⁴

На врху иконостаса је крст Христовим Распећем, богато орнаментисан. Христос (ἰϥ : χς :) је распет на крсту, а његово наго тело прекривено је белом перизомом преко бедара. Глава му је нагнута на десну страну, очи затворене, а обрве изражавају бол. Праменови косе пали су на рамена. Инкарнат је окер ружичаст са руменим сенкама на лицу, у пределу обрва, носа и врата. У подножју крста у позадини насликан је град са црвеним крововима. У лучним завршецима кракова крста симболи јеванђелиста су смештени у кругове златом уоквирене. Десно је орао који раширених крила у кљуну држи јеванђеље, лево лав у извијеној пози шапама држи јеванђеље, горе анђео у црвеној хаљини и плавом огртачу држи јеванђеље, доле бик у лежећем положају са крилима држи јеванђеље испред себе. Позадина у горњем делу крста је плава. Сигнатура на тканини пребаченој преко крста: Ἰ Ν

ϫ̃ : ϣ

12. Псалм 33, 18.

13. М. Тимотијевић, нав. дело, 296.

14. Б. Вујовић, *Уметности обновљене Србије 1791 – 1848*, Београд, 1986, 248.

уметности Милошевог времена, па и касније, више година неуморно је стварао у области од Краљева до Старог Влаха, оставивши печат своје ликовности дубље и снажније него неки други познатији иконописци.

Никољски иконостас, очуван и датован, улази у мали круг сликарских творевина из времена кнеза Милоша Обреновића. Обелодањивање његових ликовних и других карактеристика требало би, између осталог, да укаже на потребу интензивнијег проучавања нашег сликарског стварања из времена прве половине XIX века које представља још увек несагледано и неистражено културно наслеђе нашег народа.

Иконостасом из Никоља употпуњава се богатство нашег ликовног стваралаштва прве половине XIX века и стичу се основе за даље истраживање. Он у целини спада међу значајније сликарске вредности без којих би српско ликовно наслеђе XIX века било осетно сиромашније.¹⁵

ICONOSTASIS OF NIKOLJE MONASTERY (dedicated to St. Nicholas)

Iconostasis of St. Nicholas church within Nikolje monastery was painted in 1826-1829, immediately after the death of archimandrite Atanasije Radovanović. It was painted owing to the engagement of Miloš Obrenović.

After painter conservative work on the iconostasis during 1979-1980, all the prerequisites concerning not only the assessment of its preservation degree, but also the provision of the soild documentation, its thorough description and reliable iconographic and stylistic analyses, were provided.

It may modestly be inferred that the Master in Nikolje resembled Janko Mihailović Moler (1792-1852), an icon painter of Negrišor. Iconographic and stylistic analyses of Nikolje throne icons reveals great resemblance between them and Jesus Christ icon of St. Trojica church at Bjeluša, near Arilje, painted in 1831.

The iconostasis of St. Nicholas temple belongs to the type of developed altar partitions. Its architectural structure is simple, divided into horizontal zones, whereas vertical division is not pronounced. Relatively small dimensions of both icons and the entire iconostasis derive from modest church dimensions. The pain-

15. Цртеж иконостаса израдио је Божидар Плазинић, сликар из Чачка. Завод за заштиту споменика културе из Краљева ми је дозволио да користим поменућу документацију. Фотографије икона урадио је Слободан Марковић, фотограф Народног музеја у Чачку.

Свима се најтоплије захваљујем.

ter skillfully managed to join archaic features of post-Byzantium elements with those marking the works inspired by the Levant baroque.

The Nikolje iconostasis, preserved and with the established date, belongs to a small scope of the paintings from duke Miloš Obrenović time, which also makes this inheritance more complete and significant.

Delfina Rajić

ICONOSTASE DU MONASTÈRE NIKOLIÉ

L'iconostase décorant l'église Saint-Nicolas du monastère Nikolié fut achevée en 1829, peu après la mort de l'archimandrite Athanase Radovanović; son exécution, qui dura trois ans, put être menée à bien grâce au soutien du prince Miloš.

Après l'achèvement des travaux de restauration de l'iconostase, effectuée au cours des années 1979/80, on put non seulement établir l'état des icônes, mais aussi les décrire dans le détail et en faire une analyse iconographique et stylistique approfondie, en ayant recours à des documents authentiques.

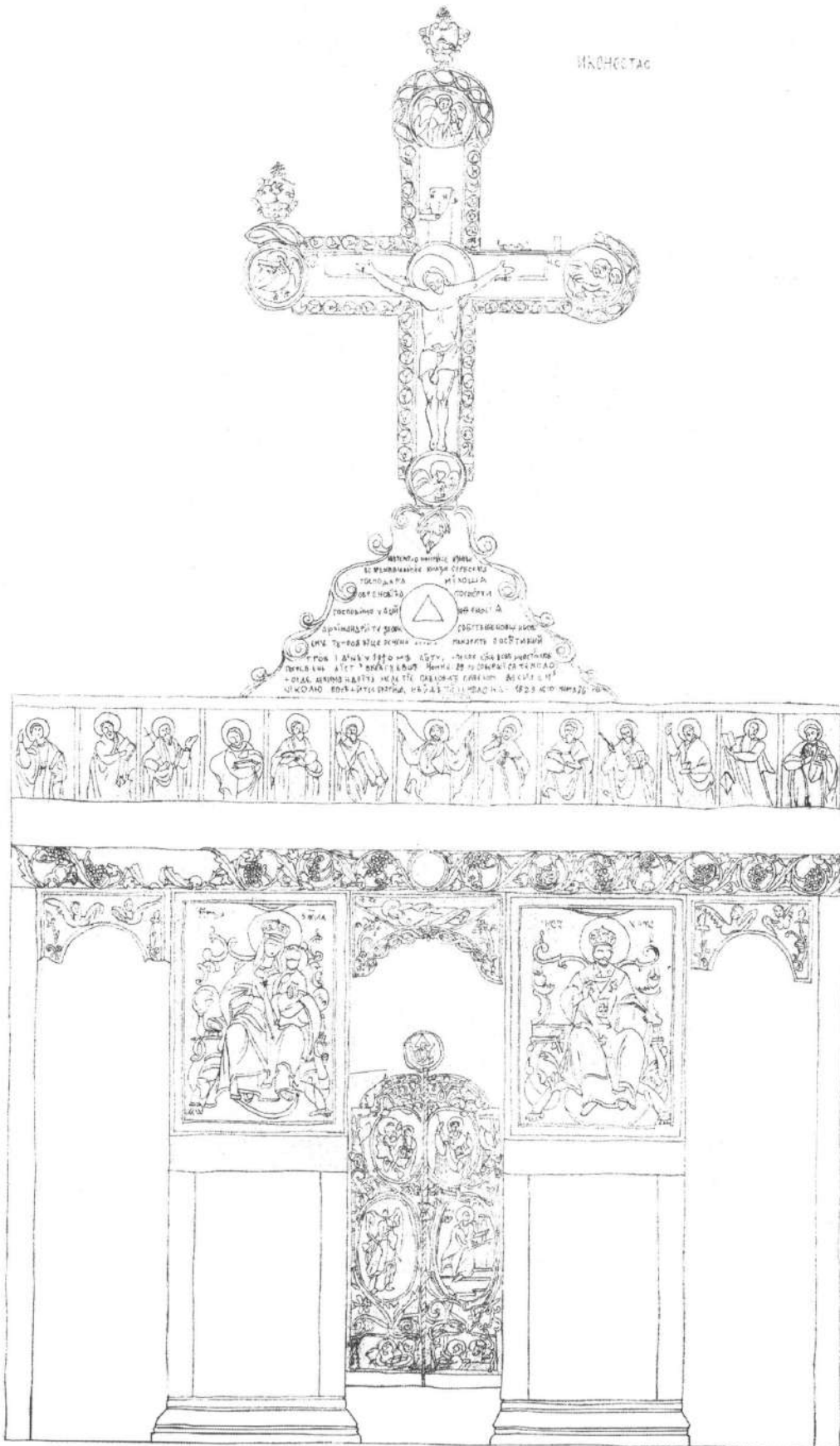
On pourrait constater, sous toute réserve, que le maître à qui l'on doit l'iconostase de Nikolié peut être apparenté surtout à Janko Milovanović Moler (1792-1852), originaire de Negrišor. L'analyse iconographique et stylistique des grandes icônes de Nikolié révèle une grande ressemblance de celles-ci avec l'icône qui évoque le Jésus Christ et qui fut exécutée en 1831 pour décorer l'église de la Sainte Trinité à Biéluša, près d'Arilié.

L'iconostase de l'église dédiée à saint Nicolas présente le type des cloisons de sanctuaire comportant plusieurs rangs d'icônes. Sa structure architecturale est simple, divisée en zones horizontales, alors que son articulation selon la verticale n'est nullement accentuée. Les dimensions relativement peu importantes des icônes et de l'ensemble de l'iconostase avaient été déterminées par celles de l'église. L'artiste a réussi à combiner avec habileté les traits archaïques des conceptions postbyzantines avec les éléments caractéristiques des oeuvres créées dans l'esprit du baroque levantin.

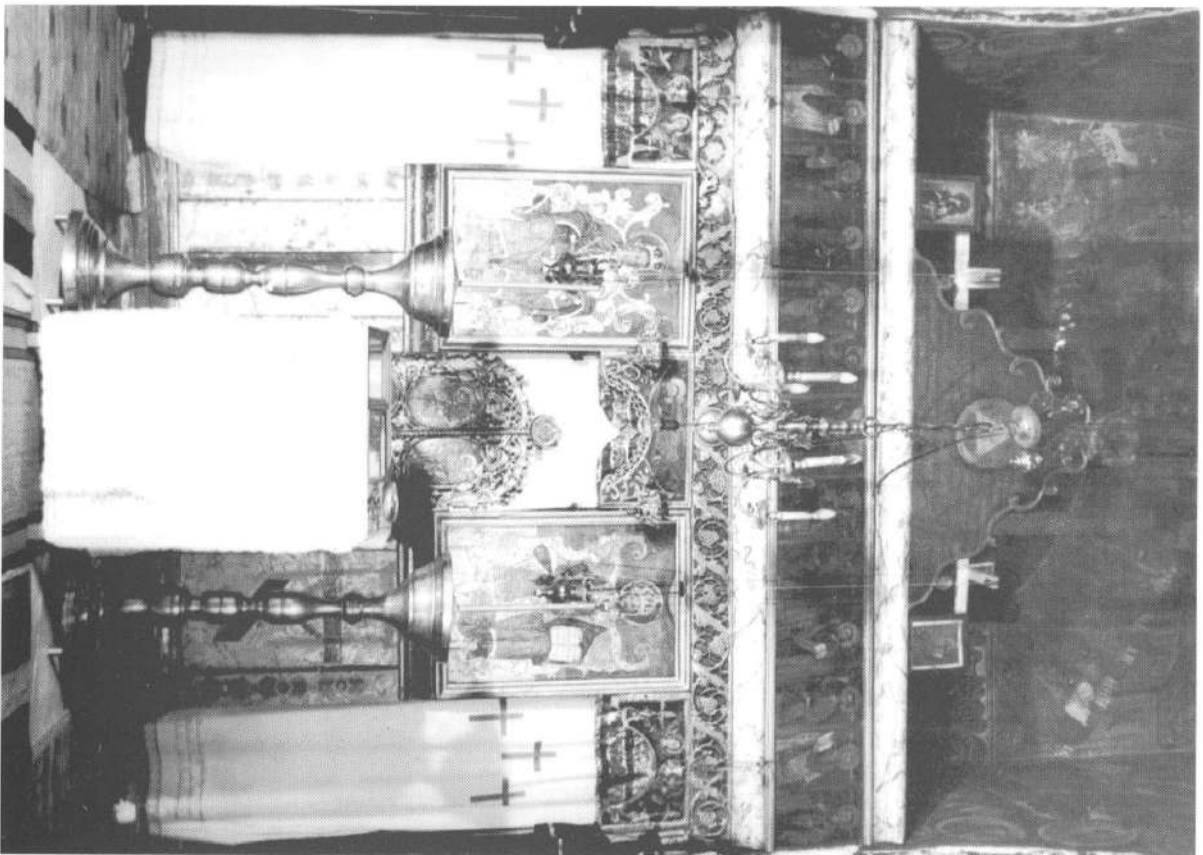
L'iconostase de Nikolié, datée avec précision et restaurée, fait partie du petit nombre d'oeuvres picturales créées sous le règne du prince Miloš, qui rendent le patrimoine de cette époque plus riche et plus intéressant.

Delfina Rajić

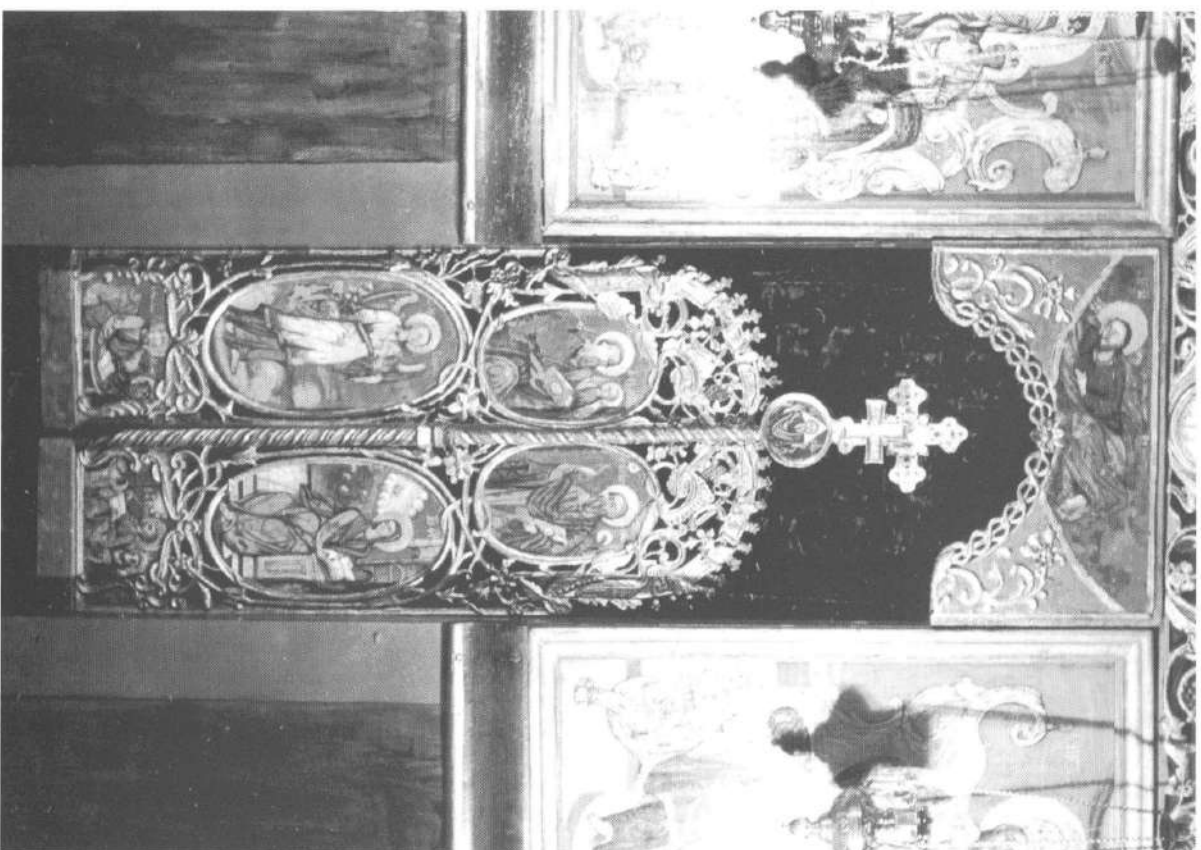
ИКОНОСТАС

Цртеж иконостаса

Измед олтареке претраде

Царске двори, 1826-1829

Престона икона Христа, 1826-1829

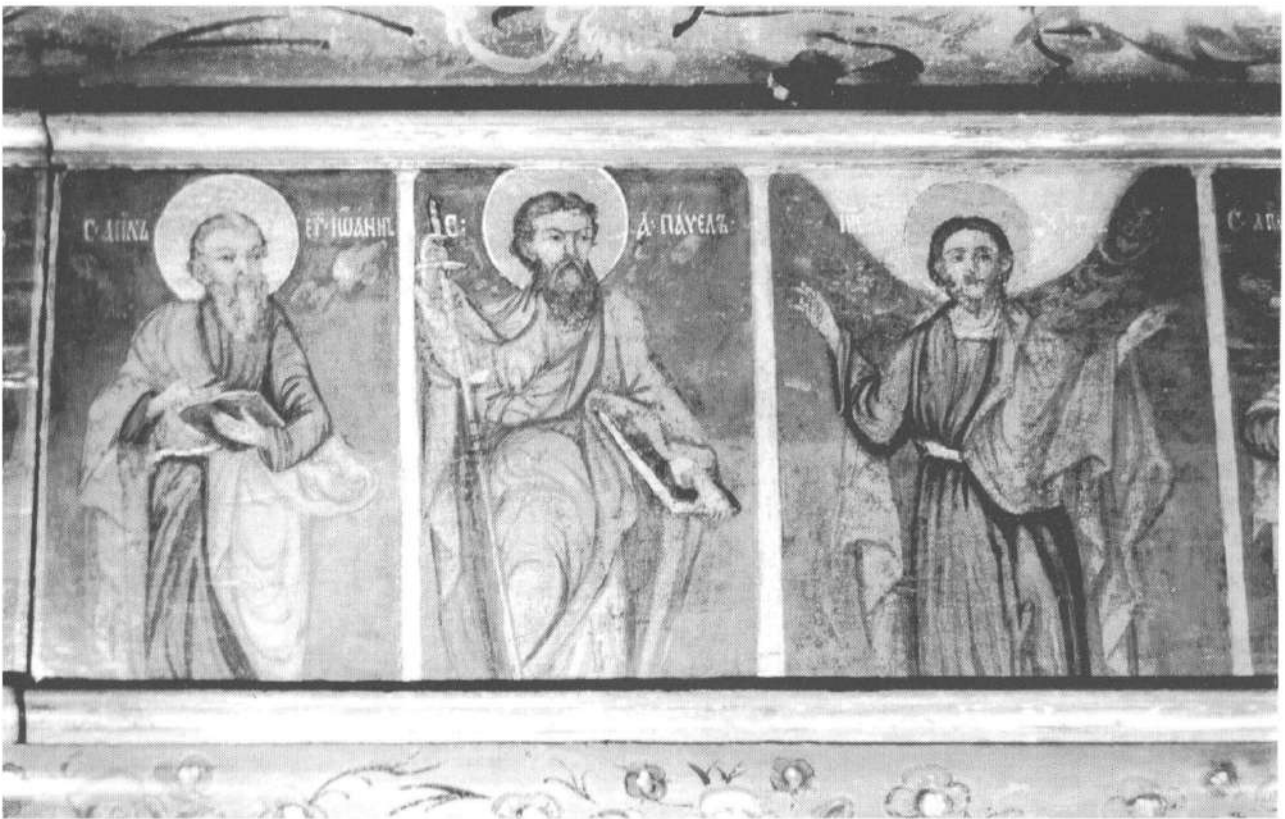
Престона икона Богородице, 1826-1829

Недремано око, 1826-1829

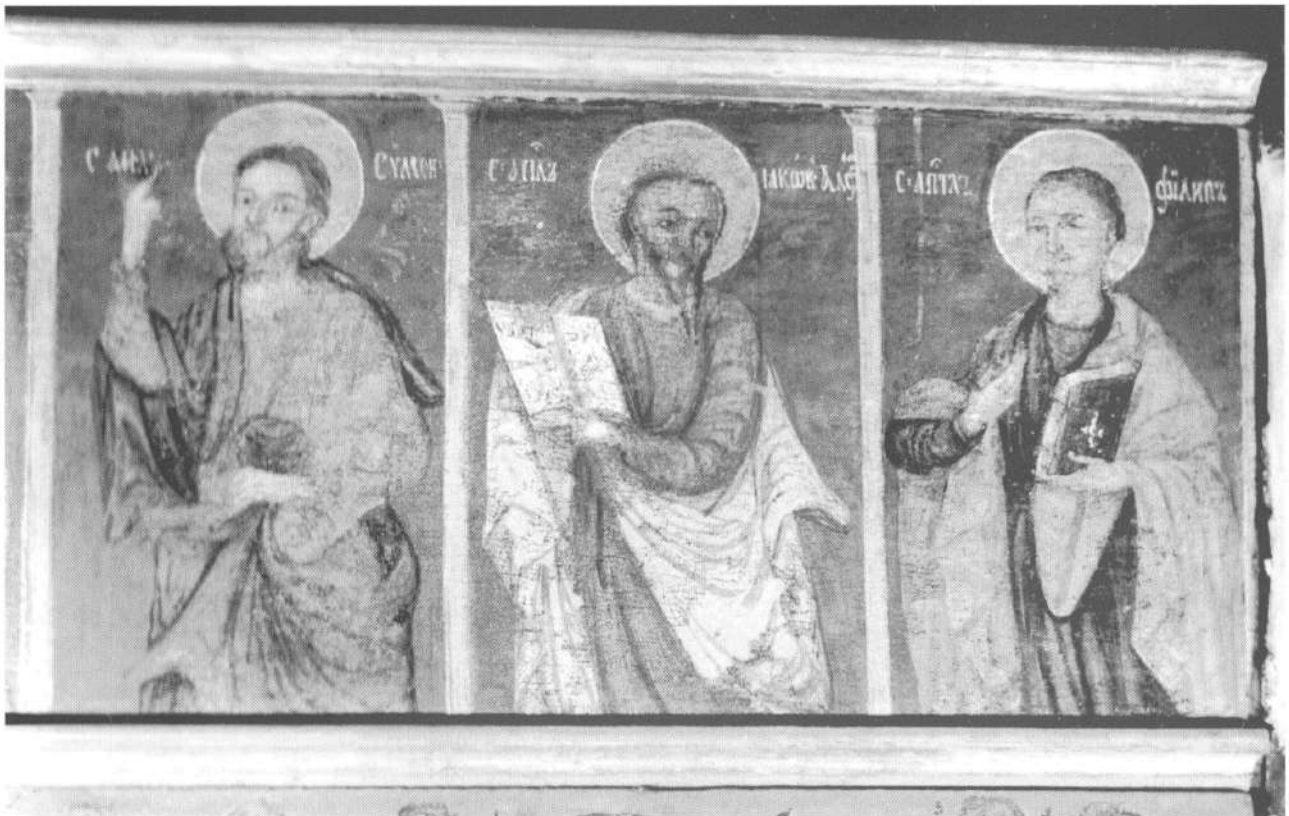
Апостоли

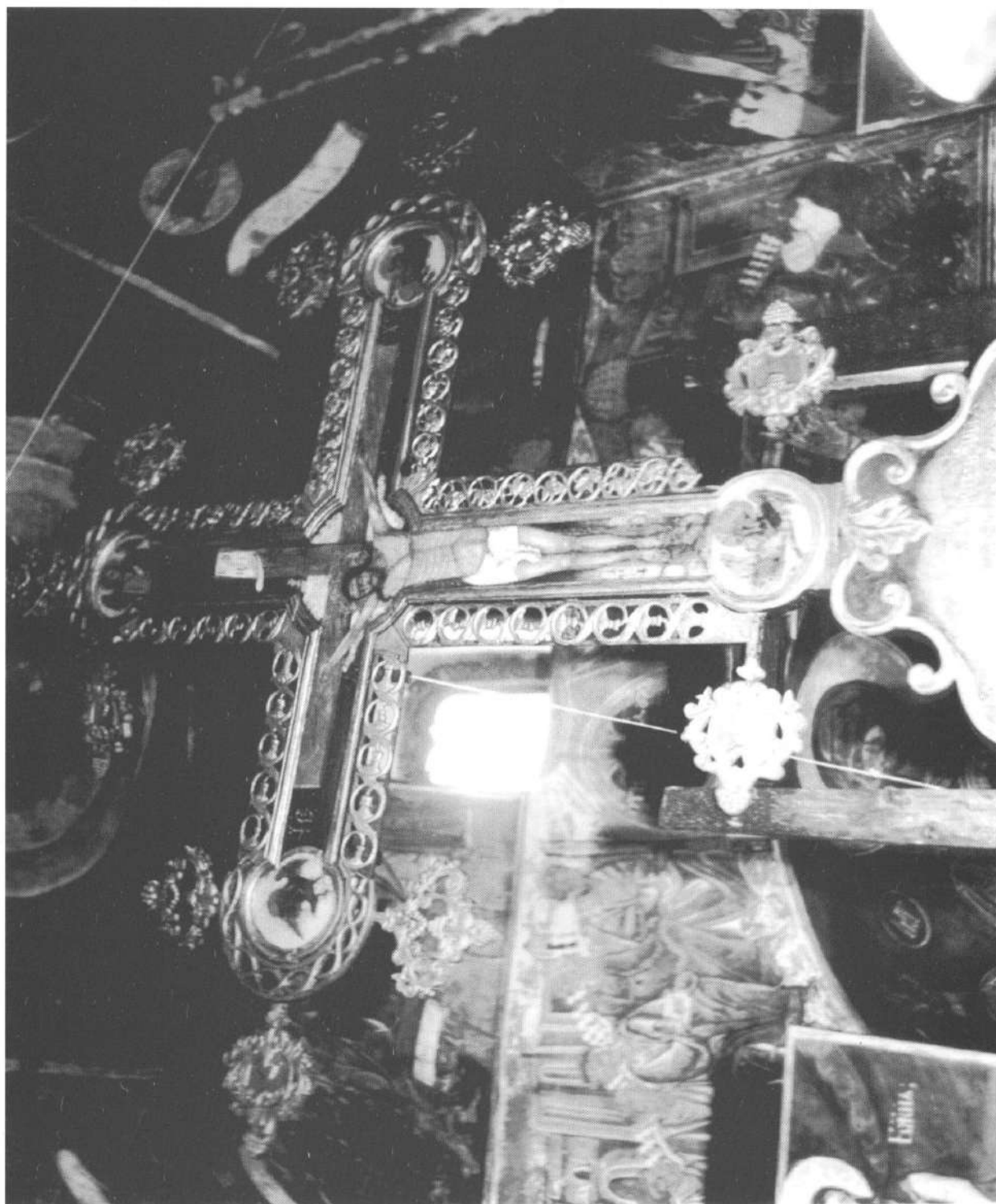
Апостоли

Апостоли

Апостоли

Крст са Христовим Распећем

Св. Јованъ Богословъ и Св. Јованъ Претеча

Св. Никола и Богородица

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

ЖЕНА У ЖИВОТНОМ ЦИКЛУСУ

Снежана Шапоњић-Ашанин
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 396 (497.11)

Тежња да се достигне истраживачка свеобухватност и да се временске и просторне дистанце у духу животне условљености узајамно повежу и свакако прожму, реална је али тешко одређена. Способност животне манипулације диктира људско понашање, успостављајући релације као плод свакодневне представе о односима међу представницима човечанства оличеног у различитој боји, телесним, душевним и, наравно, полним разликама. Откривено богатство димензија поставља једну половину човечанства на високу тачку животних недоумица, са једне стране, док са друге стране спутава и затвара у бескрајан пут безнађа не дозвољавајући да се у конкретној расправи крене са мртве тачке. Налазимо се у огромном методолошком раскораку оличеном у различитим симболичким активностима. Творац тих симбола свакако је човек, најшире виђено и речено.

Процес социјализације човека у конкретним ставовима, појмовима и вредностима има за циљ стварање што повољнијих услова живота

у организационом друштвеном погледу. Односи међу људима требало би да задовоље опште цивилизацијске идеале и да из те зависности сваки појединац препозна своју корист. То би требало да буде и циљ узajамног повезивања и циљ зависности која се нуди као лапидна дефиниција животне организације.

У свим мање или више познатим културама, како у историјском тако и у релевантном просторном погледу, различито је виђена улога жене у антрополошком, социолошком и етнолошком аспекту. Није тако ретка појава да је на истом месту и у исто време најразличитије виђена њена улога и значај у једном непрекидном човековом низу животног циклуса. На основу до сада репрезентованих антропогеографско-етнолошких истраживачких радова, жена је суочена са апсолутном пуном дискриминацијом, као једним крајњим виђењем и осећањем у свим њеним фазама и облицима. Међутим, богати фонд етнолошких информација демантује ову суровост у конкретној организационој основи, дајући жени главну и незамењиву животну улогу поверивши јој човечанство, свесно да ће јој у њеном наручју бити најтоплије.

Да ли је претходна тврдња само фарса цивилизацијског патријархата и последица слепог посматрања у душу истине, или је плод дуговековне човекове немоћи да спозна живот у целисти и да све његове вредности постави на право место? Да ли је жена због прекобројних животнох и цивилизацијских веома поверљивих обавеза занемарила свој положај, или је због своје биолошке скромности добровољно одустала од трке „привида”, свесна да ће у кључном историјском моменту ствари постати видљиве и јасне? Цивилизацијска захвалност и почаст можда тек предстоји. Циљ овог рада и јесте да бар мало усмери благи сноп светлости и да карактеристичну ситуацију погледа у најзначајнијем животном контексту.

Најмоћнији механизам у виду животне уопштености и једноставности крије се у широкој пластичности и свакодневном подсећању на значај њене активности и правовремене предузимљивости. Још из времена паганства, па редом преко свих осталих религија, жена је поред све потчињености истовремено представљала стуб идентитета своје етичке или било које друге групе, којој је рођењем или удајом у времену патријархата припадала. Као главни носилац културног идентитета, успела је да и у најтежим историјским изазовима превазиђе често немогуће и тако каналише увек препознатљив пут своје групе. Кроз основну животну улогу жена својом духовном лепотом и искреношћу прелази једну дугу историјску линију, остављајући траг човечанству и нара-

штајима који ће тек доћи. Историјски континуитет у ширем смислу, као и традиционални у уже етничком контексту, повезује искључиво жена својим самопрегором, а највише својом ненаметљивошћу.

Много више од супротне стране са којом је у честом невидљивом конфликту у формирању, очувању и окупљању своје породице, жена зналачки и крајње одговорно преноси знање кроз векове и поставља животне традицијске оквире који ће се поштовати и који ће постати саставни део човечанства. Овде се не подразумева само идентификовање основних релевантних религијских облика, већ и оних свакодневних животних, као и оних који означавају битне животне прекретнице презентоване у обредима прелаза. Рођење, свадба и смрт су три основна кључна догађаја јединке који служе као обавезна обредна основа, чији је носилац, творац, а и гарант његовог очувања, углавном жена. Многи детаљи везани за ове обреде били би давно заборављени и изгубљени да није било жене да о њима одговорно води рачуна и да углавном са дозом страхопоштовања подсећа и опомиње остале чланове заједнице шта „ваља” а шта „не ваља” чинити у датом моменту.

Све у жељи и нади да својој деци и својим потомцима обезбеди здравље, сваку срећу и напредак, жена, а пре свега мајка и бака, водиле су рачуна да у обредима прелаза везаним за животни циклус, веома прецизно и крајње зналачки испоштују све позитивне обредне радње, а да све оно што је табуисано и нечисто одагнају што даље од догађања.

Још су крајем XIX века неки наши учени људи тврдили да се човек узалуд брани и размеће, а да увек зависи од жене, много више него што то он мисли¹ или колико хоће да призна. Овде је веома дискутабилно његово право сазнање, као и способност да ствари спозна онако како су у реалности дате. Веома је честа појава да је човек, мушкарац, немоћан да види оно што га свакодневно додирује и што му пружа стална задовољства. Ово је плод дуговековног патријархалног нагомилавања цивилизацијског слепила пред основном животном истином. Можемо слободно рећи да човечанство почива на жени, а она то својим активним учешћем у обредима животног циклуса несумњиво доказује и потврђује.

Човечанство зависи од жене, како наслеђем тако и васпитањем и услугама које пружа, а које су огромне и бескрајне. Раније се говорило о Доместену: „Оно о чему ја размишљам целе године, оборила је једна жена за један дан”.² Ова теза жива је и до данашњих дана, и веома често може наћи праву примену у свакодневном животу.

1. Р. Тома, *Улога жене у друштву*, часопис Домаћница за 1896, с. 10.

2. Исто, с. 11.

На многим пољима жена тријумфује. Сви покрети, збивања и кључни историјски догађаји неће имати правог смисла и често ће бити осуђени на пропаст ако у њему не учествује жена, или уколико их барем не подржи. Ова заиста реална и нимало персонификована цивилизацијска улога жене важи чак и у оним друштвима и оним временима тоталне обесправљености жене, чак и без права гласа. Њој ништа не промиће, и ништа за њу није спорно и неважно. Само на први поглед делокруг жене изгледа веома узак, док се у правој бити крије и доминира њена разгранатост и пространост. Својим примером намеће друштвено прихватљиве оквире понашања, веровања и животне законитости.

Водећа улога жене и скривена друштвена доминација највероватније да се крију у лепоти и привилегији материнства из чега она црпи снагу и жељу спашавања људског рода. Лепоту култа мајке са дететом налазимо у пластичном изразу Богородице са Христом. Иначе у нашем народу живи готово побожна љубав према мајци,³ о чему веома често и крајње осећајно пева наш народни песник у својим песмама и причама.

У жељи да се бројним обредним радњама обезбеди срећа и напредак породице, жена се веома често налази у конфликту између религијских оквира и предмета. Ако посматрамо достигнућа одређених културних нивоа, видимо да се у религији одражава друштвено-економски живот човека,⁴ као условљеност материјалног и друштвеног живота. Религија и свет су оптерећени предрасудама, који врло често доминирају, неприметно остају присутни у важним обредима људског рода. Веома често су предрасуде заоденуте у хришћанско рухо, непрепознатљиве и тако скривене доминирају људском спознајом. Оне представљају документ одређене епохе.

Слободан Зечевић сматра да су обичаји и веровања најважнији извори за проучавање српске демонологије,⁵ односно демонологије било које друге етничке групе или заједнице. Одређени прописи и табуи, без обзира да ли их је забележио истраживач или народни писац, имају снагу документа одређене епохе или одређеног животног простора. Веома је тешко да у мору веровања, обичаја, као и обредних радњи, прелознамо изворност од туђих наноса и утицаја супстрата. Српска жена је углавном из страха задржавала своје културно и обредно наслеђе, али и у извесној мери примала и туђа веровања и особености.

3. Љубица Марковић, *Мотиви о мајци у нашој књижевности*, Чачак, 1939, 3.3.

4. Јузеф Келер, *Култура и религија*, Београд, 1981, с. 16.

5. Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд, 1981, с. 7.

Што је животна средина бивала више изолована географским факторима, до асимилације културног наслеђа је долазило у много мањој мери, а самим тим је аутохтоност добијала на снази. Ово се односи и на време отежаних комуникација и недовољне економске развијености. Под временом се подразумевају хронолошке епохе њихове консолидације, простор, територија на којој су се развијале, додиривале, прожимале и као такве прерастале у нове облике⁶ и тако пресвучене прелазиле у друге нове културне облике.

На дугом еволутивном путу, без обзира на друштвени статус, жена је у првим фазама сматрана као ствар, и као таква је улазила у састав мужевљеве имовине⁷. Касније, жена је постајала „ограничени” субјекат са ограниченом пословном способношћу, што је ни најмање није лишавало њене водеће улоге, да ствари везане за живот и здравље своје породице чврсто држи у својим рукама, па да нико, ни она сама, не буде тога свесна.

Готово у свим нашим крајевима, у не тако давној прошлости, потчињеност и обесправљеност жене бивала је готово нормална и општеприхваћена. Тако је Јован Ердељановић забележио да је у Књажевцу жена застајала на раскрсници да мушкарци прођу,⁸ вероватно због веровања да жена поседује демонске особине и да као таква може наудити мушкарцу.

Тако се у старословенском времену веровало да постоји биће звано „баба”, које је поседовало демонске особине. Њен еуфемистички назив је очуван и до данас, са низом хтонских особина. У прилог овом сведочењу срећемо најразличитије називе топонима, као што су: Тресибаба, Бабина чука, Бабина глава, Бабина гора, Бабин зуб, Бабино поље⁹ и сл.

По Шпиру Кулишићу, назив баба се јавља као „ђедова баба”, коју у маскираним поворкама о Белим покладама представља мушкарац обучен у женске хаљине. Она је представа и женског божанства плодности,¹⁰ тим пре јер се „баба” представља са брашњавим рукама, што има директне везе са демоном плодности. Сличност овог имена са белоруским и украјинским називом означава духове предака,¹¹ највероватније са коренима из времена матријархата.

6. Петар Влаховић. *Народи и етничке заједнице света*. Београд, 1984. с. XXXVI.

7. Др Илија Јелић. *Трагови доистинске обљубе*. Београд, 1931.

8. Јован Ердељановић. *Етнологија грађа о Шумадинцима*. СЕЗ, Београд, 1951, с. 137.

9. Петар Ж. Петровић. *Српски митолошки речник*. Београд, 1998, с. 16-17.

10. Шпиро Кулишић. *Српски митолошки речник*. Београд, 1998, с. 16.

11. Исто.

Наш, а и већина других народа, приписивали су жени извесна демонска својства. Верује се да са годинама демонске особине у лику жене долазе све више до изражаја. Жени су приписиване бројне опаке особине у лику вештица, мора и вампира. Још је Вук Караџић забележио народну пословицу: „Ђе ђаво не може свршити, онђе бабу пошаљите”.¹² Верује се да жена може успоставити контакте са натприродним силама и различитим демонима¹³ и да веома често управља са њима.

Ипак, у најстаријим оквирима патријархата жена се „одвајкада” поштовала као мајка, тако да је за њу материнство представљало спас и бежање од сурове реалности која јој се по свим основама нудила. Коначно је човечанство из тог чина очекивало сопствени спас и велику наду. Жеља да се добије дете у свим културама је веома изражена. Тако је највећи број магијских радњи, у свадбеним обичајима, везан за жену да брак не остане без деце. У целокупној српској култури давање накончета млади има за циљ да путем симпатичке магије обезбеди да и она роди дете, пре свега мушко. Овде се сличним жели постићи слично, а то је да и она у новом дому роди сина и наследника њеној новој фамилији. У овом обреду учествују жене, у првом реду млада и свекрва. Уколико у извесном временском периоду не успе да дође до трудноће, одмах се приступало бројним магијским радњама. Веома је позната и у свежем је сећању појава да млада одлази разним врачарама како би им оне „само себи знаним” магијским радњама помогле у остваривању жељеног порода. Реч је о најразличитијим магијским радњама, чији су главни субјекти углавном жене. Честа је појава да се нероткињи гаси угљевље и да на тај начин врачара открива узроке неплодности. У готово свим срединама постојала је барем по нека оваква жена од чијег се „магијског знања” много очекивало. Она је некада само проналазила узроке неплодности, а некада је и сама приступала „лечењу”. Скидала је чини и уроке са нероткиње, бајала, опасивала. Веома често, својим богатим и неисцрпним саветима скретала је пажњу на њено понашање, које је веома често бивало строго табуисано или препуно бројних магијских радњи у циљу да дође до трудноће. Сматрало се да је стерилитет веома често узрокован „нагазом”¹⁴ или дејством злих сила које су биле активне у време свадбеног ритуала.

На Ђурђевдан, нероткиња је уз савет старијих жена одлазила до воденичког точка, хватала би омају за коју се веровало да има лекови-

12. Никола Павтелић, *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, с. 172.

13. Исто.

14. Нагалија Благојевић, *Обичаји у вези са рођењем, женидбом и смрћу у титинвоожичком, божецком и косјерићком крју*, ГЕМ 48, Београд, 1984, с. 211.

та својства. Овом би се водом умивала и пила.¹⁵ Жена која има мало дете нероткињу полива водом тачно у поноћ.¹⁶ Веома се често догађало да се жена која има дете солидарише са нероткињом, да јој да постељицу од свога детета, коју ће она носити и тако магијским путем призвати жељени порођај. Забележено је и то, да чим се нека жена породи, на њено место би легала нероткиња, или би јој се првој давало новорођенче да га она прва провуче кроз своја недра.¹⁷

У истом би циљу нероткиње рано изјутра у младу недељу одлазиле на неки од светих извора да би се умиле или окупале светом култном водицом. Такви извори постоје у селу Рошци, Горња Добриња, Стјеник и др. У поноћ би се купала водом захваћеном са три различита извора.

Веома је често нероткиња тражила помоћ у црквама, манастирима, а не тако ретко и у џамијама. Кришом би скидала песак са фресака и то би јела. Узимала је и уље из кандила, које би пила уз молитву. Познат је и обичај откључавања цркве и брисања пода. Нероткиња је рано изјутра долазила у цркву или манастир и од свештеника или калуђера, уз претходни договор и одобрење, узимала кључ и прва откључавала света врата. Даривала би икону Богородице, углавном у дечјим одевним предметима, а у новије време новцем намењеним за куповину неког дечјег одела. При том је брисала црквени под и симболично терала зле чини и неплодност од себе. Овакви обичаји су познати и до данас, и највише су се очували у крушевачкој околини.

До Другог светског рата био је присутан обичај опасивања платном црква и манастира.¹⁸ Нероткиње би веома често почињале да посте у много већој мери него раније, тако да су се многе и заветовале да ће постити одређеним данима до краја живота.

Човек, односно жена, обраћају се Богу као врхунској институцији, чиме она природним нагоном покушава да спаси личну и емотивну угроженост пред налетом ирационалних сила испред којих је она немоћна. Црква пружа безброј облика борбе, чији је заједнички именитељ управо једна перманентна мисаона активност да се „паралишу силе које угрожавају човекову егзистенцију”.¹⁹

15. М. Тешкић, *Српски народни обичаји из среза йожецког*, Глумач, 1958, грађа у рукопису, библиотека музеја у Ужицу, с. 85.

16. Наталија Благојевић, *Обичаји у вези са рађањем, женидбом и смрћу у йишйовоужичком, йожецком и косјерићком крају*, ГЕМ 48, Београд, 1984, с. 211.

17. Исто.

18. В. Живапчевић, *Опасивање цркава у околини Ужичке йожеге*, ГЕМ VIII, Београд, 1933, с. 92.

19. Есад Ђимић, *Драма айнеизације*, Београд, 1984, с. 173.

Тако се у магијским радњама за плодност користи веома велики скуп предмета, биљака, људи и животиња. У избору и изналажењу објеката деловања доминира жена, прилазећи проблему зналачки и крајње одговорно. Највише се од предмета користи вода,²¹ у облику магијског купања, умивања и пијења. Од животиња, веома често, жена је користила змијски свлак, јежеве бодље, љуске од јаја, као и зечје сириште.²¹ Жене у својим баштама гаје најразличитије биљке, које у себи садрже дозу позитивне магијске снаге, како би се нашле у било којој ситуацији, „злу не требале”. Ту су босиок, здравац, дрен, леска, граб и низ других.

У Бањалуци би нероткиња украдала штап најстаријег ловца на вукове, да би одсекла једно парче од њега и носила са собом. Ово је радила из веровања да ће после овога убрзо затруднети.²² У Грузи би нероткиња, када би га први пут видела згазила пужа, очекујући да ће убрзо добити пород.²³

По Жарку Требјешанину, трудница и породиља су лица која се најчешће укључују у обреде за плодност.²⁴ Оне магијским путем на нероткињу преносе своју већ доказану плодотворну способност. Тако се у Левчу и Темнићу сматрало да се „ваља” да свадбени колач умеси трудна жена како би младенци имали порода.²⁵

Сматра се да је боље и најделотворније магију за плодност спроводити за време младог месеца, односно у време када месец расте, како би и магијска дејства напредовала и била што делотворнија. Веровање у моћ раста месеца поткрепљено је напредовањем дана, па се тако магија за плодност спроводила пре подне. Из истог разлога, најбоље је венчање обавити пре подне, недељом и понедељком, у циљу обезбеђивања среће и порода у браку.

Свадбени обреди за плодност се састоје из имитативне и преносне магије. Имитативном или симпатичком магијом присутни бацају на младенце семенке најразличитијих плодова, док се у циљу остварења преносне магије у свадбеном ритуалу обавезно укључују труднице и породиље како би својом плодношћу магијским путем утицале на младу.

Низ богатих магијских радњи за стицање потомства однеговала је управо жена, колико због материнског инстинкта толико због патри-

20. Жарко Требјешанин, *Представа о дејствију у српској култури*, Београд, 1991.

21. Исто.

22. С. Душанић, *Вјеровања и обичаји са убијеним курјаком*, ГЕМ, 12, Београд, 1954, с. 188.

23. П. Ж. Петровић, *Животи и обичаји народни у Грузи*, СЕЗ, Београд, 1948, с. 331.

24. Жарко Требјешанин, *Представа о дејствију у српској култури*, Београд, 1991, с. 49.

25. С. М. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, СЕЗ, VII, Београд, 1978, с. 341.

јархалног друштвеног статуса, чији је и сама члан. У патријархалној српској култури једина улога жене, која је код осталих будила поштовање, јесте улога мајке. Ова чињеница представља веома битну психолошку основу помоћу које нам може бити јасна огромна присутност магијских радњи за стицање потомства. Жена материнством у српској традиционалној култури обезбеђује повољан друштвени статус, а пре свега добар положај у кући свога мужа. Рађањем потомства чини добро дело фамилији у коју се удала, јер она је заслужна што се славска свећа и кућно огњиште неће угасити.

Конечно, рођење детета јесте циљ брака, јер је некада у условима натуралне привреде и аутархије домаћинства потреба за радном снагом бивала велика,²⁶ тако да се желело имати што више деце. Зато су и све магијске радње биле усмерене на стимулацију плодности и рађања. Религијско-магијске радње нису биле само карактеристика обреда везаних за рађање, него и сврха и главни циљ готово свих обреда, како у животном тако и у годишњем циклусу човека.

У већини случајева у српској традиционалној култури више је било жељено мушко дете. Из те жеље су настајале различите магијске радње које су имале за циљ рађање мушког детета. Жене су биле носиоци и ових обредних радњи, јер су и саме биле свесне разлике у патријархалној култури о статусу жене која је рађала мушку децу од оне која је рађала само ћерке. Мајка, која је рађала синове, испунила је сва очекивања српске патријархалне заједнице и заузела много повољнији положај и статус у односу на ону која то није успела. Управо због тога, жене су радо приступале магијским радњама у циљу добијања мушког потомства.

Српска традиционална култура обилује богатством обичаја и магијских радњи у циљу да жени омогући што безболнији порођај. Некада, у доба слабо развијене и присутне медицинске науке, порођај је представљао велику неизвесност и страх. Изрека: „Свакој жени која се први пут порађа гроб је отворен за четрдесет дана”,²⁷ говори колико неизвесности, страха и зебње крије у себи овај важан чин из животног циклуса и истовремено оправдава женин приступ најразличитијим магијским радњама у циљу сопствене заштите, а пре свега заштите детета.

Нажалост, у патријархалној култури живот жене није био много важан, тако да се за сопствену заштиту и обезбеђивање што лакшег порођаја морала бринути једино она. Зато је и призивала магију у помоћ,

26. Слободан Зечевић, *Веровања и обичаји о рођењу*, ГЕМ, 42, Београд, 1978, с. 341.

27. Е. Шневајс, *Обичаји по рођењу и кршћењу у Пљевалској Долини*, Развитак, 3, Бањалука, 1938, с. 105.

слепо веровала у моћ виших натприродних сила, стално маштала како да им се додвори, потчини и стекне њихову наклоност. Стечена искуства, поготово она која би уродила плодом, жена би чувала као праву светињу и као таква би преносила својим потомцима.

У циљу заштите трудницама су табуисане многе радње и поступци. На тај начин она је свесно избегавала опасна места и поступке који би могли изазвати асоцијације на тежак порођај. На тај начин она имитативном магијом предупредује могуће порођајне компликације. Фрејзер је забележио да је на Суматри трудној жени било строго табуисано да стоји на вратима, како не би на порођају новорођенче застало и успорило ток порођаја.²⁸ У циљу заштите труднице, њено кретање је било јако ограничено, јер се веровало да је као таква изложена дејству злих сила много више него друге жене. Зато се она нерадо удаљавала од своје куће, а ако је баш негде морала отићи предузимала би посебне мере заштите. Носила би са собом неку амајлију у чију је позитивну заштитну улогу слепо веровала.

Табуи у трудноћи, по Душану Бандићу, имају двојаку функцију.²⁹ Једни се односе на заштиту труднице и касније породиље и новорођенчета од натприродних злих сила, а други на заштиту друштвене групе од саме труднице. Сам порођај наш народ сматра „великом бригом”.

У време трудноће жена мора да чини само добра дела, јер ће то позитивно утицати на дете и исход порођаја. Мора да помаже сиромашне, да пружа просјацима, да се лепо односи према другим људима, не говори нити размишља о ружним стварима и догађајима. Не сме никог мрзети, псовати, свађати се, клети, лагати, красти. Не сме да ради ручне радове, као ни неке друге веће послове у кући уочи среде, петка и недеље, као ни празницима. Уколико се раније заветовала да неће радити одређеним данима, то мора и испоштовати. У супротном, верује се да би казна била много већа него да није реч о заветованим данима. У Трнави, Виљуши, Мрчајевцима, као и већини драгачевских села, трудна жена није смела да једе храну враћену са њиве или неког пута, како јој се дете не би вратило и тако имала тежак порођај. Такође, храна са гробља је била табуисана за труднице. Чувала се од ватре, као и од воде, због здравља и лепоте будућег детета. Није смела прескакати конопац нити било шта друго што би могло асоцирати на пупчану врпцу. Овај табу је општепознат у готово свим крајевима, како би се спречило обмотавање пупчаника око детета у току порођаја.

28. Џ. Џ. Фрејзер, *Златни брана*, том 1, БИГЗ, Београд, 1977, с. 30.

29. Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срби*, Београд, 1980, с. 94.

Жене су строго водиле рачуна да неко не пошаље трудну жену у комшилук да било шта тражи, јер би то могло бити веома опасно по њу и по дете.

Након сунчевог заласка трудница не прелази преко раскрсница, мостова, гумна, међа, воденица, гробља и мравињака,³⁰ како се не би сусрела са опасним злим силама које на овим местима веома радо обитавају.

О свим овим прописима и табуима углавном воде рачуна жене, и то оне старије, са више искуства. Оне су стално подучавале труднице и скретале им пажњу на опасности које вребају око ње. Имајући у виду њено измењено психичко стање, као и велики страх, пре свега за дете, а и за саму себе, покорно је следила савете како би остварила што срећнији исход трудноће.

Након рођења детета, бабица која би обављала порођај, а да би дете спасила од чинилица, обавезно би га мерила, али тежину није никоме саопштавала.³¹ У истом циљу жене су око деце стављале гробена. Некада се порођај обављао поред огњишта, што је имало за циљ да дете што пре дође у везу са прецима. Пупак се секао српом, који је представљао симбол чистоће, тим пре јер је био у контакту са светом биљком пшеницом. Пресечени пупак жене би везивале црвеним кончићем, симболом здравља и напретка. Бебу су купали „неначетом водом”. У овом обреду жене су строго водиле рачуна да воду после првог купања новорођенчета не просипају на неко прљаво место које ће се газити, већ под неко родно дрво. Водицу из цркве за ритуално очишћење мајке и детета доносила је најчешће свекрва, или нека друга, углавном женска особа.

Прво задајање детета поверавано је некој жени из породице или суседства, на који се начин стицао нови круг „сродства по млеку”.³² И у чачанском крају сачувано је сећање на овај обичај. Жена, која је задојила дете, у Шумадији се сматра помајка,³³ или мајка по млеку, а њихова деца као побратими.

Одмах након рођења детета најближе жене долазе на бабине. Но се поклоне у храни, са обавезном пресном погачом „повојницом”, коју сви изломе над главом новорођенчета и колективно и ритуално је поједу. Иницијатори и главни субјекти овог обреда су жене. Верује се да се новорођенче које не добије повојницу неће моћи оженити ни удати. За-

30. Наталија Благојевић, *Обичаји о рођењу деце*, ГЕМ, 48, Београд, 1984, с. 216.

31. Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1984, с. 196.

32. Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, с. 239.

33. Миленко С. Филиповић, *Сродство по млеку код Јужних Словена*, Београд, 1963, с. 48.

то су у нашем народу забележене накнадне бабине, односно повојница одраслом момку или девојци. По М. Филиповићу, дете се није носило на крштење док му се не донесе макар једна повојница, а она деца која су имала већи број бабина имаће већи број брачних понуда.³⁴

Уколико неко дуже времена не ступи у брак, а није му као новорођенчету донета ниједна повојница, онда његова мајка замоли неку жену из комшилука да њеном детету, иако је велико, умеси погачу и дође као на праве бабине. Верује се да ће убрзо после овога доћи до удаје или женидбе. Као што видимо, и у овом обичају су главни организатори и актери жене.

Многе жене нису дозвољавале бацање или закопавање плаценте. Чувале су је на неком неприступачном месту, негде на тавану, да би је касније употребљавале као хамајлију.

Жене су се посебно припремале за трећу ноћ након рођења. То је ноћ када су по народном веровању долазиле суђенице које би одређивале судбину детета. Водило се рачуна да просторија у којој је новорођенче буде чиста, и да се суђеницама остави храна, како би се почастиле и тако детету одредиле што лепшу судбину.

У давању имена детету, некада, жене готово да нису ни учествовале, мајка понајмање. Углавном су кум или домаћин породице имали улогу да одреде како ће се новорођенче звати. Новорођенчетова мајка је ову одлуку беспоговорно поштовала. Тек када би жена зашла у неке зрелије године и када би јој се почели рађати унуци, донекле је могла утицати на избор имена детета.

Име детета је некада први пут јавно саопштавано након завршеног обреда крштења. Иако у овом обреду жена има споредну улогу, ипак у магијском смислу њено присуство је неопходно. Она усмерава ток радње, тихо и ненаметљиво и крајње понизно скреће пажњу на понашање учесника у обреду. Одабира и припрема дарове за кума.

Мајка никада није присуствовала обреду крштења, већ је у време обреда у кући обављала оне послове са којима би желела да се њено дете бави када одрасте. Она би одахнула након обављеног крштења, јер се овим обредом дете штити од „магијских недаћа и преко имена истовремено уводи и у људску и божанску заједницу”.³⁵

На путу од цркве до куће дете је обавезно носила женска особа. Водила је рачуна да уз пут не среће слабе, ружне и болесне особе. Некада би она намерно свратила у неку кућу у којој су сва деца здрава и у

34. Миленко С. Филиповић, *Накнадне бабине или повојница*, ЕП, с. 123.

35. Петар Влаховић, *Дете у живој и обичајима у североисточној Србији*, Етнокултуролошки зборник, књ. 1, Сврљиг, 1995, с. 242.

којој није било смртних случајева. Том приликом домаћица намаже дете брашном и дарује јајима, симболима здравља, чистоте, плодности и лепоте. Иначе, српска жена је строго водила рачуна да када јој први пут уђе дете у кућу буде даривано управо овим даровима, односно обредним реквизитима.

Острижену косу, заједно са воском, мајка је чувала на чистом и неприступачном месту, као највећу светињу. Често се дечја коса чувала за кућним рогом, како би дете било у вези са домаћим демонима, и да би као такво уживало њихову заштиту.

Када дете прохода, мајка или нека жена из породице меси колач који се зове поступаоница. Колач је нашаран разним симболима (књига, стока, рало и сл.). Верује се да ће први симбол према коме дете пружи руку одредити његово будуће занимање.

Жена је надаље пратила раст детета, и о свему строго водила рачуна, како би у право време предузела мере заштите или одређене поступке табуисала. Посебна пажња је посвећена првом ницању зуба, првој изговореној речи, начину понашања и психичким особинама, као и здравственом стању детета. Имајући у виду биолошку предодређеност, мајка, односно жена, биле су цивилизацијски задужене за бригу о деци. Углавном су биле прелуштене саме себи, потчињене и притиснуте неразумевањем мушкараца.

У таквој социјалној ситуацији жена је била принуђена да тражи помоћ у празноверицама, обредним и магијским радњама. И данас, старије се жене сећају да је некада мушкарцима било важније да узору њиву и нахране стоку него да потраже лек за болесно дете. Зато је жена у тоталној економској зависности спасавала своје дете оним што је имала и што је успела да нађе у својој околини. У таквој ситуацији и стању тоталне непросвећености празноверје је био њен једини пријатељ безграничног поверења.

Жена игра игру за живот у свим његовим фазама. Она је у сваком тренутку спремна да се за спас своје друштвене групе покори најразличитијим ирационалним силама.

Како у обредима везаним за рађање тако и у свадбеним обичајима жена има веома битну, водећу улогу. Она је заправо задужена за на први поглед споредна догађања, али веома битна и животна, крајње осећајна и препуна брига. Што је друштвена група мање образована и просвећена, то су страх, неизвесност, зебња и чежња много више изражени.

Склапање брака у српској патријархалној породици није била лична ствар већ породични догађај. Када би неком њеном члану (момку или девојци) дошло време за удају или женидбу, неко ко је био ауторитет породице одлучивао би о удаји или женидби. Традиционални начин склапања брачне заједнице никада није губио свој друштвени значај,³⁶ а главни носилац обредних детаља јесте жена у сваком случају.

Без обзира што домаћин породице или пак задруге доноси одлуку са којом ће породицом склопити пријатељство, ипак у извесној мери узме у обзир и упутства неке старије угледне жене. Можемо слободно рећи, да без обзира на присутан патријархализам, традиционални српски човек је умео да цени и да поступи по савету оне жене која знањем, добротом и прихватањем патријархалног начина живота предњачи у односу на друге жене. Жеља девојке би била испуњена само онда ако би одговарала интересима њеног оца.

Брак склопљен у духу традиционалних народних обичаја, као што су церемонијално увођење невесте у нови дом, њено обилажење око огњишта, примање накончета, засипање житом,³⁷ и без правно обављеног верског или административног венчања, има јавни карактер са становишта друштвене заједнице и сматран је регуларним и пуноправним.

У српској традиционалној култури постојала је читава лепеза веровања и гатања девојака око откривања за кога ће се момка удати. Она га је на најразличитије начине прозивала, како би јој његов лик дошао на сан или у огледало.

Девојке су настојале да магијским формулама и поступцима осигурају себи момка за брак. Да би се придобила љубав момка или девојке, често се прибегавало посредним или непосредним³⁸ магијским радњама. Многе од ових љубавних магија већ би биле и заборављене да није било жене да их упамти, оживи, догради и да их сада исприча.

Жене су веома вешто у својој глави исцртавале породична стабла и строго водиле рачуна да се не деси да дође до узимања у роду, а родом се по православној цркви сматрало сродство до деветог колена.

Припрема девојачких дарова је искључива брига жене. Мајка је за своје ћерке годинама припремала дарове. У томе су јој веома често помагале и блиске рођаке као и сусетке.

Када би одлазила на просидбу, жена је обавезно водила рачуна о свим потребним реквизитима које треба припремити, понети, скретала

36. Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, с. 242.

37. Исто.

38. Жарко Требјешанин, *Предсјава о деијеиу у српској култури*, Београд, 1991, с. 26-27.

је пажњу осталим учесницима у обреду о ономе шта ваља а шта не ваља чинити или говорити. Често је нека од жена носила воду како би успут на симболичан начин спрала опаке зле силе. Свекрва је на просидбу носила јабуку и дукат. Постојао је обичај да испрошену девојку посећује свекрва већ сутрадан, носећи јој на дар котарицу са плетивом.³⁹

Строго се водило рачуна да се обреди везани за брак одиграју у преподневним сатима док дан напредује. За просцима се, када пођу код девојке, просипала вода и бацао шећер,⁴⁰ да би се успешно обавио овај веома важан посао. И ову обредну радњу су обављале жене. Колач који се носи у прошевину меси свекрва, најбоље што уме и може, са зебњом, страхом и великим ишчекивањем.

Испрошена девојка би примала прстен, јабуку, понизно би се захваљивала, љубила све просце у руку и даривала би их кошуљама, пешкирима или чарапама.

У припремању свадбене гозбе веома је присутна солидарност жена. Дананоћно би вредно радиле, како би и саме заслужиле помоћ када код њих дође ред да праве весеље. Младу за свадбени церемонијал облаче и припремају њене најбоље другарице. У воду за купање младе стављају се најразличитије биљке, како би њиховом благодарношћу било извршено ритуално очишћење.

Сви обреди у свадбеном ритуалу су праћени даровима и уздарјима, што је имало за циљ да нове пријатељске породице сада јавно покажу своју економску моћ као и умешност својих женских чланова у обављању ручних радова.

Млада церемонијално раскида везу са домом својих родитеља и одлази у момкову кућу. Због овог чина наш народ је веома често истицао да је женско дете туђа срећа и туђа кућа.

На путу до момкове куће млада је даривала прву воду и први мост на који је наилазила. На тај начин је придобијала воденог духа, како би јој својом магијском снагом обезбедио добру срећу у новом дому, здравље и лак порођај.

Значајно место у свадбеном церемонијалу има пренос девојачке спреме – „рува”. У Југозападној Србији, пренос девојачке спреме се некада вршио на коњу, а поред ње је висио петао, који је имао заштитну улогу од демона, злих духова и урока.⁴¹ Ваљало је да на девојачку спрему седне мушко дете.

39. Милица Бошковић-Матић, *Народни обичаји*, ГЕМ, 25, Београд, 1962, с. 139.

40. Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, с. 254.

41. Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, с. 254.

При уласку у нови дом, млада прелази кућни праг, место где обитавају душе предака. Уносећи хлеб и вино, млада три пута обилази око огњишта да би стекла наклоност заштитника новог божанства. Седање младе свекрви у крило симболично представља усвајање новог члана породице, као и материнску љубав према њој. Додиривала би вериге, наћве, царала ватру и седала са младожењом за постављени сто или софру. Младенци би се обавезно служили медом или шећером са водом како би им заједнички живот био слadak и срећан.

Око свих ових обредних радњи у младожењином дому и њиховог правилног спровођења старала би се свекрва уз помоћ неке старије искусније жене, која би помно пратила да се неки елемент обреда не остави, што је сматрано опасним за будућу срећу младенаца.

Млада је поливала све сватове да оперу руке, а за узврат је добијала новац: „полијевну”. На овај начин она је вршила обредно очишћење од злих сила.

Сутрадан је прва одлазила да захвати воде са извора. Том приликом је даривала извор у нади да ће тако задобити наклоност воденог духа са којим се среће први пут. Овим чином почиње њена домаћа активност у новом дому и активно учешће у раду, као и у животним и економским односима. Од ње се очекује послушност, понизност, верност, поштовање и вредноћа. Само као таква могла је учествовати у друштвеном животу нове породице.

Жена је, како у свим обичајима животног циклуса тако и у посмртним обредима, била веома активан учесник. Свака је жена у српској традиционалној култури добро знала да ће самртнику олакшати испуштање душе ако га спусте на земљу. Корени оваквог поступка се крију у некадашњем обожавању Мајке земље, за коју се мислило да је прародитељица свега.⁴² Дете је на рођењу „падало” на земљу и од ње је добијало животну снагу, да би му на крају животног циклуса та иста земља одузела снагу живота коју му је дала на рођењу.

Жене би одмах након смрти члана фамилије или комшије изливале сву затечену воду у кући, јер се веровало да се његова душа могла настанити у њој. За покојником су жалиле и носиле обележје жалости (црнину), без обзира да ли се радило о њеном или сроднику њеног мужа.

Погребни обичаји нису само ствар породице, већ читаве родбине и сеоске заједнице. У бројним пословима око сахране предњаче жене, водећи рачуна да све ове обредне радње буду правилно спроведене. И

42. Слободан Зечковић, *Култи мртвих код Срба*, Београд, 1982, с. 14.

о свим даћама жене су главни организатори и извођачи обредних радњи.

Слободан Зечевић истиче један занимљив обичај код Срба у Будимпешти. Другог дана од сахране одлазиле су жене „мироснице” на покојников гроб. Нису смеле имати новца код себе. Носиле су жар, тамјан, вино и ракију. Свуда око гроба би запалиле свеће, три пута обиле око гроба и са све четири стране погребале земљу.⁴³ Обичај паљења свећа доводи се у везу са спаљивањем покојника. Јасно се види да су овај обичај из прадавне прошлости сачувале искуљчиво жене и да су како онда тако и сада главни обредни субјекти.

При повратку са сахране жене су поливале све учеснике у обреду да оперу руке и да на тај начин изврше ритуално очишћење.

Жене су о подушјима и касније о великом четвртку изливале воду за своје преминуле чланове заједнице. Вода за ову намену се захватала на изворима и бунарима, или се сам обичај могао обављати преко неке текуће воде.⁴⁴ Воду су обавезно изливале младе невине девојчице, а сврха обичаја је била да се мртвима пошаље вода на онај свет. Том приликом жене су пуштале упаљене свеће на кори од тикве да плове низ реку.⁴⁵ Овим чином жена несвесно доказује да се са физичком смрћу не завршава живот, већ да он поново настаје у сопственом бескрајном кругу.

Имајући на уму да је природа жени дала нежност и мекоћу душе и срца, она се као таква у животном циклусу човека прихватила оних обичаја и магијских радњи у којима су могле у потпуности доћи до изражаја њене урођене особине. Најобичнијим протоколарним радњама, нудећи им своју душу, жена је успела да истакне њихову лепоту. Изборити се са патријархалном средином, а не тражити да је било ко прогласи победником, могао је само неко ко у живот уноси топлину и љубав. Наравно, то је жена.

43. Исто, с. 62.

44. Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, с. 291.

45. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Вода у народној традицији*, Народни музеј, Чачак, 2001, с. 12.

WOMAN IN LIFE CYCLE

The greatest mechanism of everyday life and simplicity hides in wide plasticity, persistently reminding of the significance of woman role and her duly energetic character. Even from paganism, via all other religions, woman, despite her submission, concurrently was the identity mainstay of the ethnic or any other group, to which she belonged according to birth or marriage during the patriarchy. Woman has managed even in the most severe historical challenges to overcome frequently something impossible and thus always to bridge over the well known route of her group.

Man has in vain defended and shown off, always depending on woman, much more than he frequently thought and wanted to admit. Most often than not, one, a man, is unable to realize the things he faces day in day out; the things which provide him with consistent pleasure. This results from the lifelong patriarchal accumulation and civilization blindness in front of the truth of life. It may be freely inferred that humanity relies on woman and with her active participation in the rituals of life cycle she surely proves it and confirms it.

The major role which was unconsciously imposed over a long life cycle on woman helps her to overcome the inferiority while facing serious responsibility and trust of her social group. The transitional rituals connected with birth, wedding and death are under control, instructions and knowledge of woman, since she is the mainstay. Wishing to provide the social group, primarily the children, with health, happiness and sure progress, she has taken over the responsibility for their fulfillment, and therefore, she has managed to save from forgetfulness the rituals connected with human life cycle in slightly changed original form.

Snežana Šaponjić - Ašanin

LE RÔLE DE LA FEMME DANS LES COUTUMES ACCOMPAGNANT
LES MOMENTS LES PLUS IMPORTANTS DE LA VIE

Dans toutes les cultures plus ou moins connues, tant sous le rapport de l'histoire que de la géographie, le rôle de la femme est traité de manières différentes, non seulement sous le rapport anthropologique, mais aussi du point de vue de la sociologie et de l'ethnologie. A en juger par les ouvrages fondés sur des recherches anthropo-géographiques et ethnologiques et publiés jusqu'ici, la femme fait l'objet d'une discrimination absolue en tant qu'être humain de sexe féminin.

Dès l'époque du paganisme et, ensuite, dans toutes les autres religions, la femme, toute subordonnée qu'elle était, ne manquait pas d'être la gardienne de

l'identité de son groupe ethnique ou de n'importe quel autre groupe auquel, à l'époque du patriarcat, elle appartenait par le fait de sa naissance ou de son mariage.

Beaucoup mieux que son partenaire, avec qui elle entre souvent en un conflit inapparent lorsqu'il s'agit de fonder la famille, de la conserver et d'en assurer la cohésion, la femme a su transmettre le savoir tout au long des siècles, avec habileté et d'une manière extrêmement responsable, en établissant les principes de la vie et une tradition qui devaient être observés et finir par devenir le patrimoine de l'humanité.

La naissance, les noces et la mort sont les trois éléments-clés constituant le support fondamental des rites qui ont été généralement créés et pratiqués par la femme et dont elle assure le maintien. Maints détails de ces rites auraient disparu et auraient été oubliés depuis longtemps, si la femme ne s'en était pas occupée d'une façon consciencieuse et si elle n'avait pas insisté, avec une dose de crainte, sur leur perpétuité, en avertissant les membres de la communauté de ce qui était opportun ou inopportun de faire dans une situation donnée.

Avec le désir d'assurer à sa descendance la santé, le bonheur et la prospérité, la femme, en particulier la mère et la grand-mère, insistait que les rites accompagnant les moments de transition dans le courant d'une vie fussent observés avec la plus grande précision et que tout ce qui était considéré comme tabou ou impur fût éloigné autant que possible du cours des événements.

Snežana Šaponjić-Ašanin

Одлазак из момкове куће на просидбу

Просидба девојке

Младенци Рајчићи у Прислоници

Свадба Милеве и Миломира Божовића испред “Божовића куће” у Прислоници 1939. године

Бабине. Родитељи са бебом

Младе жене на излету у Врњачкој Бањи 1929. године

ГОРАН ДАВИДОВИЋ

**ЈУГОСЛОВЕНСКИ НАРОДНИ ПОКРЕТ „ЗБОР”
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 1935 – 1945. ГОДИНЕ**

Горан Давидовић
УУ 32000 Чачак
Међуопштински историјски архив Чачак

UDK: 342.34 (497.11)

У склопу свеопштих преиспитивања у коме се налази српски народ на почетку XXI века, посебно се ставља акценат на претходну историографију. На светлост дана изалазе многе чињенице које дају нови поглед на историју грађанског рата у Србији 1941 – 1945. године. Јавност је до сада слику тих догађаја могла да стекне само из литературе писане од стране победника – комуниста, који су политичке и идеолошко непожељне садржаје прошлости забрањивали, потирали и мењали. Историју су често проучавали „проверени” кадрови изван историјске струке, за потребе дневне политике, због чега је често изостајала ваљана научна критика.

Једна од мало истражених тема, која је поново постала актуелна, је и ЈНП „ЗБОР”. Покрет је био толико облепљен етикетама и обавијен велом тајни, како од стране противника тако и од самих збораша, да

је обичном човеку немогуће доћи до стварне слике тога покрета. Веома мали број радова о ЗБОР-у је објављен у земљи, а нешто више у емиграцији. Свака страна има своје виђење. Овакво двојство историографије узрочник је многих „проучених” проблема, јер ниједна сукобљена страна не одустаје од свог виђења.

На политичку сцену Краљевине Југославије појављује се почетком 1935,¹ као реакција на кризну друштвено-политичку југословенску стварност крајем двадесетих и почетком тридесетих година XX века. Председник покрета постао је Димитрије Љотић.² ЈНП „ЗБОР” је био чврсто организован и дисциплинован мањински покрет са одређеном идејном и политичком линијом, који је, по стилу свог наступа, одударао од уобичајене српске политичке традиције. Сумирајући програм и идеје овог покрета, они би се могли сажети у четири прокламована циља: створити југословенску нацију, створити сталешку државу са планском привредом, остварити морални препород југословенског друштва и окупити најбоље на том послу.³ У досадашњој литератури, изузев емигрантске, покрет је, без изузетака, оцењиван као профашистички. Иако се залагао за сталешку монархију и против либералне демократије, то никако не може бити разлог његовог поистовећивања са фашистичким покретима у Италији и Немачкој. Оно што је у основи ЗБОР тражио, било је враћање на идеализирано патријархално друштво, засновано на традиционалним моралним принципима и чврстим друштвеним оквирима. Покрет има неколико додирних тачака са једним бројем идеја које се налазе у фашизму, али је глобално далеко од њега, првенствено због свог снажног хришћанства и монархизма.

Збораши су имали свој грб, штит са класом и мачем и химну „Војска смене”. Једни друге су ословљавали са „Друже”. Најчешћа парола била им је „Са вером у бога и победу Збора”. Имали су и омладинску организацију „Бели орлови”.⁴ У редовима покрета налазила су се лица различитих занимања и националности. Карактеристично је да су по-

1. Мирко Бојић, *Југословенски народни покрет ЗБОР, 1935 – 1945*, Београд, 1996, стр. 25 – 32. ЈНП „ЗБОР” настаје спајањем више организација које су у свом програму као основу имале интегрални југословенски национализам (Југословенска акција, Звеза словенских војаков, Здружење борцев Југославије – БОЈ, Мали Збор из Херцеговине, група око Димитрија Љотића). Пошто су објављена „Основна начела” и „Смернице”, у Љубљани је 6. јануара 1935. године потписан документ о стварању Југословенског народног покрета „ЗБОР”.

2. Димитрије Љотић рођен 12. августа 1891. у Београду. Дипломирао је на правном факултету у Београду 8. јула 1913. године. Учесник Првог светског рата. Од 16. фебруара 1931. министар правде у влади Петра Живковића. Погинуо у саобраћајној несрећи у Словенији 23. априла 1945. године.

3. „ЗБОР” је био за парламентаризам, али на сталешко корпоративној бази, где би народ организован у задругама и по сталешима бирао најспособније које ће слати у парламент.

4. Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, Београд, 1984, стр. 39.

крету приступили у великом броју свештеници СПЦ. Велики су утицај имали међу средњошколском омладином и на Београдском универзитету, где су водили огорчену борбу са комунистима.⁵

У политичком деловању ЈНП „ЗБОР“-а у Југославији, а тиме и у чачанском крају, битна су два периода: први, који обухвата време од постанка до априлског рата, и други, од 1941. до 1945. године.

У предратном периоду, покрет два пута излази на изборе, али не осваја ниједно посланичко место. За време владе Милана Стојадиновића, перманентно су гоњени.⁶ Увек су се залагали за јединствену Југославију, насупрот тежњама фашистичких и ревизионистичких сила, као и Коминтерне. Руководство покрета је реално сагледавало спољно-политичку ситуацију у којој се налазила Југославија пред почетак Другог светског рата, у процепу између два сукобљена и зараћена тора светских моћника. Залагали су се за политику дубоке неутралности Југославије, а не за савез са Немачком, нити за приступање Тројном пакту. Због сталне критике унутрашње и спољне политике владе Цветковић – Мачек, као и кнеза Павла Карађорђевића, покрет је био изложен прогонима, а забрањен је 16. новембра 1940. године.⁷ Став према Тројном пакту су променили тек када је потписан, јер би свака евентуална промена била кобна по Југославију, што се и обистинило. Димитрије Љотић, председник и идеолог ЗБОР-а, истицао је, у тим тренуцима, да Југославија мора да буде браћена ако буде нападнута и у том смислу је послао директиву чланству.⁸ У краткотрајном и неславном априлском рату, чланови ЗБОР-а су узели активно учешће у одбрани земље. Нема доказа да су помагали Немце у овом рату, иако су оптужени као петоколониши и кривци за пораз.

Катастрофалним поразом и окупацијом земље, наступа један тежак и незахвалан период рада за ЗБОР, који престаје да се понаша као класичан политички покрет. За збораше, политика под окупацијом је била јасна и непромењива: требало је после слома избећи сваку даљу авантуру, биолошки сачувати српски народ и због тога сарађивати чак и са окупатором. Тај корак је учињен на основу процене да се светски сукоб неће решити у Србији и на Балкану, и да би сваки устанак био из-

5. Бранислав Глигоријевић, *Напад Љотићевца на студенте Техничког факултета у Београду у октобру 1940. и распуштање Љотићевог „Збора“*, ИГ, 2, 1963, стр. 52 – 81. Сукоб студената збораша и комуниста на Техничком факултету у Београду 23. октобра 1940. године искоришћен је као повод за забрану деловања ЈНП „ЗБОР“ 16. новембра 1940.

6. М. Бојић, нав. дело, стр. 145. Сукоб са М. Стојадиновићем је кулминирао хапшењем 32 члана Збора и Д. Љотића, 26. октобра 1938. пред децембарске изборе. Љотић је био у затвору 36 дана, па пуштен без суђења.

7. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 94.

8. Исто, стр. 96.

лишан и погубан по српски народ. За време окупације ЗБОР престаје да прима нове чланове, да врши директну зборашку пропаганду, да одржава зборашке конференције или зборове. Поједини зборашки прваци који излазе пред јавност не чине то као чланови или представници покрета, него као представници Комесарске управе или Недићеве владе. Једина два остварења која се без резерве могу приписати зборашима су Српски добровољачки корпус и Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.

Активније учешће у животу и раду окупирани Србије зборашки узимају после дизања устанка, као добровољци. Војна сарадња српских добровољаца са Немцима у сламању устанка и Ужичке републике правдана је спашавањем српског народа од немачких колективних одмазди. Међутим, у том периоду десиле су се три велике трагедије, у Мачви, Краљеву и Крагујевцу, које српски добровољци нису могли у потпуности да спрече. Не улазећи у проблематику ових трагедија, треба рећи да је послератна режимска историографија највише потенцирала на крагујевачкој трагедији, занемарујући краљевачку трагедију, где је стрељано и око 200 чланова и симпатизера ЗБОР-а.⁹ У циљу спашавања српске омладине од комунистичке пропаганде и немачких одмазди, Димитрије Љотић је предложио оснивање Завода за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Циљ је био да се омладина преваспита у националном духу. Завод је приказиван као концентracиони логор, иако се зна да су омладинци ту учили школу и занате, бавили се спортом и културним активностима, имали су зидне новине, право да посете и приме посете, па чак и дозволу за излазак у град. Да би омладини доказали да пут болшевизма води у катастрофу, у Заводу су изучавали и дела Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина.¹⁰

Пуна подршка Комесарској управи, Недићевој влади, стварање Српског добровољачког корпуса, тражење модуса вивенди са четничким покретом и интервенције код немачког окупатора су биле основне линије њихове акције усмерене у циљу биолошког спашавања српског народа. Поразом српских националних снага крајем 1944. године, повукли су се у Словенију. Почетком маја 1945. године део српских добровољаца напушта Словенију и предаје се Англоамериканцима у Итали-

9. Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978, стр. 336.

10. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 198, 200, 210.

ји. Други део се предаје Енглезима у Аустрији. После споразума са комунистима, Енглези их на превару предају партизанима, који стрељају преко 3.000 српских добровољаца у Кочевским шумама.¹¹

ПРЕДРАТНИ ПЕРИОД Активности у периоду 1935 – 1937. године

Прве акције ЗБОР-а у Чачку, по речима адвоката Раденка Лазовића, почеле су пред познате Јевтићеве изборе 5. маја 1935. године. Одмах по оснивању ЈНП „ЗБОР“-а, 6. јануара 1935. године покрету су приступила и три Чачанина – адвокат Раденко Лазовић, Јован Сарачевић и Драгутин Модерчин, који је у то време био пребачен за судију Окружног суда у Чачку.¹²

Промена политичког курса Намесништва дочекана је у чачанском крају са великим надама и очекивањима. Народ у овом крају тражио је отворено обнављање парламентаризма, иако је у све то уносио сувише страсти и емоција. „Народ по свом менталитету и карактерним особинама, иако поштен, доиста је живог темперамента и у сукобима и свађама, склон је физичком обрачунавању, што се највише дешава по годишњим вашарима и црквеним саборима. Особито се овакви случајеви дешавају у сукобима због политичких размимоилажења.”¹³ Расписивање избора за 5. мај 1935. године изазвало је праву политичку „грозницу” у чачанском крају.

Статут ЈНП „ЗБОР“-а у то време није био усвојен, тако да ЗБОР у чачанском крају пред мајске изборе није имао своју територијалну организацију. После одлуке руководства покрета о изласку на парламентарне изборе, Раденко Лазовић је добио задатак да постави кандидатске листе у три чачанска среза – трнавском, љубићком и драгачевском (у саставу Дринске бановине) и да све учини, по закону, да се те листе и потврде.¹⁴ Три члана ЗБОР-а, колико их је тада било у Чачку, нису била довољна да потврде листу, па су Раденку Лазовићу, као предлагачу, листу потписивали његови пријатељи и познаници. Он је ипак успео да потврди листе у сва три среза и тако омогући истицање земаљ-

11. М. Бојић, нав. дело, стр. 233.

12. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

13. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-1, бр. 19, извештај Краљевској банској управи о политичкој ситуацији у трнавском, љубићком и драгачевском срезу.

14. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

ске листе Димитрија Љотића у чачанском крају. Појаву нове листе за изборе пренео је и левичарски лист у Чачку – „Чачански глас”.¹⁵

ЈНП „ЗБОР”, који је заступао нешто сасвим ново на политичкој сцени Краљевине Југославије, био је велика непознаница за становништво чачанског краја. Да би народ упознао са зборашким политичким циљевима, Раденко Лазовић је пред мајске изборе по чачанском крају растурио много пропагандног материјала, који је углавном добијао из Београда (на пример летак „Смисао наше борбе”, Димитрије Љотић, март 1935).¹⁶ Покренут је и један недељни лист, „Нова Југославија”, чији је власник и одговорни уредник био Раденко Лазовић, Изашла су свега четири броја у тиражу од по 300 примерака. До мајских избора изашла су три броја: први број 1. априла, други број 17. априла и трећи број 3. маја 1935. године. Сва три броја су интонирана у духу зборашке идеологије и предизборне пропаганде. Последњи, четврти број, изашао је тек 27. октобра 1935. године.¹⁷ Већину чланака су писали Раденко Лазовић и Драгутин Модерчин, али има и чланака са потписима Димитрија Љотића и Велмара Јанковића.

У уводном чланку првог броја листа „Нова Југославија”, под насловом „Зашто наступамо”, Драгутин Модерчин пише о циљевима и разлозима настанка покрета. За кризу у југословенском друштву криви највише либералну демократију и страни капитал, па предлаже да се треба борити за организацију југословенског капитала, а да Југославија, природом обдарена земља, има све услове за стварање националног капитала у служби заједнице. У осталим чланцима овог броја истичу да су против изборне корупције, да се боре за другачије схватање политике и за социјалну правду.¹⁸

Појава новог листа у Чачку забележена је само у локалном левичарском листу „Чачански глас” 6. априла 1935. године, где је наведено да је лист орган странке Димитрија Љотића, без даљих коментара.¹⁹ Међутим, већ у наредном броју листа „Чачански глас”, од 13. априла, долази до напада на ЈНП „ЗБОР” и Димитрија Љотића. У чланку под насловом „Једна априлска шала”, чачански комунисти наводе да је ЗБОР фашистички покрет, а лист „Нова Југославија” орган фашистичке групе Димитрија Љотића, који доноси плеву клевета на један друштвени систем.²⁰ Овде треба напоменути једну контрадикторност

15. „Чачански глас”, год. IV, бр. 13, 6. април 1935, стр. 3.

16. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 147-а.

17. Радован Маринковић, М. Ђоковић, *Гласоноше времена*, Чачак, 1992, стр. 45.

18. „Нова Југославија”, бр. 1, 1. април 1935, стр. 1 – 4.

19. „Чачански глас”, год. IV, бр. 13, 6. април 1935, стр. 4.

20. „Чачански глас”, год. IV, бр. 14, 13. април 1935, стр. 13.

чачанских комуниста, окупљених око листа „Чачански глас“, где они бране постојећи друштвени систем Краљевине Југославије, што је било у супротности са ставовима КПЈ. Од тада почиње и сукоб чачанских збораша и комуниста, који ће се трагично рефлектовати нарочито за време Другог светског рата.

Очекивало се да ће редакција листа одговорити на овај напад комуниста у свом другом броју листа „Нова Југославија“. Директног одговора нема, али се он може наслутити кроз уводни чланак Драгутина Модерчина „Какву Југославију хоћемо“. По њему, „Нова Југославија је крик наше душе и идеал за којим чезнемо! Нова Југославија, Југославија равноправних грађана у којој ће владати правда и законитост, рад и благостање, Југославија потпуне слободе не само политичке, већ и економске слободе – то је циљ за који се боримо“.²¹

Обраћајући се свим друштвеним слојевима преко листа „Нова Југославија“, чачански збораша су истицали да је ЈНП „ЗБОР“ за парламентаризам, али на сталешко корпоративној бази, где би народ, организован у задругама и сталежима, унутар својих задруга и сталежа бирао најспособније које ће слати у парламент.²² До даљих напада листа „Чачански глас“ није дошло, јер је убрзо забрањен од власти као комунистички лист. Треба истаћи да лист „Нова Југославија“ није у својим чланцима директно нападао ниједну политичку групуацију, већ је само износио програм и циљеве ЈНП „ЗБОР“.

На парламентарним изборима, 5. маја 1935. године, листа Димитрија Љотића је у целој Краљевини Југославији добила само 25.705 или 0,84% гласова, што није било довољно ни за један посланички мандат. У Дринској бановини, у чијем саставу су била и три чачанска среза, листа Димитрија Љотића је добила 1.482 гласа.²³ У три изборна среза чачанског краја листа Љотића је добила укупно 14 гласова или 0,04%. Кандидати на листи су били:

– у срезу трнавском: Раденко Лазовић, адвокат из Чачка, заменик Драгутин Модерчин, судија Округног суда у Чачку (9 гласова);

– у срезу љубићком: Радослав Адемковић, кафеџија из Мрчајеваца, заменик Раденко Лазовић, адвокат из Чачка (3 гласа);

– у срезу драгачевском: Раденко Лазовић, адвокат из Чачка, заменик Младен Прогић, пензионер из Гуче (2 гласа).

21. „Нова Југославија“, бр. 2, 17. април 1935, стр. 1 – 2.

22. Исто, стр. 4.

23. Момчило Иснџ. Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XXIV, Чачак, 1994, стр. 320 – 321.

На овим изборима владина листа, листа Богољуба Јевтића, одне-ла је убедљиву победу у чачанском крају и за разлику од других делова земље, овде није било жалби на нерегуларност избора, нити је долази-ло до поништавања истих, мада су избори одржани под снажним прити-ском власти. Због изборног неуспеха листе Димитрија Љотића у чачан-ском крају, Раденко Лазовић говори да је био исмејаван од својих поли-тичких противника.²⁴ Нарочито су се у томе истицали чачански кому-нисти, који су у свом новом листу „Нови глас” пораз Љотићеве листе прокоментарисали кроз чланак „Пораз фашизма код нас”.²⁵

И поред великог изборног неуспеха, чачански збораша наставља-ју рад. Непосредно по изборима, Раденко Лазовић организује предава-ње Димитрија Љотића у Чачку, који се тада први пут представља Чача-нима. Предавање је одржано 28. јула 1935. године у сали хотела „Срп-ски краљ”. Предавање је отворио Раденко Лазовић, одржавши један краћи говор о политичкој ситуацији, а потом је дао реч Димитрију Љо-тићу, који је одржао једно дуже предавање, где је поред осталог рекао: „Уређење са парламентарним режимом, широком демократијом, није могуће спровести, јер су нам прилике од после рата показале да демо-кратски режим ништа доброг не може донети”. На предавању је било присутно преко 150 лица и предавање је, сем мањих упадица левичар-ских елемената, протекло у реду и миру.²⁶

После првог представљања и предавања Љотића у Чачку, нема неких већих активности чачанских збораша све до 27. октобра 1935, ка-да објављују последњи број листа „Нова Југославија”. Поред спољно-политичког прегледа у овом броју, кроз чланак „Наша чачанска поли-тика”, осврћу се и на комуналне проблеме у Чачку. За неуређену кана-лизацију и прљавштину по граду, чачански збораша криве партијску затрованост водећих људи града. „И док се овај политички меч у Чач-ку изводи, дотле Чачани гутају прашину, трпе смрад, иду цомбастом калдрмом, а њихова деца, у недостатку школских зграда, добијају повр-шно наставу”.²⁷ Предлажу да се за председника општине постави један исправан и способан човек који ће се посветити искључиво градској по-литици. Међутим, лист је убрзо угашен због недостатака материјалних средстава.²⁸

24. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

25. „Нови глас”, бр. 3, 24. мај 1935, стр. 2.

26. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. 3, К-1, бр. 62.

27. „Нова Југославија”, бр. 4, 27. октобар 1935, стр. 4.

28. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

Гашење листа је утицало и на остале политичке активности збораша у чачанском крају, којих нема за један дужи период све до 14. јуна 1936. године. Тада је организовано предавање о циљевима ЈНП „ЗБОР“-а у сали хотела „Крен“ у Чачку. Предавање је отворио Раденко Лазовић, одржавши краћу беседу о циљевима покрета, о фашизму, комунизму и партијама. Главни део предавања, о циљевима ЈНП „ЗБОР“-а, одржали су др Данило Грегорић и Јездимир Тошић, студент Техничког факултета у Београду, који је говорио у име зборашке омладине. На предавању, коме је присуствовало око 350 лица, били су присутни као гости и збораша из Ужица.²⁹ У току 1936. године појављују се и први претплатници на лист „Отаџбина“ у чачанском крају (Милош Катанић, село Бечањ).³⁰ Међутим, збораша немају неких већих успеха у ширењу своје идеологије по чачанском крају.

У 1937. години нема неких значајнијих активности чачанских збораша. Једина већа активност те године је учешће у противконкордатским демонстрацијама, које су одржане у Чачку 22. августа 1937. године и имале сличан епилог као и „крвава литија“ у Београду.³¹ Наиме, тога дана после црквене службе и одржаног парастоса преминуломе патријарху Варнави, одржан је збор у црквеној порти. На збору је председавао месни парох Милан Туцаковић, иначе члан ЈНП „ЗБОР“-а. Било је присутно око 1.200 људи из свих срезова чачанског краја, па и из ужичког и таковског среза са већином свештеника из тих крајева. Међу присутнима било је људи различите политичке оријентације, присталица ЈРЗ, УО, ЈНП „ЗБОР“, па чак и комуниста предвођених др Драгишом Мишовићем. У почетку су говорили свештеници Милан Туцаковић и Алекса Тодоровић, архијерејски намесник среза жичког, такође члан ЈНП „ЗБОР“-а. Када се на говорници појавио Драгољуб Павловић, члан Демократске странке, који је својим говором испровоцирао симпатизере ЈРЗ-е, дошло је до физичког обрачуна између присталица ЈРЗ-е и осталих политичких групација. Посредовањем свештеника ситуација се смирила, а збор приведен крају. У овом сукобу, у црквеној порти, лакше је повређен и један члан ЗБОР-а из Чачка, Срећко Симеуновић – Хаос.³² Сукоб је касније настављен на улицама града. У Чачку је тога дана била ванредна ситуација. Било је пуно разбијених излога, пожара и тешко повређених лица. Срески начелници су за ове

29. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-2, бр. 38.

30. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 152.

31. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-3, бр. 50.

32. Народни музеј Чачак. Писмо Срећка Симеуновића од 24. августа 1937. године српском протојерејском намеснику г. Милутиновићу није регистровано.

догађаје оптужили месно свештенство, које се наводно није држало њихових наредби.

После ових немилих догађаја наступа један дужи период неактивности чачанских збораша, све до друге половине 1938. године. Зборови се не држе, али се пропагандни материјал стално растура по народу.

Активности у периоду од 1938. до 1941. године

Период неактивности чачанских збораша, од скоро годину дана, правдан је немогућношћу рада, јер је то било време премоћи „свемоћне народно - фронтовске политике, која је била удружила онда јаке пријатеље демократе и комунисте...”³³ За Чачак се у то време сматрало да је комунистички центар западне Србије, а комунисти су већ тада били заклето непријатељи ЈНП „ЗБОР”-а.

После три године Димитрије Љотић поново долази у чачански крај. Збор је заказан за 21. август 1938. године у Прељини, срезу љубићком.³⁴ Комунисти из Чачка су сазнали за овај збор, па су се припремали да га онемогуће и да збор разбију. И заиста, на самом почетку збора, на Љотића су почела да падају јаја, патлицани и каменице. Димитрије Љотић је био погођен каменом у главу. Дошло је чак и до пуцњаве у којој су рањена два лица. Намера комуниста је успела и збор је прекинут. Интервенисала је жандармерија, која је виновнике сукоба ухапсила.³⁵ Збораша су Љотића склонили у кућу Тимотија Радовановића, угледног земљорадника из Прислонице, где је сачекао воз за Београд.³⁶ Извештај о инциденту који се догодио у Прељини објавили су и београдски листови „Политика” и „Правда”. Димитрије Љотић није био задовољан њиховим извештајима о овом инциденту, па им је послао један чланак који су наведени листови и објавили. У том чланку Љотић наводи да је напад био организован са знањем и одобрењем владе Милана Стојадиновића, која се „притом није устручавала да се спрегне са ноторним комунистима...”³⁷

Заказивањем нових парламентарних избора за 11. децембар 1938. године, појачава се активност чачанских збораша. Број чланова се по-

33. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рсг. бр. 9.

34. Исто.

35. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д.З., К-4, бр. 3238/38, извештај КБУДБ упућен Министарству унутрашњих послова 8. септембра 1938. године.

Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 78.

36. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, препис из листа „Наша борба”, 6. септембар 1942. године.

37. Архив Југославије, фонд Станислава Кракова (102 – 7 – 19), Димитрије Љотић, „Нови скандал владе Стојадиновића”, препис.

већава. Покрету приступају јавно Драгутин Булић, свештеник и професор веронауке чачанске гимназије, и ранији симпатизер покрета Михаило Николић, трговац из Чачка.³⁸

Према статуту ЈНП „ЗБОР“-а, основне јединице покрета су чиниле месне и среске организације. Среска организација се оснивала за сваки административни срез, а месна организација се оснивала у сваком месту у коме је било најмање тридесет чланова.³⁹ У том тренутку у Чачку није било довољно чланова ни за срески ни за месни одбор, али су зато постављени повереници. Повереник за срез трнавски је био Раденко Лазовић, адвокат из Чачка, а за срез љубићки Милисав Ђуракић, бравар из Љубића. За сада не постоји податак ко је био повереник за драгачевски срез.

Повереници за чачански крај су од руководства ЈНП „ЗБОР“-а, после расписивања нових избора, добили задатак да поново истакну кандидатску листу Димитрија Љотића. У циљу реализације добијеног задатка, одржали су неколико „приватних“ састанака по селима ради састављања кандидатске листе. Сакупили су довољан број потписа и листа је поново потврђена.⁴⁰

Расписивањем нових парламентарних избора појачава се политичка активност и осталих политичких групација у чачанском крају. Основна карактеристика политичких прилика и односа у чачанском крају током 1938. године је оштрина сукоба између два тора, владиног и опозиционог. Најтеже је било уочи самих избора, када су се инцидентне ситуације понављале из часа у час.

Пошто су поставили кандидатску листу, чачански збораши су почели са предизборном кампањом. Растурено је доста пропагандног материјала. Део материјала су добијали из Београда (летак „Шта хоће Димитрије Љотић“, „Гласај за листу Димитрија Љотића“⁴¹), а један део су и сами штампали и растурали по чачанском крају (летак „Честити народе“, којим се прота Алекса Тодоровић, старешина организационог подручја, обраћа бирачима из срезова жичког, студеничког и три чачанска подручја⁴²). Изборни програм и циљеви ЗБОР-а су исти као и за претходне изборе. Предизборна кампања је била највише уперена против владе Милана Стојадиновића, што се може и видети из летка „Гла-

38. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 9.

39. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 37.

Правила ЈНП „ЗБОР“, Београд, 1936, стр. 1 – 22.

40. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 9.

41. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 147-а.

42. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К - 1, рег. бр. 147-а.

сај за листу Димитрија Љотића”. Настављени су сукоби са чачанским комунистима, који и физички насрћу на чачанске збораше. После предизборног скупа ЈРЗ-е у Чачку, 9. децембра 1938. године, који су комунисти растурили, нападнута су и два омладинца ЗБОР-а испред биоскопа „КРЕН” – Милутин Пропадовић и Радомир Кречковић, који су том приликом лакше повређени.⁴³

На парламентарним изборима 11. децембра 1938. године, листа Димитрија Љотића је добила укупно 30.734 или 1,01% гласова, што опет није било довољно ни за један посланички мандат иако су на овим изборима добили пет хиљада гласова више него на претходним.⁴⁴ У Дринској бановини освојили су 3.806 гласова, дупло више него на претходним изборима. У три чачанска среза листа Љотића је освојила укупно 210 гласова, што је представљало успех у односу на претходне изборе када су освојили само 14 гласова. Организационо подручје покрета, у које су улазила и три чачанска среза са жичким (43 гласа) и студеничким (105 гласова), освојили су укупно 358 гласова. Кандидати ЈНП „ЗБОР”-а у чачанском крају за ове изборе су били:

– у срезу трнавском: Милован К. Ђорђевић, земљорадник из Бањице, заменик Михаило Николић, трговац из Чачка (26 гласова или 0,24 %);

– у срезу љубићком: Душан Пауновић, земљорадник из Доње Трепче, заменик Стеван Јовановић, земљорадник из Коњевића (69 гласова);

– у срезу драгачевском: прота Алекса Тодоровић, свештеник из Краљева (родом из драгачевског села Негришори), заменик Јаков Јовичић, земљорадник из Граба (115 гласова или 1,45%).⁴⁵

Известан напредак који је примећен на овим изборима, позитивно је деловао на чачанске збораше у циљу појачавања активности. Чланство се повећава. Покрету приступају Средоје Митровић, председник столарске задруге „Будућност” у Чачку, и Драгомир Лукић, који се у то време досељава из Ваљева у Чачак.⁴⁶

Почетком новембра 1939. године чачански збораша оснивају своју среску организацију. На састанку, који је одржан 14. новембра 1939. године, уз присуство 34 члана покрета, формиран је срески одбор за срез трнавски. У одбор су ушли – председник Средоје Митровић, столар из Чачка, потпредседник Радаило Ђелкапић, земљорадник из Сла-

43. Душан Азањац, *Кица над градом – њишроле сећања и 1941*, Београд, 1979, стр. 66 – 67.

44. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 47.

45. М. Исић, нав. дело, стр. 326 – 327.

46. ИАЧ. Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

тине, благајник Драгутин Булић, свештеник из Чачка, секретар Михаило Николић, трговац из Чачка, уз седам чланова одбора.⁴⁷

После формирања среског одбора почела је живља активност чачанских збораша. До септембра 1940. године одржали су осам седница „на којима су решавана разна питања унутрашње организације и доношене одлуке за рад у народу и на терену“.⁴⁸ На другој седници одбора је обезбеђен сав технички материјал – књиге, печати, итд. Одређена је месечна чланарина од 5 динара и решено је да се крене са организовањем пропагандних конференција по селима. Срески одбор ЈНП „ЗБОР“-а за срез трнавски узимао је учешће и на конференцијама и предавањима Димитрија Љотића у Крагујевцу, Краљеву и Горњем Милановцу.⁴⁹ Одржали су и један број партијских конференција по селима среза трнавског: 2. децембра 1939. године у Жежевици су говорили Драгомир Лукић, Раденко Лазовић и Михаило Николић; 3. децембра 1939. године у Слатини су говорили Радаило Ђелкапић, Раденко Лазовић, Михаило Николић, Средоје Митровић и Драгомир Лукић; 10. децембра 1939. године у Заблаћу и Горичанима су говорили Раденко Лазовић, Драгомир Лукић и Михаило Николић.⁵⁰

Година 1940. је година прогона и забране ЈНП „ЗБОР“-а од стране владајућег режима, али и година највећих активности чачанских збораша и покрета у целини. Димитрије Љотић је 14. јануара 1940. године одржао предавање у Чачку, у сали хотела „КРЕН“, на тему – „Драма савременог човечанства“.⁵¹ Сала хотела је била пуна, а по извештају Начелства среза трнавског било је присутно око 350 лица. Предавање је у потпуности успело, јер је прошло без инцидената. Треба нагласити да на зборашким конференцијама нису присуствовале само њихове присталице, већ су долазили и други да чују шта то збораша ново проповедају.

Срески одбор ЗБОР-а у Чачку је одлучио да се, због успеха, предавање Љотића понови и закаже за 7. април 1940. године.⁵² У ту сврху по граду су излепљени плакати. Због успеха на претходном предавању, чачански комунисти су претили да „Љотић не само што овога пута неће одржати предавање, него неће изнети ни главу из Чачка“.⁵³ Срески

47. Исто.

48. Исто.

49. Исто.

50. Исто; ИАЧ, фонд Дринска бановина, Поп. Д. З., К-5, бр. 86, 88, 93. и 94.

51. Исто; ИАЧ, фонд Дринска бановина, Поп. Д. З., К-6, бр. 2.

52. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9; ИАЧ, фонд Дринска бановина, Поп. Д. З., К-6, бр. 47.

53. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9.

начелник Чачка, желећи да са себе скине сваку одговорност ако се нешто Љотићу догоди, тражио је од Раденка Лазовића да предавање откаже, што је он одбио. Предавање је ипак одржано у заказаном термину. Димитрије Љотић је одржао предавање на тему „Народне невоље и ЗБОР”.⁵⁴ Комунисти су покушали да прекину предавање, али су их редари ЗБОР-а на време избацили, због чега је касније срески одбор добио писмену похвалницу од старешинства ЈНП „ЗБОР”-а.⁵⁵

После овог инцидента, чачански комунисти су почели „да физички нападају по улицама Чачка...” омладинце ЈНП „ЗБОР”-а.⁵⁶ Овај податак потврђује и Младен Стефановић, наводећи да су се комунисти и скојевци супротстављали зборашима у Чачку „и физички, како би их одвратили од разорне фашистичке идеологије којом су настојали да затрују и осталу омладину”.⁵⁷ Поводом ових напада комуниста, чачански зборашаи су 25. маја 1940. године издали један опширан летак под насловом „Комунистички терор у Чачку”,⁵⁸ настојећи да становништво чачанског краја увере у „разорну делатност комуниста и скојеваца, слуга и плаћеника Москве”.⁵⁹ Михаило Николић је, 28. маја 1940. године, растурао по граду летак „Грађанству града Чачка”, са својим потписом.⁶⁰ Садржај летка је уперен против комуниста у коме се Николић брани од извесних комунистичких клевета. Наиме, комунисти су га оптужили да је убио Арсу Новаковића, што је било нетачно јер је Михаило Николић био ослобођен пресудом првостепеног суда под бр. 17540 од 21. јуна 1927. године. У јуну 1940. године, збораш Срећко Симеуновић-Хаос објављује плакат под насловом „Комунистима – олошу града Чачка”.⁶¹ На седници Среског одбора ЗБОР-а у Чачку, 24. априла 1940. године, одлучено је да се почне са интензивнијим прикупљањем чланова.⁶² Интензивнија акција на прикупљању нових чланова је убрзо дала резултате, и 8. маја 1940. године је примљено 20 нових чланова, а 24. јуна 1940. године још 6 чланова. Бројно стање Среског одбора ЈНП „ЗБОР” је до септембра 1940. износило 60 чланова.⁶³

54. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 47.

55. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

56. Исто.

57. М. Стефановић, *Деловање Љотићевевој њокрејши ЗБОР у чачанском крају (1935–1945)*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVII Чачак, 1987, стр. 295.

58. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 66.

59. Исто.

60. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 65.

61. М. Стефановић, *Деловање Љотићевевој њокрејши ЗБОР у чачанском крају (1935–1945)*, стр. 295.

62. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

63. Исто.

Када говоримо о члановима покрета ЗБОР, неминовно се поставља и питање који су то људи прихватили и ширили зборашку идеологију у чачанском крају. У редовима чачанских збораша налазили су се људи различитих занимања, имовног стања, па чак и националности. Оно што је карактеристично је да се поред сељака, радника и солунских ратника, у покрету налазио и велики број свештеника и интелектуалаца из Чачка. Када је у питању омладинска организација „Бели орлови”, њени чланови су били углавном најбољи ученици својих школа.

Период успона у раду чачанских збораша резултирао је у добијању, од старешинства ЈНП „ЗБОР”, сопственог организационог подручја. Чачанско организационо подручје обухватало је следеће срезове: трнавски (Чачак), љубићки (Прељина) и драгачевски (Гуча). За старешину организационог подручја Димитрије Љотић је званично, 28. јуна 1940. године, поставио Раденка Лазовића, адвоката из Чачка. У декрету о постављењу, Раденку Лазовићу су одређене дужности „да предложи Главном тајништву постављење и смену среских и месних повереника и организација и даје им иницијативу и инструкције; да стриктно извршава наредбе и одлуке Главног тајништва; да одржава сталну везу са постојећим организацијама покрета „ЗБОР” на својој територији, старајући се да организација постане одлично средство зборашке идеологије...”⁶⁴

Стварање чачанског организационог подручја је захтевало и отварање канцеларије покрета у Чачку. Један локал у Скадарској улици број 9 узет је у закуп, 1. септембра 1940. године, где су сместили своју канцеларију.⁶⁵ Одлучили су да у новоотвореној канцеларији држе предавања о програму и циљевима покрета, пошто је влада још априла 1940. године донела одлуку о забрани јавних зборована. Тако је већ 7. септембра 1940. године Александар Вишњевски, судија Окружног суда у Чачку, одржао у канцеларији покрета предавање члановима и симпатизерима ЗБОР-а на тему „Комунизам, фашизам и сталешко уређење државе”.⁶⁶

На седници Саветодавног одбора ЈНП „ЗБОР”-а, одржаној 8. септембра 1940. године у Београду, сагледана је спољна и унутрашња политичка ситуација земље, активност ЗБОР-а и утврђени су даљи задаци.⁶⁷ На овом саветовању, извештај о раду чачанских збораша поднео је Раденко Лазовић, старешина организационог подручја. На саветовању

64. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 3.

65. ИАЧ, Фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 80.

66. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 5. и 9.

67. Исто, рег. бр. 4. и 9.

су дати конкретни задаци за рад са народом, посебно на указивање предстојећих опасности које вребају нашу земљу. Спровodeћи одлуке са овог саветовања, Срески одбор ЗБОР-а за чачански крај је већ 19. септембра 1940. године издао летак „Ко има уши да чује, нека чује”, којим су народу чачанског краја указивали на предстојеће опасности.⁶⁸

Због оставке општинске управе у Доњој Трeпчи (љубићки срез), 13. октобра 1940. године су одржани нови избори за председника општине и општинску управу. ЈНП „ЗБОР” је кандидовао Благомира Новичића, члана покрета и ковача из Доње Трeпче. Кандидат ЗБОР-а је победио на овим изборима са 225 гласова, док је кандидат ЈРЗ-е имао 215 гласова.⁶⁹

После ове победе у Доњој Трeпчи, активност збораша се нарочито појачава у љубићком срезу. Драгутин Булић, старешина пропагандног одсека, 22. октобра 1940. године обилази љубићки срез, и то Прeљину, Доњу и Горњу Трeпчу, где је са члановима и симпатизерима покрета одржао састанке у вези са припремом терена за оснивање месних организација по тим местима.⁷⁰ Међутим, ова акција није реализована због наступајућих догађаја. Сукоб на Техничком факултету у Београду, 23. октобра 1940. године, између студената збораша и комуниста, узет је као повод за забрану политичке активности ЈНП „ЗБОР”-а.⁷¹ У овом сукобу, на страни збораша учествовао је и Светолик Луња Лазаревић, бивши чачански гимназијалац. Он је учествовао и у организацији бекства из кућног притвора Димитрија Љотића, 15. новембра 1940. године.⁷²

Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије упутило је, 26. октобра 1940. године, наређење полицијским органима у земљи, да у местима у којима постоје организације ЈНП „ЗБОР”-а, изврше претрес и заплене архиву покрета, поскидају амблеме и доставе спискове лица која су вршила било какву функцију у покрету са „свим личним, општим и политичким подацима о њима”. Одмах после овог наређења, 2. новембра 1940. године, стиже ново, да се провери истинитост и аутентичност потписника који су својевремено поднели захтев да се одобри организовање ЗБОР-а. Начелник Одељења за државну зашти-

68. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 85.

69. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 7.

70. Исто.

71. Бранислав Глигоријевић, *Напад Љошићеваца на студенте Техничког факултета у Београду у октобру 1940. и распуштање Љошићевог „Збора”*, ИГ. 2, 1963, стр. 52 – 81.

72. Боривоје Карапанчић, *С Вером у Бога, за Краља и Отаџбину – Добровољци 1941 – 1991*, Кливленд, Охајо, САД, 1991, стр. 136 – 137.

ту Министарства унутрашњих послова Цветан Цека Ђорђевић, телефонски је 6. новембра 1940. године издао наређење свим банским управама, „да лично срески начелници употребе сву своју умешност да се лица која су потписала спискове одрекну потписа или одустану од истих и да за то позивају појединачно – сваког засебно.“⁷³

Полицијски органи, придржавајући се наредби, употребили су при провери потписа сва средства да се чланови ЗБОР-а одрекну својих потписа и организације. Због тога треба посумњати у извештај Начелства среза трнавског, да се већина чланова из Чачка „без колебања“ одрекла потписа и организације.⁷⁴ Међутим, чачански збораша сами оповргавају овај извештај. У Мрчајевцима је, 14. новембра 1940. године, ухапшен Борислав Васиљевић због илегалног растурања летака ЈНП „ЗБОР“.⁷⁵ У ноћи између 1. и 2. децембра 1940. године, по Чачку је растурено доста зборашких летака под насловом „Дан уједињења“. По зидовима кућа су исписане паролe „Долази ЗБОР“, а између ове две речи био је нацртан лик Димитрија Љотића.⁷⁶

Начелство среза трнавског је у својим извештајима Дринској бановини упорно негирало постојање ЗБОР-а у Чачку, али је у извештају од 21. марта 1941. године написано „да је ЈНП „ЗБОР“ појачан у Чачку, нарочито код средњошколске омладине, где се чешће дешавају сукоби и туче између ђака.“⁷⁷

Прогон и илегални рад ЈНП „ЗБОР“-а трајао је све до мартовског пуча 1941. године. Нападом Немачке и њених савезника на Југославију, чачански збораша, у складу са директивама врха покрета,⁷⁸ узимају активно учешће у одбрани земље. После краткотрајног и неславног априлског рата, већи део чачанских збораша, који је учествовао у овом рату, је заробљен и интерниран у Немачку. Међу заробљенима је био и старешина организационог подручја Раденко Лазовић, који је у немачком логору остао до краја Другог светског рата, а потом емигрирао у САД.

73. Бранислав Глигоријевић, *нав. дело*, стр. 52 – 81.

74. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 84.

75. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-6, бр. 90.

76. Исто, К-6, бр. 104. и К-7, бр. 2.

77. Исто, К-7, бр. 28.

78. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 96.

Омладинска организација ЈНП „ЗБОР” – „БЕЛИ ОРЛОВИ” у Чачку

Омладинска организација ЗБОР-а у Чачку, Бели орлови, основана је на седници Среског одбора која је одржана 24. јуна 1940. године.⁷⁹ На тој седници за старешину омладинске организације изабран је Србољуб Павловић, студент медицине из Чачка. Њега је на тој дужности убрзо заменио Павле Никитовић. За благајника је изабран Милан Мајерхофер, а за секретара Милутин Пропадовић.

Чланови Белих орлова су били углавном добри ученици, а неки од њих и међу најбољим ученицима чачанске гимназије, као на пример Павле Никитовић.⁸⁰ Најјаче упориште су имали у чачанској гимназији. Омладинска организација је у септембру 1940. године имала укупно 40 чланова и 30 симпатизера у гимназији, а ван гимназије 7 радника омладинаца.⁸¹

Рад омладинске организације се сводио углавном на борбу са ђацима-комунистима у чачанској гимназији. Број ђака – комуниста у гимназији је био велики и „читава одељења имала су само једног или двојицу националних ученика”.⁸² Скојевци су у гимназији организовали и изводили разне идеолошко-политичке и практичне акције у циљу, како је то комунистичка историографија говорила, „сузбијања акција конзервативних грађанских политичких партија”.⁸³ Милутин Пропадовић наводи и да се већина наставничког колегијума гимназије заносила Марксом и Лењином.⁸⁴ По тада важећим просветним правилима, политички рад у школама је био забрањен, али су омладинци ЗБОР-а сматрали да би био „злочин оставити комунисте да сами вршљају по гимназијама, јер без једне друге духовне идеје, идеје националистичке, професори и просветне власти нису у стању да сузбију навалу комунистичку на душе наших средњошколаца.”⁸⁵ Сукоби у гимназији су били нарочито жестоки пред рат, када су комунисти и физички насртали на омладинце ЗБОР-а. Активност Белих орлова у гимназији је била углавном пропагандног карактера, растурањем зборашких плаката, летака и брошура. За примену физичке силе зборашких омладинаца у изворима нема података.

79. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

80. Исто, рег. бр. 135, диплома Павла Никитовића.

81. Исто, рег. бр. 9.

82. Милутин Пропадовић, *Психологија партизанске гомили*, „Наша борба”, бр. 20, 18. јануар 1942, стр. 7.

83. Др Андрија Б. К. Стојковић, Др Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837 – 1987*, Чачак, 1987, стр. 301 – 302.

84. М. Пропадовић, наведени чланак.

85. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 9.

Своју активност у гимназији, и поред забране политичког деловања по школама, нису крили. Да их просветне власти не би прогониле, Срески одбор ЈНП „ЗБОР“-а у Чачку је своје омладинце саветовао „да у сваком погледу буду добри ученици“.⁸⁶ За своју активност имали су и подршку једног дела наставничког колегијума чачанске гимназије, који је био национално опредељен, пре свега од Драгутина Булића, Драгослава Митровића, Радована Вељовића, Радмиле Живковић и других.⁸⁷

Срески одбор ЗБОР-а у Чачку је, захваљујући пре свега својој омладинској организацији, растурио по чачанском крају доста пропагандног материјала. Омладинци су учествовали и у прикупљању прилога од становништва за покрет. Примали су и продавали за покрет часописе „Вихор“, „Збор са Косова“ и „Билтен“. Распродали су 300 комада књижица „Драма савременог човечанства“ и „Идеали савремене омладине“. У Чачку и околини су разделили много летака, плаката и штампане литературе, и то: „Пендрек, пендрек, пендрек“, као одговор на један противнички летак под истим насловом – 500 комада; „Комунистички терор у Чачку“ – 1.100 комада; „Да ли је СССР Русија“ – 3.500 комада; „Комунисти нас варају“ – 150 комада; „Шта хоће комунисти“ од Најдановића – 1.000 комада; „Шта хоће комунисти“ од једног члана Збора у Чачку – 1.000 комада; „Зашто је ухапшен Љотић“ – 850 комада; „Шта хоће Љотић“ – 850 комада; „Порука фашистичком шегрту“ – 850 комада; „Раднице“ – 1.000 комада.⁸⁸

На основу горе наведених података, може се констатовати да су омладинци растурили велику количину пропагандног материјала. Утврђивањем времена настанка сваког појединачног летка, може се видети да су омладинци ЗБОР-а у Чачку били веома активни и пре оснивања своје организације 24. јуна 1940. године. У просторијама покрета у Чачку одржавали су састанке и предавања. Србољуб Павловић, председник Белих орлова, је 15. септембра 1940. године одржао предавање о раду Руске заграничне омладинске организације.⁸⁹ Забраном ЈНП „ЗБОР“-а, новембра 1940. године, и омладинска организација прелази на илегалне услове рада. Тај рад се опет сводио на растурање пропагандног материјала и писање парола по зидовима кућа у Чачку. Нарочито су били активни у чачанској гимназији, где су сукоби са комунистима бивали све чешћи.⁹⁰

86. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9.

87. Др Андрија Б. К. Стојковић, Др Бранко В. Ковачевић, и.д., стр. 302.

88. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 9.

89. Исто.

90. ИАЧ, фонд Дринска бановина, Пов. Д. З., К-7, бр. 28.

За време окупације велики број омладинаца ЗБОР-а у Чачку је ступио у редове Српског добровољачког корпуса. Богдан Ћосић и Павле Никитовић су били васпитачи у Васпитном заводу у Смедеревској Паланци.⁹¹

РАД ПОД ОКУПАЦИЈОМ

Период од априлског слома до 22. јуна 1941. године

Слом и распад Краљевине Југославије априла 1941. године, немачка окупација Србије и њена реорганизација на свим пољима, радикално су изменили карактер ЗБОР-а и перспективе за његов рад. „Основна начела” и „Смернице” ЗБОР-а нису у тим данима представљали анализе и одговоре за новонасталу ситуацију. Руководство покрета је, после слома државе, заузело став да треба избећи сваку даљу авантуру због биолошког опстанка српског народа, јер Србија не може озбиљније утицати на исход светског рата. На седници Саветодавног одбора ЗБОР-а, крајем априла 1941. године, одлучено је, иако су Димитрије Љотић, Драгослав Обућина и Митрофан Матић били против, да се уђе у колаборацију.⁹² На основу Хашке конвенције, окупирана Србија 30. априла 1941. године добија Комесарску управу у којој су биле заступљене све предратне политичке групације, осим КПЈ и Земљорадничке странке.⁹³ Народни покрет „ЗБОР” даје два представника у Комесарску управу, инжењера Милосава Васиљевића и др Стевана Иванића.⁹⁴ Добијањем дозволе за рад од немачког окупатора, руководство ЗБОР-а обнавља везе са чланством у унутрашњости Србије. Циљ је био да се сазна право стање на терену, расположење народа и активност комуниста, да би се одредио правилан став према окупатору.

Забраном политичког деловања ЈНП „ЗБОР”-а новембра 1940. године, распуштен је и забрањен и Срески одбор ЗБОР-а у Чачку. Везе са Београдом су прекинуте. Рат и немачка окупација Србије су то стање још више погоршали. Чланови ЗБОР-а из Чачка, који су учествовали у рату и били заробљени, одведени су у Немачку. Чланство чачанских збораша је преполовљено. Део чланства који је избегао заробљеништво, сазнавши да је председник покрета Димитрије Љотић жив, покушава да успостави контакт са њим и старешинством

91. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934–1945. Докtorsка теза*, Приштина, 1980, стр. 661–662.

92. Б. Капаџић, *нав. дело*, стр. 360.

93. М. Бојић, *нав. дело*, стр. 164.

94. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 115.

ЗБОР-а.⁹⁵ Везе су обновљене крајем априла 1941. године и из Чачка почињу да стижу први извештаји.

Први извештај из Чачка шаље 13. маја 1941. године Павле Никитовић, старешина омладинске организације. У извештају наводи имена заробљених чланова из Чачка од стране Немаца, за које се треба заложити да се пусте на слободу: Раденко Лазовић (старешина организационог подручја), Жика Томашевић, Будимир Димитријевић, Драгослав Митровић, Света Максимовић, Радован Јокић, Новица Недељковић, Божидар Недељковић, Јелесије Јовановић, Петар Плазинић, Илија Кнежевић, Мехмед Хоџић, Илија Марковић, Велимир Пропадовић, Матија Вујовић, Радиша Вујовић, Љубиша Вујовић, Милутин Ђерамилац и Милан Панџић.⁹⁶ Поред извештаја о стању у покрету, из Чачка стижу и извештаји о стању и расположењу народа. Предратни председник Среског одбора ЗБОР-а у Чачку Средоје Митровић, у писму од 14. маја 1941. године, упозорава Љотића да је код народа сакривено доста оружја и да их не би комунисти изненадили треба „организовати полицију, а по могућству и збораше наоружати са знањем њихових власти”.⁹⁷

Предратни сукоб са комунистима се наставља, али и са групацијама које су остале верне избегличкој влади. Најчешћа мета напада је био свештеник Драгутин Булић. Драгутин Булић је нападнут 6. јуна 1941. године на улици од стране свештеника Милисава Протића, пароха села Жежевице.⁹⁸ Истог дана, у једном разговору коме су присуствовали збораша Милутин Пропадовић и Павле Кречковић, директор Прве мешовите гимназије Драгомир Младеновић је оптужио збораше „да су криви за пропаст и да су сви петоколонаши”.⁹⁹ Комунисти су, 15. јуна 1941, покушали да у Булићево двориште подметну две гранате.¹⁰⁰ Међутим, било је и конфликта са немачким окупатором. Немци су, 24. маја 1941, после једне анонимне дојаве, тражећи сакривено оружје, извршили претрес манастира Благовештење, чији је старешина био монах Николај, члан Збора. Али, нису нашли наводно „сакривено оружје”. Приликом претреса, немачки војници су пуцали преко Николаја „жељећи да га тим присиле да ода место где је он тобоже сакрио оружје”.¹⁰¹

95. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 13.

96. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 12.

Већина наредних је остала у заробљеништву до краја рата.

97. Исто, рег. бр. 13.

98. Исто, рег. бр. 16.

99. Исто, рег. бр. 16.

100. Исто, рег. бр. 18.

101. Исто, рег. бр. 14.

Поред ових сукоба са предратним политичким и идеолошким противницима, било је и унутрашњих трзавица међу чачанским збораши-ма. Старешинство омладинске организације у Чачку, Павле Никитовић, Милутин Пропадовић и Милан Мајерхофер су тражили, 25. маја 1941, од главног секретара ЗБОР-а Милорада Мојића да се из покрета избади Михаило Николић, јер нема моралних квалификација да припада једном етичком покрету. Као разлоге за искључење наводе следеће:

„1. После окупације и трагедије југословенског народа, друг Николић је ухватио везу са извесним немачким војницима, који му доносе заплењене ствари које он продаје.

2. Николић је поред слике Љотића држао у радњи и нацртан кукасти крст...

3. Код друга Николића су били пре пар дана у посети после 10 часова увече, два немачка официра, г. Дош и г. Сергије Попов, иначе инжињер и припадник пете колоне. После свега можете замислити у каква је тежак положај доведен ЗБОР у Чачку, коме импутирају многе неистине и лажи... поготово је ово тешко за омладинце...”¹⁰²

И поред жалбе омладинаца, Михаило Николић није избачен из покрета, јер је у његову заштиту стао Средоје Митровић, председник среског одбора у Чачку.¹⁰³

Организациона структура ЗБОР-а у Чачку се постепено обнављала, али са предратним руководством. Дужност председника среског одбора је вршио Средоје Митровић, а благајник је био Драгутин Булић.¹⁰⁴ Обнављају се повереништва. Исидор Драмлић је 20. јуна 1941. године постављен за повереника за драгачевски срез, а крајем јуна Душан Пауновић за срез љубићки.¹⁰⁵ Руководство омладинске организације је остало непромењено – председник Павле Никитовић, секретар Милутин Пропадовић, благајник Милан Мајерхофер.¹⁰⁶ Међутим, седнице среског одбора се не одржавају. Прва седница, по окупацији земље, одржана је тек 18. јануара 1942. године.¹⁰⁷ Активност се углавном сводила на слање извештаја старешинству покрета у Београд о стању на терену и праћењу активности комуниста.

После капитулације земље, КПЈ је започела веома жив рад у масама под условима који су тада били врло повољни, јер је то био период када окупатор није обраћао велику пажњу на рад комунистичке пар-

102. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 15.

103. Исто, рег. бр. 32.

104. Исто, рег. бр. 19.

105. Исто, рег. бр. 19, 29 и 30.

106. Исто, рег. бр. 15.

107. Исто, рег. бр. 101.

тије. Чачански комунисти су такву ситуацију искористили до максимума, упућујући на терен како чланове партије тако и симпатизере, који су објашњавали народу новонасталу политичку ситуацију. Са пуно жара и одушевљења, активисти КПЈ у чачанском крају тумаче народу узроке неминовности пропасти старог друштва и указују да ослобођењем од окупатора неће бити повратка на стари систем. Таква активност комуниста утицала је на поларизацију народа чачанског краја. Свакодневно су одржавали разне састанке, а за свој рад располагали су и са великом количином пропагандног материјала. Користили су традиционалне празничне и недељне излете омладине, где су уз игру и одбојку ширили комунистичку пропаганду.¹⁰⁸ Карактеристична је била прослава 1. маја, када су први пут, по изјавама самих учесника, без прилике полиције, уз песму, бацање камена с рамена и уз богату закуску прославили „празник“.¹⁰⁹ Појачану активност комуниста у чачанском крају једино су видели збораша и због тога је руководство КПЈ у Чачку „поставило пред партијске ћелије као један од најважнијих задатака раскринкавање ове организације у народу...” и местимично обрачунавање „физички са њеним члановима“.¹¹⁰

У извештајима из јуна 1941. године, чачански збораша истичу да су комунисти у Чачку једино друштво немачким војницима, тако да су били у могућности да прате рад својих идеолошких противника и да их пријављују немачким властима.¹¹¹ Да су чачански комунисти били у вези са окупатором, потврђује изјава Радмиле Ивковић која је у мају 1941. године добила директиву да ступи у контакт са немачким војницима и да са њима разговара „о расположењу у немачкој војсци и свему“.¹¹² Будући да нису имали никакав утицај код немачког окупатора, као и у обновљеној цивилној управи Чачка, положај збораша је био врло неповољан. Нарочито су комунисти успели да својом пропагандом код народа створе слику о зборашима као петоклонашима и домаћим издајницима. Међутим, докумената о активној сарадњи, у почетку окупације, са немачким окупатором нема. За такав положај збораша, Драгутин Булић оптужује Комесарску управу „која је наставак старе песме”, јер појачава комунистички рад.¹¹³ У извештају од 16. јуна 1941. године, Драгу-

108. ИАЧ, *Хроника Ајенице*, рукопис, стр. 185-188.

ИАЧ, фонд Ратни дневници из НОБ-а, К-1, Дневник Наде Симовић, рег. бр. 51.

109. ИАЧ, Мемоарска грађа – трнавски срез, К-8, рег. бр. 31 (изјава Драге Суботић-Радосављевић) и рег. бр. 61 (изјава Зорке Јањић-Липанчић).

110. ИАЧ, Мемоарска грађа Чачак, Ф-1, рег. бр. 67, Сећање Стевана Жуговића, стр. 8-9.

111. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 17.

112. ИАЧ, Мемоарска грађа Чачак, 1920 – 1945, К-1, рег. бр. 16, изјава Радмиле Ивковић.

113. ИАЧ, Зборка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 18.

тин Булић наглашава да је опасност од комуниста у Чачку све већа и да ако у року од десет дана не буде ликвидирана, тражиће премештај из Чачка.¹¹⁴

Појачана активност комуниста у чачанском крају потврђена је и на седници Комесарске управе 19. јуна 1941. године. На тој седници је констатовано да је комунистичка активност врло интензивна „у троку-ту Чачак – Краљево – Крагујевац” и да се ту налазе најпознатије комунистичке вође чија акција може постати врло опасна.¹¹⁵

Период од 22. јуна до 1. октобра 1941. године

Ситуација се из основа променила нападом Немачке на Совјетски Савез. Тада почиње организовани отпор Комунистичке партије у Србији, саботаже и напади на мање немачке јединице, а као одговор долазе немачке колективне одмазде и спаљивање села из којих је долазила заседа.

Уочи напада Немачке на Совјетски Савез, немачки војни заповедник Србије генерал Лудвиг фон Шредер и начелник управног окупационог штаба др Харолд Турнер су издали наређење Комесарској управи да похапси све комунисте и борце из Шпаније и да нарочито обрате пажњу на варошице: Ниш, Крагујевац, Ужице и Чачак.¹¹⁶ На дан кад је нападнут Совјетски Савез, Окружни комитет КПЈ за Чачак је одржао састанак на коме су чланови изразили задовољство, сматрајући овај напад у исто време и као сигнал за дизање устанка против окупатора. Тада су донели одлуку и да се почне са припремама за дизање устанка.¹¹⁷

У ноћи између 22. и 23. јуна 1941. године, у Чачку је извршена рација на комунисте, али без већег успеха јер је већина била на време обавештена и избегла хапшење.¹¹⁸ То потврђује и Драгутин Булић у свом извештају од 9. јула 1941. године, главном тајнику ЗБОР-а.¹¹⁹ По Булићу, Гестапо није ухапсио неке значајније комунисте, сем адвоката Александра Ђурчића и професора Давида Нафталија. На интервенцију инспектора министарства унутрашњих послова Петра Куновића и комесара – бана Чађовића из Ужица, већи део ухапшених комуниста је касније пуштен.¹²⁰ Чачански збораци не учествују у потказивању и хап-

114. Исто.

115. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, Чачак, 1968, стр. 36.

116. ИАЧ. Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

117. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 36.

118. Исто, стр. 37.

119. ИАЧ. Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 20.

120. Исто.

шењу комуниста. Њихова активност се у овом периоду и даље своди на слање извештаја старешинству ЗБОР-а, које је на основу извештаја са терена требало да одреди став према новонасталој ситуацији.

У вези сукоба немачке војске и Црвене армије, Драгутин Булић извештава да је код народа наступила једна чудна психоза и да комунисти вешто користе традиционалну приврженост српског сељака руској држави.¹²¹ Међутим и део свештенства Жичке епархије народу представља Совјетски Савез као наследника царске Русије.¹²²

Московски радио 1. јула 1941. године позива српски народ на устанак: „Браћо Срби! Последњи час је дошао, у коме треба да се обрачунате са Немачком. Вршите устанак, водите герилски рат, разарајте мостове, теретне возове, железничке пруге... Убијајте немачке војнике где их само сретнете. Вршите устанак.”¹²³ Извршавајући своју интернационалну обавезу према првој земљи социјализма, КПЈ се одазива на овај позив. Припреме за устанак су појачане. У Белој Цркви, 7. јула 1941. године, комунисти убијају два српска жандарма – Миленка Браковића и Богдана Лончара.¹²⁴ Тај датум, када су убијени српски жандарми који сигурно нису били обучени у немачке униформе, послератна комунистичка историографија узела је као почетак устанка против немачког окупатора у Србији. Истог дана у Чачку комунисти растурају летке са позивом на устанак.¹²⁵

Немачки окупатор наређује Комесарској управи да умири народ и угуши започету побуну, у противном ће предузети драстичне мере. Расположење народа за устанак у чачанском крају је било велико. Устанике су помагале и општинске власти. Из Чачка збораши јављају да се „наредбе комесара уопште не спроводе и да власти одмажу при гоњењу комуниста”, јер „органи који имају сталне дозволе за кретање, ноћу су извештавали комунисте да се склањају”.¹²⁶ Драгутин Булић предлаже старешинству покрета да утиче на Комесарску управу да у Чачку изврши неке измене у чиновничком апарату и да се на место начелника среза доведе „одлучан борац против комуниста”.¹²⁷

Комесарска управа шаље у Чачак инжињера Михаила Аврамовића и комесара инжињера Милосава Васиљевића, члана ЗБОР-а, да сми-

121. Исто, рег. бр. 23.

122. Исто.

123. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

124. Стеван Пироћанац, *Српски добровољци 1941 – 1945. у речи и слици*, Бирмингем, 1991, стр. 9.

125. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

126. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 27.

127. Исто, рег. бр. 20.

ре ситуацију и народу укажу на могуће последице ширења устанка. Они су 16. јула 1941. године одржали конференцију у Чачку, на којој су говорили о потреби очувања мира и борби против комунистичких планова и устанка. Милосав Васиљевић који је на овој конференцији говорио у име Комесарске управе, а не у име ЗБОР-а, је поред осталог рекао: „Ми смо немачким властима казали да смо поданици Петра II, али да ћемо слушати окупатора”.¹²⁸

У току јула и августа, чачански комунисти појачавају активност. Срески одбор ЗБОР-а у Чачку је био доста добро обавештен о активностима и плановима комуниста, јер су имали свог шпијуна у партизанском одреду – Слободана Бјелића.¹²⁹ Партизани су у том периоду углавном вршили диверзантске акције, затим су палили општине и општинске архиве. Да би елиминисали политичке противнике, вршили су и атентате на виђеније људе и националисте, превасходно збораше. Имали су и мање сукобе са Немцима – 18. јула у Горњој Горевници и 23. августа у Заблаћу.¹³⁰

Појачане активности устаника, комуниста и четника, потврђују и извештаји среске организације ЗБОР-а у Чачку. Ратко Обрадовић у извештају о политичком стању у чачанском и ужичком крају од јула месеца каже да је „Чачак једно од места у Србији у коме лична и имовна безбедност не постоје. Добија се утисак да је у Чачку грађански рат... Из заседе, кукавички и мучки, комунисти се обрачунавају са својим политичким противницима”.¹³¹ Повереник за срез драгачевски, Исидор Драмљић, извештава о појачаној активности и сарадњи четника и комуниста, који вешто користе четничко име. Упозорава да је „у народу велико одушевљење и да су спремни на све”.¹³²

Немци на устаничке акције одговарају, током јула и августа 1941. године, све чешћим рацијама по Чачку и околини, све у циљу застрашивања народа, затим легитимисања, претресања и узимања талаца.¹³³ Од немачких одмазди нису били поштеђени ни чланови ЗБОР-а. У Гучи, 13. јула 1941. године, Немци су ухапсили свештенике Милана Ђорђевића и Драгана Рајића, чланове ЗБОР-а. Они су спроведени у Ужице, где им се губи сваки траг. Претпоставља се да су ту и стрељани.¹³⁴

128. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

129. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 46. Слободан Бјелић је откривен и стрељан 6. новембра 1941. године у Чачку, а био је замесник командира 1. љубићке партизанске чете.

130. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 50. и 72.

131. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 28.

132. Исто, рег. бр. 29.

133. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

134. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 22.

Увиђајући погубност устаничких акција по становништво и немоћ општинских власти да спрече ширење устанка у чачанском крају, збораши из Чачка предлажу да се сва власт преда људима морално чистим, са национално исправним карактером, јаким и стручно способним, а да такве људе има и једино уме да пронађе ЗБОР.¹³⁵ У писму Комесарској управи од 21. јула, Драгутин Булић предлаже размештање железничара са железничке станице у Чачку, као превентивну меру против устанка.¹³⁶ Истовремено, тражи да се у синдикате поставе збораши, а за референта радничке групе у Чачку предлаже Андру Стокића, штампара у фабрици хартије и члана ЗБОР-а.¹³⁷ Душан Пауновић предлаже да немачке власти похapse породице одбеглих у шуму и да их држе као таоце, да им се одузму имања која би поделили избеглицама.¹³⁸ Мислили су да ће тим путем решити питање великог броја избеглица, којих је у том периоду у чачанском крају било преко 2.700.¹³⁹

Комунисти из Чачка, у циљу елиминисања политичких и идеолошких противника, стварају ударну групу за ликвидације. На челу те групе је био Александар Савић.¹⁴⁰ Ударна група је 6. августа 1941. године, на периферији града, ножем убила збораша Михаила Николића.¹⁴¹ Три дана касније, ударна група под вођством учитеља Миломира Мариновића, напала је и учеснике сахране Михаила Николића. Тада је ударна група дошла у сукоб са жандармима и том приликом је погинуо учитељ Мариновић.¹⁴² У Доњој Трпчи су 22. јула ухапсили Душана Пауновића, повереника ЗБОР-а за срез љубићки и угледног домаћина из истоименог села, и одвели на планину Вујан. После деветодневног мучења, преминуо је 1. августа. Породица га је пронашла тек 11. августа, мртвог, везаног за дрво, и 12. августа га сахранила.¹⁴³

Због све учесталијих претњи и атентата од стране комуниста, Драгутин Булић је 19. августа тражио помоћ у људству од генералног

135. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 20.

136. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517. Извор за овај податак је архив СУП-а Чачак, фасцикла бр. 604.

137. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 24.

138. Исто, рег. бр. 30.

139. Јарослав Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата 1941 – 1945*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, XVI, Чачак, 1986, стр. 320.

140. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 64.

141. Исто, стр. 64.

ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

142. Исто.

143. Исто.

Добривоје Д. Пауновић, *Поводом најиса ЈНП ЗБОР у чачанском крају*, ИСКРА, бр. 104, Бирмингем (В. Б.), 1. март 1999, стр. 28 – 29.

тајника ЗБОР-а, Милорада Мојића.¹⁴⁴ На апел је позитивно одговорено, и у Чачак је дошао Александар Вишњевски са неколицином људи.¹⁴⁵ Али ни то није спречило комунисте да наставе са атентатима на збораше. На железничкој станици у Љубићу, 21. августа 1941. године, комунисти су покушали атентат на Милисаву Ђуракића, секретара ЗБОР-а за чачански округ, који је том приликом теже рањен. Истог дана је рањен и Милисав Никић, збораш, председник општине у Пријевору.¹⁴⁶ Због све учесталијих атентата, велики број збораша из Чачка је био присиљен да напусти Чачак и да се склони у Београд.¹⁴⁷

Комесарска управа Милана Аћимовића није успела да угуши започети устанак у Србији. Комесари из редова ЗБОР-а, инж. Милосав Васиљевић и др Стеван Иванић, подносе оставку и изазивају пад Комесарске управе. Нову владу образује генерал Милан Недић, 29. августа 1941, који обећава окупатору да ће умирити народ и угушити устанак у земљи. Председник владе Милан Недић, 5. септембра, наређује министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу да образује девет оружаних одреда. Тада је Михаило Олћан, члан владе и ЗБОР-а, на седници владе 15. септембра понудио да се оснују добровољачке јединице, чије би језгро чинили омладинци из редова ЗБОР-а.¹⁴⁸ Истог дана је образован Први српски добровољачки одред, а до краја 1941. године је формирано укупно 12 одреда.¹⁴⁹ Формирањем добровољачких одреда, збораша узимају веће учешће у животу и раду окупирани Србије.

У току септембра 1941. године из Чачка, у седиште ЗБОР-а у Београду, стижу драматични извештаји о ситуацији у чачанском крају, молбе за помоћ, предлози и критике. У извештају Стевана Батинића, од 1. септембра 1941. године, пише да је Чачак потпуно опседнут од четничких и партизанских јединица, а да у „околним селима нема опште власти, а у Чачку постајемо врло слаби”.¹⁵⁰ У више наврата је Драгутин Булић тражио да се из Београда пошаље помоћ у људству и оружју, јер су немачке снаге у Чачку биле врло мале и квалитативно слабе, а „жандарми би се у првом налету распали”.¹⁵¹ Често је Булић тражио и да се изврше промене у општинској управи и да се за председ-

144. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 35.

145. Исто.

146. Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944, стр. 71.

ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

147. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 36.

148. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љубића*, стр. 133 – 146.

149. С. Пироћанал, нав. дело, стр. 14.

150. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 39.

151. Исто, рег. бр. 41.

ника општине постави Средоје Митровић, који је био председник средског одбора ЗБОР-а у Чачку.¹⁵²

Сукоби устаничких и немачких војних снага, по околним селима чачанског краја, све су учесталији током септембра 1941. године. У извештају од 14. септембра 1941. године, Драгутин Булић је детаљно упознао старешинство ЗБОР-а о акцијама партизана у чачанском крају. Због акције коју су извели борци Прве и Друге љубићке партизанске чете, 5. септембра 1941. године у селу Милићевци на месту званом Проклоп, када је убијено 8 и рањена 2 окупаторска војника, Немци су хтели да изврше масовну одмазду. Драгутин Булић пише у свом извештају да је молио и преклињао немачког команданта да не предузима репресалије према недужном становништву, јер су за то криви комунисти. Немачки командант је у три маха избацивао Булића из канцеларије, не желећи да о томе разговара. Булић је ипак успео, по његовим извештају, да својом упорношћу наметне потребу разговора са немачким командантом поводом овог случаја. „Потписани је помоћу Божијом и именом Председника успео да придобије господина немачког команданта да одустане од репресалија, те је тако хвала Богу народ спашен беде коју су му његови одроди припремили”.¹⁵³

Поред слања извештаја, Драгутин Булић је у више наврата одлазио у Београд да реферише о ситуацији у чачанском крају, о активностима четника и комуниста. У једном разговору, крајем септембра 1941. године, у Београду са Димитријом Љотићем и Ивом Трипковићем, Булић је рекао да и покрет Драже Михаиловића може нанети доста зла српском народу и предлагао је да се Дража Михаиловић ликвидира што је Димитрије Љотић одбио.¹⁵⁴

И поред безбројних апела и молби, помоћ из Београда није стизала. Изражавајући крајње незадовољство, Булић је у извештају од 22. септембра 1941. године дошао до закључка да „у Збору нешта рамље, јер разумевања уопште нема, и како би га имало, кад се у решавању крупних и у данашње време пресудних ствари у старешинству не чује глас оних бораца из унутрашњости...” и да никада „... није било нити може бити да човек канцеларије, ма какве интелектуалне способности, може ефикасно и прецизно решити практично-теоретска питања... Исто тако, осећам, да не би било право да за све оно што ће постићи народ и другови нашег краја, у чему ја немам никакве кривице, примам

152. Исто, рег. бр. 49.

153. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 44. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 81.

154. М. Бојић, нав. дело, стр. 176.

све консеквенце и да цео одијум падне на моју душу.”¹⁵⁵ Због таквог стања у организацији, он нуди оставку на дужност секретара среског одбора ЗБОР-а у Чачку.

Крајем септембра 1941. године партизанске и четничке снаге стежу обруч око Чачка и 30. септембра започињу борбу за ослобођење града од немачког окупатора.¹⁵⁶ Борба је трајала до 1. октобра, када су се немачке снаге повукле из града, у који улазе заједно четничке и партизанске јединице. Немци се повлаче ка Краљеву и са њима се повлачи и део чачанских збораша, јер су претпостављали каква ће их судбина снаћи ако остану у граду. Један део збораша је раније успео да се извуче и склони из града а већина их је ступила у српске добровољачке одреде. Мањи део чланства је остао у граду, не плашећи се репресалија комуниста, јер су сматрали да својим активностима нису чинили никакве услуге окупатору.

Период од 1. октобра до 28. новембра 1941: време устаничке власти

У току септембра, октобра и новембра 1941. године у западној Србији и Шумадији је створена велика слободна територија, заједничком акцијом партизанских и четничких јединица Драже Михаиловића. Ослобођењем Чачка, 1. октобра 1941. године, партизани и четници формирају заједничку команду места и Комисију за борбу против „пете колоне”.¹⁵⁷ За непуна два месеца рада та Комисија је, по зборашким подацима, стрељала преко 150 лица.¹⁵⁸ Због недостатака прецизних података немогуће је утврдити тачан број стрељаних. Када су немачке снаге поново ушле у Чачак, 28. новембра 1941. године, у једном подруму је нађено 46 унакажених лешева.¹⁵⁹ Стрељања су углавном вршиле комунистичке снаге, а нарочито после разлаза са четницима. Доста виђенијих људи из Чачка и околине је ликвидирано, али и сви чланови ЗБОР-а који су остали у Чачку после повлачења немачких снага. До данашњих дана остало је нерешено питање да ли је то била ликвидација домаћих издајника или политичких противника.

Истог дана када је Чачак ослобођен, 1. октобра, на основу одлуке највишег политичког и војног руководства, партизани су стрељали Љубишу Карића, студента из села Крстац и члана ЗБОР-а. Три дана ка-

155. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 52.

156. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517.

157. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 106.

158. ИАЧ, Збирка Непријатељске брошуре 1941 – 1944, *Крвава лисица комунистичких злочина у Србији*, Београд, 1942, стр. 60.

159. Исто.

сније, 4. октобра, стрељан је Средоје Митровић, председник среског одбора ЗБОР-а у Чачку, као и Бранко С. Лазовић, трговац из Чачка, такође члан ЗБОР-а.¹⁶⁰ У сећањима Радмиле Лале Ивковић, припаднице НОП-а, налазимо податак да су партизани по ослобођењу Чачка у манастиру Вујан стрељали непознато лице, пошто је препознато као учесник на Љотићевом збору у Прељини 21. августа 1938. године.¹⁶¹ Нешто касније стрељани су следећи чланови ЗБОР-а из Чачка: Радован Белкапић, Милисав Никић, Светолик Пантовић, Миодраг Перишић, Драгомир Ковачевић, Милисав Ђуракић, Миодраг Тодоровић и Слободан Бјелић.¹⁶²

Чланови покрета, који су се повукли из Чачка пре уласка устаничких јединица, ступају у добровољачке одреде. Углавном су били у Првом СДО (Драгослав Радишић, Михаило Данилук), Трећем СДО (Драгољуб Ранковић, Милован Радосављевић), Петом СДО (Срећко Симеуновић), Десетом СДО (Хранислав Милојевић) и у Јуришном одељењу Ратка Обрадовића (Милутин Пропадовић, Милан Мајерхофер).¹⁶³

Део чланства са Драгутином Булићем се повукао са Немцима за Краљево. Драгутин Булић учествује, 19. октобра 1941. године, на конференцији у Краљеву са које је упућен апел српском становништву, који је касније у виду летка растуран по устаничкој територији: „Браћо Срби! Обраћамо се Вама браћо наша, која се налазите у шуми, натерани силом и обманути од плаћеника Москве и Лондона, са братском жељом да Вас упознамо са правом истином и прикажемо Вам ваше вође... Ову молбу упућују вам хиљаде ваше браће и сестара који су били на састанку одржаном 19. октобра 1941. године у Краљеву.”¹⁶⁴ Апел није много утицао на смањивање акција устаника, нарочито приликом опсаде Краљева, што је утицало на немачке масовне одмазде према цивилном становништву Краљева током октобра 1941. године. Тада је у Краљеву стрељано и око 200 чланова и симпатизера ЗБОР-а.¹⁶⁵

У Краљеву је Драгутин Булић радио на стварању и организовању једног добровољачког одреда. Саставио је списак од 680 људи. Стеван Батинић, у извештају СДК од 7. новембра 1941. године, моли да се од уписаних 680 добровољаца „организује један одред од 400 људи којима

160. НОВОСТИ, лист штаба Чачанског НОП одреда, 15. октобар 1941. године.

161. ИАЧ. Фонд Мемоарска грађа Чачак (1920 – 1945), К-1, рег. бр. 16, Сећање Радмиле Лале Ивковић.

162. ИАЧ. Збирка ЛНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 67.

163. Исто, рег. бр. 70.

164. ИАЧ. Збирка докумената НОП-а и социјалистичке револуције 1941 – 1945, рег. бр. 42.

165. Др Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време другог светског рата*, Минхен, 1978, стр. 336.

ће бити командант професор Драгутин Булић...” са задатком да чисти терен Краљево, Чачка и Горњег Милановца од комуниста. Штаб тог одреда би се налазио у Чачку.¹⁶⁶ Доласком Десетог српског добровољачког одреда у Краљево, половином новембра 1941. године, већи део људства са Булићевог списка је ступио у тај одред.

За сламање устанка, на предлог ЗБОР-а, Недићева влада уз пристанак надлежних окупаторских фактора формира Српске добровољачке одреде. До 18. новембра 1941. године формирано је дванаест одреда. Створена је Српска добровољачка команда (СДК) на чијем челу је био пуковник Коста Мушицки. За начелника штаба је постављен пуковник Радослав Таталовић. При штабу СДК постојала су два одсека – васпитни и обавештајни. У јединицама се обављала и верска служба, којом је руководио протојереј Алекса Тодоровић, верски референт при СДК. Он је иначе родом из Негришора, драгачевски срез. Српски добровољци су носили исте униформе као и бивша југословенска војска, али су на шајкачама имали српски грб. На грудима, на десној страни, носили су крст са рељефом Светог Ђорђа како убија аждају. Ивицом крста је стајао натпис: „Са вером у Бога, за Краља и Отаџбину – Добровољци.”¹⁶⁷ Заклетву су полагали краљу Петру II. Оружје су добили од Немаца, заплењено од бивше југословенске војске, док су део оружја касније запленили у борбама. Контролу над одредима је имала влада Милана Недића, али не и потпуну, будући да су све оружане формације српске владе биле под сталним надзором немачког окупатора. Самосталне акције се нису могле изводити без дозволе немачког вермахта. Председник владе Милан Недић је издао наређење, 21. новембра 1941. године, за обједињавање свих српских оружаних формација под јединствену команду. Већ сутрадан, 22. новембра, формирана је оперативна група Шумадијски кор (корпус) под командом пуковника Косте Мушицког. Задатак ове оперативне групе био је да заједно са немачким снагама угуши устанак.¹⁶⁸

Главни напад на устаничку територију, са центрима у Ужицу и Чачку, отпочеле су немачке 113. и 342. дивизија. У тим акцијама учествује и Шумадијски кор. Офанзива је почела 25. новембра 1941. године. Шумадијски кор је, по распореду напада, требало да наступа правцем Рудник – Горњи Милановац – Чачак – Ужице.¹⁶⁹ На другом правцу напада немачке 113. дивизије, правац Краљево – Чачак, нападао је и

166. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 56.

167. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љобића*, стр. 148 – 151.

168. Исто, стр. 161.

169. Исто, стр. 164.

Десети српски добровољачки одред под командом пуковника Косте Мушицког. Он је повремено излазио на чело немачке колоне и „успевао да ухваћене заробљенике ослобађа(м) од Немаца и пушта(м) кући”.¹⁷⁰

Немачка 113. дивизија и Десети српски добровољачки одред успевају да слома отпор устаничких снага и улазе у Чачак 28. новембра 1941. године.¹⁷¹ На саслушању после рата у Београду, 15. фебруара 1946. године, Коста Мушицки је о уласку у Чачак рекао следеће: „Пред Чачак сам изашао испред немачке колоне и сам сам пошао у варош те сам на челу прошао скоро до центра вароши у циљу да спречим крвопролиће које би се могло изазвати услед неспоразума и зулума Немаца, ризикујући да сам то платим главом. Благодарехи увиђавности тога немачког генерала и мојој интервенцији у Чачку за време док сам ја био, није погинуло више од 5 до 6 лица, а и то је могло бити само од неодговорних елемената.”¹⁷² За успешно изведену акцију, командант немачке 113. дивизије генералпотпуковник Цикволф је похвалио, 10. децембра 1941. године, посебно Драгутина Булића и Милоша Војновића Лаутнера, команданта Десетог српског добровољачког одреда.¹⁷³

Период од сламања Ужичке републике до „ослобођења” 1945. године

Немачка офанзива на устаничку територију је завршена 29. новембра 1941. године уласком у Ужице. Главнина партизанских снага се повукла у италијанску зону, док су у Србији остале мање групе партизанских бораца. Да би спречили акције преосталих партизана, које би неминовно изазвале немачке репресалије над недужним становништвом, добровољци су тражили од Немаца да у градовима, који су до недавно били под контролом партизана, отворе своје гарнизоне који би сами чистили терен од преосталих партизана. Предлог је био прихваћен и СДК отвара гарнизоне у Краљеву, Чачку, Пожеги и Ужицу. У Чачку је стациониран Пети српски добровољачки одред, који је био под командом Марисава Петровића.¹⁷⁴

После слома устанка, већина четничких одреда Драже Михаиловића је спашена и легализована са знањем и одобрењем Милана Неди-

170. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љошића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 525.

171. ИАЧ, *Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944*, рег. бр. 517.

172. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љошића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 525 – 526.

173. Исто, стр. 521 – 522.

174. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љошића*, стр. 166.

ћа. Легализовање четничких одреда помагали су и добровољачки одреди. У Чачку је легализован четнички одред Предрага Раковића, уз помоћ Марисава Петровића.¹⁷⁵ У почетку добри односи добровољаца и четника испољавају се у заједничким акцијама чишћења терена чачанског краја од преосталих партизана и њихових јатака.¹⁷⁶ Командир Друге чете Петог одреда, Момчило Ђорђевић у ноћи између 5. и 6. децембра 1941. године спроводи курира са поруком Косте Мушицког у штаб Драже Михаиловића о планираном немачком нападу на његов штаб на Равној Гори за 7. децембар.¹⁷⁷ Ова информација је спасила Дразу Михаиловића и његове снаге од уништења. Због спашавања четничког штаба, Коста Мушицки, командант СДК и Шумадијског кора, био је ухапшен од стране Гестапоа у Чачку, 7. децембра 1941. године.¹⁷⁸ И поред помоћи које су четницима пружили, четници су и даље били неповерљиви према добровољцима. Четници су добровољце називали следећим називима: Љотићеви шакали, суманути Љотићевци, крпалије, Хитлерови/Љотићеви пси, скитнице, издајници српског народа или једноставно Љотићевци.¹⁷⁹ Добровољци су четнике називали: Дражиновци, плаћеници и агенти Лондона или само четници. Њихова нетрпељивост је касније доводила и до мањих оружаних сукоба.

Немачка Ортскоманда за Чачак, на чијем је челу био потпуковник Мајнсхаузен, по доласку у Чачак формира преки суд. Немачки војници су, 7. децембра 1941. године, блокирали град и сакупили целокупно мушко становништво у Војно-технички завод (ВТЗ). Формиран је одбор од 20 виђенијих Срба из Чачка, који су добили задатак да дају мишљење о сваком појединцу и њиховим активностима за време устаничке владавине.¹⁸⁰ Од чачанских збораша у раду одбора су учествовали Драгутин Булић, Андра Стокић и Стеван Батинић.¹⁸¹ Главну реч у суду је водио немачки потпуковник Мајнсхаузен и мајор БЈВ Војин Ратковић.¹⁸² Преки суд је радио од 8. децембра 1941. године до половине јануара 1942. године.¹⁸³

175. С. Пироћанац, *нав. дело*, стр. 20.

Б. Карапанчић, *нав. дело*, стр. 320.

М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 508.

176. Исто.

177. Б. Карапанчић, *нав. дело*, стр. 319 – 321.

178. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, стр. 323 – 324.

179. Архив Војноисторијског института Београд (АВИИ), Ча, К-61. и К-76.

180. ИАЧ, Делатност непријатеља у срезу трнавском и љубићком 1941 – 1944, рег. бр. 517. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 187 – 188.

181. Исто.

182. Исто.

183. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 526.

У послератној режимској историографији, за рад преког суда и стрељања код ВТЗ-а, највише су оптуживани Коста Мушицки и Драгутин Булић. То је и било логично, будући да су се победници светили својим идеолошким и политичким најупорнијим противницима, што су зборашки свакако били. Међутим, оптужбе су нелогичне из три разлога. Прво, Коста Мушицки је ухапшен од стране Немаца 7. децембра 1941. године, због спасавања Драже Михаиловића, и држан је у затвору до половине 1942. године, тако да није могао да учествује у раду преког суда. Друго, Драгутин Булић, по коме је Душан Азањац и назвао преки суд,¹⁸⁴ је за време рада преког суда у више наврата био одсутан из Чачка тако да није могао да води главну и пресудну реч у раду суда. У документима налазимо податке да је за време рада преког суда био у Београду, Краљеву и на терену по чачанском крају, али и налазимо податке о његовим интервенцијама и спасавању грађана од стрељања. Као пример навешћемо и то да је Драгутин Булић спасио Пуришу Ђорђевића, данас познатог филмског режисера.¹⁸⁵ Треће, списак за хапшење присталица партизана и комуниста и стрељања у ВТЗ-у није састављао Драгутин Булић, већ Јосиф Сафнер, који је пре рата живео у Чачку и био је тумач Преког суда. На суђењу после рата Јосифу Сафнеру, 8. марта 1945. године, утврђено је да је он сачинио списак.¹⁸⁶ Међутим, и поред ове чињенице, послератна историографија је инсистирала да је Булић направио списак.

Број стрељаних у ВТЗ-у није никад тачно утврђен. По Младену Стефановићу стрељано је преко 600 лица,¹⁸⁷ а на саслушању Косте Мушицког, јула 1946. године, се спомиње број од преко хиљаду стрељаних лица.¹⁸⁸ У листу „ОБНОВА“ од 21. јануара 1942. године налазимо податак да је у ВТЗ-у задржано преко 600 лица „која су била сумњива да су учествовала у комунистичкој акцији“. Од тога је стрељано 121 лице, 272 интернирано, а остали су пуштени кућама.¹⁸⁹ Из наведених података се може запазити да је Чачак мимоишла судбина Краљева и Крагујевца. Међутим, остаје питање због чега је један број лица стрељан у ВТЗ-у, а други интернирани или пуштени кућама. На то питање можда

184. Душан Азањац, *Преки суд Ђоја Булића*, Чачак, 1991.

185. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 59, 60, 64. и 132.

М. Пропадовић, нав. дело, стр. 263.

Уметнички сећања, интервју Пурише Ђорђевића, „Записи“, Чачак, бр. 15, јул 1998.

186. Александар Хаџипоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 136.

187. М. Стефановић, *Профацистичка организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 526.

188. М. Пропадовић, нав. дело, стр. 264.

189. „ОБНОВА“, 21. 1. 1942. година, препис.

је дао одговор Душан Азањац, у свом делу „Преки суд по па Булића”. Наводим његова сећања из ВТЗ-а: „Стигао је (Добривоје Павловић) само да ми каже како знају да је учествовао у извршењу смртне казне над неколико народних непријатеља, и да је већ осуђен на смрт.”¹⁹⁰ Занимљиво је и сећање једног збораша о тим догађајима, Милутина Пропадовића: „Тих дана у Чачку је стрељан и мој брат. Он се налазио у једној групи затвореника из које је дошао узвик: „Живео Стаљин”. Када нико није показао онога који је узвикнуо, Немци су стрељали целу групу. Ово ми је саопштио један од грађана који је био у тој „комисији” или „преком суду”. Тих дана, када је и мој брат стрељан, Драгутин Булић и није био у Чачку.”¹⁹¹

После сламања устанка, Недићева влада наређује обнављање и чишћење административног апарата од припадника и присталица НОП-а.¹⁹² Чланови ЗБОР-а, који су се вратили у Чачак, не учествују у обнављању општинских структура, што је поражавајуће деловало на чланство. У писму од 7. децембра 1941. године, истичу да је положај збораша у Чачку тежак и траже помоћ и интервенцију, јер „комунисти уместо да буду осуђени и онемогућени да и даље раде, они суде и продужавају акцију”.¹⁹³ За такво стање оптужују пуковника Мушицког, јер је „узео у своје руке успостављање власти у Чачку, дакле човек који никад у том граду није ни био, нити прилике у њему познаје, и наравно учинио је фаталне грешке”.¹⁹⁴ Чачански збораша, „који познају свакога у граду, не смо да нису консултовани, већ је покушано да се удаље из Чачка”.¹⁹⁵ Оптужују Мушицког да је поставио за председника општине „човека чији је син ортодоксни комуниста” и да се при постављању средског начелника „руководио сродничким разлозима”.¹⁹⁶ Тражили су да се Мушицки повуче из Чачка, у противном ће бити присиљени да „беже” из града.¹⁹⁷ Истог дана када је послат овај извештај, Коста Мушицки је ухапшен од Гестапоа, али ово хапшење нема везе са поменутиим извештајем и оптужбама чачанских збораша. И поред интервенција у Београду, чачански збораша нису успели да повећају свој утицај у општинској власти. Успели су једино да за општинског правног референ-

190. Д. Азањац, нав. дело, стр. 16.

191. Милутин Пропадовић, *Д. В. Љошић, ЗБОР и КПЈ 1935 – 1945*, Бирмингем, 1990, стр. 263.

192. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љошића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 527.

193. ИАЧ, Зборка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 60.

194. Исто.

195. Исто.

196. Исто.

197. Исто.

та поставе 20. децембра 1941. године Душана Бајића, збораша из Пљеваља.¹⁹⁸

Повратком једног дела чланства у Чачак, обнавља се рад среске организације ЗБОР-а. Већи део чланства је био у добровољачким одредима и због тога је Драгутин Булић, 16. јануара 1942. године, тражио да се сви преместе у Пети одред, који је био стациониран у Чачку, јер су били неопходни у раду ЗБОР-а у Чачку.¹⁹⁹ Прва седница Среског одбора, од почетка рата, одржана је 18. јануара 1942. године у новим просторијама у Улици Велика пијаца бр. 19. Седницу је отворио Драгутин Булић, који је тада био старешина организационог подручја, анализирајући ситуацију од 6. априла до сламања устанка. Изабрана је нова управа, у следећем саставу: председник Андрија Стокић, потпредседник Петар Јокановић, благајник Стеван Јовановић, секретар Дојчин Марковић, а за чланове управе су изабрани Жика Вујадиновић, Драгољуб Тодосијевић, Драгољуб Симеуновић, Милан Никодијевић, Момчило Глишић и Миодраг Гибовић. Изабрани су и повереници: за срез љубићки, горњи део – Драгољуб Симеуновић, а за доњи део – Борислав Васиљевић; за трнавски срез Милојко Петровић и за драгачевски срез – Радован Пантелић.²⁰⁰

Успостављањем реда и мира у окупираној Србији, Недићева влада започиње кампању за обнову Србије. Уредбом владе од 16. децембра 1941. године основана је Национална служба рада за обнову Србије. Рад у служби је био обавезан и имао је за циљ да свршене матуранте и групе омладинаца окупља ради обављања корисних послова, да их одврати од одласка у партизане и спасе од одмазде окупатора. Организација је била направљена по принципу војних јединица. Поред физичких радова, служба је имала задатак и да васпитава омладину у националном духу.²⁰¹

Иницијативом Марисава Петровића, у Чачку је почетком јануара 1942. године формирана Национална служба рада и за команданта је постављен Угљеша Беговић.²⁰² Занимљиво је да су и овог пута чланови ЗБОР-а из Чачка заобиђени, као и при формирању општинске власти. Учешће чачанских збораша у раду Националне службе рада је видљиво једино у васпитним активностима. У току јануара 1942. године одржали су два предавања у просторијама Националне службе рада. Дра-

198. Исто, рег. бр. 62.

199. Исто, рег. бр. 70.

200. Исто, рег. бр. 101.

201. М. Стефановић, *Збор Димитрија Љојића*, стр. 211 – 218.

Б. Слијепчевић, *нав. дело*, стр. 351 – 352.

202. ИАЧ. Фонд Градско поглаварство, К-60, бр. 202.

гутин Јакшић је 10. јануара 1942. године одржао предавање на тему „Две револуције”.²⁰³ На Савиндан, 27. јануара 1942. године, Национална служба рада је приредила концерт и приредбу на којој је о лику Св. Саве и разорној делатности комуниста говорио Милутин Пропадовић.²⁰⁴

Чачански збораши су били незадовољни радом Националне службе рада и њеним командантом Угљешом Беговићем, „јер није у могућности да створи добар однос у раду са омладинцима”.²⁰⁵ Драгутин Булић тражи, 6. фебруара 1942. године, од главног тајника ЗБОР-а Милорада Мојића да се постави ново старешинство Националне службе рада у Чачку и предлаже следећи састав: командант – Павле Никитовић; заменик – Милутин Пропадовић; ађутант – Милан Мајерхофер; командант Прве чете – Борислав Костић; командант Друге чете – Хранислав Милојевић; интелектуал – Стеван Зорић; благајник – Михаило Данилук; секретар – Властимир Данилук и старешина васпитног одсека – проф. Борко Борчић.²⁰⁶

Недићева влада је започела и културно-просветну реформу. Школе су чишћене од ђака, студената и наставника комуниста. На згради чачанске гимназије је, половином децембра 1941. године, истакнут списак ученика којима се због припадности НОП-у забрањује похађање школе.²⁰⁷ Омладинска организација ЗБОР-а у Чачку се није слагала са акцијом избацивања из школа ђака комуниста. Милутин Пропадовић у листу „Наша борба”, од 24. маја 1942. године, чланком „Да ли је то решење?” критикује и указује на штетност те акције: „У више махова из чачанске гимназије искључен је изванредан број ученика, ранијих партизана и комуниста. Они су били само жртве у рукама комунистичких препредењака. О идеји комунизма као и осталим политичким доктринама они немају појма. О њеној штетности још мање. Многи, који су били комунисти, па доцније и партизани, разочарали су се. Они су увидели сву безумност ове тако страшне идеје. И сада, уместо да им се да прилика да се поправе, они се искључују из школа, иако је највећи број напустио политичке воде комунизма. Шта им онда остаје? Улица! Или да поново пригрле ону идеју због које су избачени... Овако се не лече ране народне. Из школа су били избачени и ученици нижих разреда, деца од 13 до 14 година. Балавци! Да ли се уопште може говорити о ка-

203. „ОБНОВА”, бр. 160, 12. јануар 1942, стр. 5.

204. М. Пропадовић, *Омладина мора оставити свој досадашњи њути и њоћи новим*, „Наша борба”, бр. 23, 8. фебруар 1942, стр. 9.

205. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1 рср. бр. 75.

206. Исто.

207. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 194.

квој политичкој идеји код ове дечурлије?... Искључују се, има већ неколико случајева, они који нису били никад, па ни у сну, партизани и који никад нису били комунисти... Са највећом пажњом и савешћу морају се проверавати подаци о појединим ученицима, а не скупљати податке од којекаквих несавесних људи, који чак и не познају Чачак и људе. О овоме требало би повести мало више рачуна, јер не треба да се упада у старе грешке.”²⁰⁸

Половином фебруара 1942. године, због сумњи о дизању новог устанка четника и комуниста, немачки командант Чачка издаје летак у коме упозорава народ на могуће последице које би због евентуалног устанка задесио народ.²⁰⁹ Немачка војска, 3. марта 1942. године, врши претрес у срезу љубићком и том приликом је ухапсила већи број становника. На интервенцију Драгутина Булића, већи део ухапшених је убрзо пуштен.²¹⁰ Да би спречила дизање новог устанка и Недићева влада је започела пропагандну активност против четника и комуниста. У чачанском крају је одржано неколико пропагандних конференција представника владе. Велибор Јонић, министар просвете и члан ЗБОР-а, одржао је 22. фебруара 1942. године збор у Чачку на коме је величао Милана Недића и грдио „агенте Москве и Лондона”.²¹¹ Крајем фебруара 1942. године, Драгутин Булић је издао и растурао летак „Има ли граница твојој мржњи, Србине брате”, преко кога позива народ на слогу „да не пропаднемо”.²¹² Бивши министар Недићеве владе, Данило Вуловић је на збору у Чачку, 26. маја 1942. године, рекао: „Прошли смо кроз много несрећа у прошлој години у које су нас увукли безумни и кратковиди људи... То је све скупо плаћено, али злочинцима то није било доста, него су и даље покушали да роваре међу нашим народом позивајући га поново у пропаст... Ми немамо шта добро да очекујемо од Москве. Комунизам је упропастио руски народ, а нас би сасвим уништио... Наш је данас највећи задатак да се одупремо лажима које долазе из Москве и Лондона.”²¹³

Незадовољство радом старешинства ЈНП ЗБОР-а у Београду је и даље било присутно код чачанских збораша. У писму од 9. априла 1942. године Драгутин Булић пише Милораду Мојићу да ради „... али без во-

208. М. Пропадовић, нав. дело, стр. 296.

209. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 208 – 209.

210. ИАЧ, збирка НОП, К-2, реферат о стању и приликама у округу краљевачком 1941 – 1944, стр. 18.

211. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 208.

212. ИАЧ, збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 146.

213. М. Стефановић, *Профашистичка организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Докtorsка теза*, стр. 735. „Обнова”, бр. 272, 27. мај 1942. стр. 3.

ље, а како би имао воље за радом кад наш „ЗБОР” у Београду, а нарочито „Наша борба” има много критичара, који желе да се о њима говори као о радницима, док у ствари су прави нерадници, говоре и пишу о нашој борби, а у ствари на терену их никада није било а још мање у некој борби, а овамо критикују. Ја се само једно питам: да ли је Збору потребније да има стварне борце или обична пискарала...”²¹⁴ Булићева критика је деловала, па су новинари из листа „Наша борба” током пролећа и лета 1942. године спровели анкету по чачанском крају. Истовремено су у листу објавили и неколико чланака Павла Никитовића и Милутина Пропадовића.²¹⁵

После одласка Петог добровољачког одреда из Чачка, 20. фебруара 1942. године,²¹⁶ Драгутин Булић је 10. марта 1942. године тражио од Милорада Мојића сагласност да организује један добровољачки одред у Чачку, који би „био најпримернији и најбољи”.²¹⁷ Димитрије Љотић се обратио писмом, 11. априла 1942. године, месној организацији ЗБОР-а у Чачку са предлогом да се сви чланови ЗБОР-а од 17 до 30 године упишу у добровољце „пошто ће као добровољци најбоље моћи да шире здраву народну мисао.”²¹⁸ Намера Булића да организује одред није остварена, јер је у Прељину код Чачка 20. априла 1942. године стигао Седми добровољачки одред, под командом капетана Будимира Никића.²¹⁹ Поред редовних војних дужности, одржавања безбедности саобраћајних комуникација, добровољци из Седмог одреда су помагли и радили на имањима сиромашних сељака.²²⁰

У чачанском крају четнички покрет Драже Михаиловића је уживао велику популарност. Односи између четника и добровољаца били су једно време добри, али је долазило до повремених несугласица па чак и сукоба. Четници су на добровољце гледали као на домаће издајнике и посебно су били љубоморни на бољу војну спрему добровољаца. У ноћи између 21. и 22. маја 1942. године код манастира Никоље, у Овчарско-кабларској клисури, четници су напали команданта Седмог одреда и групу добровољаца која се враћала из Ужица. При том нападу четника, командант одреда капетан Будимир Никић је теже рањен, а четири добровољаца су погинула.²²¹ Овај напад четника је имао озбиљне

214. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 83.

215. „Наша борба”, 24. мај 1942. препис. Исто, 6. септембар 1942, препис.

216. М. Стефановић, *Профашистичка организација ЗБОР Димитрија Љошића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 596.

217. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР”, К-1, рег. бр. 79.

218. Исто, рег. бр. 84.

219. Б. Карапантић, нав. дело, стр. 325.

220. „Наша борба”, 6. септембар 1942, препис.

221. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 218.

последнице. У редовима српских добровољаца је дошло до великог револта против четника, а код народа велики страх да се из тог сукоба, с обзиром на психозу која је владала, не изроди опет братоубилачки рат ширих размера. На сахрани погинулим добровољцима говорио је Драгутин Булић. После сахране неки грађани су напустили Чачак из страха, бојећи се стрељања од стране Немаца пошто је наводно Драгутин Булић тражио 400 српских глава за изгинуле добровољце.²²² Да ли је ова вест аутентична или је потекла од стране каквог конспиратора, то се није могло установити, јер се претпоставља да Немци из оправданих разлога то не би признали, јер им је сукоб између четника и добровољаца ишао на руку. Четнички покрет се поводом ове вести није оглашавао, као ни комунисти којима би протурање ове вести грађанима Чачка одговарало да се појача сукоб између четника и добровољаца. Послератна комунистичка „историографија“ није се оглашавала о овом питању, иако јој је ишла у прилог „наводна“ Булићева изјава, већ је само напомињала да није установљено да ли је вест аутентична или је потекла од стране конспиратора. Неискоришћавање овог питања послератне режимске историографије у пропагандне сврхе наводи на претпоставку да су вест можда протурили и комунисти, којима би свакако највише одговарао сукоб четника и добровољаца. Протурањем ове вести комунисти би окренули народ против четника и добровољаца, а још више против Немаца који би за убијеног добровољца стрељали 100 српских глава.

Да би се ситуација после овог сукоба четника и добровољаца и наводно „осветничких“ претњи Булића смирила, званичне власти у Чачку су известиле Београд да су овај напад извршили партизани са Раденком Мандићем на челу.²²³ На смиривању ситуације је радио и Драгутин Булић. Овај сукоб су искористили Немци и 2. јуна 1942. године су разоружали и ухапсили део људства Седмог добровољачког одреда.²²⁴ Ухапшени добровољци су спроведени у Ужице, где је један део и стрељан. Међу стрељанима су била и два добровољца из Чачка, Бранко Теодоровић и Јован Маџаревић.²²⁵ Драгутин Булић је тврдио да је за ове акције Немаца знао збораш Срећко Симеуновић – Хаос али да није интервенисао. Због тога је Булић, у писму од 15. јуна 1942. године старешинству ЗБОР-а, тражио да се Срећко Симеуновић избаци из покре-

222. ИАЧ, збирка НОП, К-2, Реферат о стању и приликама у округу краљевачком 1941 – 1944, стр. 26 – 27.

223. Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944, стр. 218.

224. Б. Карапанџић, нав. дело, стр. 326.

225. ИАЧ, Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рел. бр. 100.

та.²²⁶ На другој седници среског одбора ЗБОР-а у Чачку, 21. јула 1942. године, донесена је једногласна одлука да се у општем интересу ЗБОР-а искључи Срећко Симеуновић – Хаос.²²⁷

Својим радом Драгутин Булић је посебно сметао четничком покрету, и због тога су га ставили под слово „З”.²²⁸ Четничка тројка убија Драгутина Булића 30. јула 1942. године у центру Чачка.²²⁹ Лист „Наша борба”, поводом убиства Драгутина Булића 2. августа 1942. године, преноси изјаву Димитрија Љотића: „Јавише ми да је данас, 30. јула, тек што је весео јавио својим друговима у Београду, да је свршио преговоре који воде сигурној народној слози,²³⁰ враћајући се кући, сину своме јединцу, пао у Чачку, изрешетан револверским мецима... Знали смо сви ми како је његов положај опасан. Молили смо га да се склони, да пређе у друго место... Говорио је: Ја вршим своју дужност. Никоје зла не чиним. Помажем своме народу. Учим га истини и правоме путу...”²³¹ На сахрани у Чачку, од Драгутина Булића су се опростили Димитрије Љотић, Михаило Олћан, представници Српског добровољачког корпуса, команданти Трећег, Шестог, Седмог и Десетог одреда, као и збораши из Краљева и Пожеге. На сахрани је говорио Димитрије Љотић, величајући Булића као свог најоданијег сарадника и „великог Србина и правог хришћанина”, који је попут средњовековних крсташа „водио борбу против некрста у славу Христову”.²³²

Четнички покрет признаје извршење атентата на Булића, што је и доказано. Међутим, извесну забуну у вези са убиством Булића унели су комунисти, јер су на списку „народних непријатеља” који су после рата направили, присвојили убиство као своје дело.²³³

Немачки окупатор је имао високо мишљење о Булићу. У једном извештају немачке команде из Чачка од 27. маја 1942. године о Булићу пише следеће: „Он је изврстан националиста, чврстог карактера, некористољубив, праведан, али мало више темпераментан, због чега често, без своје кривице, доживљава непријатности, иако оно што чини чини само из велике љубави према свом народу и отаџбини, жртвујући при

226. Исто, рег. бр. 98.

227. Исто, рег. бр. 102.

228. Б. Слијепчевић, нав. дело, стр. 453 – 454.

229. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 226; Зборник НОР-а, XIV, књ. 1, Београд, 1981, стр. 765 – 775.

230. Мисли се на убиство 4 српских добровољаца. Драгутин Булић је радио на смиривању и смањењу тензија између четника и добровољаца.

231. „Наша борба”, 2. август 1942, стр. 1, препис.

232. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љотића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 627.

233. ИАЧ, фонд Окружни НОО – Чачак, К-1, рег. бр. 20/45, списак народних непријатеља, Булић се налази под ред. бр. 146.

том себе и своју породицу и стављајући чак сопствени живот на коцку.²³⁴

После убиства Драгутина Булића, среска организација ЗБОР-а у Чачку је знатно ослабила. Већи део чланова је ступио у добровољачке одреде, а неки одлазе на рад у Завод за принудно васпитање, у Смедеревској Паланци. Као васпитачи у Заводу су радили следећи чланови ЗБОР-а из Чачка: Павле Никитовић, Богдан Ћосић, а повремено су држали предавања и протојереј Алекса Тодоровић и свештеник Милан Јанићијевић.²³⁵ Треба истаћи да је положај васпитача у Заводу био исти као и питомаца, што се може видети из писма Богдана Ћосића од 11. јуна 1944. године, упућеном његовим родитељима, у коме тражи помоћ у храни и новцу: „Највише ми треба због хране. Храна је сад при измаку и стално пасуљ па мора нешто и да се купи, а скупо је... Пакет ми пошаљите што пре, а пара мало ако будете имали.“²³⁶

У Чачку је од старијих збораша остао само Срећко Симеуновић – Хаос, који је одлуком месне организације избачен из покрета 21. јула 1942. године. Положај преосталих чланова у Чачку је био неповољан. Немци су крајем новембра у Трбушанима ухапсили Радојка Миловановића, члана покрета, и 22. јануара 1943. године депортовали за Београд под сумњом да је комуниста.²³⁷ Велике неприлике преосталом чланству је чинио Срећко Симеуновић – Хаос. У извештају од 28. маја 1943. године за њега је написано да „својим радом у име Збора такву бламажу на Збор навлачи да ће бити тешко углед, који је захваљујући раду његовом и њему сличних пре њега, повратити.“²³⁸ Иако је у наведеном извештају приказан као негативна личност, Срећко Симеуновић је у августу 1943. године спасио становништво Јездине од бугарских репресалија. Наиме, после убиства једног бугарског војника од стране четника, Бугари су извршили рацију у Јездини 14 – 15. августа и при том су убили неколико лица. Интервенцијом Срећка Симеуновића – Хаоса, народ је спасен од даљих одмазди.²³⁹ Убрзо после тог догађаја, 15. септембра 1943. године, Срећко Симеуновић је изабран за председника чачанске општине. На збору у Чачку, 23. септембра 1943. године, од народа је

234. ИАЧ. Зборка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 96 (документ је на немачком језику, превод аутора текста).

235. М. Стефановић, *Професионална организација ЗБОР Димитрија Љојића 1934 – 1945. Докторска теза*, стр. 661 – 662, 665.

236. Писмо Богдана Ћосића од 11. јуна 1944. године у власништву породице Ћосић, Чачак.

237. ИАЧ. Збирка ЈНП „ЗБОР“, К-1, рег. бр. 114.

238. Исто, рег. бр. 115.

239. Недељко Јешић, *Хроника Јездине*, Чачак, 1974, стр. 165.

тражио подршку и моралну помоћ.²⁴⁰ На тој дужности није остао дуго, јер су га четници Милутина Јанковића убили 7. октобра 1943. године у селу Ртарима.²⁴¹

Да би се отклонили повремени сукоби између Недића и Љотића с једне стране и Драже Михаиловића с друге стране, постојало је расположење да се организује њихов сусрет, да се договоре о свим спорним питањима и да се нормализују односи. Четнички командант за чачански крај Предраг Раковић јавио је Дражи Михаиловићу 11. фебруара 1943. године да се његов човек Чедо Вујовић састао са Димитријем Љотићем и договорио да се организује један састанак на нивоу високих делегата.²⁴² Састанак је одржан маја 1943. године у околини Чачка и постигнут је начелни споразум о прекиду непријатељства.²⁴³ Преговори око састанка Димитрија Љотића и Драже Михаиловића су се отегли до септембра 1943. године. Нови састанак је уговорен за октобар 1943. године и одржао би се у Ужицу, али је отказан јер је четнички командант капетан Радовић зв. Кондор спремао заседу за Димитрија Љотића.²⁴⁴ Иако споразум није био постигнут, четници и добровољци заједничким снагама одбијају напад партизана на Србију 30 – 31. марта 1944. године у долини Ибра.²⁴⁵ Веза је поново успостављена маја 1944. године. У близини Чачка, у селу Брђани, 17. маја 1944. године одржан је састанак Димитрија Љотића и Бошка Костића са генералом Мирославом Трифунчићем Дроњом, командантом ЈВуО за Србију. После тродневних преговора дошло је обједињавање свих националних снага и до одговарајућег координирања политичких задатака у духу заједничког антикомунистичког фронта.²⁴⁶ Почетком септембра 1944. године на позив Предрага Раковића, Димитрије Љотић долази у село Теочин код Равне Горе, да би се састао са Дражом Маихаиловићем. Овај састанак је отказао Дража Михаиловић због надирања партизанских снага.²⁴⁷

Црвена армија на позив Тита улази у Србију септембра 1944. године, и тиме је судбина земље била запечаћена. У селу Прањани код Чач-

240. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 286.

ИАЧ. збирка НОП. К-2, реферат о стању и приликама у округу краљевачком 1941 – 1944, стр. 126.

241. *Чачански крај у НОБ-у 1941 – 1944*, стр. 288.

ИАЧ. Недићева збирка докумената. плакат немачког команданта поводом убиства Срећка Симсунчића.

242. М. Бојић, нав. дело, стр. 189.

243. Бошко Костић, *За историју наших дана*, Лил, 1949, стр. 106 – 111.

244. М. Бојић, нав. дело, стр. 190.

245. М. Стефанови, *Збор Димитрија Љотића*, стр. 266.

246. Бошко Костић, *За историју наших дана*, стр. 151 – 152.

247. М. Бојић, нав. дело, стр. 196.

ка, 6. септембра 1944. године, Дража Михаиловић доноси одлуку о обједињавању свих националних снага и њихово ступање у ЈВуО.²⁴⁸ Пресудна битка између ЈВуО и партизанских снага се одиграла 9. септембра 1944. године на Јеловој Гори.²⁴⁹ Националне снаге су поражене, чиме су омогућили власт комунистима у Србији. После пораза четничке снаге се повлаче за Босну, а СДК после одлуке своје команде за Словенију. Са Српским добровољачким корпусом (СДК) повлаче се и чланови ЗБОР-а из Чачка. Из Словеније, један део СДК се 1. маја 1945. године повлачи за Италију и предаје „савезницима”, а II, III и IV пук се предаје Енглезима 12. маја 1945. године у Аустрији. После преговора са новим властима Југославије, Енглези предају добровољце партизанима 23. маја 1945. године, који су их 29. маја 1945. године стрељали у Кочевским шумама, у Словенији.²⁵⁰

Међу стрељанима у Кочевју били су и добровољци из Чачка, Милан Мајерхофер и Богдан Ђосић.²⁵¹ Обрачун са добровољцима по много чему носио је лични печат и заправо био је наставак идеолошког сукоба још из времена пре Другог светског рата.²⁵² Кочевску трагедију избегли су следећи добровољци из Чачка: др Ненад Милојевић, Радоња Петровић, Милоје Симовић и Велизар Ђосић. Већи део чланова ЗБОР-а и Српских добровољаца из Чачка је по завршетку рата наставио живот у емиграцији, а мањи део који је остао у земљи преживљавао је судбину као и други комунистички неистомишљеници.

ЗАКЉУЧАК

Последице грађанског рата „који нигде у Србији није био тако заострен као у чачанском крају”,²⁵³ захтева објашњења и објективну научну критику многих догађаја, личности и стратегију три завађена и идеолошки непомирљива покрета. Трагедија „ратних игара” у чачанском крају је до сада приказивана само из угла победника – комуниста. Будући да су збораше комунисти сматрали за своје највеће и најокорелије непријатеље, због њихове идеолошке свесности, није ни чудо што

248. Исто, стр. 196.

249. Исто, стр. 197.

250. Исто, стр. 232 – 234.

251. Б. Карапанџић, нав. дело, стр. 336.

252. По изјави Велизара Ђосића, преживелог из Кочевских шума, његовог брата Богдана Ђосића је убио лично Слободан Пенезић – Крпуц. Као разлог наводи њихов предратни сукоб из учитељске школе у Ужичу, али и чињеницу да је његов брат био васпитач у Заводу у Смедеревској Пачанци, у коме је као питомица била и рођена сестра Слободана Пенезића, Марина. (Изјава Велизара Ђосића дата аутору текста 12. септембра 1996. године; М. Бојић, нав. дело, стр. 240).

253. Др Драгољуб Јовановић, *Људи, Људи...* књига 1, Београд, 1973, стр. 251.

их је локална историографија највише оцрнила и етикетираола као фашисте, издајнике, петоколонаше и учеснике у масакру свога народа.

У политичком деловању чачанских збораша битна су два периода: први, од постанка до априлског рата, и други, период окупације. Подела је извршена праћењем развоја и активности ЗБОР-а, али и комуниста на основу кога су збораша, нарочито за време окупације, одређивали своје ставове и активности. Рад има празнина, превасходно за период од сламања устанка до октобра 1944. године, јер је извесна документација и даље недоступна за истраживачки рад.²⁵⁴

Заступање идеје сталешко-корпоративне државе и враћање на идеализовано патријархално друштво, засновано на традиционалним моралним принципима и чврстим друштвеним оквирима, насупрот либералној демократији, није нашло потпору код становништва чачанског краја. Мале материјалне могућности, као и непостојање харизматичне личности покрета у Чачку, такође су пресудно утицали на неуспех. Најзначајније личности покрета у предратном периоду су били адвокат Раденко Лазовић, судија Драгутин Модерчин и свештеник Другутин Булић. Имали су мали број чланова, али карактеристично је да су, поред сељака, радника, солунских ратника, окупљали интелектуалну елиту Чачка и велики број свештеника.²⁵⁵ Два пута излазе на изборе, са катастрофалним резултатима.

Разлоге за неуспех треба тражити и у непријатељству и перманентном гоњењу покрета од стране власти, мржње удружене опозиције и комуниста. У нападу на чачанске збораше посебно су се истицали комунисти, који су им насилно прекидали политичке скупове, физички и оружано атаковали на чланове, које су називали фашистима. Физичким насиљем, главном одликом фашизма и комунизма, чачански збораша се нису служили. Активност покрета је нарочито порасла пред сам рат, нарочито у раду са омладином. У чачанској гимназији једино су се омладинци ЗБОР-а супростављали разорној комунистичкој делатности. Корене њиховог обостраног сукоба и „рата до истребљења” треба тражити у предратном периоду. Антикомунистички став чачанских збораша је пред почетак рата наишао на веће симпатије, али је забрана покрета крајем 1940. године онемогућила експлоатацију повећане популарности.

254. Скупни досије бр. 7613, обрађивач Миодраг Луковић, 22. септембар 1960. године.

255. Горан Давидовић, *Активност Југословенског народног покрета „ЗБОР” у чачанском крају 1935 – 1945. године* (дипломски рад одбрањен на катедри за Историју Југославије на Филозофском факултету у Београду јануара 1998. године), списак чланова ЈНП „ЗБОР” и добровољаца из Чачка и околине, стр. 37 – 42.

Избијањем рата, чачански збораши масовно учествују у одбрани земље од нациста. Велики број чланова је заробљен и интерниран у немачке логоре. Окупацију земље чачанска организација ЗБОР-а је дочекала организационо и бројчано десеткована.

Сломом и окупацијом земље наступа један тежак и незахвалан период рада за ЗБОР, који тада престаје да се понаша као класичан политички покрет. У ситуацији у којој се налазио српски народ после окупације, окружен са свих страна непријатељима и издан од „савезника“, требало је изабрати најреалнију и за српски народ најкориснију стратегију. Став према окупатору су одредили тек после добијања извештаја са терена од својих организација. Преостали чачански збораши су у скалду са директивама руководства покрета слали извештаје о стању на терену и расположењу народа, као и о појачаним активностима комуниста. За збораше, политика под окупацијом је била јасна, непромењена и реална: требало је после слома сачувати српски народ и због тога сарађивати чак и са окупатором. Окупација је била стварност и они су полазили од те стварности. Евентуално дизање устанка би било погубно по народ, што се и обистинило. „Колаборација из нужде“ је правдана биолошким опстанком српског народа. Пуна подршка Комесарској управи, Недићевој влади, стварање СДК, тражење компромиса са Дражом Михаиловићем, бескомпромисна борба са комунистима и сталне интервенције код немачког окупатора, биле су основне акције усмерене ка том циљу.

Став покрета спроводили су и чачански збораши. Код народа нису били омиљени, јер су били оптужени као петоколонаша и немачки плаћеници. Предратни сукоб са комунистима је за време окупације добио стравичне размере. У својим извештајима у првим данима окупације, збораши су говорили да су комунисти у Чачку једино друштво немачким војницима и да постоји опасност од комунистичке акције. Комунисти, на свом путу освајања власти, организују групе за ликвидације збораша и у томе су у знатној мери и успели. Избијањем устанка, чачански збораши устају против „непромишљене акције“ четника и партизана, који нису марили за немачке одмазде над цивилним становништвом. У томе је нарочито предњачио „ратни злочинац“ Драгутин Булић, који је у неколико наврата спасао град од масовних немачких одмазди.

За све време окупације чачански збораши учествују у општинској власти, али нису били њени главни носиоци. Њихова политика самопонижења, међутим, није била омиљена код народа како због комуни-

стичке пропаганде тако и због велике популарности четничког покрета у чачанском крају. Најзначајнија личност чачанских збораша у периоду окупације је био свештеник Драгутин Булић. Због свог темперамента и нарави, код народа није био омиљен. Често су његове речи и дела погрешно схватани. Посебно је сметао четницима, и поред чињенице да је стално покушавао да са њима успостави сарадњу у циљу заједничке борбе против комуниста. На крају је од четника и убијен, јула 1942. године. Ликвидацијом Драгутина Булића, четници су у потпуности елиминисали утицај збораша у Чачку.²⁵⁶

Поред нетрпељивости народа, комуниста и четника, и немачки окупатор није био благонаклон према чачанским зборашима. Пребацивали су им да су монархисти и велики хришћани, па су их често хапсили. Међутим, трпели су их и користили због њихове ефикасности у борби против комуниста, јер им је више одговарало да гину српски добровољци него немачки војници. Зборашима је то и одговарало, јер су тако спречавали немачке колективне одмазде.

Поставља се питање да ли су радили у интересу народа. Колаборација збораша била је један морални напор самосавлађивања, самопонижавања за интерес српства. То понижавање било је, национално одмеравањем, морално много вредније од заговарања верности „савезницима” којих, што се на крају и обистинило, није ни било. Захваљујући зборашима, Чачак је мимоишла судбина Краљева, Крагујевца и Мачве. „Зло су нанели” добру тежећи и доживели су судбину коју нису заслужили.

YUGOSLAV NATIONAL MOVEMENT 'ZBOR' (ASSEMBLY) IN THE ČAČAK REGION - 1935-1941

YNM 'ZBOR' was a tightly organized and disciplined minority movement with specific ideological and political determination, differing in its style from the customary, Serbian political tradition. In the present literature, excluding emigrant, YNM 'ZBOR' was, without exception, assessed as a pro-fascist movement. Although the movement was fighting for class monarchy and against liberal democracy, its identification with pro-fascist movements in Italy and Germany is not justifiable.

²⁵⁶ *Зборник НОР-а XIV*, књ. 1, Београд 1981, стр. 765 – 775; Извештај поручника Предрага Раковића из прве половине децембра 1942. године Дражи Михаиловићу.

'ZBOR' was not for joining the Tripartite Alliance. It struggled for neutrality of the Kingdom of Yugoslavia. If German like-minded persons and hirelings had been in question, they would surely have striven for joining the Alliance. The attitude towards the Tripartite Alliance was changed only after its signing. They asked for conformation with the contract, since any, possible change would be fateful for the country, which happened in the end.

They always fought for united Yugoslavia, contrary to the tendencies of revisionists and separatists in the country. However, mainly Serbs, primarily religious peasants - members of the Orthodox church, voted for YNM 'ZBOR'. Dimitrije Ljotić was indisputably a very religious man, which does not conform with the classical picture of a fascist leader.

YNM 'ZBOR' was also labelled a fascist movement due to hatred towards communists, who during the pre-war period always attacked assembly members. However, the members avoided resorting to physical aggression - classical weapon of fascism, as well as of communism.

The following two periods are crucial for the political activities of the movements in Yugoslavia and, likewise, in the Čačak region: the first, which encompasses the period from the movement formation up to the April war, and the second - from 1941 up to 1945.

In the pre-war period, the movement strove and politically fought for class monarchy and centralized Yugoslavia. It had twice appeared at the parliamentary elections, but no representative place was won. They had insignificant number of members and sympathizers in the Čačak region, as well as low number of voters at the elections. During this period, a lawyer Radenko Lazović was a leader of 'ZBOR' in Čačak. Nevertheless, the movement was active, but with no significant influence in the Čačak region.

During the country occupation, YNM 'ZBOR' ceased to act as a classical, political movement with its propaganda and aims. It joined collaboration, assuming that it was of interest for the Serbs. That was done according to the assessment that the world conflict would not be solved in Serbia and on the Balkans and that any uprising would be superfluous and fateful for the Serbs. Hence, a thorough support to the Commissar Administration, the Government of Nedić, formation of Serbian volunteer corps, asking for vivendi mode with Draža Mihailović movement, unyielding fight against communists and intervention with German occupier were the major directives of the assembly.

The members of the assembly in Čačak acted according to the aforementioned aims and tasks. However, they were not popular and considered to be the fifth column and German hirelings. Besides these accusations, these members had in several occasions rescued the population of the Čačak region from German reprisal. The priest Dragutin Bulić, a war criminal, particularly excelled in it. During the German occupation, Čačak avoided destiny of Mačva, Kraljevo and Kraguje-

vac, primarily owing to the members of the assembly and Dragutin Bulic. 'Evil was done', while they looked for good and they experienced destiny which they had not deserved. Future might be somewhat more merciful.

Goran Davidović

„ZBOR” – MOUVEMENT NATIONAL YOUGOSLAVE DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK ENTRE 1935 ET 1941

Le mouvement national yougoslave, appelé „Zbor” (Rassemblement) était un mouvement minoritaire, caractérisé par une organisation ferme et une discipline strictement observée; il suivait une ligne idéologique et politique bien précise et, par le style de sa présentation dans le public, contrastait avec la tradition politique serbe. Dans la littérature publiée jusqu'ici, – exception faite pour celle qui a paru à l'étranger – le Zbor était taxé, en règle générale, de mouvement profasciste. Malgré le fait qu'il luttait pour une monarchie fondée sur un système d'organisations de divers métiers et professions, rappelant celui des corporations mussoliniennes, et qu'il s'opposait à la démocratie libérale, cela ne pourrait nullement être une raison pour l'identifier aux mouvements fascistes d'Italie et d'Allemagne.

Le Zbor ne s'employait pas pour l'adhésion du pays au Pacte tripartite, mais pour une politique de rigoureuse neutralité du Royaume de Yougoslavie. Si ses membres avaient partagé les vues des Allemands et s'ils avaient été leurs mercenaires, ils auraient probablement opté pour le pacte avec l'Allemagne. Leur position à l'égard du Pacte tripartite ne changea qu'après la signature de celui-ci par le gouvernement yougoslave; désormais ils insistèrent sur l'observation de cette convention, affirmant que tout changement de position éventuel aurait des conséquences fatales pour le pays, ce qui finit par s'avérer exact.

Les membres du Zbor avaient toujours lutté pour une Yougoslavie unitaire, contrairement aux forces révisionnistes et séparatistes, présentes dans le pays. Le fait est que le Zbor enlevait surtout les suffrages des Serbes, dont, en particulier ceux des paysans croyants, orthodoxes. Le fait est, également, que Dimitri Ljotić était un homme très croyant, ce qui le distinguait radicalement des chefs fascistes.

Le Zbor était taxé de fascisme à cause, entre autres, de sa haine pour les communistes qui, dans l'entre-deux-guerres ne cessaient de le dénigrer. Au cours de cette période, les membres du Zbor ne pratiquaient pas l'agression physique, arme classique du fascisme, comme d'ailleurs du communisme aussi.

L'action politique du Zbor en Yougoslavie et, par conséquent, dans la région de Tchatchak aussi, pourrait être divisée en deux périodes essentielles – la première, comprise entre la fondation de ce mouvement jusqu'à la guerre d'avril et, la seconde, celle des années de la guerre qui dura de 1941 à 1945.

Au cours de l'avant-guerre, le mouvement s'employait et luttait par des moyens politiques pour une Yougoslavie centralisée et pour une monarchie fondée sur un système d'organisations dont chacune réunissait les personnes d'un même métier ou d'une même profession. Deux fois le Zbor se présenta aux élections parlementaires, mais sans réussir à obtenir un seul mandat. Dans la région de Tchatchak le nombre de ses adhérents et de ses sympathisants était minime et, par conséquent, le nombre de leurs votants aussi. La ramification de ce mouvement, dirigée à Tchatchak par l'avocat Radenko Lazović, déploya une vive activité et, néanmoins, elle n'influença guère la population de la région en sa faveur.

Au cours de l'occupation du pays par les Allemands, le Zbor cessa d'agir comme un mouvement politique classique, faisant de la propagande en vantant son programme politique. Le mouvement commença à collaborer avec les Allemands, convaincu d'agir dans l'intérêt du peuple serbe. Cette collaboration était justifiée par leur optique, selon laquelle le sort du conflit mondial ne se déciderait pas en Serbie ni dans les Balkans et que toute révolte contre l'occupant serait inutile et néfaste au peuple serbe. Les chefs du Zbor considéraient que, dans les conditions créées par l'occupation du pays, l'objectif principal à poursuivre consistait à conserver biologiquement le peuple serbe. Par conséquent, l'essentiel de l'action du Zbor devait reposer sur les tâches suivantes: soutien absolu à l'administration du Commissariat, au gouvernement du général Nedić; formation d'un corps de volontaires militaires serbes; établissement d'un modus vivendi avec le mouvement de Draža Mihajlović; lutte intransigeante contre les communistes et interventions auprès de l'occupant en faveur des Serbes.

C'est en se proposant ces mêmes objectifs et tâches qu'agissaient les membres du Zbor de Tchatchak, eux aussi. Cependant, ils n'avaient pas la sympathie de la population qui voyait en eux des mercenaires allemands et la Cinquième colonne. En passant outre à toutes ces accusations, ils s'employèrent à plusieurs reprises pour soustraire la population aux représailles allemandes. Le rôle principal fut joué dans ce sens par le prêtre Dragutin Bulić. Pendant l'occupation allemande de la Serbie, la ville de Tchatchak échappa au sort qui frappa la région de Mačva et les villes de Kraliévo et Kragouievatz, grâce surtout aux membres du Zbor et à Dragutin Bulić.

En cherchant à faire du bien, „ils ont fait le mal” et ils ont subi le sort qu'ils n'avaient pas mérité. L'avenir sera peut-être plus clément à leur égard.

Goran Davidović

Кап. Буда Никић,
као потпоручник

Сахрана проф. Драгутина Булића

Д. Љотић испред чачанске цркве на Булићевом спроводу

На челу поворке М. Олјан, Д. Љотић и С. Керчки

Обред у Штабу СДК. Прота Алекса пали свећу.

Ппор. Мића Мајерхофер

П. Никитовић, С. Контић

М. Мајерхофер и четнички наредник

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**ЧАЧАК ПОД ОКУПАЦИЈОМ 1941–1944.
ПРИВРЕДА И ДРУШТВО**

Милош Тимотијевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 338.245 (497.11)

Нападнута од стране Немачке и њених савезника 6. априла 1941. године, Краљевина Југославија је убрзо, за дванаест дана, војно поражена. Немачки напад био је одмазда за пуч од 27. марта, после којег је у немачком вођству створено уверење да би било најбоље када би Србија нестала са географске карте. Пошто је то било немогуће, требало је Србе, као вечите изазиваче немира, што више стеснити и притиснути. Државна територија Краљевине Југославије распарчана је и додељена као награда немачким и италијанским савезницима. Србија је територијално сведена на простор пре 1912. године са додатком Баната и била је под немачком окупацијом, односно ушла је у немачки „нови поредак”, заснованом на господарењу „више расе” над слабијим народима, којима су одузети атрибути људскости. Немачки „нови поредак” значио је слепу послушност наређењима из Берлина. Освојеним народима је поручено да се окану наде да ће икада поново повратити

своју слободу и да се морају покорити плановима које је Немачка за њих створила, односно да прихвате нову „реалност њихове ситуације”.

Као „заслужена казна за Србе” уследило је њихово прогањање, масовно убијање, протеривање са свих оних територија Југославије које су биле додељене немачким савезницима на Југоистоку Европе. Оптужбе на рачун српског народа, као главног „кривца” и непријатеља „новог поретка” на Југоистоку, биле су опште место у пропаганди свих немачких савезника на овом простору. Положај српског народа на „хијерархијској лествици” народа у Југоисточној Европи у оквиру „Европског новог поретка” био је на његовом самом дну, где је требало да дели судбину са представницима народа којима је такво место додељено због „расне неподобности,, (Јевреји и Цигани). Постојали су и одређени планови у вези некакве „нове велике сеобе народа”, односно пресељења оних који се не могу уживети у „нови поредак” (Чеси, Срби, Пољаци).

Окупацијски режим који је завела Немачка у Србији био је од првог дана строг и тежак за становништво, према којем су гајена предубеђења и нетрпељивост. Војни пораз, разарање земље и окупација, изазвали су у народу тешко разочарање, депресију, губитак перспективе. Слом државе и војске доживљаван је као апокалиптична судбина. Поред тешке окупације, српски народ је задесио и крвави грађански рат, који је и започео на овим просторима крајем 1941, жесток, пун суровости, са бројним људским жртвама и великом мржњом која се изродила из тог сукоба. Рат нису само људске жртве. Материјална разарања имају не мање погубне последице. Пљачка индустријских постројења, искоришћавање рудног блага, експлоатација шума, пољопривредних ресурса, сточног фонда, уништавање саобраћајница, разбијање јединственог привредног простора Краљевине Југославије, у многome су вратила читаво подручје чачанског краја, који се убрзано индустријализовао тридесетих година, у период са почетка XX века.

Окупација је, поред људских и материјалних разарања, донела и многе промене у друштвеном животу људи. Мобилизација великог броја мушкараца, њихов одлазак на бојишта или заробљеништво, прилив избеглица и окупационе војске у многome су изменили демографску слику чачанског краја. Окупација је донела и наметање нових закона, просветних и културних норми. Разна ограничења, присиле, казне које би уследиле у случају неизвршења наређења, потпуно су изменили свакодневицу људи, која је била испуњена страхом и неизвесношћу.

Досадашња локална историографија највећу пажњу посвећивала је војним и политичким питањима овог периода, са јаким идеолошким набојем. Величање патњи, страдања и јунаштва победничке стране било је опште место, као и задатак таквих радова. Питања свакодневног живота под окупацијом, са свим демографским, економским и културним променама које је овај ратни сукоб изазвао, нису превише или нису уопште дотицана. Овај рад је покушај да се прикажу све промене и догађаји у привреди, становништву, свакодневици, сачуване у за сада доступним историјским изворима, и ослика живот под окупацијом који се одвијао у Чачку и најближој околини. Оваквим приступом откривају се и многобројни унутрашњи узроци понашања људи овог краја у грађанском рату који је изменио лице целе Србије.¹

ПРИВРЕДА

Распарчавање територије Краљевине Југославије имало је катастрофалне последице за привредни живот читавог простора уништене државе, а нарочито за окупирану Србију. Дошло је до разбијања привредног организма, прекида производног или кооперативног процеса, што је утицало на карактер производње и њен интензитет. Немачки планови за целу Југоисточну Европу сводили су се на констатацију да то подручје треба да остане у конзервираном односу политичке и привредне подређености земаља произвођача сировина и хране („допунски привредни простор”), према центру Европе – Великонемачком Рајху („велики привредни простор”), односно да буде немачка пољопривредна и сировинска полуколонија. Побољшање животних услова становништва ни у ком случају није имало предност.²

Пољопривреда и исхрана становништва

Немачка је на Србију гледала као на аграрни простор. Сматрали су да Србији није потребна индустрија, што се синхронизовало са конзервативним схватањима владе Милана Недића која је у селу тражила основу српског националног идентитета и националне снаге. Немци су били заинтересовани за пољопривредне производе из Србије, на које су

1. M. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991, str. 23-24, 80, 87-89; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, str. 111-132, 148-149, 162, 415-417; K. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, Београд 1999, стр. 143-168.

2. M. Ristović, n.d., str. 182-183, 189; B. Petranović, n.d., str. 476.

били навикли пре рата, и имали су намеру да задрже предратни степен те производње.³

На пољопривредну производњу у првој години окупације утицало је много фактора: припреме за априлски рат, одлазак радне снаге у војску, мобилизација запрежне стоке, ратна разарања, долазак окупатора, разбијање привредног простора. Све се то одиграло у време пролећних радова. Пољопривредно становништво имало је и велику несигурност, што је утицало на мањи обим сетве. Смањен је и број стоке за унапређење стада.⁴ Поред свих ових непогодности, Немачке процене су говориле да је жетва у Србији у лето 1941. године била једна од најбољих за много година уназад, тако да су већ у току 1941. извршили разрез на територији целе Србије за откуп жита.⁵

Ова одлука важила је и за Чачак. Начелство среза трнавског доставило је 27. јуна уредбу о контроли вршаја, како би се ради реквизиције имао потпуни увид о приносу пшенице.⁶ У чачанском крају свим сопственицима вршалица, који су пописани, наређено је да доставе исправе на основу којих би добили течно гориво неопходно за рад.⁷ Због великог броја избеглица приспелих у Србију, па и у чачански крај, наређено је од Комесарске управе у Београду да се један проценат жетве обавезно издваја за њихову исхрану.⁸ Потребе за житом биле су велике, па је сопственицима млинова и воденица наређено да ујам обавезно узимају у житу, како би се оно и на тај начин сакупљало.⁹ Предаја жита окупаторима био је важан задатак који би помогао његову ратну привреду, па су издаване наредбе о осигурању вршидбе од комунистичких напада, попут оне од 28. јула 1941. у чачанском крају.¹⁰ Ипак у већем броју села партизани су успели да спале књиге вршаја почетком августа 1941, тако да се право стање жетве није знало.¹¹ И поред свих напора Немци нису очекивали извоз пољопривредних производа са простора Србије 1941. године.¹²

3. B. Petranović, n.d., str. 470-471.

4. N. Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975, str. 286.

5. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, Beograd 1976, str. 1135; N. Živković, n.d., str. 389.

6. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, Чачак 1968, стр. 39.

7. ИАЧ, Фонд Градског поглаварства Чачка (у даљем тексту само ГП), Деловодни протокол (у даљем тексту само ДП) за 1941, бр. 7779, од 01. јуна.

8. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6446, од 13. септембра.

9. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6548, од 16. септембра.

10. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 541.

11. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 61.

12. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 1135.

Окупационе власти биле су заинтересоване и за откуп стоке и сточних производа из Србије. Откуп меса вршен је преко Централе за стоку, месо и масноћу, која је основана још априла 1941. Задатак је био да обезбеди довољне количине меса за немачку војску, окупационе органе и градско становништво. Током 1941. није било планског откупа. Принудни откуп вршен је само повремено.¹³ Да би се сточни фонд попунио, у Чачку је 10. јуна 1941. издата наредба о забрани клања приплодних грла и прасади.¹⁴ Месо није био једини производ од домаћих животиња за који су Немци били заинтересовани. Генерални опуномоћеник Немачке за економију Србије доставио је 26. јуна 1941. у Чачак пријаву за откуп вуне, као једног од важних пољопривредних производа за који је заинтересована немачка ратна привреда.¹⁵

Нередовне ратне прилике имале су утицај на снабдевање града животним намирницама и пре окупације. Већ 4. јануара 1941, у Чачку је нестало пшеничног и кукурузног брашна, а није било ни соли.¹⁶ Дан после уласка Немаца у Чачак, 18. априла 1941, командант места пешадијски потпуковник Петар Петровић, издао је наредбу да све радње морају бити отворене, као и у нормално време, а да цене намирница морају бити као и пре рата.¹⁷ Већ 23. априла 1941. одређен је ценовник за животне намирнице, који се морао поштовати. Пиљари су могли узимати највише 20% зараде.¹⁸ Општина је предвидела и казне од једног дана затвора за оне који би прекорачили прописане цене. Немци су наредили да се таква лица кажњавају са три дана затвора или принудним радом код немачке војске.¹⁹ Нередовне ратне прилике условиле су и веће трошкове произвођача и посредника, као и жељу да се што боље заради. Покушај повишења цене хлеба од 30. јуна 1941. одбијен је одлуком Среског начелства у Чачку.²⁰ Многи су тражили прилику да се снабдеју на селу, независно од пијаца, што је забрањено наредбом од 1. августа

13. Откупљивано месо највише је трошено за немачку војску 70-75%, за војна предузећа 10-15%, за градско становништво 10%, пекара и мањс (N. Živković, n.d., str. 406-408).

14. ИАЧ, ГП, К-4, Ф-VI, бр.71.

15. Народни музеј Чачак (у даљем тексту само НМЧ), Збирка микрофилмова, бр. III-50-6.

16. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-1, бр.48.

17. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-II бр. 396; J. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, ЗРHM XVI, Чачак 1986, стр. 320.

18. Цена једног килограма пшеничног брашна износила је 5 а кукурузног брашна 4 динара, пшенице 4, кукуруза 3,70, пасуља крупног 8, пасуља ситног 6, говеђег меса 16, телсџег 20, јагњећег 26, свињског 24, свињске масти 35, сланине 45, сира младог 14, сира зрелог 16, млека 3, јаја, по комаду 1, кромпира 3, шећера у коцкама 20 и шећера ситног 18 динара (ИАЧ, ГП, К-49, Плакат ГП Чачак, без броја).

19. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр.70.

20. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7654, од 30. јуна.

1941.²¹ Да би се стабилизовала ситуација са количином жита потребног за исхрану на подручју Чачка, била је истакнута забрана извоза пшенице, кукуруза и брашна са територије трнавског среза 5. јуна 1941.²²

Због поремећаја у исхрани градског становништва, услед ограничења кретања и устанка који је избио, Министарство за пољопривреду и исхрану послало је наређење за стварање одбора за снабдевање и исхрану у локалној самоуправи. Снабдевање је вршено преко књижица за снабдевање чија је продаја почела у септембру 1941. године.²³ Поремећаји исхране били су нарочито изражени након сламања устанка, нових људских жртава и материјалних разарања. Уведени су и „безмесни дани“ децембра 1941. којима је одређивано којим данима ће се спремати храна без меса у граду. Била је истакнута и забрана клања стоке, како би се сачувао сточни фонд, без обзира на оскудицу у храни.²⁴ Одбор за исхрану поделио је у Чачку од 15. децембра 1941. до 15. априла 1942. укупно 105.000 kg хране. Све је то финансирано задуживањем код државне Хипотекарне банке у висини од 1.000.000 динара.²⁵ Уведен је и нови ценовник животних намирница, мануфактурне робе и привременог ценовник јела и пића у угоститељским објектима у граду 17. децембра 1941. године. Постојала је и претња да ће свако онај ко би се огрешио о овај ценовник бити кажњен са 30 дана затвора или новчано до 10.000 динара.²⁶

Одбор за помоћ сиромашним грађанима основан је у Чачку 5. фебруара 1943. Одбор је развио акцију у скупљању добровољних прилога и убрзо сакупио 150.000 динара и две тоне пшеничног брашна. Прилози су подељени најсиромашнијим грађанима.²⁷ Акције „зимске помоћи“, функционисале су и 1944. године. До половине јануара сакупљено је 1.300.000 динара. Подељено је 6.000 kg брашна и 60 метара кубних дрва. Наглашавано је да ће се сиротињи поделити 500.000 динара.²⁸ Основа-

21. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр. 8398. од 1. августа.

22. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр.50.

23. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр.6706, 6711. од 17. септембра

24. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VII, бр.413.

25. ИАЧ, ГП, К-59 Ф-IV, бр. 339; Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 344.

26. Цена говедине износила је 27, телетине 35, свињетине 38, масти 80, кајмака 50, сира крањег 20, сланине 70, свињске пршуте 90, сувих ребара 60, кукуруза окупљеног 7, кукурузног брашна 8, пшенице пречишћене 10, пшеничног брашна 11, килограм хлеба 12, пасуља белог 6, пасуља пареног 5, кромпира 3,5, лука црног 5, купуса пресног 1, јабука бољих 8, пернате живине 18, јаја по комаду 2, дрва прве класе 250, дрва друге класе 240, дрва огрици 180, луча 4, тона угља 400, млека 4, ораха 12 до 15 и бутера 120 динара (ИАЧ, ГП, К-50, Ф-IV бр. 631, 632, 633).

27. *Акција Зимске помоћи у Чачку*, „Ново време“ бр. 543, Београд, 6. фебруар 1943, стр.3.

28. *Велики успех Зимске помоћи у Чачку*, „Ново време“ бр. 835, Београд, 19. јануар 1944, стр. 3.

ни су и одбори за социјално збрињавање невољних. Сиромашним службеницима дељено је 10 килограма жита на сваког члана породице у фебруару 1944. године.²⁹

Резултати прикупљања жита 1941. године нису задовољили Немце. За следећу годину планирали су многе мере које би побољшале пољопривредну производњу, у циљу што већег искоришћавања за потребе ратне привреде Рајха. Штете које је становништво трпело нису узимане у обзир када су интереси Немачке били у питању. Са таквом привредном политиком није се слагало сеоско пољопривредно становништво. Немци су уочили да српски сељак неће ништа добровољно да испоручује, јер у првом реду мисли на лично обезбеђење и не осећа се побуђеним да олакша рад војне управе. Временске прилике нису ишле на руку пољопривредној производњи. Зима 1941/1942. била је нарочито сурова, а на пролеће су се десиле неуобичајено велике и дуготрајне поплаве. Оне су захватиле и чачански крај. Висок водостај многих река разорио је мостове према Краљеву, а пут према Пожеги био је затворен услед одрона. Ипак, и поред свих неприлика, Немци су планирали опсежну сетву, при чему су урачунали проблеме поплава, забране сетве у заштитном појасу око путева и пруга, недостатак семена, машина и смањења фонда стоке за вучу.³⁰

Већи приноси били су могући само у интензивирању производње са квалитетним семеном, бољом обрадом земље, употребом вештачких ђубрива. То је био тежак задатак и у мирнодопско време.³¹ Једна од мера модернизације била је и планирана пољопривредна производња, по угледу на Немачку, која је почела да се спроводи од 1942. године па до краја окупације.³² Окружно начелство у Краљеву је већ почетком јануара 1942. најавило планску пољопривредну производњу. Фаворизовано је задругарство, као и примена нових искустава из иностранства. Од пољопривредних култура које би биле приоритетне издвојен је раж, јечам, кромпир, као и индустријско биље. Наглашена је потреба становништва за одећом, што је значило да треба више посветити пажње конопљи и лану. Дата је и генерална оцена да је обрада земље на ниском нивоу. Пољопривредни референти су добили задужење да прегледају сваки хектар земље и добили могућност да наређују шта ће се посеја-

29. *Мере за правилну доделу помоћи у Чачку*, „Ново време” бр. 860. Београд, 13. фебруар 1944. стр. 4.

30. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 351,400, 1131,1133.

31. D. Aleksić, *Proizvodna osnova srpske privrede posle okupacije 1941. godine*, Istorija 20. veka 2, Beograd 1997, str.67.

32. B. Petranović, n.d., str.471.

ти.³³ Недићева управа у Србији није се ограничавала само на проблеме исхране становништва. Централа за кожу из Београда донела је почетком фебруара 1942. године 2.000 пари обуће за грађане Чачка. Општинска управа разделила је купоне за куповину. Цена обуће кретала се од 300 до 600 динара.³⁴

Акт о планској пољопривредној производњи достављен је у Чачак 11. марта 1942, од стране Окружног начелства у Краљеву.³⁵ Већ од 26. марта дозвољен је промет семенске робе у циљу успешније сетве.³⁶ Немци су били нарочито заинтересовани за сејање шећерне репе, за чију је производњу у Србији било повољних услова. Поред шећерне репе, форсирани су и сетву уљарица.³⁷ Начелство среза трнавског издало је наређење за сетву шећерне репе и сунцокрета 28. марта 1942. на основу планске пољопривредне производње.³⁸ Да би план што боље успео, наређено је да се позову земљорадници предвиђени за сетву шећерне репе половином априла, ради склапања услова под којим ће се обавити сетва.³⁹ Индустријске биљке су мало гајене у чачанском крају пре Другог светског рата. Није било никакве традиције у производњи ових култура. На почетку пролећа 1942. било је пуно узбуђења међу земљорадницима, поводом сетве шећерне репе, сунцокрета, дувана. Упућена је и делегација немачком команданту у Чачак, који није дозволио отступање од плана сетве.⁴⁰ Временски услови нису ишли на руку пољопривредницима јер је због јаких киша сетва каснила. Начелство је 30. маја издало наређење да се сејање шећерне репе, без обзира на временске прилике, мора извршити до 15. јуна, што је крајњи рок сетве.⁴¹ За оне који не би засејали шећерну репу, предвиђена је казна.⁴² Предаја репе требало је да се изврши до 28. октобра 1942. године. Ко би прекорачио овај рок, био би кажњен затвором или принудним радом. Морао се предати целокупан род по извршеној процени. Било је забрањено да се шећерна репа употребљава за кување пекмеза или ракије, као и да се са

33. Г. Милија Диковић, начелник Краљевачког округа, о организовању администрације и снабдевању становништва, „Ново време“ бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр. 4.

34. Доброволна радна служба у Чачку почела рад у народу, „Ново време“ бр. 237, Београд, 8. фебруар 1942, стр. 4.

35. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2633 од 11. марта.

36. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3395 од 26. марта.

37. N. Živković, n.d., str. 400-401.

38. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3453 од 28. марта.

39. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4222 од 14. априла.

40. В.Петровијевић, Д. Јањић, *Нејокоцени. Монографија Аџенице и Кулиновица*, Чачак 1981, стр.261.

41. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6285 од 30. маја, бр. 6262. и од 31. маја.

42. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13092 од 2. октобра.

њом храни стока.⁴³ По наређењу Министарства за пољопривреду, након вађења репе из њива, било је предвиђено да се те површине дубоко заору.⁴⁴

Обавезна предаја семена сунцокрета одређена је за 15. октобар 1942.⁴⁵ Прекорачење овог рока укључивало је одлазак у Краљево где би се род морао предати и платити казна.⁴⁶ Осим семена сунцокрета, сакупљане су и „кошпице” од лубеница, бундева и диња, за производњу јестивог уља.⁴⁷

Поред шећерне репе и сунцокрета, гајен је и дуван. Обавезна предаја одређена је за 19. новембар 1942. године. Морао се предати сав дуван, осушен и скалупљен.⁴⁸ Садioniци дувана имали су привилегију да их не узимају на кулук док је трајао откуп те биљке.⁴⁹ Пажња је посвећена и сејању детелине. Пољопривредној подружници наређено је 15. априла 1942. да почну са продајом семена ове биљке.⁵⁰ Немци су вршили и организовано сакупљање секундарних сировина, као што је била акција од 1. октобра 1942, за сакупљање старих крпа.⁵¹ Министарство народне привреде доставило је 5. октобра исте године распис за сакупљање старог материјала и отпадака.⁵² Особе које су добијале бонове за снабдевање новоређенчади, биле су ослобођене обавезе предаје крпа од 24. марта 1944. године.⁵³

Ипак, најважније пољопривредне културе биле су пшеница и кукуруз. Кише које су падале у пролеће 1942. ометале су сетву. Површине које је захватао заштитни појас око путева и пруга, који се простирао на 500 метара са обе стране комуникација, знатно је смањио обрадиве површине.⁵⁴ Заштитни појас је у априлу смањен на 200 метара са обе стране пута, али и тада су процене говориле да ће род кукуруза бити за око 30-40% мањи него када би све површине биле засејане.⁵⁵

По уредби од 2. маја 1942. коју је издало Министарство пољопривреде и исхране, била је уведена и обавезна заштита усева од града пу-

43. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13828/42.

44. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16106 од 10. децембра.

45. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13042 од 1. октобра.

46. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13528/42

47. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12352 од 18. септембра.

48. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 4437/42

49. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16269 од 14. децембра.

50. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4249 од 15. априла.

51. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VII бр.128.

52. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13200 од 5. октобра.

53. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 1946/44.

54. На тим површинама било је забрањено сејати кукуруз, сунцокрет, паприке, по наређењу од 10. фебруара 1942. (ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр.396).

55. ИАЧ, Недићева архива, преписи из Архива Војноисторијског института (у даљем тексту само ИА), К-1, бр. 36.

тем осигурања.⁵⁶ Издата је и уредба за сузбијање корова на усевима, у циљу што бољег приноса, 10. маја од стране Окружног начелства у Краљеву.⁵⁷ Да би се што боље пратила жетва усева, општинама су половином јуна 1942. године достављали обрасце за пољопривредну статистику, са роком предаје до 18. августа исте године.⁵⁸ Планска пољопривредна производња укључивала је и обраду до тада запуштених имања. По наредби Министарства пољопривреде од 20. априла 1942, прослеђена је наредба о обавезној обради државних имања. Тако је и Српској православној цркви наређено да достави извештај о својим поседима око Чачка који се могу обрађивати.⁵⁹ Обраду земље вршиле су и установе на основу планске пољопривредне производње. Издато је наређење у мају 1942. да школе оснују баште.⁶⁰ Ти задаци су извршавани до краја окупације. Гимназија у Чачку молила је општину 15. јануара 1944. да јој додели за обраду њиву „између два бедема”, површине 22 ара, коју је Гимназија обрађивала и 1943. године.⁶¹ Основна школа у Чачку је 8. јула 1944. молила да јој општина додели њиву у „Врањаку” за обраду, површине 40 ари.⁶² Грађани су користили своја дворишта, као и неке зелене површине у граду којих је било доста, за узгајање поврћа како би побољшали сопствену исхрану.⁶³ Вршена је и пропаганда у циљу обављања што боље сетве.⁶⁴ Окружни начелник Маринковић је 20. маја 1942. у Мрчајевцима изјавио окупљеним сељацима да приону на рад, засеју сваку стопу земље и покажу да српска нација и српски сељак нису нерадници.⁶⁵

Жетва пшенице у лето 1942. био је најважнији задатак Немаца у економији окупиране Србије. У жеку жетве, 15. јула, забрањен је промет пшенице у чачанском крају.⁶⁶ Пописивачи вршидбе жита одређивали су колико рода треба да остане сваком домаћинству. Та количина износила је 200 kg по глави домаћинства, остало је предвиђено за откуп.⁶⁷ Сопственицима вршалица и њиховим члановима одређивано је да добију од

56. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5058 од 2. маја.

57. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5365 од 10. маја.

58. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7105 од 12. јуна.

59. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4465, 4466 од 20. априла.

60. ИАЧ, НА, К-1, бр.36.

61. ИАЧ, ГП, Књига записника са седница Градског поглаварства Чачак (у даљем тексту само Записник ГПЧ) од 15. јанура 1944.

62. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 8. јула 1944.

63. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 345.

64. *Служим свом народу*, „Ново време” бр. 250, Београд, 27. фебруар 1942, стр. 3.

65. *Зборови у краљевачком окрућу*, „Ново време” бр. 320, Београд, 20. мај 1942, стр. 3.

66. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8617 од 15. јула.

67. Н. Живковић, н.д., стр. 392.

ујма по 60 kg а да остатак предају по налогу Житарске централе.⁶⁸ Као и претходне године, биле су предузете посебне мере да се вршалице обезбеде од пожара и саботаже.⁶⁹ Наредбом окружног начелства из Краљева од 12. јула 1942, забрањена је продаја ујма од вршалица, који се морао искључиво узимати у природи, никако у новцу. Висина ујма одређена је на 10% од рода. План откупа за трнавски срез износио је 86.000 килограма од произвођача и 79.000 килограма од вршалица. Срепски начелник и пољопривредни референт одређивали су разрез на општине, а појединачне посебни одбори. Разрез је одређен на процењени род пшенице, а не само на количину која се доносила на вршај, због могућности самосталног вршаја са коњима, без знања власти. Главни надзор над вршидбом вршили су председници општина са по једним чланом управе. Одређиван је и контролор код вршалица, за кога је обично узиман учитељ или неко друго писмено лице. Власти су у жеку жетве уверавале произвођаче да ће сва количина откупљене пшенице бити употребљена за исхрану непроизводног становништва округа, и да по свечаном обећању Немаца неће бити извоза. Власници вршалица су добијали одређену количину жита, на основу броја укућана, али уколико би ујам био мањи од предвиђеног, та количина би се смањила за проценат подбачаја. Био је одређен прогресивни разрез пшенице на произвођаче.⁷⁰

Прогресивни разрез пшенице на произвођаче у трнавском срезу 1942. године

Принос по 1 хектару	Обавезан откуп у %
200-500 kg	3-5%
500-1.000 kg	5-8 %
1.000-2.000 kg	8-12 %
2.000-3.000 kg	12-18 %
3.000-4.000 kg	18-25 %
4.000-5.000 kg	25-35 %
преко 5.000 kg	35-50 %
већи приноси	преко 50 %

68. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 9690 од 4. маја.

69. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 9889 од 7. августа.

70. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 465.

Поред једног процента који је прикупљан од жетве за избеглице, од 1942. године у трнавском срезу је узимано и два процента од рода жита за сиромашно домаће становништво. Утврђена цена за предату пшеницу у јулу, августу и септембру 1942. године за 100 kg износила је 400 динара, са премијом од 100 динара. Премија је смањена за октобар и новембар на 50 динара, а за период од 1. децембра 1942. до јула 1943. није ни била предвиђена. Одређени број произвођача и власника вршалица није предао разрезану количину пшенице до 28. августа. Начелство је претило да ако то не ураде у следећих пет дана постоји могућност да буду упућени на принудни рад у борски или рудник Трепчу.⁷¹ Та наредба није до краја испоштована. Начелство је 15. септембра 1942. наређивало да сви они који још нису предали пшеницу то ураде најкасније до 12 часова 16. септембра, јер би тако избегли тешке и „недогледне” последице. Овога пута претња је била озбиљнија, јер би сви прекршитељи наређења били проглашени за саботере којима је претила и смртна казна.⁷² Житарска централа је 24. октобра 1942. смањила разрез пшенице за срез трнавски на 70.000 kg.⁷³ Из краљевачког округа откупљено је до краја 1942. године 1.962 вагона жита.⁷⁴ Окружни начелник краљевачког округа, у оквиру кога су се налазили и срезови у околини Чачка, у свом извештају од 1. августа 1942. године, саопштавао је влади да се са сељацима тешко излази на крај. Када се од њих тражи пшеница и лични рад они би били јако тврдоглави. Пшеницу су крили и тако онемогућавали извођење замишљеног плана за исхрану. Нису помагале ни молбе ни претње ни апели. Морали су се употребљавати и оружани одреди да би се сељак натерао на давање хране за непроизвођачко становништво или да се натера на лични рад.⁷⁵ Немци нису били задовољни откупом жита у Србији 1942. План није био испуњен, јер сељаци нису хтели ништа добровољно да испоручују.⁷⁶

Поред бриге да се што више жита откупи од сељака, питања безбедности немачке војске нису занемаривана. Тако је у срезу трнавском наређено од немачких власти да се кукуруз обере до 14. октобра и уклони шаша. Наређење је издато старешинама села.⁷⁷ Округ краљева-

71. Цена хлеба од једног килограма, састављеног од 1/3 пшеничног и 2/3 кукурузног брашна, одређена је на 6,25 динара (ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр.465; Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 346).

72. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.89.

73. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.14069 од 24. октобра.

74. N. Živković, n.d., str.393-395.

75. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 227.

76. Zbornik NOR-a XII, knj. 3, Beograd 1978, str. 747.

77. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.13070 од 2. октобра.

чки требало је по одлуци Житарске централе од 17. октобра да преда 1.670 вагона кукуруза. Разрез за жички срез износио је 690, трнавски 215, љубићки 390 и драгачевски 375 вагона. Појединачна задужења по општинама требало је поред одбора из саме општине да изврши одбор састављен од два сиромашна, једног средњег и једног добростојећег произвођача и учитеља. Разрез за округ измењен је 24. октобра 1942, на укупно 1.500 вагона кукуруза које је требало предати. Измењена су задужења и по срезовима. Жички срез требало је да преда 450, трнавски 330, љубићки 450 и драгачевски 270 вагона кукуруза.⁷⁸ У окружном начелству у Краљеву одржана је конференција 27. и 28. октобра 1942. године са свим среским начелницима, референтима за исхрану и пољопривредним референтима. Конференцији је присуствовао и главни делегат Министарства привреде и исхране, Вулићевић. На конференцији је расправљано о разрезу и прикупљању кукуруза и других намирница. Окружни начелник је говорио о безбедности, прикупљању кукуруза, лојалном држању према окупаторским властима и другом.⁷⁹ Предвиђено је да се 10% рода преда до 10. децембра, на основу засејаних површина, броја чланова домаћинства и имовног стања произвођача. Ако би се кукуруз предао у клипу, та количина је требало да буде за 55% већа него да се предаје у зрну. Поред кукуруза разрез је одређен и на пасуљ. Општина Чачак требало је да преда 2.500 килограма пасуља. Разрез је извршен само на оне који су посејали пасуљ на површини већој од 20 ари, процењујући принос на 18 килограма по хектару. Поред свих припрема откуп пасуља је слабо извршаван, па је 15. децембра Начелство среза трнавског наређивало да се пасуљ има сакупљати свим расположивим средствима.⁸⁰ Од прописане количине кукуруза за откуп, на основу наредбе од 12. децембра, требало је 20% испоручити до 25. децембра 1942.⁸¹

Планска пољопривредна производња обухватала је и воћарство. У циљу његовог унапређивања, упућен је одређен број полазника са села на разне течајеве. Из Министарства пољопривреде и исхране, у Чачак је стигла наредба 30. маја 1942. да се упуте два младића да посећују воћарски течај.⁸² Чачански крај је одувек био познат по гајењу шљива. Разрез је одређен и на ово воће тако да је срез трнавски задужен 14. септембра 1942. године за предају 23 вагона сирових шљива. Цена је од-

78. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 388.

79. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 223.

80. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 388.

81. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16224 од 12. децембра.

82. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6263 од 30. маја.

ређена на 10 динара по килограму. Општина Парменац требало је да испоручи 50 тона, Лозница 30, Атеница 30, Кулиновци 30 и Бањица 100 тона.⁸³ Атеница и Кулиновци били су дужни да од 18. септембра 1942. па у наредних пет дана предају 30.000 kg сирових шљива.⁸⁴ Уведено је и обавезно кување пекмеза од шљива. Разрез је тако одређен да се по „глави укућана” скува по 20 kg пекмеза, односно сакупи 100 kg шљива. Коме шљиве нису родиле, требало је да потврду добије од реонског економа, који би утврдио родност стабала.⁸⁵

Пошто 1941. није било планског откупа стоке, Немци су се за 1942. организовали тако да одређена количина меса, које се морало откупити, буде распоређена по месецима и седмицама. Постојали су и ванредни откупи за потребе немачке војске. Укупна количина меса која је откупљивана у Србији 1942. године износила је 517 тона.⁸⁶ У чачанском крају је забрањена куповина и продаја стоке, као и ситне и приплодне стоке, 15. априла 1942, осим преко Сточарске централе. Забрањено је и клање запрежне стоке да би се пролећна сетва што боље обавила. Ако би се десило да произвођачи нису у стању да предају предвиђену количину стоке, морали су је набављати са стране из других области.⁸⁷ Да би се сточни фонд повећао, 24. августа исте године, забрањено је и клање прасади испод 60 килограма.⁸⁸ Стока је предавана у централу сваког четвртка, до октобра 1942, када је одређено да се предаја врши сваког уторка.⁸⁹ Власти су биле предвиделе да одбори за исхрану појединих општина достављају своје потребе централама, која ће преузимати испоруке стоке и предавати месо на основу списка муштерија.⁹⁰ Министарство пољопривреде је доставило и наређење Начелства среза трнавског за набавку и држање приплодних бикова и нераста за јавни приплод у циљу побољшања сорти стоке.⁹¹ Сточне пијаце нису биле потпуно укинуге, али је Министарство пољопривреде издало наређење за вршење обавезних ветеринарских прегледа приликом недељних продаја.⁹² Почетком пролећа, 7. марта 1942, у чачанском крају се појавила голубачка мушица, па су упућивана упутства за одбрану и лечење људи и стоке.⁹³

83. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 99.

84. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12292 од 18. септембра.

85. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.54.

86. N.Živković, n.d., str. 408.

87. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 237.

88. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 66.

89. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13260 од 7. октобра.

90. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 237.

91. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7104 од 12. јуна.

92. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5790 од 20. маја.

93. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 282.

Прикупљање вуне настављено је и у 1942. години. Немци су планирали да у 1942. години откупе 700 тона вуне од чега би 400 тона транспортовали у Немачку.⁹⁴ У мају 1942. појавио се проблем у сакупљању, јер је један број сточара у чачанском крају ошишао овце пре времена. Без обзира на то, свако ко је поседовао овце морао је да преда један килограм вуне по овци.⁹⁵ Предаја је морала да се изврши до 10. јуна 1942.⁹⁶ Акција прикупљања није у потпуности успела, па је Начелство среза трнавског доставило општинама додатна објашњења у вези са одузимањем и прикупљањем вуне.⁹⁷

Била је издата наредба и о шишању коњских грива и репова, као и предаја те длаке.⁹⁸ У трнавском срезу ова акција није донела резултате који су очекивани.⁹⁹ Организовано је и гајење свилене бубе. Половином јула 1942. спроведена је предаја чаура.¹⁰⁰ Упућиване су и наредбе за прикупљање и предају лековитог биља.¹⁰¹

Да би побољшала развој пољопривреде, Недићева влада је организовала израду пољопривредних машина. Тако је у децембру 1942. у Ваљеву у фабрици „Вистад” произведен први српски плуг.¹⁰² Министарство пољопривреде је Начелству среза трнавског доставило распис још 13. августа 1942. о потреби прављења спискова пољопривредника који желе купити домаћи плуг.¹⁰³ У новембру је поново прављен списак заинтересованих пољопривредника за додељивање плугова.¹⁰⁴

Поред предаје пољопривредних производа, организована је и обавезна предаја огревног дрвета за Немце у јесен 1942. Извршен је разрез на општинске и приватне шуме испод пет хектара, по наређењу Округлног начелника из Краљева.

Разрез дрва по срезовима¹⁰⁵

Срез	Метара кубних
Драгачевски	18.879
Трнавски	9.922
Љубићки	1.480
Жички	10.145

94. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 1149.

95. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр. 402.

96. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6725 од 7. јуна.

97. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8614 од 15. јула.

98. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13517 од 10. октобра.

99. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII бр. 128.

100. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8616 од 15. јула.

101. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 9178 од 26. јула.

102. V. Petranović, n.d., str.473.

103. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.10313 од 13. августа.

104. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14418 од 2. новембра.

105. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13513/42

„Лењим” локалним управама начелник је претио казним мерама. Крајњи рок за предају дрвета у Атеници, одређен је за 17. октобар. До тада, укупно 57 лица није испунила обавезу. Свима који би прекорачили одређени рок, пређено је одвођењем у концентрациони логор. Вршено је и праћење сече дрвета у приватним шумама сваког петог, 15-ог и 25-ог у месецу, о чему су подношени извештаји среском начелству.¹⁰⁶ Сеча шуме ипак није у потпуности завршена у октобру. Половином децембра 1942. из Чачка је организована група од 20 лица, од стране шумске управе, која је са секирама, тестерама и 12 запрега требало да спреми дрва за град.¹⁰⁷

Испоруке предвиђених количина намирница нису у потпуности остварене током 1942. године. Због неиспуњења обавеза у предаји намирница окупатору, окружни начелник Момчило Достанић одржао је у Гучи 6. децембра 1942. године конференцију са чиновницима Среског начелства, председницима и деловођама општина драгачевског среза. Достанић је присутнима рекао да се обавезе према окупатору морају испуњавати.¹⁰⁸

Исхрана становништва 1942. године била је тежа него претходне. Окружни начелник из Краљева оценио је почетком јануара 1942. да у срезовима његовог округа има резерве хране за само још месец дана. Прављени су одређени покушаји да се огревно дрво из овог краја, кога је било доста, мења за храну. Начелство је сматрало да сељак нема склоност да своје производе продаје за новац, па ће радије трампити храну за монополистичке производе, дуван, со, гас, које ће продавати окружно начелство.¹⁰⁹ У циљу побољшања исхране становника Чачка, јануара 1942, Начелство среза трнавског тражило је од Житарске централе дозволу за довоз 10 вагона пшенице из среза грузанског.¹¹⁰ На састанцима у Београду од 5. до 7. фебруара 1942, на којима су поред окружних начелника учествовали и министри у Недићевој влади, Диковић је ситуацију у чачанском крају оценио као веома тешку. Реквизиције су биле огромне, од стране немачке војске која је стално у пролазу. Они су тражили да им се за неколико сати обезбеди по 10 до 15 кола сена, дрва, односили су и намештај са собом. Када би дошла нова не-

106. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14440 од 3. новембра.

107. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16225 од 14. децембра.

108. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр.236.

109. Г. Милија Диковић, начелник Краљевачког округа, о организовању администрације и снабдевању становништва. „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр.4.

110. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1396 од 10. јануара.

мачка јединица, тражила би исто као и претходна.¹¹¹ Да би се стабилизовало тржиште, више пута у току године издавана су наређења о забрани извоза свих животних намирница из срезова Краљевачког округа. То је учињено 21. марта и у срезу трнавском. Вршена је и контрола прикривања вишкова животних намирница.¹¹² У Чачку је 2. априла 1942. у хотелу „Српски краљ” одржана конференција са свим председницима из округа, реонским економима и пољопривредним референтима. Расправљали су о питањима унутрашње исхране округа, и нарочито о максимирању цена.¹¹³ Начелство среза трнавског издало је налог 14. априла по коме ће се кукуруз делити за исхрану по цени од осам динара.¹¹⁴ Да би се стабилизовало снабдевање храном у срезу драгачевском, заведене су легитимације за снабдевање храном и свим монополским артиклима. Без ових легитимација није било могуће ништа купити у трговинама.¹¹⁵ У току жетве пшенице, јула 1942, поново је забрањен извоз намирница из целог округа. И поред предузетих мера, поново се јавио проблем исхране у жеку нове жетве пшенице. Крајскомандатаура у Краљеву је извештавала да је немогуће испоручити тражену количину жита за исхрану Чачка, од старе жетве.¹¹⁶ По питању исхране најбоље је стајао љубићки срез. Са тог подручја је крајем пролећа 1942. године узето 30 вагона кукуруза за исхрану осталих срезова у округу, који нису имали довољно хране. Прикупљање кукуруза није ишло лако, јер су се земљорадници бојали да нова жетва неће бити добра као претходна.¹¹⁷ Да би се побољшала исхрана избеглицама сиротињи и породицама заробљеника, у Чачак је 22. септембра 1942. допремљена количина од 2,5 вагона пшенице која је подељена овим категоријама становништва.¹¹⁸ На јесен 1942. био је забрањен и увоз и извоз стоке, меса и масти, без дозволе из округа.¹¹⁹ Да би се исхрана становништва што рационалније организовала, Начелство среза трнавског је 2. новембра 1942. наредило да се 10.000 килограма брашна додели породицама чи-

111. М. Стефановић, *Деловање Љојићевеог њокрејиа „Збор” у Чачку (1935-1945)*, ЗРНМ XVII. Чачак 1987. стр. 314.

112. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 21. марта, бр. 3175. и бр. 4790, од 27. априла.

113. На састанку су говорили председник општине Милош Антонијевић, предстојник полиције Стаменко Димитријевић и Драгутин Булић, присуствовали су и представници немачке оружане силе. (*Конференција њривредника у Чачку, „Ново време”* бр. 283. Београд, 3. април 1942, стр. 4).

114. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4214 од 14. априла.

115. *Окружни начелник њ. Диковић у Гучи*, „Ново време”, бр. 280, Београд, 31. март 1942, стр. 4.

116. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 8618 од 15. јула, бр. 8714 од 17. јула.

117. ИАЧ, НА К-1, бр.36,41.

118. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII бр.109.

119. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14347. и 14348 од 31. октобра.

новника и заробљеника, као вид помоћи за зиму која је долазила.¹²⁰ Постојала је и чиновничка менза у граду која је радила током целе окупације. Број службеника у граду износио је неколико стотина, а њихова примања су се кретала од 2.000 до 3.000 динара. Непрекидни раст пијачних цена стално је повећавао трошкове ове мензе, тако да су на лето 1944. године тражили помоћ од владе из Београда како не би престали са радом. Влада није удовољила њиховим захтевима.¹²¹ Немци нису имали превише сентименталности према проблемима у исхрани становништва Србије. Најважнији задатак био је да се прикупи одговарајућа количина жита. „Ако неко треба да гладује, то могу бити само Срби, а не Немачка”, био је став окупационих власти. Домаћем становништву је препоручивано стезање каиша по принципу: прво Немачка, а шта остане Србима.¹²²

Један број грађана Чачка покушавао је да се снабде крађом поврћа и шећерне репе из општинске њиве у „Арсеналу”. Док је за ту њиву био одређен чувар, крађа из окружног расадника била је много опасније дело. Претња је гласила да ће на лицу места бити убијен сваки онај који се ухвати у крађи кромпира.¹²³ Исхрана становника Чачка била је рационализована. Прављени су спискови, куповане књижице за исхрану. Количина јестивог уља која је додељивана износила је 250 грама по особи, на основу одлуке од 5. маја 1942. године.¹²⁴ Да би се обезбедила рационалнија и правичнија расподела, вршена је и штедња на дневним оброцима хлеба, односно брашна. Дневни оброци су смањени на 300 грама почетком априла 1942. године.¹²⁵ За јун је одређена количина од 400 грама шећера по особи. Нове књижице за добијање овог артикла дељене су од септембра 1942. године.¹²⁶ По анализи градског поглаварства од 21. септембра 1942, шећер се у Чачку делио „од ока” грађанима, тако да су настајали проблеми приликом подела. Зејтин се делио преко једног приватника, а не преко државних установа што је такође стварало проблеме у расподели грађанству.¹²⁷ Недостатак намирница условио је појаву „црне берзе” и разних шпекулација. То је нарочито

120. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14419, од 2. новембра.

121. НМЧ, Претстојништво градске полиције (удаљен тексту само НМЧ, ПГП), бр. 104, несређена архивска грађа.

122. Окупационе области су по Фиреровој жељи требале да Немачкој дају већи допринос, па су се морале више притегнути јер је Фирер захтевао да се Немачкој безусловно обезбеди веће следовање меса и хлеба. (Zbornik NOR-а XII, knj. 2, str. 654).

123. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12387 од 19. септембра.

124. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр. 464.

125. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV бр. 236.

126. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI бр. 388.

127. ИАЧ, ГП, К-60 Ф-V бр. 503.

било израженио након поновног уласка Немаца у град. Пропаганда Недићеве управе нарочито је истицала да је за време партизанске владавине била велика оскудица у соли на селу, која се на црној берзи плаћала и до 140 динара за један килограм.¹²⁸ Командант Чачка Марисав Петровић констатовао је да сељацима у околини Чачка почетком децембра 1941. недостаје со чија је цена на црној берзи за време партизанске владавине, у званичној пропаганди, преполовљена на 70 динара за килограм. Сељаци су, плашећи се репресалија, тек од 8. децембра долазили у Чачак да продају намирнице.¹²⁹ Почетком јануара 1942, свима који би се бавили шпекулацијом прећено је јавном телесном казном.¹³⁰ Да би се шпекулације сузбиле било је забрањено продавати намирнице ван пијаце и по кућама.¹³¹ Начелство среза издало је наредбу од 27. априла 1942. да се врши контрола прикривања вишкова животних намирница.¹³² Штампa је објављивала имена кажњених трговаца који су се бавили шпекулацијама, као што је био случај Милана Јевтовића из Мрчајеваца у фебруару 1942.¹³³ Повремено су вршена кажњавања оних људи који нису поштовали прописе о промету намирница и прописане цене прехранбених производа. Објављен је, 2. маја 1942, и списак укупно 15 кажњених „шпекуланата”.¹³⁴ Чачански трговац Борисав Оцокољић кажњен је јула 1943. са 100.000 динара глобе због шпекулације са воћем.¹³⁵ Била је издата и наредба фелкомандатуре, од 22. октобра 1942, о забрани слободног промета ракије од произвођача.¹³⁶ Постојала је и забрана, од 17. августа 1943, препродавцима на пијаци да пре 10 часова не смеју куповати намирнице и да се намирнице преко пет килограма не смеју износити ван округа.¹³⁷ Пијаца је у граду радила, али је ретко ко хтео да продаје прехранбене производе по одређеним максимираним ценама, утврђеним од Градског поглаварства или среског начелства. Ако се продавало, обично је коришћена трампа.¹³⁸ Чачански крај

128. *Совјетска социјалистичка република Ужице*, „Наша борба” бр. 15, Београд, 14. децембар 1941, стр. 3.

129. *Животи у Чачку се журно орђанује*, „Обнова”, бр. 135, Београд, 9. децембар 1941, стр. 6.

130. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-V, бр.391.

131. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.92.

132. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.4790 од 27. априла.

133. *Борба противу шпекулације у Чачку*, „Ново време” бр.254, Београд, 28.фебруар 1942, стр. 4.

134. *Кажњен велики број трговаца у Чачку*, „Ново време” бр. 306, Београд, 2. и 3. мај 1942, стр. 4.

135. *Сузбијање „црне берзе”*, „Обнова”, бр. 625, Београд, 22. јул 1943, стр. 4.

136. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13971 од 22. октобра.

137. ИАЧ, ГП, К-64, Ф-III бр. 474.

138. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 345.

је ипак, и поред свих ограничења које је носила окупација, остао подручје у коме је произвођена велика количина хране и остао најбогатија пијаца у Западној Србији током целог рата.¹³⁹ Поред животних намирница, рационализована је продаја и промет срестава за хигијену. Савез набављачких задруга из Београда оставио је 6. јуна 1942. упутство за поделу сапуна грађанима као и упутство за достављање сапуна берберским радњама.¹⁴⁰

Црна берза је постојала без обзира на многе забране и претње казнама. Трговало се и са немачким војницима, а касније и са бугарским, када су и они дошли у град 1943. године. Од Бугара су се нарочито куповале цигарете. Крајем рата са немачким војницима је вршена трапа робе. За један литар шљивовице добијала су се три килограма шећера или пар цокула. За једну јабуку пет цигарета. Тако добијене цигарете продавале су се за 10 динара по комаду, док је на селу за један килограм шећера добијано три литра ракије.¹⁴¹ Потражња за цигаретама била је велика. Један од начина задовољења потреба и сузбијања „црне берзе” било је издавање бонова и књижица. Почетком фебруара 1942. пушачи су у Чачку добијали дневно 20 цигарета или 20 грама дувана.¹⁴² Да би се обезбедила правилна расподела, вршен је попис уживаоца дувана који су куповали књижице за цигарете.¹⁴³ Бројно стање пушача, по издатим књижицама за снабдевање, износио је 1.460 особа мушког пола. То је вероватно била половина стварног броја пушача у Чачку, јер се сиромашнији део становништва снабдевао дуваном за савијање од разних препродаваца. Процена стварног броја мушкараца пушача досезала је број од око 3.500 особа.¹⁴⁴

Испоруке намирница за немачки гарнизон у граду биле су редовне и вршене су сваке суботе по одређеном распореду.¹⁴⁵ Време испоруке се од септембра 1942. променило. Сваког понедељка испоручиване су недељне квоте јаја, масти и кајмака за немачку војничку мензу од 18. септембра 1942.¹⁴⁶ Наруџбине су потраживане од Градског поглаварства Чачка. Једна испорука 19. априла 1942. садржала је 200 комада јаја, 40 килограма кромпира, 10 комада живине, 2 овце, 2 килограма ма-

139. Чачак најбогатија пијаца Западне Србије, „Ново време” бр. 988, Београд, 15. јул 1944, стр. 2.

140. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 6. јуна бр. 6705. и 6706.

141. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 346.

142. Пушачи у Чачку добијају дневно 20 цигарета или 20 грама дувана, „Ново време” бр. 231, Београд, 1. фебруар 1942, стр. 4.

143. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 396.

144. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV бр. 576.

145. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13407 од 9. октобра.

146. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII бр. 100.

сти. За следећи дан је наручено још 200 комада јаја, 40 килограма кромпира и 2 килограма масти.¹⁴⁷ Начелство среза трнавског је 4. новембра 1942. наредило да се Немцима у „Арсенал” испоручи 1.000 комада јабука.¹⁴⁸ Испоруке су могле бити и веће и разноврсније. Немци су претходне године, 16. септембра 1941, када је град био у окружењу устаника, за потребе своје исхране тражили од Градског поглаварства 7 говеда, 5 свиња, 2–3.000 јаја, са роком испоруке до 18. септембра.¹⁴⁹ За испоручену храну Немци су давали новац. Градско поглаварство је од немачке команде 27. септембра 1941. добило 6.984 динара за испоручену прасад.¹⁵⁰

Читава 1942. година упамћена је као гладна у чачанском крају. Из тих разлога сетва је у 1943. извршена на свим расположивим површинама. Градско поглаварство у Чачку добило је 8. октобра 1942. године наређење да пољопривредници изврше сетву као и раније, а ако је могуће и више да посеју. Запрећено је да ће сви они који буду сејали са неприпремљеним семеном, бити кажњени. Реонски економисти вршили су проверу сетве. Дата је и наредба да се употребљавају „прашкови” за биљке са стоваришта.¹⁵¹ Власти су прећутно прелазиле преко запостављања сетве индустријских биљака, главни усев био је кукуруз.¹⁵² Временске прилике нису ни 1943. ишле на руку пољопривредницима. Тог лета је владала ретко запамћена, катастрофална суша. Било је дупло мање падавина у просеку за претходних 40 година, што је нарочито утицало на род кукуруза.¹⁵³ У чачанском крају је постојала наредба од 8. августа 1943. да се стабла кукуруза скрате после цветања на 1,20 m, око пруга и путева, што је утицало на смањење приноса.¹⁵⁴

Планирани откуп пшенице за 1942. није извршен. Задужење за Краљевачки округ износило је 2.200 вагона у 1943. години. Према извештају од 19. новембра исте године, било је откупљено 2.050 вагона пшенице.¹⁵⁵ У трнавском срезу, према наредби од 22. јула 1943, домаћинства су била обавезна да предају од овршене пшенице шест процената ујма, 200 килограма по хектару на име разреза, један килограм по хектару за

147. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4409 од 18. априла.

148. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14515 од 4. новембра.

149. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6559 од 16. септембра.

150. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6920 од 27. септембра.

151. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13296/42.

152. В. Петровијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 325.

153. Zbornik NOR-a XII, knj. 3, Beograd 1978, str. 752.

154. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II бр.371.

155. N. Živković, n.d., str.396-397.

Српску државну стражу и 10 динара за ватрогасну службу.¹⁵⁶ Планирана количина откупа за 1944. била је иста као и за претходну годину.¹⁵⁷ Окружни начелник из Краљева известио је 18. априла 1944. године Министарство унутрашњих послова да је до датума слања извештаја у округу откупљено и предато 724.564 килограма житарица.¹⁵⁸

Да би се предала разрезана количина меса, поједина домаћинства су се удруживала, да би заједнички предали говече, овцу, свињу. Мера одмазде за оне који не би предали одређену количину меса била је одузимање све стоке.¹⁵⁹ Постојале су и колективне казне за општине које не би испоручиле разрезану количину меса. Градско поглаварство Чачка кажњено је сумом од 200.000 динара 4. јуна 1943. због неизмирених дугова сточарској централи. Казна је била колективна. Град Чачак требало је да плати 125.000 динара, а остатак суме Атеница и Кулиновци.¹⁶⁰ План откупа меса за 1943. годину у Србији није реализован због поремећене равнотеже земљишта, биљака и животиња.¹⁶¹ До краја рата нису престале ни непланиране испоруке меса за немачку војску која је пролазила кроз град. Начелство среза трнавског је 19. септембра 1944. године доставило допис општинској управи Чачак да пристижу немачке трупе и да се по наређењу фелкомандатуре у току дана мора одмах испоручити 400 кг меса. У случају неиспуњења обавезе постојала је претња да ће то урадити СС трупе саме, које су у чачанском крају познате још из 1942. године.¹⁶²

Немци су вршили и откуп млека и млечних производа, што је било у надлежности Централне за стоку, месо и масноће.¹⁶³ Издвајан је један литар млека по крави за рационализовану продају, што је слабо рађено у околини Чачка. Постојала је и претња да ће се одузети крава онима који не би испоручили млеко.¹⁶⁴ Немци су за један литар млека плаћали 16. септембра 1942. осам динара. Један број председника општина давао

156. Цена једног килограма пшенице 1943. године била је 5. кукуруза 4,40, сунцокрста 19 динара (В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 326).

157. N. Živković, n.d., str. 398.

158. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр.308.

159. Цена стоке, живе ваге, износила је почетком 1943. године 18 динара, а у августу исте године 13 динара за килограм (В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр.325-326).

160. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 4. јуна 1943.

161. Откуп меса у филијали Чачак у првој недељи априла 1944. износио је: 128 говеда, 147 оваца, 398 кг сушене сланине. (N. Živković, n.d., str. 410-411).

162. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 328.

163. Исто, стр. 413.

164. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-И, бр. 467, 9616.

је и из општинских каса додатак од седам динара по литру. Такво прекорачење цена Немци су намеравали да прекину и претили да ће таква лица бити проглашена за саботере који ће одговарати пред судом.¹⁶⁵

Рударство

У околини Чачка пред Други светски рат било је више рудника који током читаве окупације нису прекидали производњу.

Рудник угља „Дучаловац” у Ртарима отворен је 1932. Није престао са радом након капитулације. Производња је била на истом нивоу као и пре рата, 10 тона дневно. Радила је око 38 радника. Поред плате, примали су и намирнице по максимираним ценама, као и одећу и обућу. Рудник је престао са радом августа 1943, након упада бугарске војске. После тог догађаја производња није обнављана, однети су погонски каишеви машина од стране четника Милутина Јанковића, а ручни алат је развучен од мештана.¹⁶⁶

Рудник угља „Драгачево” у Рогачи започео је производњу 1940. године и запошљавао 19 радника. Током рата није пуно радио, да би експлоатација угља била потпуно обустављена почетком пролећа 1943. године.¹⁶⁷

Рудник угља у Прилипцу започео је са радом 1924. године, али је престао са радом 1932. Поновна експлоатација је почела 1942. године, са укупно пет до шест радника. Рудник није пуно радио, затворен је 1943. године.¹⁶⁸

Рудник угља „Бресница” у Бресници основан је 1927. године, и радио је током окупације са нешто смањеном производњом, осам до 10 тона дневно. Радила је око 30 до 35 радника, углавном мештана.¹⁶⁹

Рудник угља у Вољавчи „Тавник”, основан 1940, радио је током целе окупације, са ископом од 10 тона угља дневно. Било је запослено око 40 радника. Њихов број је и растао, тако да је 1943. године било укупно 73 радника.¹⁷⁰

Рудник хрома „Јелица” у Рајцу основан је 1937. године. Након капитулације престао је са радом. У том периоду је и опљачкан. Повађене су шине, разнета јамска грађа, алат и други материјал. Рад је у току

165. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 98.

166. Ј. Дашић, *Јелички рудници*, ЗРНИМ IX, Чачак 1978, стр. 148-149.

167. Исто, стр. 165-167.

168. Исто, стр. 168-170.

169. Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 347.

170. В. Petranović, n.d., str.477; Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 348.

окупације обновљен али већ децембра 1942. престаје се са експлоатацијом, која није обнављана до краја рата. У току краткотрајног рада, произведено је само 500 тона руде Број запослених кретао се до 54 радника.¹⁷¹

Рудник магнезита „Магнезит-Шумадија” у Милићевцима и фабрика за прераду руде у Брђанима основани су 1927. године. Рудник и фабрика радили су током целог рата.¹⁷² Рудник „Емилка” у Горњој Горевници, основан 1928, тешко је оштећен од стране партизана у ноћи 3/4. августа 1941. године, када је запаљено 1.400 литара бензина, оштећен возни парк и машине.¹⁷³ После овог догађаја у руднику није било експлоатације током 1941. године.

У Милићевцима експлоатација није престајала након окупације. У периоду од 1. маја до 1. новембра 1941. овај рудник је произвео 558 тона сировог магнезита који је прерађен у 8.220 m³ плоча. У истом периоду из овог рудника је отпремљено у Немачку 305 тона сировог магнезита и 8.865 m³ плоча. Експлоатацију је отежавао устанак и нарочито сурова зима 1941/42, а на пролеће 1942. године и велике поплаве. Обнова и проширење рада у Милићевцима, као и обнова рада у Горњој Горевници, нису били могући употребом сопствених средстава и снага рудника. У априлу 1942. Акционарско друштво „Магнезит Југоисток” из Берлина почело је са откупом или дугорочним закупом и обједињавањем у јединствено предузеће ова два рудника као и оближњих налазишта магнезита.¹⁷⁴ Радови на обнови рудника завршени су до краја маја 1942. године. Већ у јулу исте године прерадом ископане руде добијено је 613 тона сировог магнезита и 67 тона чистог магнезита. Од те количине 541 тона сировог магнезита транспортована је у Немачку, као и 256 тона чистог магнезита. У периоду од јула 1942. до краја 1943. године у овим рудиштима ископано је 20.939 тона руде. Од те количине прерадом је добијено и транспортовано у Немачку 6.979 тона сировог и 4.460 тона прерађеног магнезита.¹⁷⁵ У руднику је било укупно запослено 96 радника, 30 у фабрици и 66 у самом копу.¹⁷⁶

Објекти рудника у Горњој Горевници пред крај рата коришћени су и од стране равногорског покрета. По налогу Врховне четничке команде формирана је јуна 1944. године у баракама рудника „Емилка” ра-

171. Ј. Датић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 138-144.

172. Исто, стр.348.

173. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 62.

174. Zbornik NOR-a XII, knj. 2. str. 1127, 1129, 1131, 1140.

175. N. Živković, n.d., str.345.

176. Ј. Датић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 348.

дионица за производњу ручних бомби и других експлозивних средстава. Радило се у три смене са 120 радника, који су за 24 часа производили око четири до пет сандука ручних бомби.¹⁷⁷

Рудник антимона у Лиси и пре окупације Србије био је у рукама немачког капитала. Производња се кретала од 839 тона 1935, преко рекордних 2.971 тона 1938, до 2.522 тона 1940. године, када рудник преузимају Немци. Пред рат рудник и топионица запошљавају 300 радника.¹⁷⁸ Немци су планирали да изграде жичару, топионицу са три конвертора и две пећи са пламеницима, са месечном производњом од 20 до 25 тона.¹⁷⁹ Рудници антимона у Србији (Крупань, Зајача, Бујановац и Лиса) пред Други светски рат давали су 40% европске производње овог метала.¹⁸⁰ Од свих рудника антимона у Србији, 1941. и 1942. године само је рудник у Лиси непрекидно радио.¹⁸¹ Антимон је коришћен као легура у прављењу плоча за подморничке батерије у немачкој морнарици.¹⁸² Забележен је и један већи напад на рудник, равногорских снага, у ноћи 15/16. октобра 1942, када је запаљена централна зграда а постројења за прераду руде делимично оштећена.¹⁸³ Због важности, рудник је уживао посебну заштиту немачке војске, радио је скоро непрестано током целе окупације са значајном производњом.

177. Чачански крај у НОБ-у. *Хронологија догађаја*, стр. 314.

178. Ј. Дашкић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, Чачак 1995. стр. 125.

179 М. Ristović, n.d., str.120.

180. J.Marjanović, *Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945*, ЈИЧ 4, Београд 1963, стр. 89.

181. Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 1140.

182. M.Ristović, n.d., str. 345; *Vojna enciklopedija 1*, Београд 1970, стр. 177.

183. Између 23,30 и 01,00 часова у ноћи 15/16.10. 1942, група људи је разоружала фабричку стражу, сакупила све раднике у халу где су се налазе пећи. одузела им исправе, а после тога истерала из круга фабрике, при чему им је наређено да пребегну у шуму. Централна зграда фабрике је запаљена сировим уљем, као и магацин и електрична централа. Централна зграда је до темеља изгорела, а остале зграде и постројења само делимично. Основна постројења за прераду руде нису имала веће штете. Рудник је био веома важан за немачку ратну привреду. Производња је у мају 1942. године износила 43, јуна 60, јула 61, августа 65, септембра 45 тона. За ову диверзију заинтересовао се и сам Хитлер и тражио објашњења о узроцима недовољне заштите и о будућим мерама обезбеђења рудника (Zbornik NOR-a XII, knj. 2, str. 817-818).

Производња рудника Лиса током окупације¹⁸⁴

Година	Количина ископане руде у тонама	Количина истопљеног метала у тонама
1941.	1.004	169
1942.	1.988	311
1943.	1.674	278
1944.	386	75

Крајем 1943. рудник није радио пуном снагом услед напада партизана.¹⁸⁵ Борбе су настављене и почетком следеће, 1944. године, у близини рудника. Производња није ометана, али се јако смањио број радника. Није могла да почне са радом новоизграђена топионица метала, услед недостатка радне снаге. Производња је ипак постојала. У мају 1944. произведено је 40 тона метала, у јуну 77 тона, у јулу 90 тона. Уклоњено је и 8.000 тона јаловине.¹⁸⁶

Индустрија

Немци су на Србију пре свега гледали као на аграрно подручје. Индустрија је по њима била потпуно непотребна Србији као и читавој југоисточној Европи, која је била само допунска привредна област, а никако привредни партнер, макар и много слабији. Немцима је требала само територија која производи оно што је неопходно за допуну привреде Немачке.¹⁸⁷

Чачак је пред Други светски рат полагано растао у солидан индустријски центар. Најважније индустријско предузеће у граду био је Војнотехнички завод Чачак са око 1.300 запослених радника. Имали су за ондашње прилике савремену производњу.¹⁸⁸ Почетком априлског рата део најсавременије опреме дислоциран је у 14 железничких вагона пре-

184. В. Petranović, n.d., str. 478. Колики су значај имали рудници антимоана у Србији најбоље се види из планова Немачке за експлоатацију и употребу овог метала у њиховој ратној индустрији. Од 4.200 тона антимоана употребљеног у немачкој индустрији 1942. године, 1.076 тона антимоана произведено је у српским рудницима. Планирано повећање за 1943. износило је 3.025 тона из српских рудника, чиме би се покрило 52,4% немачких потреба у овом металу (M. Ristović, n.d., str. 339).

185. Ј. Данић. *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 123.

186. Zbornik NOR-a XII, knj. 4, Beograd 1979, str. 515.

187. M. Ristović, n.d., str. 183.

188. М. Тимотијевић. *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*. ЗРНИ ХХИХ. Чачак 1999, стр. 159.

ма Сарајеву. Са транспортом је отишло и пуно стручњака, техничара, врсних мајстора и радника. Капитулација земље затекла је транспорт у железничкој станици Пазарић код Сарајева. Управа завода у Чачку покушала је 22. априла да интервенише и врати опрему у Чачак, али транспорт је већ био заплењен од стране немачке војске. Преостали део опреме у Чачку предат је окупаторима без комисијског пописа.¹⁸⁹ Немци су ипак планирали производњу у ВТЗ-у, тако да је 20. априла упућен позив свим запосленим да се јаве на посао. Сви они који би се оглушили на позив сматрани су за одметнике.¹⁹⁰ До краја маја 1941. поднети су извештаји Војнопривредном штабу Југоистока о извиђању 26 предузећа у Србији, међу којима је био и ВТЗ Чачак. Циљ извиђања била је организација експлоатације привредних потенцијала и радне снаге Србије. Немачки штаб је дошао до закључка да је за производњу радио пријемника најпогоднији ВТЗ Чачак, али да Немачка морнарица још није пласирала своје поруџбине. У извештају за месец јун, констатовано је да производња у ВТЗ Чачак још није могућа, услед недостатка радника. Већ у августу 1941. Немци су из Завода отпремили 22 вагона машина, алатљика и алата. До октобра Завод је евакуисан.¹⁹¹ Немци су имали посебну организацију (*Bergungstrupere und Bergungskolonnen*) која се бринула за демонтирање и прикупљање машина из домаћих предузећа и њихово транспортовање у Немачку. Људи из те организације демонтирали су и однели опрему и машине из ВТЗ Чачак.¹⁹² За време ослобођења Чачка 1941. у погонима је радило 110 радника, који су изливали ручне бомбе и тромблонске мине. Радила је столарска, браварска радионица, ливница, вршена је и оправка телефонских апарата.¹⁹³

Друго по величини индустријско предузеће у Чачку, Фабрика хартије, радила је током целе окупације, као и за време ослобођења 1941. После слома Краљевине Југославије и уласка Немаца у град у фабрици је радило 175 радника, да би њихов број био повећан на 208 у другој половини 1942.¹⁹⁴ Током 1943. године један број радника напустио је Фабрику хартије због боље зараде на другим местима.¹⁹⁵ За време ослобођења 1941. партизанска команда је национализовала фабрику. Њена

189. Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 27-28.

190. Р. Трипковић, *Чачански арсенал*, Чачак 1980, стр.72.

191. Zbornik NOR-a XII, knj. 1, Beograd 1973, str. 832, 834-835, 841, 845.

192. Ј. Магјановић, n.d., str.79; N. Živković, n.d., str. 345, наводи да су Немци у другој половини 1943. у 96 вагона однели опрему из ВТЗ Чачак.

193. Ј. Дашкић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 106.

194. Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 329-330, 332.

195. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-IV, бр.427.

производња била је променљива током рата. Једно време, од 1. децембра 1941. до 20. маја 1942. године, производили су радници електричну енергију за Чачак и немачку војску, па није ни обављана редовна производња папира. Крајем 1943. Фабрика хартије је производила електричну енергију за Чачак, а 1944. није радила у току целе године.¹⁹⁶

Град је електричном енергијом снабдевало предузеће „Јелица” А.Д. која је била у систему далековода „Макиш”. Далековод је више пута прекидан од стране партизана. После прекида у Вреоцима 1941. године, град се напајао из Фабрике хартије.¹⁹⁷ Постојао је и један дизел мотор који је требало да се укључује за време прекида далековода. Управа „Јелице” А.Д. покушала је ретроактивно повећање електричне енергије ГП Чачак, почетком 1942, за време када је Чачак био ослобођен. После више месеци, општина је морала да плати дуг, иако је посредовао сам Милан Недић. У електричној централи 1943. било је запослено девет радника.¹⁹⁸

„Парна пивара Крен и Станковић” А.Д. радила је током целе окупације и правила је пиво искључиво за немачку војску.¹⁹⁹ Лед, као и нус продукт од слада, продаван је грађанству.²⁰⁰ Пред почетак априлског рата у пивари је радило седам квалификованих и 12 неквалификованих радника. Са почетком рата већи број квалификованих радника, укључујући и власника Станковића, одведен је у заробљеништво, што је утицало на производњу. У пролеће 1942. у пивари је било укупно 15 људи, мада је број радника достигао и 18 лица. Пивара је радила осам до девет месеци годишње. Изузетак је 1942. када је радила само пет месеци.²⁰¹

196. Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 329-330, 332.

197. ИАЧ, ГП, К-58, 11599/42.

198. Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 324-329.

199. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 10313 од 13. августа.

200. Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 332.

201. ИАЧ, ГП, К-49, без броја; Ј. Дашић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр. 333.

Производња пиваре у току рата²⁰²

Година	Пиво у хектолитрима	Слад у килограмима	Лед у килограмима
1940.	3.680	55.290	18.116
1941.	3.400	15.805	42.970
1942.	1.950	25.786	40.450
1943.	3.195	46.526	47.430
1944.	2.610	10.799	72.100

Аутоматски парни млин „Павле Брушија и синови” уочи рата највише је радио за војску. У току лета 1941. није радио услед помањкања жита. Током окупације није радио пуним капацитетом. За време ослобођења Чачка 1941. године млин је радио и млео брашно, око 500 тона за око 50 дана. Власник Павле Брушија стрељан је од стране Немаца 1942, након чега предузеће престаје да ради.²⁰³

Предузеће за производњу цигле и црепа „Морава” А.Д. радила је и за време рата са смањеним капацитетом и са 12 до 14 запослених радника. Радила је и циглана „Лозанић, Станковић и Станојевић” која је имала мале капацитете.²⁰⁴

Кожарска радионица „Морава” у Атеници, познатија као фабрика коже, радила је током целог рата са 11 радника и капацитетом производње од једне тоне ђона за обућу дневно.²⁰⁵

Банкарство

После окупације и банкарство Србије претрпело је процес реорганизације, да би било доведено у склад са немачким банкарством. Затечена ситуација у Србији није одговарала систему европског банкарства. Донет је Закон о реорганизацији банкарске и штедиониичке делатности а 30. октобра 1941. основана је Дирекција за банкарство са задатком да спроводи практичне мере реорганизације. Формирана је и надзорна банкарска служба за вођење ликвидације нерентабилних банака. Немци су желели да њихов број сведу на ону меру која ће одговорати

202. Ј. Датић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 34.

203. Ј. Датић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 333-335; Ј. Датић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946*, стр. 58.

204. Ј. Датић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 333.

205. Исто, стр. 335.

задацима које је поставила окупациона управа. Велики број српских банака и штедионица престао је са радом у условима окупације, не могавши да послује рентабилно. Реализација концентрације и рационализације банака започета је 1942. и тај процес није завршен до 1944. године.²⁰⁶

Процес реорганизације банака у Србији погодио је и банкарске институте у Чачку. Тако је „Чачански кредитни завод”, који је уочи рата био у великим финансијским тешкоћама, престао да ради као банка 7. новембра 1943. „Чачанска извозна и увозна банка” пред рат је пословала са губитком, током окупације није имала активности. Ликвидација је извршена 7. октобра 1943. Пословање „Чачанске задруге А.Д.” у току окупације није познато. Пред рат је у великим тешкоћама била и „Чачанска обласна банка”. О њеном раду током окупације нема података.²⁰⁷

Након концентрације банака у Србији Државна Хипотекарна банка је поред Поштанске штедионице постала центар домаћег банкарског пословања.²⁰⁸ Државна Хипотекарна банка Београд-Агенција (1922) отворила је своју филијалу у Чачку 1940. године, и радила је током целе окупације у граду. Преко ње је пословао већи број трговаца, неколико земљорадничких задруга и установа.²⁰⁹

Саобраћај

Чачак је пред Други светски рат био значајно саобраћајно чвориште. Разбијањем Краљевине Југославије прекинуте су или значајно умањене саобраћајне линије којима је вршен промет људи и робе, нарочито на железницама. Пруга која је повезивала Србију са Сарајевом, и посредно са морем преко Дубровника, пролазила је кроз Чачак. У новој територијалној подели Балкана ова линија није имала ранији значај. Тиме је и Чачак остао ван важних саобраћаних токова. Тридесетих година, за време владе Милана Стојадиновића, израђени су планови за изградњу нове железничке линије Карловац-Глина-Добој-Ваљево-Чачак-Краљево, паралелне са постојећом Зареб-Београд-Ниш.²¹⁰ Радови

206. На малом простору од око четири милиона становника било је око 400 банкарских института. То је било могуће једино услед одсуства државне контроле. Немци су желели управо супротно, да остваре потпуну контролу над овим доменом економије (M. Ristović, n.d., str. 243-244).

207. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 337-340.

208. M. Ristović, n.d., str. 244.

209. Ј. Данић, *Државна хипотекарна банка Београд-Агенција (1922), филијала Чачак (1940-1945)*, ЗРНИ XXVI, Чачак 1996, стр. 175-176.

210. Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, str. 206.

на постављању пруге нормалног колосека Краљево-Чачак почели су 1937.²¹¹ Планиране линије створиле би од Чачка још важније железничко чвориште него што је то био. Након окупације, Немци су сматрали да због политичких промена тај план мора бити одбачен.²¹² Радови на трасирању и изградњи нове пруге напуштени су. Материјал који је скупљан за радове почео се разносити и развлачити од стране локалног становништва, без обзира на издате наредбе које су то забрањивале.²¹³ Пруга нормалног колосека није била потпуно завршена ни на траси Краљево-Чачак, па је Градско поглаварство Чачак 12. јуна 1941. предлагало Генералној дирекцији српских железница осигурање кредита за овај подухват, јер је на већем делу положен колосек са праговима. На станици Чачак довршавала се путна зграда и извесне мање грађевине.²¹⁴

Са избијањем устанка, железница је постала једна од главних мета напада, саботажа и диверзија. У околини Чачка извршено је од почетка јула па до ослобођења Чачка 1. октобра 1941. укупно 32 напада на железницу, што је доста омело тај вид саобраћаја.²¹⁵ Један од начина да се заштите од напада на пруге и путеве било је стварање заштитног појаса од 500 метара са обе стране око комуникација. На пролеће 1942. немачка команда је издала наређење да се од 4. марта сече шума око комуникација. На рад је позвано сво грађанство од 14 до 60 година старости. Акција у почетку није имала успеха, па су Немци претили и смртном казном, јер се шума слабо секла.²¹⁶ Рокови за чишћење заштитног појаса скраћивани су, најпре је рок одређен до 31. марта, да би се скратио до 8. марта 1942. године.²¹⁷ Железничка линија која је пролазила кроз Чачак коришћена је од стране окупатора. Приликом проласка једног италијанског војног транспорта кроз Љубић дошло је до судара 16. априла 1943. године у 17.50, са мешовитим возом из Београда. Погинула су два лица, а рањен је један италијански војник.²¹⁸

Непосредно пред априлски рат путеви око Чачка били су прилично руинирани услед покрета војних јединица Краљевине Југославије. По једном извештају од 11. марта 1941. године, пут који је из града водио ка гробљу био је разрован од вуче топова и неупотребљив за сао-

211. ИАЧ, К-46 бр. 1958.

212. M.Ristović, n.d., str.338.

213. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. бр. 7977 од 6. јула.

214. ИАЧ, ГП, К-46. бр.1958.

215. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 41-102.

216. ИАЧ, ГП, К-59. Ф-III бр. 147; Ф-IV бр. 288.

217. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 21. фебруара. бр.1 852. и од 4. марта бр. 2326.

218. ИАЧ, НА, К-1, бр. 273.

браћај, па је препоручивано избегавање овог правца.²¹⁹ Немци су били заинтересовани и за одржавање путева у возном стању. У току зиме издавали су наредбе за обавезно чишћење снега на путу Краљево-Ужице. Тај посао одрађивали су кулучари из општина кроз које је пролазила траса пута.²²⁰ Рок за чишћење понекад је био кратак, само три дана за које је требало очистити све бановинске и државне путеве, као што је гласила наредба од 10. јанура 1942.²²¹ Немци су наређивали и крпљење пута Краљево-Ужице, што је такође био задатак општина кроз које је пролазила траса ове саобраћајнице.²²² У циљу модернизације саобраћаја и олакшавања оријентације немачке оружане силе, окупатор је издао и наредбу да се од 8. јуна 1942, па у року од осам дана, поставе путокази на бановинским и државним путевима.²²³

Занатство, трговина и угоститељство

Одвлачењем опреме из ВТЗ Чачак, и потпуни престанак рада овог највећег и најважнијег индустријског постројења у граду, као и значајним смањењем рада у осталим индустријским постројењима, занатство, трговина и угоститељство поново добијају на значају у економији града.

Столарска задруга „Будућност”, специјализована за израду намештаја и грађевинске столарије, радила је са смањеним капацитетом током окупације. Столарска задруга „Југославија” била је пред ликвидацијом.²²⁴ Укупан број занатлија у Чачку, према једном попису од 13. фебруара 1943, износио је 420 мајстора, 160 помоћника и калфи, као и 77 ученика.²²⁵ Рат је утицао и на занатство које је стагнирало услед недостатка сировина, материјала, алата и тржишта. Једино су опанчари током рата добро радили.²²⁶

219. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-II бр. 529.

220. ИАЧ, ГП, К-58 бр. 15138/42; К-66а, бр. 1119/44.

221. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1376 од 10. јанура.

222. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7977 од 6. јула.

223. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6799 од 8. јуна.

224. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр.335.

225. Чачак је по попису од 13. фебруара имао: 16 абација са пет ученика, 8 бравара са двадесет ученика, 6 воскара, 12 зидара, 2 грађевинца, 10 кројача са седам ученика, 7 ковача са четири ученика, 2 казанџија са једним учеником, 1 кобасичара са једним учеником, 8 лимара са три ученика, 1 лончара, 14 месара, 3 молера, 1 електротехничара са једним учеником, 14 бербера са једним учеником, 14 опанчара са 3 ученика, 12 обућара са 8 ученика, 42 пекара са 6 ученика, 8 столара са 3 ученика, 4 сарача, 1 посластичара, 4 бојације са 2 ученика, 2 каменоресца са три ученика, 4 часовничара са два ученика, 3 фотографа, 3 поткивача, 2 игтампара са једним учеником, 2 содације, 2 палуције, 1 тапаџера, 1 ткача, 1 пинтера, 1 машинбравара са четири ученика, 1 кожара са два ученика и 1 стаклоресца. (ИАЧ, ГП, К-63 Ф-I бр. 597).

226. Ј. Данић, *Економске прилике у Чачку за време рата од 1941. до 1945. године*, стр. 344.

Окупација је утицала и на трговину. У првим месецима након априлског слома биле су исцрпљене резерве индустријских и прехранбених производа јер је промет робе био прекинут. У трговинама се није могло наћи текстилних производа, обуће као и других потрепштина. Један део робе трговци су склонили из радњи и продавали „испод руке”. Често је вршена и трампа робе, нарочито за прехранбене производе.²²⁷ Један број трговаца повремено је тражио молбе за затварање радњи на неколико дана. Да би се то остварило била је потребна дозвола власти.²²⁸ Број трговаца почетком 1943. износио је 180 власника радњи, са 24 помоћника и шест ученика.²²⁹

Пред Други светски рат у Чачку је било око 80 угоститељских објеката. Са окупацијом и у овој области привређивања дошло је до извесних промена. Један део хотела и гостионица био је заузет избеглицима, или је био искључиво резервисан за немачку војску. По попису хотела и гостионица из фебруара 1942. у Чачку је било шест хотела, две гостионице, четири кафане и једна приватна кућа, које су издавале собе или су то пре окупације радили. Било је укупно 47 соба за издавање, ако се изузму оне кје су биле резервисане за немачку војску, Српску државну стражу и избеглице. Од 47 слободних соба 23 су издаване, остале нису, углавном због руинираности. Ноћење је коштало 30 до 40 динара по кревету.²³⁰

Радништво и „Национална служба рада”

Један од специфичних видова ратног плена Немачке на простору Југоисточне Европе било је и искоришћавање радне снаге са окупираних подручја. Окупирана Србија требало је да буде важан извор радне снаге од чијег се искоришћавања ни под којим условима није одустајало. Већ априла 1941. предузете су мере прикупљања радно способног становништва за упућивање на рад у Немачку. Претпоставља се да је из Србије било око 80.000 радника на принудном раду у Немачкој.²³¹ Немци су упућивали позиве за рад у Немачку, истичући могућност зараде и до 1.400 динара месечно, у августу 1941.²³² Испостава Дринске ба-

227. Исто, стр.343.

228. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 7168 од 13. јула.

229. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1, бр. 597.

230. Ј. Дашкић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, стр.343.

231. Простор читавог Југоистока посматран је као непресупан извор радне снаге чија је до-тадашња висока стопа natalитета истицана као изузетно повољна „чињеница за ратну привреду”, због могућности које отвара брза генерацијска обнова (М. Ristiović, n.d., str. 253, 262-263).

232. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-VI, бр.349.

новине у Ужицу доставила је Градском поглаварству у Чачку 8. септембра 1941. наређење за прикупљање ратних заробљеника за рад у Немачкој.²³³ Сакупљање радне снаге за рад у Немачкој настављено је и 1942. године. Начелство среза трнавског доставило је 25. марта 1942. наређење за попис свих обвезника „Националне службе рада”, свих избеглица и свих уписаних за рад у Немачкој.²³⁴ Повереништво јавне берзе рада у Чачку доставило је 8. октобра 1942. позив незапосленим лицима да се јаве за рад у Немачкој.²³⁵ До сада није утврђен број људи који су из чачанског краја били на принудном раду у Немачкој, али остали су забележени транспорти радника из Чачка попут оног из 11. новембра 1942.²³⁶ Почетком 1943. из Чачка је на раду у Немачкој било 216 лица, док је у граду дневно радило око 20 до 30 кулучара.²³⁷ Многи су отишли на рад у Немачку да би се склонили од тешке неизвесности, а многима је претила и смртна опасност. Они који би отишли директно из затвора имали су прекид истраге против њих.²³⁸

Постојала је и обавеза за становништво које је остало у Србији да ради за немачку војску. Команда места у Чачку наредила је 18. септембра 1941. да се за немачке потребе доведе 18 коња са запрегама и радницима у „Арсенал”.²³⁹ Немачка посада у Чачку имала је потребу и за грађевинским материјалом, као када је 11. новембра 1942. године тражила 15.000 комада цигле. Исплата је вршена преко Градског поглаварства.²⁴⁰ За извођење грађевинских радова били су потребни мајстори зидари, који се нису увек одазивали на позив за рад. Немци су таквим лицима претили да ће их силом довести да раде.²⁴¹ Постојала је и обавеза кулучења на саобраћајницама. Рад на одржавању железничких пруга понекад је доводио до непредвиђених проблема. Предстојништво градске полиције у Чачку приметило је 7. марта 1944. да је више кулучара на прузи ухваћено да сече „Вестинг” црева, неопходна за вршење железничке службе. Немачки контролни органи сматрали су да је то саботажа и тражили су смртну казну за таква лица. Домаћа полиција је захтевала од поглаварства да се скрене пажња кулучарима на могућу

233. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 11066 од 8. септембра.

234. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3306 од 25. марта.

235. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 13343 од 8. октобра.

236. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 334.

237. ИАЧ, Фонд Предстојништва градске полиције Чачак (у даљем тексту само ПГП), К-1 бр. 3688.

238. В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 279.

239. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6625 од 18. септембра.

240. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13697/42.

241. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 13765/42.

казну за поменути преступ.²⁴² Немци су током целе окупације тражили радну снагу за своје потребе. Фелдкомандатура је 30. марта 1944. тражила од Градског поглаварства у Чачку 160 кулучара за радове у околини Чачка, за шест радних дана.²⁴³

Недићева влада организовала је радништво у „Српској заједници рада”, некој врсти синдиката. Ова организација основана је 1942. и њен циљ је био удруживање радника на националној основи, постизање склада између радника и послодаваца, избегавање штрајкова. „Српска заједница рада” обезбеђивала је и пријављивање за рад у Немачку, као и добровољно и принудно одвођење радне снаге на градилишта у Србији.²⁴⁴ Експлоатација радне снаге у Србији био је један од важних задатака окупационе управе. По наређењу окружног начелника, почетком новембра 1942, у циљу боље организације радне снаге, требало је направити спискове свих мушких лица од 17 до 45 година старости. Рок да се тај посао уради био је 12. новембар.²⁴⁵ Поред рада у Немачкој и у Чачку, изван број лица је упућиван на рад у Борски рудник. Предстојништво градске полиције у Чачку тражило је 24. октобра 1942. да се одреди 80 обичних радника и 32 стручна радника за рад у Бору.²⁴⁶ Крајем новембра полиција је тражила да се одреди још 10 лица за рад у Борском руднику.²⁴⁷ По наређењу полиције направљен је списак радника упућених у Борски рудник, да би се доставио одбору за прикупљање помоћи у одећи и обући.²⁴⁸ На рад у Борски рудник одвођени су и затвореници из чачанског затвора. Око 90 припадника партизанског покрета, углавном из трнавског среза, одведено је возом у Бор 20. децембра 1942.²⁴⁹ На рад у Борски рудник, за разлику од оних који су одлазили у Немачку, нико није ишао добровољно. Многи би се убрзо спасавали принудног рада бекством, обично након десетак дана.²⁵⁰ Поред одвођења радне снаге у Бор, један број људи је одређен за рад у београдској „Индустрији мотора”.²⁵¹

„Српска заједница рада” у Чачку организовала је и хуманитарне акције. Октобра 1942. године у граду су одржане две конференције у циљу прикупљања помоћи за радничке породице чији су храниоци би-

242. ИАЧ, ГП, К-66а, бр. 1697/44.

243. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 30. марта 1944.

244. Б. Петрановић, н.д., стр.480-481.

245. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14646 од 7. новембра.

246. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14071 од 24. октобра.

247. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 15243 од 21. новембра.

248. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14741 од 10. новембра.

249. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 238.

250. В. Петронијевић, Д. Јањић, н.д., стр. 280.

251. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.139.

ли у заробљеништву. Образован је месни одбор за прикупљање помоћи, а председник тог одбора био је Миодраг Васић, тадашњи председник општине. У име свих радника Чачка, а било их је у то време око 1.000, говорио је Јован Јоновић и изјавио да ће сви дати по једну надницу за заробљенике. Опорезовани су и појединци у оквиру удружења угоститеља, трговаца и занатлија, према висини материјалног богатства. Приватници који нису улазили ни у једно удружење, били су посећени од стране делегата старешинства „Српске заједнице рада”. Вршено је и прикупљање прилога по улицама града, у недељу, 18. октобра 1942. Било је одређено да се посете и сви домови у граду.²⁵²

„Национална служба рада за обнову Србије” основана је у децембру 1941. године са задатком да се цео народ од 17 до 45 година старости удружи и да заједнички савесно и дисциплиновано ради на општем добру. Укупно трајање службе није требало да траје дуже од годину дана. Лица у служби су добила бесплатан смештај, радно одело, храну и бесплатан превоз. Организација „Националне службе рада” ангажовала је омладину на пословима оправке путева, сече дрва, рада у рудницима. Поред радних задатака, служба је била и пропагандно-васпитна установа са великим социјалним задацима.²⁵³

Већ средином децембра 1941. у Чачку је основана „Средњошколска радна служба”. Ова организација је основана, како су тадашње власти говориле, да омладина тог узраста не би била препуштена сама себи. Ова „добровољна” радна служба стављена је под надзор српских војних власти „које ће о средњошколској омладини водити пуну бригу”.²⁵⁴ У извештају од 31. марта 1942. руководилац одреда „Националне радне службе за обнову Србије” у Чачку саопштио је да су најхитнији радови у Чачку; 1) Обрада земље шест хектара код „Арсенала” засађивање кромпира, купуса и лука), потребно 1650 радних дана; 2) рушење зграде Вишег среског суда у Чачку, потребно 1000 радних дана; 3) насипање шљунка и калдрмисање улица, Карађорђево, Пашићеве, Овчарске, Адмирала Гепрата, Арсеналске, Љубићке и Краља Петра, потребно 4.000 радних дана; 4) рад на осигурању реке Мораве, 80 метара, потребно 800 радних дана; 5) рад на преуређењу општинске кланице, са чишћењем канала, потребно 300 радних дана; 6) ситнији послови. Општина је поседовала 35 ашова, 40 пијука и 10 мотика који су могли да

^{252.} Радници у Чачку одрекли се једне своје наднице у корист деце својих другови. „Обнова”, бр. 396. Београд, 19. октобар 1942, стр. 5.

^{253.} В. Petranović, n.d., str. 479-480.

^{254.} У Чачку, Ужичу и Горњем Милановцу основаће се средњошколска радна служба. „Обнова”, бр. 143. Београд, 18. децембар 1941, стр. 4.

се уступе служби.²⁵⁵ До краја марта 1942. у редове службе из Чачка било је уписано 470 обвезника.²⁵⁶

Није познато шта је служба урадила од ових послова у току 1942. године у Чачку. Остали су забележени одржани концерти у Заблаћу 1. фебруара 1942. организовани од Националне службе рада.²⁵⁷ Постојали су извесни проблеми персоналне природе. Командант службе у Чачку није успевао да створи добар однос у раду са омладинцима, па се стварала потреба за новом личношћу.²⁵⁸ Један део омладинаца, који је одређен за обављање послова у „Националној служби рада”, одведен је у Обреновац, августа 1942. године, где су обављали радове. То су углавном били омладинци рођени од 1921. до 1924. године, сви из Чачка, њих укупно 58, који су радили на овом градилишту до августа 1942. када је један део отпуштен кући, један део одведен у Жарково, а девет их је ухапшено од стране полиције.²⁵⁹ Следеће године било је више акција. Градско поглаварство је на својој седници од 6. априла 1943. усвојило захтев да се служби обезбеде послови у граду.²⁶⁰ Појачана је и пропагандна активност. Национална служба рада штампала је два пута по 50 комада плаката, 300 комада програма, као и пет блокова улазница од по 100 листа за своје приредбе у мају 1943.²⁶¹ Истог месеца штампали су још 300 комада програма и 15 блокова улазница.²⁶² Следећег месеца, јуна 1942, штампано је 20 блокова признаница и 300 комада апела.²⁶³ Чета „Националне службе рада” у Чачку формирана је јуна 1943. године. У њој су углавном били омладинци 1924. и 1925. годишта. Они су до 5. августа ископали 5.000 метара канала. Многи од њих су први пут тада радили физичке послове, тако да је било проблема док се нису стекли први жуљеви на рукама. Становали су у једној згради у центру, као и у неколико већих одељења пиваре. Од 1. августа 1943. храна за њих се кувала у касарни. Поред довољне количине хлеба и варива, обавезно су добијали и месо у оброцима. У слободно време бавили су се спортом, а били су предвиђени и васпитни часови. Имали су и оркестар који је по-

255. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 3357/42.

256. *Забрањени шетњи по корзоу у Чачку*, „Ново време”, бр. 280, Београд, 31. март 1942. стр. 4.

257. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 205; *Доброволна радна служба у Чачку почели рад у природу*, „Ново време” бр. 237, Београд, 8. фебруар 1942. стр. 4.

258. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 207.

259. НМЧ, ППП, пов. бр. 13/42, несређена архивска грађа.

260. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ Чачак од 6. априла 1943. године.

261. НМЧ, Рачунска књига Стевана Матића, IV део, (у даљем тексту само НМЧ И-1622. СМ), бр. 13, 14, 15, 30 за мај 1943.

262. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 31, 32 за мај 1943.

263. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 6, 7 за јун 1943.

свећивао пажњу српској народној музици и уметничким композицијама. Приредили су и две другарске вечери са скечевима, песмом и рецитацијама.²⁶⁴ У извештају од 23. новембра 1943. говори се да служба у Чачку има чету од 60 обвезника који се од јуна 1943. налазе у Чачку. То су све били младићи из града и најближе околине. Они су обавили послове насипања улица, чишћења, проширивања и прокопавања канала, оправке јавних зграда. У извештају се тражи да општина финансира трошкове одржавања службе која је до тада опстајала захваљујући добровољним прилозима.²⁶⁵

ДРУШТВО

Промене које је условио рат нису се само огледале на плану губитка људских живота и материјалних разарања. Окупација је донела територијално распарчавање Краљевине Југославије, увођење нове административне поделе у окупираној Србији и скоро потпуну контролу рада домаћих органа власти. Промене у саставу становништва биле су још очигледне. Велики број мушкараца одведен је у заробљеништво или је био мобилисан у неку војну формацију зараћених страна, а у исто време Србију је запљуснуо талас избеглица. Они који су остали да живе код својих кућа били су оптерећени економским исцрпљивањем, ограничавањем своје слободе уз непрекидни и смишљени притисак пропаганде окупационе управе.

Административна подела

Разбијање територије Краљевине Југославије и припајање њених делова немачким и италијанским савезницима условило је и нову административну поделу у територијално стешњеној Србији, окупираној од стране Немаца. Под немачким надзором власт је преузео Савет коме-

²⁶⁴ *Наша омладина на послу*, „Обнова”, бр. 637, Београд, 5. август 1943, стр. 4.

²⁶⁵ Чета је обављала следеће радове: 1) прокопавање канала у Чачку од улице Цара Лазара па све до железничке пруге преко пута Болнице укупно 4.500 метара, у циљу правилног отицања воде; 2) темељно чишћење Лозничке реке све до краја чачанског гробља; 3) прокопавање канала од улице Цара Лазара до железничког пропуста; 4) продубљивање и прочишћавање канала од месаре до канала Фабрике хартије; 5) прочишћавање канала од Лозничке реке до улице Милоша Обилића; 6) насипање Карађорђевог улице; 7) калдрисање, више од половине, улице Господар Јована укључујући и плато испред поште. Камен је сакупљан на Морави, као и песак, и све је превозено до улице; 8) калдрисање Синђелићеве улице; 9) помагано је и општинским мајсторима око поправке кућа у Хајдук Вельковој и Добрачиновој улици; 10) поправљана је и раскрсница Кужељеве и Добрачине улице као и пролаз у Кужељевој улици; 11) нивелисан је и рашишћен плац испред кафана „Шумадија”; 12) столарски мајстори радили су на основној школи, окружном затвору и кафани „Белви”; 13) замењивани су и кулучари, 30 људи за месец дана (ИАЧ, ГП, К-63, бр. 10217).

сара 1. маја 1941, да би се 29. августа исте године образовала влада под председништвом Милана Недића.²⁶⁶ Предратна административна подела на бановине задржана је и након окупације. Центар Дринске бановине, у коју је спадала и територија данашње чачанске општине, налазио се у Сарајеву. Пошто је читава Босна припојена такозваној НДХ, седиште Дринске бановине за Западну Србију измештено је најпре у Ваљево 23. маја 1941,²⁶⁷ убрзо затим у Ужице. Испостава Дринске бановине у Ваљеву известила је градско поглаварство у Чачку 15. јуна 1941. да се мења седиште испоставе и да од дана када буду примили допис службену пошту шаљу у Ужице.²⁶⁸ Недићева влада је 26. децембра 1941, након сламања устанка, укинула административну поделу на бановине и успоставила нови територијални систем окружног типа. Окрузи су замишљени као експедитивна и добро организована администрација која је баштинила стару територијалну поделу из времена Краљевине Србије. Било је укупно 14 округа, а Чачак је припао Краљевачком округу у који су улазили срезови: жички, љубићки, трнавски, драгачевски и моравички.²⁶⁹ Званична штампа је хвалила нову административну поделу која је „поздрављена од сељака”, јер је створила ближи и приснији контакт управе и народа. Први окружни начелник у Краљеву Милија Диковић пренео је поруку Милана Недића, који је захтевао од начелника да што мање времена проводе у канцеларијама а што више у народу коме служе. Диковић је дао и обећање да ће се убудуће највише пет дана чекати за решавање предмета код државних чиновника, који морају бити ефикасни.²⁷⁰ Окружно начелство у Краљеву почело је са радом 1. јануара 1942, док је Банска управа у Ужицу потпуно престала са радом актом о ликвидацији од 31. марта 1941.²⁷¹ Срез моравички је нешто касније, 12. маја 1942, издвојен из Краљевачког и придодат Ужичком округу.²⁷² Административна подела на срезове и општине остала је иста као и пре окупације. Постојала је идеја да се почетком 1942. године прегрупишу сеоске општине. Окружни начелник Диковић је обећавао да ће се многе дотадашње општине укинути, тако да ће сеоска општина имати најмање три а највише пет хиљада становника. После пре-
 груписавања, начелник је намеравао да постави нове општинске упра-

266. В. Petranović, n.d., str. 134, 219.

267. ИАЧ, ГП, К-54, Ф VI, бр. 40.

268. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-IV, бр. 377.

269. М. Стефановић, *Деловиње Љубићевевој покрећива „Збор” у Чачку (1935-1945)*, стр. 298-299; В. Petranović, n.d., str. 461.

270. Г. Милија Диковић начелник Краљевачког округа, о организовању администрације и снабдевању становништва, „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр.4.

271. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2606 од 14. јануара, бр. 366. и од 10. марта.

272. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5448 од 12. маја.

ве у које би ушли такви људи да сваки председник „буде пример сељацима” и „као домаћин и као старешина породице”.²⁷³ Реорганизација сеоских општина ипак није извршена током окупације. Пред почетак Другог светског рата постојала је иницијатива за присаједињење Љубића општини Чачак.²⁷⁴ Та иницијатива није напуштена ни током окупације. Разлози за присаједињење Љубића Чачку налажени су у потреби веће јавне безбедности, исхране људи, као и социјалног, здравственог и културног подизања становништва.²⁷⁵ Градско веће у Чачку решило је на својој седници 15. септембра 1942. да се Љубић присаједини Чачку.²⁷⁶ Био је организован одбор у оквиру Градског поглаварства Чачка, 27. фебруара 1943, који је требао да ради на пројекту присаједињења Љубића Чачку.²⁷⁷ Кренуло се и у премеравање једног дела општине Љубић у мају 1943, које је због лоших временских прилика прекинуто.²⁷⁸ Ни овај покушај реорганизације општина није извршен.

Окупација и општинска власт у Чачку

Последња седница Градског поглаварства у Чачку пред окупацију одржана је 1. априла 1941. Дневни ред није био предвиђен, а седници је присуствовало 16 од 32 позвана већника.²⁷⁹

Немци су без борбе ушли у град 17. априла. Председник општине Миодраг Васић написао је наредбу у 8 часова ујутро којом је позвао становништво на лојалност окупатору. Немачку извидницу која је дошла у град, поред представника војске и жандармерије, дочекао је и председник општине.²⁸⁰

Прва седница градског већа након априлског рата одржана је 7. маја. Седници је присуствовало само седам од укупно 33 позвана већника. Седница је морала поново да се сазове за следећи дан, када је на састанак дошло 13 већника. Локална управа сводила је свој рад на преносење директива које су упућивали Немци и комесарска управа из Београда. Градско веће састајало се једном месечно, а седнице су морале

273. Г. Милија Диковић начелник Краљевачког округа о организовању администрације и надзирању становништва, „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр. 4.

274. М. Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, ЗРМ XXVII, Чачак 1997, стр. 331.

275. ИАЧ, ГП, К-46, бр. 3448.

276. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 482.

277. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 27. фебруара 1943.

278. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II, бр. 371.

279. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 1. априла 1941.

280. М. Пантелић, Р. М. Маринковић, В. Никшић, *Чачански одред*, Чачак 1982, стр. 40.

по правилу обавезно да се два пута заказују, јер се на први позив није одазивао потребан број већника. Последња седница градског већа пре ослобођења града 1. октобра 1941. одржана је 6. септембра.²⁸¹

Дан пред ослобођење града и улазак равногорских и партизанских снага у Чачак, Градско поглаварство исплатило је из своје благајне плате свим својим службеницима за октобар, као и лицима која су имала потраживања од општине. Укупна сума исплата износила је 524.299,71 динара. Највећи део тог новца узели су Немци – 270.00 динара. Државна Хипотекарна банка-Чачак исплатила је ову суму општини за окупационе власти. Немци су и раније узимали новац од општине. Градско поглаварство је 19. септембра молило Министарство финансија да поред исплаћене суме, за сада још неутврђеног износа, општини уручи још 1.000.000 динара за немачке власти у Чачку.²⁸²

Убрзо након ослобођења града формирана је нова општинска управа, састављена од представника партизанског и равногорског покрета.²⁸³ Немачке трупе поново су ушле у Чачак 28. новембра 1941. и успоставиле своју власт.²⁸⁴ Записници са седница градског поглаварства из децембра 1941. нису сачувани, али се већ 17. децембра као председник Градског поглаварства у документима потписује Милош Антонијевић.²⁸⁵ Окупациона штампа је 24. децембра пренела вест да је Антонијевић постављен на дужност председника Градског поглаварства у Чачку.²⁸⁶

Нова општинска управа уведена је у дужност 10. јануара 1942. За председника Градског поглаварства постављен је Милош Антонијевић и 17 већника. Градско веће је у овом саставу радило до 15. јуна 1942. и

281. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 7. маја до 6. септембра 1941.

282. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6966, 6969-7042 од 19. септембра и бр. 6693 од 30. септембра. Плату за октобар узео је и председник општине Миодраг Васић, 4.000 динара. Њему је исплаћено још 2.500 динара „на име поверљивих циљева”. Новац је узео и Драгомир Минић, отац Милоша Минића, запослен у Градском поглаварству, на име повраћаја улога у пензиони фонд, 3.000 динара укупно. Ради поређења ових сума, укупна трошарина коју је општина наплатила од Фабрике хартије за август 1941. износила је 10.000 динара (ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 6881 од 25. септембра).

283. Та тема излази из оквира овог рада који се бави општинском управом под окупацијом. Више о овом периоду може се наћи у следећим радовима: D. Milosavljević, *NOO grada Čačka u oktobru i novembru 1941. godine*, VIG 6, Београд 1961, стр.73-82; Исти, *Власи у рукама народа, Чачак 1941-1944*, Чачак 1964, стр.90-100; А. Хаџи-Поповић, Р. М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак 1984, стр. 56-65.

284. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 177-178.

285. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-IV бр. 631, 632, 633.

286. Милош Антонијевић је рођен 1910. године, основну и средњу школу је завршио у Чачку, студирао је економске науке у Београду, био је шеф статистичког одељења општине. Постављен је решењем Министарства унутрашњих послова 23. децембра 1941. на место председника општине. (*За председника општине у Чачку постављен је з. Милош Љ. Антонијевић*, „Ново време” бр.201, Београд, 24. децембар 1941. стр. 4).

одржало осам седница. Рад се сводио на најосновнија питања организације града. Све важне одлуке доносиле су се у Београду одакле су стигла наређења.²⁸⁷

Увођење у дужност нове општинске управе и разрешење старе обављено је 15. јула 1942. Седници је присуствовало старо и ново веће којима је председавао заменик председника Владислав Цуцулић. Поред већника ту су били и окружни начелник Маринковић и срески начелник Аћимовић, који је одао захвалност старој управи града. За председника градског поглаварства одређен је Радојко Солујић. Он се захвалио на поверењу које му је указано, али је дао одмах оставку на поверену дужност, подносећи лекарско увређе којим је доказивао да је болестан. Начелници су тражили да „у ово тешко време” остане на дужности. Солујић је остао при раној одлуци да даје оставку. После тога, начелници су захтевали да сви већници положи заклетву, што су и учинили.²⁸⁸ Солујић је остао при одлуци да не прихвата дужност, тако да је поново заказана седница градског већа за 16. јул. Начелник Аћимовић је апеловао да се у ова тешка времена сви жртвују, па ако је потребно и личне интересе и кад су тешке природе, „па ако Солујић и да оставку да се остали не растурају и не дају оставке”. Солујић је остао при ранијој одлуци, истичући да је оставку дао пре заклетве. На чело поглаварства требало је да се постави као потпредседник председник окружног суда Јагош Драшковић, али као државни чиновник није могао бити на челу општине. Осим тога он је у Чачку био непуну годину дана па није ни познавао локалне прилике. За вршиоца дужности председника одређен је као први већник Јаков Брушија.²⁸⁹

Убрзо је разрешена стара и постављена нова општинска управа. Седница је одржана 16. августа у присуству предстојника градске полиције Миодрага Мишића и представника немачке фелдјандармерије Курта Брадската. Предстојник градске полиције прочитао је листу чланова управе. За председника поглаварства одређен је Миодраг Васић. Пре подношења заклетве оставке су дали већници Радомир Цвијовић, Милија Бојовић и Ђура Ђирковић.²⁹⁰

У октобру 1942. Миодрага Васића Немци одводе у заробљеништво. У присуству среског начелника Милутина Ристића, због „привременог” одсуства председника и потпредседника општине, одређен је заступник председника Владислав Цуцулић и заступник потпредсе-

287. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 10. јанура до 15. јула 1942.

288. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 15. јула 1942.

289. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 16. јула 1942.

290. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 16. августа 1942.

дника Милан Јовановић, који су вршили дужност до именовања нове управе.²⁹¹

На ванредној седници градског поглаварства у Чачку 23. фебруара 1943. изасланик окружног начелника из Краљева, политички саветник Вјекослав Анојчић, као и начелник среза трнавског Милутин Ристић, увели су у дужност нову управу. За председника поглаварстава одређен је дотадашњи вршилац дужности Владислав Цуцулић.²⁹² Ова општинска управа одржала је шест седница за седам месеци рада.

Ново веће уведено је у дужност 15. септембра 1943. Седници је опет присуствовао заступник окружног начелства Анојчић, као и заступник среског начелника Тодор Косић. Заступник Анојчић прочитао је имена нове управе, одређене решењем окружног начелства и Министарства унутрашњих послова. За председника је одређен Срећко Симеуновић - Хаос, а за потпредседника Никола Милићевић.²⁹³ Под председништвом Симеуновића одржана је свега једна седница. Он је убијен од стране равнатораца 7. октобра 1943. године.²⁹⁴ Већ 16. октобра заказана је комеморативна седница, а на његово место дошао је као потпредседник Никола Милићевић.²⁹⁵

На ванредном заседању 14. децембра 1943. у присуству окружног начелника Момчила Достанића, заступника среског начелника Арсе Петковића и предстојника полиције Животе Станковића, уведена је у дужност нова и разрешена стара општинска управа. За председника градског поглаварства одређен је Михаило Лукић а за потпредседника Никола Димитријевић.²⁹⁶ Ни Лукић се није дуго задржао на челу општинске управе. Ухапшен је од немачке полиције у марту 1944. године из непознатих разлога, одакле је одведен у заробљеништво.²⁹⁷ Заменио га је потпредседник Никола Димитријевић 17. марта 1944. Општинска управа у саставу из децембра 1943. радила је до 1. јула 1944. када је у присуству окружног начелника Милоша Томашевића и среског начелника Радосављевића, као и предстојника полиције Вукосављевића, уведена нова управа. На месту председника остао је Никола Димитријевић, а за потпредседника одређен је Димитрије Секулић.²⁹⁸ То је последња забележена промена општинске управе за време окупације. Димитријевић је остао на челу општине до ослобођења града.

291. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 29. октобра 1942.

292. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 23. фебруара 1943.

293. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 15. септембра 1943.

294. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 288.

295. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 16. октобра 1943.

296. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 14. децембра 1943.

297. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 2126/44.

298. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 1. јула 1944.

Председници Градског поглаварства Чачка 1941–1944.

Р. б.	Председник градског поглаварства	Период проведен на месту председника	Број седница
1.	Миодраг Васић	19. јун 1939-1. октобар 1941.	6*
2.	Милош Антонијевић	17. децембар 1941-15. јул 1942.	8
3.	Радојко Солујић	15. јул 1942-16. јул 1942.	1
4.	Јаков Брушија (заступник председника)	16. јул 1942-16. август 1942.	2
5.	Миодраг Васић	16. август 1942-29. октобар 1942.	4
6.	Владислав Цуцулић (заступник председника)	29. октобар 1942-23. фебруар 1943.	3
7.	Владислав Цуцулић	23. фебруар 1943-15. септембар 1943.	7
8.	Срећко Симеуновић-Хаос	15. септембар 1943-16. октобар 1943.	2
9.	Никола Милићевић (као потпредседник)	16. октобар 1943-14. децембар 1943.	3
10.	Михаило Лукић	14. 12. 1943-17. март 1944.	4
11.	Никола Димитријевић (као потпредседник)	17. март 1944-1. јул 1944.	3
12.	Никола Димитријевић	1. јул 1944-3. децембар 1944.	1**

* Одржане седнице за време окупације.

** Записници су сачувани само до 8. јула 1944. године.

Становништво

По попису из 1931. године у љубићком срезу живело је 33.611, трнавском 26.970, драгачевском 37.125, моравичком 24.820 и таковском 32.016 становника.²⁹⁹ Ако је природни прираштај од 1936. до 1939. године износио око 2.100 за сваки срез,³⁰⁰ можемо претпоставити да је 1941. било око 20.000 становника више у свих пет срезова него 1931. године. У једном извештају упућеном банској управи у Сарајеву 1940. године број становника у љубићком срезу процењиван је на 35.996, а у трнавском на 36.959 људи.³⁰¹

Са почетком рата у Европи 1939. године, Краљевина Југославија је отпочела са првим мерама одбране, што је значило и мобилизацију одређеног броја мушкараца. То је био први демографски поремећај, краткотрајан, који је одвојио људе од својих кућа на неколико месеци.

299. *Statistički godišnjak 1940*, Beograd 1941, str. 80-81.

300. Исто, стр. 105-107.

301. Ј. Данић, *Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године*, ЗРНИ Х. Чачак 1979, стр. 357-358.

У краткотрајном априлском рату 1941. заробљен је велики број војника Краљевине Југославије, око 350.000 људи. Непосредно по потписивању капитулације Краљевине Југославије започео је прилив ратних заробљеника у Немачку чију су главну масу чинили Срби. Припадници осталих народа Југославије отпуштани су углавном кућама. На дан 1. децембра 1941. у Немачкој је било 10.801 официра и 155.630 војника српске националности.³⁰² Према још увек непотпуним подацима, из драгачевског среза било је интернирано око 1.100 војника, трнавског 598 и неутврђен број из љубићког, моравичког и таковског среза.³⁰³ Та цифра сигурно премашује 2.000 мушкараца из овог краја. Срески одбор Црвеног крста у Чачку често је слао пакете заробљеницима у Немачкој. Одбор се до краја марта 1943. бринуо само о заробљеницима и послао им 2.000 пакета.³⁰⁴ Укупно је у току 1943. године сакупљено 1.350 пакета заробљеницима. Школски подмладак је послао 500. У првој партији 1944. године планирано је да се пошаље 300, а касније још 500 пакета.³⁰⁵

Док је значајан број домаћег мушког становништва отишао у заробљеништво, Србију је заплуснуо талас избеглог српског становништва које је бежало од прогона и геноцида са територија додељених немачким и италијанским савезницима на Балкану. Сличну судбину доживео је и један број Словенаца. Начелство среза трнавског доставило је општинама упутство око сакупљања добровољних прилога за Србе избеглице већ 25. јуна 1941.³⁰⁶ Број избеглица растао је из месеца у месец од почетка окупације. Једна од првих група избеглица у Чачак је дошла 4. јула 1941. Министарство здравља доставило је 25. јула упутство о лечењу избеглица о државном трошку, а 4. августа упутство о прегледу свих избеглица због заразних болести.³⁰⁷ Број избеглица у граду износио је већ 17. јула преко 450, да би после 29. августа 1941. регистровано укупно 912 избеглица.³⁰⁸ Већ 30. јуна у Чачку је дневно издвајано 130 килограма брашна из магацина за избеглице.³⁰⁹ У ширем реону града Чачка, трнавском и љубићком срезу, регистровано је крајем лета 1941. године укупно 2.771 избеглица. Највише их је доспело са територије такозване НДХ, 947 особа, из Македоније 867, Космета 403 и Сло-

302. M.Ristović. n.d., str.267.

303. М.Пантелић, Р. М. Маринковић, В. Никшић, *Чачански одред*, стр. 38.

304. *Рад Црвеног крста у Чачку*, „Ново време“, бр. 590. Београд, 2. април 1943. стр. 4.

305. *Успех Црвеног крста у Чачку*, „Ново време“ бр. 836. Београд, 20. јануар 1944. стр. 3.

306. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 38.

307. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр. 8846 од 25. јула и бр. 9318 од 4. августа.

308. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 382; К-54, Ф-VI, бр. 570.

309. ИАЧ, ГП, ДП за 1941. бр. 7853 од 30. јуна.

веније 186.³¹⁰ Број словеначких избеглица се повећао на укупно, ³¹¹ крајем лета 1941. године. У Чачку је 13. августа 1941. одржана и конференција представника одбора за смештај избеглица. Министарство здравља доставило је упутство о бесплатном лечењу избеглица 25. јула, у циљу сузбијања заразних болести.³¹² Већа насеља у Србији била су преоптерећена великим бројем избеглица тако да је Комесарска управа била принуђена да приступи њиховом размештању по мањим местима и селима. До августа 1941. у љубићком срезу било је смештено 500 лица код домаћина, а почетком августа дошла је група од још 24 особе из Босне.³¹³ За групу од преко 300 избеглица у Чачку 29. августа 1941, тражена је помоћ за исхрану од Београда.³¹⁴ Прављени су и спискови имућнијих грађана у Чачку који су могли дати одређену помоћ за прогнане особе.³¹⁵ У Чачку је 9. септембра 1941. било 2.084 избеглице којима није била потребна директна помоћ власти, као и 687 лица којима је то требало.³¹⁶ По једном попису, до 23. јануара 1942, у срезу трнавском било је 2.000 избеглица. Сваком детету давано је по 200 динара помоћи, као и 400 грама хлеба. Словеначка избегличка колонија добила је 10.000 динара помоћи јануара 1942. године.³¹⁷ Један од начина да се овим људима помогне било је и давање бескаматног кредита, (22. јануара 1942) свима онима који су били занатлије.³¹⁸ Поред избеглица пажња је посвећивана и домаћем сиромашном становништву. Почетком децембра 1941. у Чачак долазе изасланици Црвеног крста из Београда и у заједници са представницима локалних организација оснивају Одбор Црвеног крста. Секцију за збрињавање породице, деце и младежи. Покренуто је питање поновног отварања дечјег хранилишта које је тада у граду хранило око 200 малишана. Упућен је и апел сељацима да поклањају храну.³¹⁹ Секцију су сачињавала друштва која су већ постојала у Чачку пре окупације. Средства за рад Секција је добијала од општине, централе из Београда, подружнице у Чачку, од манастира као и од прилога појединаца. Свој рад секција је завршила крајем децембра 1944.

310. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 50.

311. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 376.

312. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 8194, од 9. јула и бр. 8846 од 25. јула.

313. *Избеглице све више добијају њосла њо селима*, „Ново време” бр. 82, Београд, 8. август 1941, стр. 4.

314. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 410.

315. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 375.

316. ИАЧ, ГП, К-57, без броја.

317. *У Чачку се дели сиромашним избеглицима 400 грама хлеба дневно*, „Ново време”, бр. 224, Београд, 24. јануар 1942, стр. 4.

318. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 474.

319. *Рад Црвеног крста у Чачку*, „Обнова”, бр. 252, Београд, 1. мај 1942, стр. 6.

године.³²⁰ На иницијативу месног одбора Црвеног крста, 27. фебруара 1942, покренута је и акција за збрињавање сиромашних породица и деце. Овој акцији су се придружила и остала хумана друштва. Отворена је кухиња у којој је почело добијати бесплатно храну 150 сиромашне деце.³²¹ Начелство среза трнавског доставило је 6. марта 1942. наређење да се за избеглице сакупља одело и обућа путем сабирних станица.³²² Богатији грађани у Чачку позивани су и почетком 1942. године да својим прилозима, које би доставили среском начелству, потпомогну сиротињу и избеглице за ускршње празнике.³²³ Начелство је наредило да се у мају 1942. године организује преглед деце избеглица и заробљеника за одлазак у Матарушку бању.³²⁴ Један број деце избеглица, њих стотину, доведен је из Матарушке бање у Чачак 4. августа 1943. године.³²⁵ У сарадњи са немачким Црвеним крстом извршен број деце из Србије слат је у Швајцарску, која је примала 500 деце на три месеца. Услед великог броја пријава морао се вршити одабир. Првенство су имала деца између 6 и 10 година старости. Путовати су могла само потпуно здрава деца, али која су била „нежнијег здравља”. Децу су надзирали швајцарски учитељи и лекари у месту Лаго Мађоре на граници са Италијом. Акција је почела да се спроводи половином марта 1942. године.³²⁶ Деца су у Швајцарску упућивана из свих крајева Србије, па и из Чачка и околине. Њихов долазак у Чачка очекиван је 28. јуна 1942. по подне.³²⁷

Окружни начелник из Краљева одржао је 14. августа 1942. године конференцију у Соколском дому у Чачку, на којој је решено да грађани Чачка дају суму од једног милиона динара за збрињавање избеглица и сиротиње у Чачку. Сви имућнији грађани подељени су у шест категорија и сваком је одређен рок у коме има предати разрезану суму новца.³²⁸ Акције за збрињавање избеглица у Чачку нису престале ни у 1943. години. Почетком маја отворена је избегличка кухиња под управом комесаријата за избеглице и пресељенике. Управник је био Владимир Бетовић. Били су обезбеђени ручак и вечера по минималним ценама. Ку-

320. Секција за заштитну породице, деце и младежи у Чачку од 1941. до 1944. године (приредио Витомир Василић), Изборник бр. 10, Чачак 1995, стр. 132-145.

321. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 209.

322. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2425 од 6. марта.

323. ИАЧ, ГП, К-59 Ф- III, бр. 373.

324. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 13. маја бр. 5503.

325. Србија за младе невољнике, „Обнова”, бр.636, Београд, 4. август 1943, стр.4.

326. Крајем идућег месеца 500 српске деце одлази у Швајцарску, „Обнова”, бр.210, Београд, 11. март 1942, стр.5.

327. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 12821 од 28. септембра.

328. Основан одбор за збрињавање избеглица и сиротиње у Чачку, „Ново време” бр. 395, Београд, 15. август 1942, стр. 3.

хиња је смештена у хотелу „Касина” и примала је дневно 2.000 obroka. Запослени у кухињи били су избеглице. Поред поврћа, понекад је спреmano и месо и месни производи у одређене дане. У бившем Учитељском дому отворен је крајем маја 1943. године „Дом српске избегличке деце”. Ту је било смештено 100 деце која су доведена из Матарушке бање.³²⁹ Почетком 1944. године број избеглица није смањен, само у трнавском срезу било је 3.000 избеглица од којих је 370 распоређено по селима. У то време избегличка кухиња у Чачку издавала је 400 obroka дневно.³³⁰ Број избеглица повећан је након првих савезничких бомбардовања градова у Србији. Из Београда је у пролеће 1944. после бомбардовања у Чачак дошло 300 лица.³³¹

Постојали су и прогони домаћег становништва у граду. Расистички однос нациста према „нижим расама”, Јеврејима и Циганима, испољио се и у Србији па и у Чачку. Извршен је попис лица јеврејске националности већ 27. маја 1941. према којима су примењивана дискриминаторска правила.³³² Пописане су и све циганске породице у граду, 12. јуна исте године – укупно 29 фамилија, које су такође дошле под удар расних закона.³³³ По попису из 20. априла 1943. у Чачку је било 12.310 Срба, 155 Словенаца, 20 Хрвата и 15 Италијана.³³⁴

На демографске промене утицала су и повремена присилна одвођења на рад у руднике (Трелча, Борски рудник) и концентрационе логоре широм окупиране Европе и Србије. Мобилизација мушкараца у разне оружане формације удаљила је из економског живота села на стотине радних руку. Док се смањење броја домаћег становништва одвијало на различите начине, окупационе власти су током четири године у граду непрестано имале гарнизоне променљиве величине уз непрестану циркулацију војних јединица које су пролазиле кроз чачански крај, што је још више реметило демографску слику овог подручја.

329. *Обезбеђење избеглица у Чачку*, „Ново време” бр. 700, Београд, 11. август 1943, стр. 4.

330. *Збрињавање избеглица у Чачку*, „Ново време” бр. 860, Београд, 13. фебруар 1944, стр. 4.

331. *Чачак најбогађиња њијаци Западне Србије*, „Ново време” бр. 988, Београд, 3. јул 1944, стр. 2.

332. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-V, бр. 8.

333. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 6040/41.

334. ИАЧ, ГП, К-64, Ф-IV, бр.51.

Демографске промене 1931-1945. године

Срез	Број становника ³³⁵		Број домаћинстава ³³⁶	
	1931. год.	1945. год.	1939. год.	1945. год.
Љубићки	33.611	37.645	6.314	7.391
Трнавски	26.970	33.556	4.126*	7.472
Драгачевски	37.125	51.002	6.452	6.369
Моравички	24.820	31.222	3.972	4.762
Таковски	32.016	38.604	-	6.753

* Пописана су само домаћинстава у селима, без пописа у граду.

Пропаганда

Циљ пропаганде је да се обраћањем разуму и осећањима утиче на што већи број људи да би променили мишљење, или да га задрже, како би се навели да делују на одређен начин.³³⁷ За време окупације пропаганда се у Србији налазила под пуном немачком контролом од првог дана. Српски колаборационисти имали су само извршно помоћну улогу.³³⁸ Основна карактеристика немачке пропаганде сводила се на потребу да се оправдају сопствене намере и реализују постављени циљеви, с тим да они изгледају „нормално” и „природно”, никако наметнуто. Комбиновани су ефекти упозорења и страха како би се становништво држало у покорности. Поруке су биле кратке и јасне, разумљиве онима који су их примали. Пропагандно одељење Југоисток држало је и целокупну културну делатност у Србији са циљем ширења немачке културе, националсоцијалистичких идеја и држања у покорности српског народа.³³⁹ Основа политике владе Милана Недића у условима немачке окупације Србије, и светског рата, сводила се на поруку да се мора са-

335. *Statistički godišnjak 1940*, str. 80-81; Ј. Данић, *Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године*, стр. 357.

336. М. Обрадовић, *Село Дринске бановине у бројевима, Сарајево 1939*, стр. 13-19; Ј. Данић, *Економске и социјалне прилике у Чачанском округу 1945. године*, стр. 357.

337. Пропагандна порука треба да остане трајно усађена у свест и тако пробуђени осећаји да се освоје не само за тренутак, већ за много дуже време. Крајњи циљ пропаганде је да се ставови и мишљења прошире, како би се преко њих утицало на акције људи и њихови поступци на тај начин контролисали. Да би порука постигла успех мора да задовољи неколико основних захтева: 1) доступност, 2) привлачност, 3) разумљивост, 4) занимљивост, 5) уверљивост (К. Николић, *Немачка рајна пропаганда у Србији 1941-1944*, ЈИЧ 1, Београд 1997, стр. 117).

338. В. Петровић, n.d., str. 424.

339. К. Николић, *Немачка рајна пропаганда у Србији 1941-1944*, стр. 127.

чувати српски народ. Погнути главу, значило је егзистенцијално се обезбедити у суровом рату. Алтернатива борбе била је до краја одбачена.³⁴⁰

Један од важних начина ширења немачке пропаганде био је програм Радио Београда, који је био под потпуном немачком контролом.³⁴¹ Кафеџијама у Чачку, који су поседовали радио апарате, наређено је 4. јула 1941. да својим радом и немарношћу не ометају слушање вести са радија. Били су дужни да врше пријем дневних вести у 10, 14 и 18,45 часова. У исто време забрањено је слушање страних радио станица.³⁴²

Почетком јуна обновљено је приказивање биоскопских представа у хотелу „Крен” у склопу којих су приказивани и журнари о немачким ратним победама: „Падобранци освајају Крит”, „Павелић у Риму”, „Борба код Торбрука”, „Борба за Атлантук”.³⁴³

Почетком јула 1941. године устанак је захватио велико подручје Западне Србије. У циљу сузбијања комунистичке опасности комесар у Аћимовићевој влади Михаило Аврамовић и инжењер Милосав Васиљевић одржали су у Чачку конференцију 16. јула, на којој су говорили о потреби чувања мира и борби против комунистичких планова и устанка.³⁴⁴ Распламсавање устанка условило је и потребу немачких власти за јаком пропагандом, пре свега против комунистичког покрета. Један од видова пропаганде било је и слање плаката из Београда са антикомунистичком садржином. Локалним властима достављени су 27. јула плакати против комуниста са наређењем да се налепе на јавним местима.³⁴⁵ Следећа испорука плаката уследила је 31. јула са истим садржајем, и наређењем да се залепе на најпрометнијим местима.³⁴⁶ Нова испорука плаката за Градско поглаварство у Чачку извршена је 27. августа 1941.³⁴⁷ На дан ослобођења Чачка, 1. октобра 1941. године, Немци су из авиона бацали летке по граду у којима је писало да су град напустили јер становништво није хтело да сарађује у борби против комуниста, обећавајући одмазду ако се такав однос не промени.³⁴⁸

Након сламања устанка, и поновног уласка Немаца у град, током читавог децембра владао је терор, и прогон партизанских бораца и сим-

340. В. Petranović, n.d., str. 484.

341. Немци су посебно место одредили Радио Београду, који је осим притиска на јавност Србије служио и за забаву немачким војницима у Северној Африци (В. Petranović, n.d., str. 424).

342. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 48.

343. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 578.

344. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 50.

345. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 10567 од 27. јула.

346. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 76.

347. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 337.

348. К. Николић, *Историја равногорског покрета 1*, стр. 131.

патизера као и четника Драже Михаиловића који се нису легализовали код владе Милана Недића. Министар унутрашњих дела Милан Аћимовић боравио је у Чачку 5. децембра 1941. године, на дан када је вршено одвођење многих Чачана у ВТЗ ради испитивања и каснијих одвођења у логоре или на стрељања.³⁴⁹ Министар је поново допутовао у Чачак 8. децембра. Цео следећи дан провео је у граду радећи на успостављању установа и целокупног живота града и околине.³⁵⁰ Решењем министарства унутрашњих послова, од 23. децембра 1941, постављена је нова општинска управа за чијег председника је постављен Милош Антонијевић.³⁵¹ Однос Недићеве управе према становништву града био је пун предубеђења. Штаб српске добровољачке комаде у Чачку извештавао је 25. децембра 1941. да је становништво Чачка скоро цело комунистичких начела. За време партизанске власти на пијачном тргу били су инсталирани звучници преко којих су преношене вести из Москве. У близини звучника, монтирана је велика петокрака звезда, која је у току ноћи осветљавана.³⁵²

Почетком 1942. године Недићева управа организовала је низ пропагандних предавања у циљу сузбијања комунизма. У сали Радне службе 9. јануара 1942. у Чачку пред добровољцима Шумадијског одреда предавање је одржао инжењер Драгутин Јакшић са темом „Две револуције”. Скупу је присуствовао и Марисав Петровић командант Шумадијског одреда.³⁵³ Одржано је и молелствије за спас српског народа у чачанској цркви 21. јануара 1942. Након тога, у Соколском дому Марисав Петровић је држао говор о враћању Србије редовним пословима.³⁵⁴

У сали Соколског дома, 1. фебруара 1942, професор из Београда Милован Поповић одржао је пропагандно предавање „Совјетска унија и ми”. Истог дана чланови Националне службе рада, основане у Чачку децембра 1941, приредили су концерт у Заблаћу, на коме су говорили

349. Министар унутрашњих дела г. Аћимовић у Чачку и Ужицу, „Обнова” бр. 133, Београд, 6. децембар 1941, стр. 3.

350. У Чачку йрорадила већ сва надлешћива, „Ново време” бр. 190, Београд, 10. децембар 1941, стр. 3.

351. За йредседника опшћинине у Чачку йосћиваљен је г. Милош Анйонијевић, „Ново време” бр. 201, Београд, 24. децембар 1941, стр. стр. 4.

352. ИАЧ. НА. К-1, бр.138.

353. Предавање добровољцима у Чачку, „Обнова”, бр.160, 12. јануар 1942. Београд, стр.5.

354. Молелствйе за сйас срйског народа, „Ново време” бр. 222, Београд, 22. јануар 1942, стр. 3; Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 203. Овом верском скупу присуствовали су представници свих војних, државних, самоуправних и културних установа. Чиновејствовао је архйерејски намесник среза тринавског прота Милован Милутиновић-Кићо уз асистенцију већег броја свешћеника из града и околине.

Драгутин Булић и окружни начелник Миливоје Диковић.³⁵⁵ Одржана су и два збора у Драгачеву, 6. фебруара 1942, у Вичи и Гучи. Са окупљеним народом разговарао је окружни начелник Диковић.³⁵⁶

Крајем фебруара 1942. наређено је да се у љубићком срезу организују зборови за националну пропаганду. На њима је требало организовати певање јуначких песама уз гусле. Начелник среза љубићког Драгољуб Поповић одржао је конференцију 21. фебруара у циљу формирања пропагандних одбора по селима који ће водити пропаганду против партизана. Конференцији су присуствовали сви председници општина, повереник за пропаганду Министарског савета Светозар Ранђеловић, школски надзорник љубићког среза, командант легализоване Љубићке четничке бригаде Предраг Раковић и поручник Живојин Лукић из Мрчајеваца.³⁵⁷

Министар за просвету Велибор Јонић одржао је у Чачку 22. фебруара збор на коме је говорио о историјској мисији ђенерала Недића. Скупу је присуствовало 5.000 грађана и сељака. Јонић је рекао да не сме више бити јунака на туђ рачун, а поготову на рачун српског народа и незбринутих жена и деце. Ко год побегне у шуму, тај је издао свој народ и мисли само на себе. Министар је такође упутио позив да се мора радити како би се избегла глад.³⁵⁸

Начелство среза трнавског издало је 14. фебруара 1942. наредбу, објављену добошем, да поједина лица не шире алармантне вести међу грађанством.³⁵⁹ Након два дана, 16. фебруара 1942, Предстојништво градске полиције доставило је плакате и брошуре од Министарског савета да се растуре по грађанству.³⁶⁰ Немачки командант Чачка издао је летак на српском језику, 21. фебруара, под насловом „Срби”, у коме се предочава опасност од новог устанка на пролеће које би подигли „енглеским новцем подмићени плаћеници”, као и ужаси који могу задесити српски народ ако дођу специјалне немачке трупе.³⁶¹ Немачке власти су на пролеће 1942. одржавали пропагандне зборове у љубићком срезу. Имали су камион са инсталираним звучником са кога су емитовали поруке о штети коју је српски народ имао услед комунистичке побуне,

355. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 205; *Добровољна радна служба у Чачку почела рад у народу*, „Ново време” бр. 237, Београд, 8. фебруар 1942, стр. 4.

356. *Разговор са начелником Ђ. Диковићем*, „Ново време” бр. 235, Београд, 6. фебруар 1942, стр. 2.

357. ИАЧ, НА, К-1 бр.21; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 207.

358. *Служим свом народу*, „Ново време” бр. 250, Београд, 27. фебруар 1942, стр. 3.

359. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1577 од 14. фебруара.

360. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1658 од 16. фебруара.

361. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 208-209.

подсећајући народ да буде миран и не слуша Дражу Михаиловића и његове сараднике.³⁶²

Почетком марта Окружно начелство у Краљеву послало је 30 комада књижица говора „Адолф Хитлер” да се раздају и публикују по Чачку. Такође су послали два примерка илустрације „Социјална Немачка” да се приказују.³⁶³ Један од старешина добровољаца у граду, Драгутин Булић, издао је почетком марта 1941. летак упућен грађанима Чачка где их је позвао на ред и мир. Народ је, по оцени начелника, са багателисањем примио те поруке јер је „Булић један болестан и амбициозан човек”.³⁶⁴ Председник општине Антонијевић упутио је грађанима Чачка свој апел у коме је саветовао да се народ остави лажи и препирања у вези са ратном ситуације у свету „мислимо на своју бруку и муку”. Антонијевић је поручио да је било доста шетњи и базања варошким улицама, да није време за филозофирање и да на раменима има једна глава. Поручио је и да се не дозволи неким људима који седе по кафанама, уз добар мезелук и пиће, да сплеткаре и буне, а кад дође момент да омладини утрпају пушку у руке.³⁶⁵ Делегат председника српске владе Љубисав Миловановић, доставио је извештај влади, Одељењу за пропаганду, о својој мисији у срезу трнавском у току марта 1942. Он је одржао зборове и конференције у јездинској, жежевичкој и слатинској општини. Говорио је о потреби очувања реда и мира и о опасности од комуниста.³⁶⁶

Током априла 1942, Окружни начелник одржао је зборове у Гучи, Љубићу, Парменцу и Паковраћу.³⁶⁷ У Чачку је 2. априла у хотелу „Српски Краљ” одржана конференција са свим председницима из округа, реонским економима и пољопривредним референтима. Расправљали су о питањима унутрашње исхране округа, и нарочито о максимирању цена. Састанку су присуствовали и представници немачке оружане силе.³⁶⁸ Оцена политичког стања за април гласила је да се не осећа утицај политичких партија и да народ слуша наређења.³⁶⁹ Чачак је у недељу, 19. априла, посетио и на тргу говорио министар Милан Радосавље-

362. ИАЧ, НА, К-1, бр.36.

363. ИАЧ, ГП, ДП за 1942. од 5. марта, бр. 2345. и 2346.

364. ИАЧ, НА, К-1, бр. 26.

365. *Апел председника Чачка својим грађанима*, „Ново време” бр. 270, 19. март 1942. Београд, стр. 3.

366. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 212.

367. ИАЧ, НА, К-1 бр.36.

368. На састанку су говорили председник општине Милош Антонијевић, предстојник полиције Стаменко Димитријевић и Драгутин Булић (*Конференција привредника у Чачку*, „Ново време” бр. 283, Београд, 3. април 1942, стр. 4).

369. ИАЧ, НА, К-1 бр. 36.

вић о „борби против комунизма, привредним приликама и исхрани”. Осврнуо се посебно на разорну делатност комуниста који су желели грађански рат у Србији. На скупу је говорио и Душан Коларевић, начелник среза трнавског. По писању тадашње штампе, збору је присуствовало 3.000 људи.³⁷⁰ Крајем априла на место окружног начелника у Краљеву дошао је Драгољуб Маринковић, отпуштен из заробљеништва, уместо дотадашњег начелника Диковића. Убрзо по постављењу, Маринковић је кренуо у инспекцијско путовање 28. априла 1942. по околини Чачка.³⁷¹

Нови окружни начелник одржао је 8. маја 1942. конференцију у Гучи пред 500 слушалаца говорио о заробљеницима међу којима се и он до недавно налазио.³⁷² Маринковић је до 20. маја одржао још два скупа, у Љубићу и Мрчајевцима, где је поручио народу да се не обазире на лажна обећања и да „гледа право пред себе”. Окупљеним сељацима је поручио да приону на рад, засеју сваку стопу земље и покажу да српска нација и српски сељак нису нерадници.³⁷³ На први дан православног празника Духова, 26. маја 1942, у Чачку је одржан збор који је отворио председник општине Милош Антонијевић. На скупу је говорио изасланик владе Данило Вуловић, бивши министар, и окружни начелник Драгољуб Маринковић. Говори су били посвећени разорној делатности комуниста и Енглеза. Поручено је да Срби немају шта да очекују од большевика који су упропастили њихову земљу. Начелник је у току маја месеца поново био у Чачку и обишао оближња села. Одржане су конференције са најугледнијим привредницима, домаћинима и јавним радницима. Већи зборови били су у Чачку (присуствовало је од три до четири хиљаде људи), Љубићу, (присуствовало две до три хиљаде људи), Трбушанима и Мрчајевцима. Срески начелник је обишао и гимназију, надзирао рад и наставницима препоручио да уносе у наставу „српски национални елан” а рад проткају „националистичким осећајем”.³⁷⁴

370. ИАЧ. НА, К-1, бр. 36; *На великом народном збору у Чачку узело учешће преко 3000 људи*, „Обнова” бр. 244, Београд, 22. април 1942, стр. 2; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија до-џађаја*, стр. 215.

371. *Рад на обнови у окрућу краљевачком*, „Ново време” бр. 303, Београд, 29. април 1942, стр. 4.

372. *Збор у Гучи*, „Ново време” бр. 311, Београд, 9. мај 1942, стр. 3.

373. Поред окружног начелника говорили су председник општине мрчајевачке Милун Јовановић, учитељ Милеико Ристовић и капетан Николић. У Љубићу су поред начелника говорили председник општине Живко Јовановић и капетан Николић (*Зборови у краљевачком окрућу*, „Ново време” бр. 320, Београд, 20. мај 1942, стр. 3).

374. *Велики народни збор у Чачку*, „Обнова”, бр. 272, Београд, 27. мај 1942, стр. 3; *Велики народни збор у Чачку*, „Ново време” бр. 326, Београд, 27. мај 1942, стр. 3.

Један од видова ширења немачке пропаганде у Србији био је и филм. Приликом приказивања филма „Олимпијада у Берлину” маја 1942, у биоскопу „Крен” у истоименом хотелу, дошло је до инцидента. Баџи из гимназије су током пројекције пљескали америчким, енглеским и француским спортистима, док су немачке, италијанске и јапанске пропратили са муком, или чак гласним негодовањем. Немачки командант града Фрике упозорио је на родитељском састанку очеве и мајке да децу васпитавају у духу „данашњег времена”, иначе ће букаче упутити у Немачку на васпитање. Након тога, забранио је приказивање филма. И срески начелник је предочио све мере за васпитање омладине у духу времена”, а не да вршља по свом ћефу” у време када се ради о будућности српског народа. Запрећено је да ће се за будуће испаде на одговорност узимати професори.³⁷⁵ Предстојник градске полиције наредио је 15. маја родитељима „напуштене деце по улицама беспослене”, да се о њима морају бринути.³⁷⁶

Окружни начелник Маринковић одржао је и велики збор у Гучи 19. јуна 1942, у недељу, пред 6.000 људи. Маринковић је окупљенима поручио да кад се велики бију, мали не треба да трче под њихове ноге. На скупу је говорио и трнавски војвода Мојсиловић.³⁷⁷ Неколико дана касније, 23. јуна, Маринковић, трнавски војвода Мојсиловић и четнички војвода Петар Жировац одржали су збор у Трнави.³⁷⁸ То није био крај активности окружног начелника Маринковића, који је 4. јула 1942. извршио инспекциони пут у Чачак и обишао Градско поглаварство, болницу, пореску управу, Дом стараца и старица и Дечје хранилиште.³⁷⁹ Начелник среза љубићког, Драгољуб Поповић одржао је збор у Мрчајевцима крајем августа 1942. и позвао народ да не одлази у партизане и не помаже им, већ да се против њих бори и пријављује их властима.³⁸⁰

Један од начина пропаганде било је и исписивање парола. Почетком маја 1942. Окружни начелник из Краљева наредио је да се испред улаза у Чачак истакну натписи „Србине запамти, само слога Србина спасава”.³⁸¹ Власти су покушавале и да се боре против ширења гласина у народу. Тако је уочено ширење пропаганде у корист покрета Драже Михаиловића по возовима, као и критиковање српске владе Милана

375. ИАЧ, НА, К-1 бр. 41.

376. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, од 2. маја бр. 5546.

377. Велика национална манифестација у Гучи, „Ново време” бр.347, Београд, 20. јун 1942, стр. 3.

378. Велики народни збор у Трнави, „Ново време” бр. 350, Београд, 24. јун 1942, стр. 3.

379. Инспекциони пут начелника Маринковића, „Ново време” бр. 360, Београд, 5. јул 1942, стр. 3.

380. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 228.

381. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 5019 од од 2. маја.

Недића. Издата је наредба за спречавање ове појаве, као и спречавање разорног рада комуниста.³⁸² Предстојништво градске полиције је крајем јула 1942. доставило плакате и остали пропагандни материјал за прикупљање прилога за пострадале Србе на дан 2. августа.³⁸³

Одељење за пропаганду-дописништво Краљево доставило је 12. децембра 1942. године 100 комада плаката, саопштења о стрељаним комунистима, са наређењем да се и истакну.³⁸⁴ Исто дописништво у Краљево доставило је 16. децембра 100 комада плаката за помоћ у оделу и обући рударима.³⁸⁵

Идеологија Недићеве Србије темељила се на превази друштвене целине над појединцем. У складу са таквом визијом друштва, створене су и одреднице за стварање задружне државе која би се темељила на представама о сталешком уређењу и доминацији сељаштва као најбројнијег слоја становништва. Недић би се налазио, као врховни домаћин, на челу државе сједињених српских домаћина. Он је, у складу са тим, повремено позивао српске домаћине на договор, на консултације, да им изда наређења како да извршавају задатке. У циљу пропаганде, довођене су групе сељака од 70 до 80 људи у Београд, да се упознају са државним институцијама.³⁸⁶

Једна група сељака из љубићког и трнавског среза доведена је у Београд почетком августа 1942. године. Њима је приређена вечера 7. августа, а домаћин вечери био је инжењер Васиљевић. Следећег дана су пре подне посетили антикомунистичку изложбу. Шеф државне пропаганде Ђорђе Перић одржао је у 10 часова пре подне, након гледања изложбе, предавање о узроцима пропасти Југославије. Сељацима је приређен и ручак, на коме је домаћин био Цветко Ђорђевић, помоћник министра унутрашњих дела. Он је после ручка одржао предавање како се практично може сачувати ред и мир.³⁸⁷ Следећег дана, 9. августа 1942, сељаке је примио и председник владе Недић у 17,30 часова. Како је штампа наглашавала, приједи су поново организовани после краћег предаха због великих пољопривредних радова. Недић је поручио да српски народ мора да се чува погрешних корака, да би избегао најгоре пошто је побеђен у рату, и да се не поводе за енглеском пропагандом, јер они једино српски народ наводе на устанак у Европи. Недић је оце-

382. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр. 457.

383. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 9335, од 30. јула.

384. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16204, од 12. децембра.

385. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16353, од 16. децембра.

386. В. Petranović, n.d., str. 426, 464-467.

387. *Председнички гостии из трнавског и љубићког среза*, „Ново време” бр. 389, Београд, 8. август 1942, стр. 3.

нио Чачане као добре јунаке, али им је замерио да су много осећајни „што не ваља”. На крају, председник владе је поручио сељацима: „Не играјте се својом главом”.³⁸⁸

Недићева управа створила је широко разгранату мрежу државних органа која је радила на народном просвећивању у духу националне политике и антикомунизма. Основани су окружни, срески и месни одбори за народно просвећивање, а у школама школски, на чијем челу су били владини комесари. Одбори основани за овај вид просвећивања народа убрзо су претворени у „политичке проповедаонице” на којима је пропаганда политике владе Милана Недића.³⁸⁹

Начелство среза тринавског доставило је 10. августа 1942. распис школама у коме су се обавештавале о акцији Министарства просвете да су по окрузима и срезовима организовани одбори за народно просвећивање, чији рад није био замишљен као просвећивање у ужем смислу, већ као рад на обавештавању у национално политичком погледу и пропаганди за побољшање културних и привредних прилика и ради одвраћања омладине од разорне пропаганде.³⁹⁰

Окружни начелник Маринковић обишао је села у драгачевском срезу почетком септембра 1942. године у инспекцијском путовању. Посетио је Зеоке, Гучу, Горачиће, Крстац, Вучковицу и Граб. Похвалио је Драгачевце да су били мирни те године и поручио им да и даље остану такви, јер „ми смо мали народ и од нас не зависи ништа. Ради непромишљености можемо да изгубимо све”.³⁹¹ То није било једино путовање које је окружни начелник имао по Драгачеву. Већ почетком октобра 1942. он је са шефом одсека за пропаганду Љубомиром Стојановићем, начелником драгачевског среза Арсенијем Петковићем, архијерејским намесником Ђорђевићем, школским надзорником Бранком Костићем и судијом Михаилом Илићем посетио Тијање, Марковицу, Лучане, Прилипац, Доњу Краварицу и Гучу. На свим овим скуповима поручено је да се у општинама установи и влада ред и мир. Стојановић је поручио да сва наређења морају бити извршена тачно и на време.³⁹² У октобру 1942. одржана су и два предавања у селима драгачевског среза, које је организовао срески одбор за народно просвећивање. У општини Луке

388. Пријему су присуствовали Радивоје Страњаквић резервни пешадијски поручник. Милија Бојовић, омладинац, Милутин Божовић из Прељине и Радомир Ђуновић из Рожаца (*Пријем сеоских домаћина код председника владе*, „Ново време” бр. 390, Београд, 9. август 1942, стр. 3).

389. V. Petranović, n.d., str. 498.

390. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 228.

391. *Инспекциони путји окружног начелника Маринковића*, „Ново време” бр. 422, Београд, 16. септембар 1942, стр. 3.

392. *Велики народни зборови у Драгачеву*, „Ново време” бр. 440, Београд, 7. октобар 1942, стр. 3.

предавање је одржао Ђорђе Перишић, учитељ народне школе, са темом: „Настојања и рад владе народног спаса на одржању мира”. Каону је посетио управитељ школе Симо Митровић и одржао предавање: „Сeosке књижнице и читаонице”.³⁹³

Предавања су приређивана и у трнавском срезу. Школски надзорник Љубомир Милосављевић одржао је у октобру 1942. предавање у селу Лазац са темом: „Национална свест српског народа у прошлости и садашњости”. Миодраг Рабреновић, старешина среског суда, у истом селу одржао је предавање: „Потреба раздужења сељака код аграрне банке”. У општини Горичани директор Гимназије Тома Вучетић одржао је предавање: „Потребе одржавања реда и мира” а реонски економ Петар Ранитовић имао је тему: „Припрема семена за сетву”. Предавање су одржали и у општини слатинској Стеван Тодоровић, наставник грађанске школе, Драгомир Аћимовић, лекар, и Златомир Димитријевић, секретар среског начелства. У општини јежевачкој предавање су одржали Драгомир Поповић, директор Гимназије и Мирослав Аћимовић, срески начелник. Сва предавања била су добро посећена, како је преносила штампа, са назнаком да се припрема још низ таквих скупова у току месеца.³⁹⁴

Крајем 1942. одржано је још неколико зборова у околини Чачка. Најпре су 6. децембра одржани скупови у Мрчајевцима (присуствовало је 400 људи), Бресници, Брђанима и Прислоници (у сваком од ових села било је присутно око 200 људи). Збор је одржан и у Љубићу 10. децембра са око 250 присутних грађана.³⁹⁵ Дошло је и до промене окружног начелника у Краљеву. Уместо Драгољуба Маринковића, влада је поставила Момчила Достанића, који је у сали Соколског дома у Чачку, 12. децембра 1942, одржао конференцију.³⁹⁶ Нови окружни начелник имао је 27. децембра 1942. у сали биоскопа „Крен” предавање за ученике и њихове родитеље у коме је пропагирао рад владе Милана Недића.³⁹⁷

Почетком 1943. настављено је организовање зборова по селима у околини Чачка. Поново је 19. јануара одржан скуп у Мрчајевцима. На збору је говорио Богдан Бојовић и одржао предавање „Како се може

393. *Предавања у срезу Драгачевском*, „Ново време” бр.448. Београд, 16. октобар 1942, стр. 3.

394. *Велика акција среског одбора за народно просвећивање у Чачку*, „Ново време” бр. 448, Београд, 16. октобар 1942, стр. 5.

395. ИАЧ, НА, К-1, бр. 65.

396. Приликом ове посете Чачку, начелник је поклонно Дому старца и старица 20.000 динара (*Начелник окружни у инспекцији*, „Ново време” бр. 499, 15. децембар 1942, Београд, стр. 3).

397. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 238.

помоћи сам српски народ у овим приликама”. Поред њега, предавање је одржао и Пера Јовановић из Краљева. Тема његовог говора била је: „Комунизам и последице комунистичке делатности код нас”. Након њега, предавање је одржао Момчило Достанић са темом: „Рад и настојање српске владе народног спаса да српски народ нађе свој пут”. На збору је било око 500 грађана. Пет дана касније, 24 јануара, Момчило Достанић одржао је у сали хотела „Крен” предавање: „Погледи на привреду и њене задатке”, а по проценама власти било је око 1.000 присутних грађана. Истог дана у Заблаћу Достанић држи предавање: „Само је један пут спасења, пут којим нас води генерал Милан Неђић”. После њега, говорио је директор гимназије Томо Вукотић и одржао предавање „Прошлост и поуке које нам пружа”. Предавање је одржао и наставник грађанске школе у Чачку, Стеван Тодоровић, са темом: „О комунизму”. Било је присутно око 600 лица.³⁹⁸ Одржан је и збор за доњи део трнавског среза у Заблаћу, 28. јануара 1943. на коме је говорио окружни начелник Момчило Достанић, директор чачанске Гимназије, Томо Вукотић и четнички самозвани војвода Радомир Марић из Слатине. Они су позивали српски народ на јединство, и указивали на деструктивну улогу комуниста.³⁹⁹

Начелство среза трнавског доставило је 9. децембра 1942. распис свим школама у коме се апелује на учитеље да у зимским данима, када на селу нема много посла, помогну народу у његовом правилном просвећивању, поуче га корисним хигијенским и пољопривредним саветима и упуте на читање лепих и одабраних књига, јер беспослен сеоски свет може лако да се поведе за злонамерним агитаторима.⁴⁰⁰ Серија предавања и зборовна настављена је и у фебруару. Окружни начелник Момчило Достанић одржао је 1. фебруара састанак са учитељима и учитељицама љубићког и трнавског среза и поручио им да своје конструктивне снаге ставе на расположење влади. Окружни начелник је у пратњи свог помоћника Драгише Васића, шефа пропагандног одсека Љубомира Стојановића, и капетана Српске државне страже Видаковића, одржао предавање почетком фебруара у сали хотела „Крен” са темом: „Привреда и њени задаци”. Достанић је одржао један збор и у Гучи, 7. фебруара, који је посетило око 200 људи. Истог дана, у околини Чачка одржано је неколико скупова. У Горичанима је шеф Хипотекарне банке у Чачку Момчило Јовичић одржао предавање „Комунизам и његов штетни утицај на народ”. Предавању је присуствовало око 200

398. ИАЧ, НА, К-1, бр. 224.

399. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 246.

400. Исто, стр. 236.

људи. Предавање у Јездини одржао је доктор Михаило Младеновић са темом: „Чистоћа и чување народног здравља”. У Чачку је одржан састанак родитеља и наставника. Тема разговора била је акција да се школска омладина спасе од штетних утицаја. Присуствовало је око 300 људи.⁴⁰¹ Скуп је одржан и у Горичанима, 8. фебруара 1943, на коме је говорено о опасности од комуниста.⁴⁰² Шеф пропаганде Окружног начелства одржао је 21. фебруара 1943. године у сали бископа „Крен” предавање „Интернационала против нашег народа”.⁴⁰³ У згради чачанске мешовите гимназије, 14. фебруара, просветни референт Војислав Богдановић прочитао је предавање Велмара Јанковића: „Наша држава и наша интелигенција”. Недуго затим, референт за пропаганду Љубомир Стојановић је 22. фебруара у хотелу „Крен” одржао предавање „Невидљиви непријатељи српског народа”. За доњи крај љубићког среза⁴⁰⁴ окружни начелник Достанић одржао је 19. фебруара 1943. антикомунистички збор.⁴⁰⁵

Ни март месец није протекао без пропагандне делатности Недићеве управе. Судија Окружног суда у Чачку Војислав Митровић одржао је 7. марта 1943. предавање „Својина као запрека комунизма”.⁴⁰⁶ Истог дана у селима у околини Чачка одржано је неколико скупова. У Слатини предавање је одржао вероучитељ Димитрије Протић са темом: „Национални пут за спасење Србије”. Предавању је присуствовало око 40 људи. У Заблаћу је предавање: „О одржању реда и мира, преношењу алармантних вести и злонамерних гласина” одржао чиновник Хипотекарне банке у Чачку Славко Батић, за око 120 лица. Професор Чедомир Вукчевић одржао је у Жељевици предавање: „Борба против комунизма и услови опстанка српског народа”, за око 80 лица. У Трнави професор Гаврило Вуковић одржао је предавање: „О употреби смиривања духова и строжег надзора над омладином”. Скупу је присуствовало око 45 лица. У Јездини је предавање одржао судија Предраг Ђорђевић са темом: „О борби против комуниста и комунизма”, за око 50 лица. Предавање је одржао и Милорад Зечевић у Чачку, 21. марта, са темом: „Васпитна улога српске мајке у данашњици”, за око 200 лица.⁴⁰⁷

Одржан је и срески збор у Гучи почетком марта 1943. Поред окружног начелника Достанића, на збор је дошао и његов секретар Стефа-

401. ИАЧ, НА, К-1, бр.239.

402. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 249.

403. Исто, стр.252.

404. ИАЧ, НА, К-1, бр.244.

405. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 251.

406. Исто, стр. 256.

407. ИАЧ, НА, К-1 бр. 157.

новић. Окружни начелник Достанић обратио се земљорадницима и рекао да је у априлском рату пропала милионска војска у борби против Немаца, „а шта ћемо сад са неколико пушака у шуми”. Затим је поручио да велики народи не знају за наше постојање и „будимо искрени и поштени па признајмо: дата нам је милост”. Да би се обезбедило српство, то треба радити у Београду, а не са Равне горе. Достанић је на крају поручио да се не кука после над гробовима, јер „боље је гробове не стварати”.⁴⁰⁸

У Чачку је 3. априла одржана приредба за ђаке и наставнике Друге гимназије пре подне од 10 до 12 часова, а после подне од 14 до 16 часова за ђаке Прве гимназије. Говор је одржао Срећко Симеуновић Хаос, против комунизма, и упозорио професоре да пазе на наставу.⁴⁰⁹

Председник општине Владислав Цуцулић одржао је збор 7. априла 1943, на коме је критиковао владу пре 1941. године и банде у шуми. Донета је и резолуција о осуди Драже Михаиловића, и изражена је подршка Недићу. Штампана је преносила да је скупу присуствовало 3.000 грађана и сељака. Поред Цуцулића на збору су говорили Риста Протић, банкарски службеник, и Љубо Јовановић, трговац.⁴¹⁰ Дан након покушаног атентата на Срећка Симеуновића, 26 априла, он је одржао конференцију националне омладине Чачка, на којој је говорио о рушилачким елементима у друштву.⁴¹¹

Зборови и конференције одржавани су и током лета 1943. године, али је посећеност бивала све слабија. Чачак је посетио министар пољопривреде Веселиновић, 10. маја 1943, године и одржао збор.⁴¹² Убрзо је поново дошао у чачански крај, овога пута у Љубић, 16. маја 1943, када скупу није присуствовало ни 10 пољопривредника. Од укупно око 150 лица, пред којима је говорио, највећи део су били службеници из Чачка.⁴¹³ Министра су на железничкој станици у Чачку приликом његовог доласка морали по службеној дужности да дочекају сви чиновници у граду.⁴¹⁴ Веселиновић је у свом говору похвалио председника владе Недића коме многи Чачани треба да захвале што су остали у животу. Министар је посебно нагласио да треба да се обради и засеје свака стопа

408. *Народни збор у Гучи*, „Ново време” бр. 549, 13. март 1943, Београд, стр. 3.

409. Од укупне суме 212.000 динара. 131.000 је дато децјем хранилишту, 40.000 представнику владе, 10.000 Дому старата и старица и 10.000 избегличкој кухињи. (212.000 динара приложила чачанска национална омладина у хумане сврхе, „Обнова”, бр. 538, Београд, 7. април 1943, стр. 4).

410. ИАЧ, НА, К-1, бр. 235; *Народни збор у Чачку*, „Ново време” бр. 597, Београд, 10. април 1943, стр. 3.

411. ИАЧ, НА, К-1, бр. 273.

412. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 267.

413. ИАЧ, НА, К-1, бр. 333.

414. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1 бр. 561.

земље.⁴¹⁵ На Спасовдан, 3. јуна 1943, окружни начелник Достанић одржао је збор у Гучи испред 1.000 земљорадника. У свом говору нагласио је да рат који се води представља рат две идеје: националне и интернационалне. Достанић је сматрао да је Србији место у националистичком табору. Од Срба се очекивало да гледају своја посла и остану мирни у овом великом сукобу: „Од сељака се не тражи много, а и оно што се тражи не тражи се не знам чега ради”. Заправо од сељака се очекивало да обављају свакодневне послове и да се не баве политиком. Начелник је нагласио да смо сви сити лажне демократије и да смо сви против старих уображених политичких личности којима је једини циљ био сласт, част, власт и лично богаћење. На крају је рекао да будућа држава треба да буде задружно сељачка.⁴¹⁶ Одржан је збор и у Мрчајевцима 3. јуна 1943. на коме су присуствовали грађани са председницима из свих општина љубићког среза. На збору је говорио окружни начелник Достанић и директор чачанске гимназије Томо Вукотић.⁴¹⁷

Окружни начелник Достанић одржао је 16. јула конференцију са представницима државне власти и председником градске општине. У сали хотела „Крен” 24. јула професор богословије и просветар у СДК Јован Барјактаревић одржао је предавање „Бесмисленост шумске акције”. Скупу је присуствовало 900 лица. Окружни начелник је 25. јула, анализирајући претходни рад, констатовао да се у селима трнавског среза теме и предавања у свим општинама слабо посећују од народа, јер се стално говори о реду и миру, а народ није у стању голорук ништа да учини за своју заштиту која је стално угрожена. Народ не верује ником ништа, терорисан из шуме, незаштићен и засипан мудрим речима и саветима које му ништа не значе у одбрани живота и имовине, резигнирано трпи шта га снађе. Пошто није имао заштиту од Недићеве управе, више је слушао наређења од стране Драже Михаиловића. И чиновници су се плашили убистава из шуме, као и хапшења од Немаца, тако да је „осећај националне дужности слабио” услед деловања других чинилаца на њих.⁴¹⁸

Недићев министар за пољопривреду Радослав Веселиновић посетио је поново Љубић 1. августа 1943. године. Поред њега збору су присуствовали окружни начелник и крајскомандант из Краљева.⁴¹⁹ Почетком августа 1943. године окружни начелник из Краљева извршио је ин-

415. *Велики народни збор у Чачку*, „Ново време” бр.628, 19. мај 1943, Београд, стр. 3.

416. *Велики народни збор у Гучи*, „Обнова”, бр. 588, Београд, 8. јун 1943, стр. 3; *Велики народни збор у Гучи*, „Ново време” бр. 646, Београд, 9. јун 1943, стр. 3.

417. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 270.

418. ИАЧ, НА, К-1, бр. 333.

419. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 277.

спекцијско путовање у чачанском и драгачевском крају. У својим говорима нагласио је дужности српског народа у овим тешким приликама и упутио народу поруку да буде „паметан и ради своје послове чувајући ред и мир и братску слогу”.⁴²⁰ Начелник је на збору у Љубићу поручио да српски народ мора остати по страни у овом великом рату. Говорио је да комунисти хоће да населе у Србији Кинезе и Црнце. Патње које је народ до тада поднео, по начелнику, биле су резултат грехова прошлости. На крају је напао и Јевреје као штеточине.⁴²¹ У другој половини августа 1943, услед житне кампање, предавања и зборови на селу нису ни одржавани.⁴²²

Нови председник општине у Чачку Срећко Симеуновић-Хаос одржао је 23. септембра 1943. велики збор у Чачку пред 5.000 људи, на коме је позвао старије суграђане да му помогну у послу а млађе да сарађују са њим. Најважнији задатак било је питање исхране. Симеуновић је нагласио да су имућни грађани мало учинили за социјално старање. Нови председник општине нагласио је да ће бити принуђен да изврши нивелацију, јер се негде прелива а на другом месту су очај и беда. Симеуновић је рекао да треба више радити а мање причати, и позвао све на посао. Основан је и фонд за социјално збрињавање у Чачку. После збора, многи су добровољно дали велике прилоге.⁴²³ Велики народни збор у Чачку одржао је и окружни начелник Милорад Достанић, 3. октобра на великој пијаци. Скуп је отворио председник општине Симеуновић. Начелник је говорио о пријему Недића код Хитлера, наглашавајући да је Немачка још једном великодушно пружила руку нашем народу. Наглашавајући да је народ жељан реда и мира, Достанић је критиковао тројке и четворке по шуми јер су тамо отишли наводно да помогну народу. Упутио је позив „заблуделој браћи” која су рачунала са скорим завршетком рата. То им је била најјача парола, јер нису били у стању сами да се носе са непријатељем. Начелник је запитао окупљене на тргу зар мисле да ће Немцима ти људи нанети грдне штете ако их убијају из заседе, руше мостове и путеве. Достанић је на крају говора рекао да је Немачка признала Србији право на живот и да буде равноправна са осталим народима у Европи.⁴²⁴ Током новембра 1943. окружни начел-

420. Инспекција начелника округа краљевачког, „Обнова”, бр. 638, Београд, 6. август 1943, стр. 4.

421. Велики народни збор у Љубићу, „Ново време” бр. 694, Београд, 4. август 1943, стр. 3.

422. ИАЧ, НА, К-1, бр.354.

423. Нови председник општине у Чачку, „Обнова”, бр. 680, 24. септембар 1943, Београд, стр. 3; Велики народни збор у Чачку, „Ново време” бр. 738, Београд, 20. септембар 1943, стр.

424. ИАЧ, ГП, К-63 Ф-1 бр.574; Велики народни збор у Чачку, „Ново време” бр. 749, Београд, 7. октобар 1943, стр. 3.

ник одржао је неколико конференција у чачанском крају. Најпре је 8. новембра одржао конференцију са „виђенијим грађанима” среза драгачевског а неколико дана касније, 11. новембра, и ширу конференцију са осталим грађанима. После ових скупова одржана је и у Чачку једна конференција, у сали хотела „Крен”, 14. новембра 1943.⁴²⁵

Пропагандна активност Недићеве владе и Немаца није се сводила само на организовање зборова и конференција, држање предавања. Један од најважнијих видова пропаганде било је штампање плаката, летка, брошура и њихово растурање по народу.

Плакати, леци и брошуре допремљени у Чачка током 1943. године⁴²⁶

Датум	Тип пропагандног материјала	Назив плаката, летка, брошуре	Комада
01.01.1943.	плакат	Позив народу Округа Краљевачког за зимску помоћ	150
02.01.1943.	плакат	„Енглеска Божићна посланица српском народу”	40
04.01.1943.	плакат	Саопштење о стрељаних 50 присталица Драже Михаиловића	91
04.01.1943.	плакат	Саопштење о стрељаних 250 присталица Драже Михаиловића	168
04.01.1943.	плакат	Проглас војводе Косте Пећанца	50
12.01.1943.	брошура	„Порука једног Енглеца српском народу”	165
28.01.1943.	плакат	„Губици Англосаксонаца у Југоисточној Азији”	11
28.01.1943.	календар	Календар за 1943. годину	9
12.02.1943.	плакат	Објава о јавном вешању Животе Јовановића из Ратине	
16.02.1943.	плакат	„Опомена” (мали формат)	20
16.02.1943.	плакат	„Опомена” (велики формат у боји)	20
24.02.1943.	плакат	„Жртве большевичког терора у Русији”	250
24.02.1943.	плакат	„Саопштења”	130
25.02.1943.		Саопштења о предаји оружја које се налази код четника	55
08.03.1943.	плакат	„Општа мобилизација Европског духа”	100
09.03.1943.	летак	„Зашто се они боре”	1.000
09.03.1943.	карикатуре	Два комплета (за излоге)	24
19.03.1943.	плакат	„Проглас”	24
19.03.1943.	плакат	„Ко ради не боји се глади”	20
05.04.1943.	брошура	„Шта треба да ураде наши земљорадници ове године”	-
10.04.1943.	плакат	Плакат о 25. и 27. марту	-
12.04.1943.	карикатуре	Три комплета	32
16.04.1943.	плакат	„Наличје совјетског рата”	40
16.04.1943.	плакат	„Англосаксонци по други пут преварили Србе”	30

425. Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 290.

426. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II бр. 320.

16.04.1943.	брошура	„Ниночка”, „Мајка”, „Заштита деце у СССР-у”, „Земља без породице”	200
24.04.1943.	плакат	„Против хаоса и варварства”	30
24.04.1943.	плакат	„Не заборави”	40
24.04.1943.	плакат	„Ослободилац”	35
03.05.1943.	карикатуре	Један комплет у боји	12
11.05.1943.	плакат	„Катин”	45
15.05.1943.	брошура	„Зашто се он бори”	70
15.05.1943.	плакат	„Европско оружје обезбеђује победу”	80
25.05.1943.	плакат	„Рок је рок”	90
25.05.1943.	плакат	„Витезови дубина”	90
25.05.1943.	плакат	„Прекоморско путовање”	46
25.05.1943.	карикатуре	Један комплет у боји	12
18.06.1943.	карикатуре	Један комплет у боји	12
19.06.1943.	етикете	„30.000.000 тона потопљене”	-
22.06.1943.	плакат	„Смрт болшевизму”	150
22.06.1943.	плакат	„30.000.000 бруто регистрованих тона потопљено”	300
22.06.1943.	плакат	„Бетић Дража”	50
22.06.1943.	плакат	„Шумски ђетићи”	50
22.06.1943.	плакат	„Вила Равијојла”	25
22.09.1943.	летак	„Коме он служи”	300
22.09.1943.	летак	„Ви још не знате”	350
22.09.1943.	летак	„Морал пробуђеног народа”	200
22.09.1943.	брошура	„Где ти је место, Србијо”	500
22.09.1943.	летак	„Срби”	350
22.09.1943.	летак	Летак поводом капитулације Италије	100
22.09.1943.	летак	„Обећање лудом радовање”	200
22.09.1943.	летак	„Инвазија”	350
22.09.1943.	брошура	„Где год влада Енглеска, господаре Јевреји”	550
22.09.1943.	брошура	„Водич кроз Балкан”	200
22.09.1943.	-	„Европа без Немаца”	350
22.09.1943.	брошура	„Преглед”	100
30.12.1943.	плакат	„Говор председника Српске владе генерала Милана Ђ.Недића”	200

Следеће, 1944. године, настављено је допремање штампаног материјала у Чачак. Одељење за пропаганду Округног начелства 20. јула 1944. године доставило је председнику градског поглаварства 550 разних плаката са насловима: „Нормандија”, „Гините, српска децо”, „Смрт болшевизму” и „Револуција је ту”. Плакати су требали да се истакну на јавним местима, а плакат „Смрт болшевизму” да се излепи по зидовима у целом граду.⁴²⁷

⁴²⁷ Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 317.

Поред свих напора које је Недићева управа имала на пољу пропаганде, Окружно начелство у Краљеву је 9. фебруара 1944. оценило, да је пропагандна акција у Округу потпуно подбацила, као и обавештајна делатност. Пропаганда по Окружном начелнику, сводила се на два циља: „да народним масама објасни смернице политике Владе народног спаса, која иде за тим да сачува српски народ и да га оспособи да сачека крај рата, и да буде на висини свих догађаја који му као народу припадају. С друге стране њена сврха је да сузбија илегалну пропаганду, лажне и тенденциозне вести, које уносе немир и неспокојство у народ и наводе га да чини ствари које нису у интересу српског народа, а које доводе у питање свој опстанак”. Окружни начелник се жалио да иако је издавао више наредби за редовно одржавање зборова, конференција, предавања, извештаја, (јер пропаганда може само да успе ако је у непрекидном контакту са народом), није пуно учињено зато што је опао интерес за овом делатношћу код старешина управе и полицијских власти за рад на овом пољу у време када је на путу „удруживање свих здравих националних снага постало опште гесло”.⁴²⁸ Пропагандне и културне манифестације у Чачку одржавале су се и током 1944. Командант II добровољачког пука Марисав Петровић одржао је 22. марта предавање у Соколском дому.⁴²⁹

Идеализована слика свакодневице у Чачку под окупацијом преносила се кроз новинске написе. У јуну 1944, када се већ могао назрети крај рата, штампа је наглашавала лежерну и опуштenu атмосферу живљења у граду. Недељом и празницима иде се у Овчарско-кабларску клисуру или на Љубић. Плажа на Морави одлично ради са добром храном и пићем у оближњим бифеима. Однос према равнгорцима знатно је побољшан, па је пренета и вест о освећењу застава Другог равнгорског корпуса. „На Видовдан, 28. јуна, велика група националних четника имала је смотру у селу Ласцу, извршена је и предаја застава. Свечаности је присуствовала и група од 5.000 сељака овој дирљивој националној манифестацији”.⁴³⁰

Живот града под окупацијом

Након окупације Немци су завели строге одредбе које су имале за циљ одржавање српског народа у стању покорности. Тим одредбама забрањиван је рад, као и оснивање политичких, културних, спортских и

428. НМЧ, ПП, пов. бр. 116, несрећена архивска грађа.

429. ИАЧ, ГП, К-66 б. бр. 2022/44.

430. Чачак најбољашинја пијаци Западне Србије, „Ново време” бр. 988, Београд, 3. јул 1944. стр. 2.

других организација. Забрањени су јавни скупови, поворке и друге манифестације. Било је кажњиво подстрекивати на немире, штрајкове, цепање окупаторских плаката и објава, увреде припадника Вермахта. Забрањено је и слушање страних радио станица, ако нису под немачком контролом. Уведена је потпуна контрола поштанског, телеграфског и телефонског саобраћаја. На подручју окупиране Србије уведено је маја 1941. кривично право које је давало готово неограничена овлашћења извршним органима окупатора и колаборациониста.⁴³¹

Дан после уласка Немаца у Чачак, 18. априла 1941. године, издате су и прве наредбе које су требале да обезбеде ред и мир у вароши. Командант града, пешадијски потпуковник Петар Петровић, издао је приликом предаје града 18. априла наређења која су подразумевала да живот има тећи као и пре објаве рата, да влада ред и дисциплина и да сваки грађанин гледа своја посла. Ред су требали да обезбеђују домаћи жандарми, забрањена је употреба оружја, а онај ко га је поседовао требало је да га преда. Свакоме ко би се оглушио о ове наредбе запрењено је узимањем на одговорност. Наредба је објављена добошем.⁴³² Ипак, већ 15. априла десили су се први инциденти у граду. Запаљена је седларска и столарска радионица у ВТЗ Чачак. Становништво града и села отворило је магацине у артиљеријској касарни, однело велике количине војног материјала и артикала за исхрану. Отворено је и стовариште Главне земљорадничке набављачке задруге из Београда, одваљени су и магацини Павла Брушије, власника млина, из којих су изношени цакови са брашном. Жандарми су својом интервенцијом успели да растерају народ и сачувају магацине од крађе. Страдали су и неки приватни дућани.⁴³³

Немци су убрзо након уласка у град, 22. априла, издали више наредби којима је ограничавана слобода кретања и слободног понашања у граду. Све кафане требале су да буду затворене до 20 часова увече, осим хотела „Крен” и „Српски краљ”, који су могли да раде до 22 сата. Шетња корзоом је забрањена, по дану и увече, као и сакупљање у групе, стајање на улици и беспосличарење. Без посебне дозволе било је забрањено кретање после 20 часова увече. Ко би се оглушио о ову наредбу, био би кажњен са 10 дана затвора.⁴³⁴ Истог дана, 22. априла, и општинска управа у Чачку штампала је плакат са наредбама о понашању

431. В. Petranović, n.d., str. 132-133.

432. Ј. Дапић, *Економске прилике у Чачку за време ратна од 1941. до 1945. године*, 320.

433. *Чачински крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 27; Д. Јешић, М. Стефановић, *Ратно Митровић*, Чачак 1979, стр. 139.

434. ИАЧ, ГП, К-49, Ф-11, бр. 396.

у граду. Сви станари у Чачку требало је да се пријаве у наредна два дана. Забрањена је продаја алкохола на ситно на пијаци, као и на свим другим местима, осим у кафанама, гостионицама и хотелима. Продаја пића пијаним људима строго је забрањена као и играње карата по гостионицама али и у приватним кућама. Родитељима је предочено да чувају своју децу и да им забране претрчавање преко улице. Сусретања и виђања на улици пре 5 ујутро и после 8 увече забрањено је. Селаци нису смели да се задржавају у граду после 4 по подне, као и да долазе у Чачак пре 5 ујутро. Поновљена је немачка наредба о забрани сакупљања и шетње корзоом. Цене животних намирница требале су остати као и раније.⁴³⁵ Почетком маја забрањена је и продаја цигарета на улици.⁴³⁶ Издата је и наредба, 24. маја 1941, за премештај баштована који су продавали своје производе на градској пијаци, на марвену пијацу.⁴³⁷ Немачка фелдкомандантура је 17. маја поновила неке мере ограничења кретања. У граду је забрањено јавно сакупљање у групе, одржавање скупова било каквих друштава и удружења, приређивање забава и приказивање филмова без претходне дозволе немачке командатуре.⁴³⁸ Издата је и наредба, 23. маја 1941. од немачке команде, да се пси у граду морају везати преко дана. Ноћу би се могли пустити, али само у двориштима власника.⁴³⁹ Истакнута је и наредба да само припадници немачке војске од 13. маја имају право на лов, док је лов рибе динамитом од 30 маја забрањен, као тежак злочин.⁴⁴⁰ Истог дана, 30. маја 1941, забрањена је и свака партијска делатност.⁴⁴¹ Председник градског поглаварства издао је наредбу 4. маја о увођењу рачунања новог времена, по заповести немачког команданта. Сатови су се имали померити за један час унапред.⁴⁴² Издата је и наредба од 28. маја да се посади цвеће испред зграде старе поште у којој ће бити смештена немачка команда места.⁴⁴³

Живот у граду ипак је текао на стари начин, и поред свих ових забрана и претњи.⁴⁴⁴ Градска стража је правила многе пријаве против разних прекршитеља новоуведених норми. Тако је пријављен власник кафане „Белви”, која је 23. априла радила и после 20 сати увече, када се десила велика туча. У кафани су држане и „женске”, а власник је за све

435. ИАЧ, ГП, К-50, плакат без броја.

436. ИАЧ, ГП, К-52, Ф-IV, бр. 424.

437. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-IV, бр. 5.

438. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 536 од 17. маја.

439. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 2.

440. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 21, 22.

441. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 24.

442. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 31.

443. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 183/41.

444. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 6717/41.

ове прекршаје и раније био опомињан. Градска стража је више пута крајем априла и у току маја 1941. пријављивала особе које су правиле разне испаде на улици, добацивали женама, гласно псовали, опирали се или једноставно нису поштовали органе реда, које након окупације и нису сматрали за „неку власт”.⁴⁴⁵ Чачани су пре почетка рата водили интензиван кафански живот. Најчешће су и најрадије „испуњење захтева душе” проналазили у градским кафанама и хотелима. Ту није само „убијана” доколица и трошено слободно време, већ је вођен друштвени живот, склапале се пословне везе, размењивале и шириле информације.⁴⁴⁶ Постојала је и традиција купања на Морави у летњим месецима, где се чачанска омладина забављала и дружила. Окупација није спречила овај вид окупљања људи, плаже поред реке и даље су остале у првој години окупације место састајања, а често и политичких дискусија и акција.⁴⁴⁷

Забране које је издавала окупаторска власт нису исцрпљене у прва два месеца окупације. Немачка фелдкомандатура у Ужицу издала је и забрану играња кола на саборима и другим скуповима од 2. јуна 1941.⁴⁴⁸ Градско поглаварство у Чачку забранило је свако коцкање 6. јуна, играње билијара са рупама, као и аутоматског билијара са разним светлећим сигнаlima. Коцкање је забрањено и по кућама. Пијанчење и беспосличарење „у време кад радни свет ради” кажњавало се.⁴⁴⁹ Градско поглаварство извршило је попис свих беспосличара у Чачку 1. јуна 1941, и набројало укупно 46 таквих особа. Сви су записани за рад у радним групама.⁴⁵⁰ Почетком јула стигла је и наредба из Београда о сузбијању беспосличарења и упућивању Цигана на принудне радове.⁴⁵¹ Наредба о забрани точења пића пијаним гостима у кафанама поновљена је 14. јуна 1941. године. Они који би се пијани затекли на улици, били би кажњени са 500 динара или 10 дана затвора.⁴⁵² У исто време забрањено је и примање напојница по кафанама у Чачку.⁴⁵³

445. ИАЧ, ГП, К-57, бр.588/41, 1183/41. Било је и другачијих „испада”. Супруга извесног Р. М. из Јездине, по пријави комшија, виђала се на очиглед мужа, деце и мајке са немачким војницима и чак их доводила у кућу. Муж је претио да ће их убити, па су се комшије уплашиле да се може десити велико зло услед могуће немачке одмазде. Команда жандармерије је наредила да се дискретно пази на ту кућу (ИАЧ, ГП, К-57, бр. 728/41).

446. Г. Пауновић, „Чачански џлас” као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године, ЗРНМ XXVIII, Чачак 1998, стр. 208.

447. М. Вуловић, *Дневник Наде Симовић*, ЗРНМ III, Чачак 1972, стр. 204-208; М. Стефановић, *Деловање Љошићевог њокрејца „Збор” у Чачку (1935-1945)*, стр. 298-299.

448. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI бр. 41; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 34.

449. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI бр. 46.

450. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 429.

451. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7870 од 7. јула.

452. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 75.

453. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 7760 од 27. јуна.

Постојале су и одредбе за сопственике моторних возила. Они који су поседовали дозволу за њихово држање морали су је налепити на предње стакло по наређењу од 18. маја 1941. Употреба труба на аутомобилима и мотоциклима била је дозвољена, док је од 17. јуна то забрањено на колима, чезама и велосипедима.⁴⁵⁴

Уништење Краљевине Југославије значило је за Немце и брисање свих њених државних обележја. Фелдкомандатура у Ужицу је 27. маја 1941. наредила Среском начелству у Чачку да се сви југословенски државни натписи који се још налазе на зградама прецртају. Потпуно уклањање југословенских натписа у Чачку наређено је 4. јуна.⁴⁵⁵ Изда-та је и наредба од 7. јула 1941. о уклањању свих Јевреја из јавне службе. Сви униформисани чиновници српске управе добили су наређење да прописно поздрављају немачке официре и подофицире.⁴⁵⁶

Једна од ретких мера добре воље немачке команде, било је продужење слободе кретања грађана до 22 часа половином јуна, за пробу, да би се утврдило хоће ли то грађани поштовати.⁴⁵⁷ Поништавање неговања српске традиције укључивало је и изостављање обележавања српских националних празника. Среско начелство обавестило је Градско поглаварство у Чачку да је забрањено прослављати Видовдан 1941. године. Те суботе „није празник”, свако је требало да се понаша као и радним даном, и да обавља своје послове. Полицијски час за 27. и 28. јун био је одређен за 20 часова.⁴⁵⁸ Након распламсавања устанка, Фелкомандатура у Ужицу забранила је и звоњење на црквама.⁴⁵⁹

Успостављање окупационе управе значило је и поновне покушаје за побољшавање хигијене насеља, које су периодично желеле да успоставе све општинске управе у Чачку пре доласка Немаца и отпочињања рата, али без већих успеха. Издате су наредбе 18. маја и 2. јуна 1941. године грађанству да чисти простор испред својих улаза у куће и станове. За неиспуњење тих обавеза прећено је пријавама.⁴⁶⁰ Старе навике тешко је било изменити. Стизале су и оптужбе, 18. августа 1941, на рачун закупца, за чишћење септичких јама у Чачку, да фекалије не одлаже у рупу предвиђену за ту сврху, већ да их разбацује „које-куда” око Фабрике хартије, „па се од смрада не може живети”, по речима персо-

454. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 57.

455. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 14. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 32.

456. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 52, 72.

457. ИАЧ, ГП, К-54, Ф-VI, бр. 167.

458. НМЧ. Збирка микрофилмова, бр. У-34; *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 39.

459. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, бр. 9167 од 28. јула.

460. ИАЧ, ГП, К-50, Ф-II, бр. 395.

нала фабрике и околних становника.⁴⁶¹ Закупац се иначе борио за повећање цена својих услуга, јер су цене надница за његове раднике порасле од почетка окупације.⁴⁶²

Почетком јуна 1941. обновљено је приказивање биоскопских представа у хотелу „Крен”. Представе су почињале у 5.30 после подне. Већ 9. јуна приказан је филм „Бург театар”.⁴⁶³ Месец дана након тога, 3. јула, играо је филм „Танго Нотурно”, а шест дана касније, 9. јула, приказиван је филм „Краљица поља” као и два „сензационална журнала” пре филмова „Падобранци освајају Крит”, „Павелић у Риму”, „Борба код Торбрука” и „Борба за Атлантик”. Биоскопске представе су од 1. септембра 1942. почињале у 16 часова.⁴⁶⁴ Чачак је пред рат имао и неколико фудбалских клубова који су окупљали градску омладину. Након окупације основан је Чачански спортски клуб који се такмичио у Јужној лиги. Клуб је играо утакмице и током 1941. године. Забележено је једно гостовање у Крагујевцу, 23. септембра, где су Чачани победили резултатом 3:2 (2:1) домаћи КПСК.⁴⁶⁵

Након напада Немачке на СССР, 22. јуна 1941, почели су прогони комуниста у окупираној Србији. Извршена су бројна хапшења, али у Чачку се највећи број чланова и симпатизера КПЈ извукао из града, по добијеној информацији о предстојећој полицијској акцији, и избегао први налет репресије. Прва убиства у граду извршили су Немци. Као мера одмазде за напад на њихове снаге код Косјерића, по наредби да се стреља 100 Срба за једног убијеног Немца, у Чачку је 20. јула 1941. стрељано 12 талаца.⁴⁶⁶ Разбуктавање устанка принудило је окупаторе на нове мере контроле становништва. Крајем јуна ортскоманда је наредила да се у градским и сеоским домаћинствима заведу кућне листе у које су морали бити уписани сви чланови домаћинства. Одсутност лица морала се констатовати у примедби, ако је неко лице дошло на конак морало се такође уписати. Листе су морале да буду истакнуте на врати-

461. ИАЧ, ГП, К-57, бр. 6162/41.

462. Закупац за чишћење клозета и помијара у Чачку, Мирко Зоћевић, који је имао закуп до 31. јула 1941, тврдио је да је цена наднице 1939. године за простог радника износила 20 до 25 динара а радника са запрегом 80 до 120 динара. Током лета 1941. наднице су порасле за просте раднике на 60 до 80 динара, а са запрегом на 200 до 250 динара. Зоћевић је 6. септембра тражио повећање цене чишћења јама које су износиле 60 динара за чишћење 1 m³ за небетонске септичке јаме, односно 40 за бетонске (ИАЧ, ГП, К-52 Ф-IV, бр. 337).

463. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 371.

464. ИАЧ, ГП, К-60, Ф-VI, бр. 482.

465. Утакмица за Јужну лигу Чачак-КПСК 3:2, (2:1), „Ново време” бр. 122, Београд, 24. септембар 1941, стр. 5.

466. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 525, Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја, стр. 37-39, 52.

ма кућа и станова.⁴⁶⁷ Убиства су се пренела и на улице града и свакодневицу људи. Прва акција комуниста у Чачку било је паљење сењака 29. јула 1941, у кругу касарне. Убрзо затим, 5. августа, дигнут је у ваздух магацин експлозива у Казаници. Следећег дана, 6. августа, извршена је убиство Михаила Николића, једног од активиста ЈНП „Збор” у Чачку. На његовој сахрани, 8. августа, покушан је атентат на министра Василијевића у комесарској влади. Атентат није успео, а учитељ Мариновић вођа групе атентатора, убијен је, а његово тело, је изложено у граду. Ни полиција није штедела своје противнике. Полицијски агент Милан Јеремић убио је 20. септембра, у Пиварској улици, Николу Иконића, молерског радника. Страдао је и подначелник среза Марко Франић, прогонитељ комуниста пред Други светски рат. Убио га је 28. септембра Милош Тадић испред чачанске цркве. Атентатор је и сам страдао од немачког стражара испред зграде Гимназије у којој је била смештена немачка војска.⁴⁶⁸

Са доласком јесени, и појачавањем опасности по немачку војску у граду, полицијски час се продужио. По наређењу од 8. септембра, полицијски час је почињао у 18 часова а завршавао се у 7 ујутро⁴⁶⁹ У циљу веће контроле становништва, 18. септембра 1941. године уведено је правило да сви становници Чачка изнад 14 година морају имати личне легитимације.⁴⁷⁰ Ратне прилике условиле су и да буде отказан традиционални панађур у Чачку на св. Јована, 11. септембра 1941.⁴⁷¹ Од 9. септембра уведен је и полицијски час у селима. Издата је и наредба да се цивилно становништво уклања са путева када се појави немачка војска и да им направи места. Сакупљање у групе веће од три лица забрањује се. Светла у кући требала су да се гасе у 19 часова. У супротном постојала је претња да ће се пуцати у осветљене прозоре и да ће такве куће бити сравњене са земљом.⁴⁷² Немци су непосредно пред ослобођење града, 28. септембра 1941, у поподневним часовима извршили рацију у граду и одвели велики број мушкараца у ВТЗ. Већина заточених пуштена је кући након испитивања следећег дана. На дан ослобођења града, 1. октобра, Немци су бомбардовали Чачак, што је поновљено неколико пута након тога. Сви ови напади изазвали су људске жртве и материјална разарања. Поновни улазак окупатора у Чачак, 28. новембра 1941, донео је нова страдања становништва. Један број грађана по-

467. ИАЧ, ГП, К-53, Ф-V, бр. 558.

468. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 57-100.

469. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, од 8. септембра бр. 1124, и од 29. септембра бр. 6959.

470. ИАЧ, ГП, ДП за 1941, од 18. септембра бр. 6627.

471. ИАЧ, ГП, К-Ф-VI, бр. 349.

472. НМЧ, Збирка микрофилмова, бр. К-5-1343.

бегао је из града у страху од репресалија. Немци су лецима бацаним из авиона позивали те људе да се врате кућама. За неиспуњење те наредбе постојала је претња смртном казном. Приликом претреса терена, 4. децембра, Немци су ухапсили око 600 људи и одвели их у ВТЗ. Истог дана Начелство среза трнавског доставило је наређење Градском поглаварству да упозна народ да сваки одрастао грађанин мора имати легитимацију. По наређењу немачке команде, Градско поглаварство је преко добошара, 7. децембра, наредило да сва мушка лица од 15 до 60 година дођу да се јаве у ВТЗ ради добијања легитимације. У Заводу је до 13 часова било 5.000 мушкараца који су ислеђивани. Убрзо је почео да ради и преки суд који је на смрт осудио више стотина људи, углавном припадника партизанског покрета. Извршено је и јавно вешање Ратка Митровића 11. децембра у Чачку на централном тргу.⁴⁷³ Начелство среза трнавског наредило је 10. јануара 1942. да се људски лешеве из околине Завода укопавају.⁴⁷⁴ Стрељања и убиства нису престајала ни почетком 1942. године. Технички референт Градског поглаварства у Чачку предлагао је да се изврши сахрана лешева који се налазе закопани у Мишовића забрану 8. марта 1942. године.⁴⁷⁵ Начелство среза трнавског наредило је 1. априла 1942. да становници села Кулиновци изврше сахрањивање лешева стрељаних код „грудобрана”.⁴⁷⁶ Родбина убијених трудила се да дође до тела својих најближих на сваки начин. Гробар у Чачку жалио се, 5. марта 1942, да одређена лица ноћу прекопавају гробове или то од њега захтевају и прете му.⁴⁷⁷ Министар унутрашњих послова забранио је сахрањивање убијених комуниста на гробљима и по црквеном обреду и о тој одлуци обавестио Градско поглаварство Чачак 4. јуна 1942. године.⁴⁷⁸ Начелство среза трнавског је 20. јула 1942. године упутило својим службеницима упутство да се убијени партизани у јавне књиге не уписују под одредницом „убијен од немачких власти”, јер то умањује углед немачке војске. Требало је да се уписује да је убиство извршено на основу судске пресуде или на сличан начин.⁴⁷⁹

Успостава власти управног апарата Недићеве владе у Чачку крајем 1941. године, укључила је поново многобројне забране, ограничења, усмерења од стране немачке команде. Већ 27. децембра 1941. објављена је наредба за целу Србију која је забрањивала играње карата, би-

473. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 100-191

474. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 1410 од 10. јануара.

475. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2500 од 8. марта.

476. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3677 од 1. априла.

477. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 2368 од 5. марта.

478. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6495 од 4. јуна.

479. ИАЧ, ГП, К-62, бр. 606.

лијара и свих забавних игара.⁴⁸⁰ У свом првом обраћању преко штампе, начелник новоуспостављеног окружног начелства у Краљеву, адвокат из Ужица Милија Диковић, објавио је да ће велики број кафана бити затворен како би се онемогућило ленствовање. Током обиласка Краљева примето је да велики број људи време проводи у угоститељским објектима. Слична ситуација била је и у Чачку. Број кафана би се по Диковићу морао смањити на минимум, и да се из њих истерају алкохоличари и ленштине. Најављивао је и ограничење точења алкохола, нарочито ракије на најмању меру. Оне кафане које буду радиле имаће ограничење точења ракије, од 11 до 18 часова. Неупослен свет који проводи цео дан у кафанама, полиција ће приводити. Постојала је претња да „ако ти беспосличари не нађу упослења и зараде”, управне власти ће се потрудити да се за њих нађе рада и посла од кога ће друштво имати користи. Диковић је наглашавао да ће предузети све да „невољнима помогне, народу живот учини сношљивим, шпекуланте сузбије и нераднике учини корисним за друштво”.⁴⁸¹ Педагошке мере у циљу моралног препорода народа непрестано су на удару имале кафане и кориснике њихових услуга. Крајем јануара 1942. точење алкохола је дозвољено у време „радних часова” у периоду од 11 до 13 и од 17 до 19 часова по гостионицама и кафанама, док је узимање бакшиша забрањено.⁴⁸² Постојала је и одређена брига за телесно здравље становништва, посебно у области спречавања ширења заразних болести. Централни хигијенски завод наредио је 31. јануара 1942. да се сваки случај пегавца пријављује немачкој команди.⁴⁸³ Једна од мера за побољшање стања у окупираној Србији било је и отпуштање са посла свих оних људи из државне управе за које се сматрало да су левичарски оријентисани. Уклањање национално неподобних људи из јавних служби извршено је почетком 1942. године и у Чачку.⁴⁸⁴

Предстојништво градске полиције поновило је 15. марта наредбу из претходне године, које су се односиле на ограничења слободе кретања по граду. Све под девизом да се у „ове тешке дане за човечанство”, које неки грађани у Чачку нису схватили, „нарочито омладина”, која цео дан проводи у беспосличарењу и шетњи улицама, или се заби-

480. *Забрана играња карата, билијара и свих забавних игара*, „Ново време” бр. 204, Београд, 27. децембар 1941, стр. 3.

481. *Г. Милија Диковић начелник Краљевачког округа о организовању администрације и снабдевању становништва*, „Ново време” бр. 211, Београд, 4. јануар 1942, стр. 4.

482. *У Чачку се дели сиромашним избеглицама 400 грама хлеба дневно*, „Ново време” бр. 224, 24. јануар 1942, Београд, стр.4; ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 441. и 442 од 16. јануара.

483. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 904 од 31. јануара.

484. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 312.

ја у јавне локале где уз разна препричавања и коментаре цео дан проводи, уместо у друштвено корисном раду, мора нешто предузети. Да би се отклониле ове појаве, забрањена је шетња корзоом увече, бављење у јавним локалима од 8 до 12 сати пре подне и од 15 до 17 после подне. Забрањено је и картање, играње билијара и домина у јавним локалима као и у приватним становима. Казна за непоштовање овог наређења износила је од 50 до 1.500 динара или један до 30 дана затвора са принудним радом. За нешто мање од месец дана, 12. априла, дозвољена је шетња корзоом и парком увече, а бедемом забрањена.⁴⁸⁵ Издата је и забрана рада, од 29. марта, угоститељских објеката у селима.⁴⁸⁶ Немци су са своје стране издали наредбу почетком марта 1942. да се нико из места не удаљује више од 24 сата без пријаве. Од 31. јанура Немци су забранили и лов, а половином јуна 1942. забранили су и лов рибе на Морави „са великим и малим алатима”.⁴⁸⁷

Мере којима је контролисано становништво погађало је и чачанске гимназијалце. Сви који су имали више од 16 година морали су имати личну карту. Поред полицијског био је уведен и „ђачи час”, забрана виђања ученика на јавним местима, после одређеног времена које се мењало према годишњем добу. Цивилним и војним властима морали су се прикључити и наставници чачанских гимназија у контроли спровођења овог ограничења кретања. Забране су обухватале забрану шетње корзоом, градским бедемом, посећивање биоскопских, позоришних представа, посећивање кафана и игранки, као и забрану употребе псовки.⁴⁸⁸

Од 18. априла 1942. године Немци су одредили нови полицијски час, који је почињао у 21 увече а престајао у пет ујутро.⁴⁸⁹ За време ускршњих празника, 2, 3. и 5. априла, полицијски час је продужен до 21 час увече.⁴⁹⁰ Ограничење кретања није се свело само на одређивање полицијског часа. Предстојништво градске полиције пренело је наређење Министарског савета 5. јуна 1942. године о забрани јавних скупова нашег народа.⁴⁹¹ Доласком јесени и скраћивања трајања обданице, скраћено је и допуштено време задржавања на улици у вечерњим часовима.

485. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр.239.

486. ИАЧ, ГП, К-60, бр.3500.

487. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр.2371 од 5. марта; ИАЧ, ГП, К-59, Ф-IV, бр. 398.

488. А. Стојковић, Б. Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1987*, Чачак 1987, стр. 310.

489. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 4398 од 18. априла.

490. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 3738 од 2. априла.

491. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 6603 од 5. јуна.

Немци су полицијски час од 3. октобра померили на 20 часова увече, а од 2. новембра сви сатови имали су се вратити за један час уназад.⁴⁹²

Недићева влада покушавала је и српску цркву да употреби за своје интересе. Министарство просвете Недићеве владе доставило је допис свим установама у коме се захтева да чиновништво похађа црквена богослужења јер уредним похађаем службе народ би схватио да интелигенција дели животна схватања народа.⁴⁹³ Одржано је и молепствије за спас српског народа у чачанској цркви, 21. јануара 1942. Након тога, у Соколском дому Марисав Петровић је држао говор о враћању Србије редовним пословима.⁴⁹⁴ Овом верском скупу присуствовали су представници свих војних, државних, самоуправних и културних установа. Чинодејствовао је архијерејски намесник среза трнавског прота Милован Милутиновић-Кићо, уз асистенцију већег броја свештеника из града и околине. После завршене службе присутни су прешли у салу Соколског дома где је Марисав Петровић одржао предавање. После њега говорио је Драгутин Булић који је говорио о сарадњи свих Срба на пословима обнове земље. Начелство среза трнавског доставило је 20. маја 1942. распис школама у коме се наводи да један број учитеља не води децу недељом и празницима у цркву, па се наређује да се тога убудуће строго придржавају.⁴⁹⁵

Град су мучили и комунални проблеми. У марту месецу 1942. Градско поглаварство је покушало да уклони ђубре и стрвине око кланице, као и сепије за штављење коже, јер је са топлијим данима дошло до ширења смрада.⁴⁹⁶ Крајем 1942. године проблем још није био решен, јер су Немци 12. децембра наредили да се стрвине у близини кланице затрпају. Чувар кланице морао је ово наређење да изврши до 17. децембра 1942. године.⁴⁹⁷ Ђубре се нагомилавало и код железничке станице. Почетком маја 1942, Градско поглаварство је констатовало да то ствара лошу представу насеља и шири задах, да се на простору испред станице сакупљају чопори гладних паса и врана, а путницима који стижу у град то ствара ружну слику. Једна од мера локалних власти да се такво стање поправи види се и из уредбе Начелства среза трнавског од 6. јуна у којој се наређује постављење стрводера за хватање паса луталица.⁴⁹⁸

492. ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 14376 од 3. октобра бр.13152. и од 2. новембра.

493. *Чачански криј у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 214.

494. *Молејствије за спас српског народа*, „Ново врсме” бр. 222, Београд, 22. јануар 1942. стр. 3.

495. *Чачански криј у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 203, 218.

496. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III, бр. 45.

497. ИАЧ, ГП, К-58, бр. 16339/42; ДП за 1942, бр. 16339 од 15. децембра.

498. ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр.416; ДП за 1942, бр. 6700 од 6. јуна.

Чачани су у мају 1942. године добили и стално аматерско позориште. Техничку страну и режију водио је Стојан Милојевић, инжењер Градског поглаварства. Штампана је преносила да позориште има неколико талентованих глумаца и да спремају Нушићевог „Покојника”.⁴⁹⁹

Окупатор није престајао са насиљем и терором ни 1942. године. Извршено је јавно вешање, 28. јула, Симе Сараге. Крајем године, 25. децембра, обешен је и Јовица Јокић у циљу застрашивања грађанства. Стрельано је и 325 талаца 4. октобра 1942. године.⁵⁰⁰ Највише узбуђења у граду изазвало је убиство Драгутина Булића, једног од првака добровољаца у Чачку. Крајем маја 1942. у Овчарско-кабларској клисури извршен је напад равногораца на аутомобил у којем су били добровољци под командом капетана Никића. Окупациона штампа је за напад оптужила комунисте. То је у ствари био први већи напад на добровољце који су извршиле снаге равногораца.⁵⁰¹ Испровоциран тим нападом, Булић је у Чачку јавно изјавио да за тај злочин треба да се плати са 400 српских глава. Извештаји говоре да је та изјава имала катастрофалне последице по психолошко стање Чачана. Уплашени због могуће одмазде, грађани су са председником општине имали збор на коме је немачки командант оповргао изречене претње, након чега се ситуација у граду мало смирила.⁵⁰² Булић је недуго затим, 30. јула 1942, убијен у центру Чачка. Он је преко Радио Лондона јавно стављен под слово „З” и био је прва жртва те претње која је стизала од равногораца.⁵⁰³ Окупациона штампа одмах је оптужила „сатанску” радио станицу да сеје мржњу међу Србима, коју стварају одбегли Јевреји и други несловенски елементи.⁵⁰⁴ Свечана сахрана покојног Булића извршена је 31. јула, а погребу су присуствовали многи предратни збораши заједно са вођом покрета Димитријем Љотићем. На челу поворке био је крст са трновим венцем.⁵⁰⁵

Рестриktivне мере за ограничавање кретања становништва нису давале резултате. Начелство округа краљевачког издало је 26. септем-

499. *Сјално позориште у Чачку*, „Ново време” бр. 335, Београд, 6. јун 1942, стр.4.

500. *Чачански крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 225, 231, 238.

501. *Како је извршен зликовачки препад у Овчарско-кабларској клисури*, „Обнова” бр. 271, Београд, 26. мај 1942, стр. 4; К. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, Београд 1999, стр. 168.

502. ИАЧ, НА, К-1 . бр.41.

503. Поред Булића само је још један човек са контраверзног списка који је објављиван са Радио Лондона страдао јер је стављен под слово „З”, (К. Николић, *Историја равногорског покрета 2*, стр. 170).

504. *Једна жртва хуцкача са Радио Лондона. Мучко убиство професора Дражушина Булића*, „Обнова”, бр.328, Београд, 31. јул 1942, стр.3.

505. *Свечана сахрана професора Дражушина Булића*, „Обнова” бр.329, Београд, 1. август 1942, стр. 3.

бра 1942. наредбу да се грађани не окупљају, да се не пале ватре, да се не задржавају по путевима. Саветовано је и избегавање сакупљања по кућама.⁵⁰⁶ Убрзо затим уведено је и зимско рачунање времена. Од 2. новембра 1942. у 3 сата сви јавни сатови морали су се вратити уназад, а од 29. марта следеће године један сат унапред, по наређењу немачких власти.⁵⁰⁷

Начелство у Чачку поново је 18. децембра 1942. издало наредбу за спречавање беспосличарења у граду. Начелство је приметило „да се у последње време”, без обзира на пол и старост, пуно лица руководи беспослицом и разонодом, сакупљајући се у веће и мање групе по улицама и кафанама и проводећи време у „залудници”. Да би се то спречило забрањено је сакупљање лица на улици од 8 до 12 сати пре подне и од 14 до 18 сати после подне. Ко би се ухватио да крши ово наређење и да на улици и у јавним локалима стоји без потребе, могао би бити кажњен упућивањем у концентрациони логор. Предстојништво градске полиције је 14. децембра издало проглас грађанству да ће сва мушка лица која се нађу да проводе време у кафанама бити кажњена и упућена на рад у Бор.⁵⁰⁸

Ни 1943. унутрашњи терор није престајао. Убиства су се дешавала и у возовима. Дошло је и до атентата у возу на релацији Љубић-Трбушани, када је 8. априла 1943. године убијен Мирко Чубрило од двојице нападача, камама и револверима. Михаило Лукић се налазио у возу и пуцао на њих кад су излазили из воза. Једног нападача је успео да рани у стомак а другог у главу.⁵⁰⁹ Атентат је покушан и на Срећка Симеуновића-Хаоса у ноћи 23/24. априла 1943. испаљени су меци на постељу где је обично спавао, након тога бачена је и бомба. Симеуновић је ипак остао жив.⁵¹⁰ Атентати су вршени и у Чачку. Живорад Гавриловић тајни агент полиције, рањен је ножем на пет места, у Ломиној улици, 27. јуна 1943. у 21.30 часова. Гавриловић је пребачен у болницу, али након два дана он је заједно са Живорадом Ђерамилцем заклан у 21 час од стране пет непознатих лица.⁵¹¹ Терор су вршили и окупатори. Немачка моторизована јединица дошла је у Чачак 16. јула 1943. године и ухапсила начелника среза трнавског и љубићког, председника градске полиције и још 15 виђенијих грађана, из тада непознатих разлога. Услед ове немачке акције дошло је до панике у селима, и један део становника је

506. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.113.

507. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.154.

508. ИАЧ, ГП, К-61, Ф-VII, бр.209; ИАЧ, ГП, ДП за 1942, бр. 16268 од 14. децембра.

509. ИАЧ, НА, К-1, бр.265.

510. ИАЧ, НА, К-1, бр.273.

511. ИАЧ, НА, К-1, бр.333.

одбегао од својих кућа.⁵¹² Четници су у Чачку 7. августа убили предстојника градске полиције Илију Тркуљу у хотелу „Европа”. Убили су и симпатизера партизанског покрета Александра Јовановића у кафани „Македонија” а истог дана и Владана Павловића у граду.⁵¹³

Због неиспуњених обавеза општине према окупатору, 24 већника из Чачка одведено је у затвор, 25. новембра 1943. године. Одведени су „због доказаних дела саботаже” које су вршили у општини. Михаило Лукић, који је касније постављен за председника Градског поглаварства, дао је оставку на дужност већника, није хтео да преузме одговорност за друга лица, односно како је изјавио „неће да одговара за саботерску банду”, јер се наређење окупаторских власти морало извршити.⁵¹⁴ Оставку је дао и већник Жика Милошевић, столар, јер је ухапшен 25. новембра 1943. и стражарно проведен кроз град „због саботерског рада општине”.⁵¹⁵

Немци су извршили и вежбовно гађање артиљеријом 6. јанура 1943. године, па је становништво села Виљуше, Трнаве и Горачића обавештено да ће се гађање извести у времену од 8 до 15 часова.⁵¹⁶ Са доласком Бугара у Чачак дошло је до нових ограничења. Њихова команда је била смештена у Улици Кнеза Милоша, а пролазак поред ње је 6. марта 1943. године забрањен.⁵¹⁷

Одређени број културних манифестација одржавао се и условима окупације. У оквиру Друге мешовите гимназије, одржано је 14. марта ђачко посело, пре подне у врмену од 10 до 12 часова и после подне од 16 до 18 часова, у корист децјег хранилишта у Чачку. Изведен је и позоришни комад „Девојачка клетва”.⁵¹⁸

У Чачку је одржана и приредба за ђаке и наставнике Друге гимназије 3. априла, пре подне од 10 до 12 часова, а после подне од 14 до 16 часова за ђаке Прве гимназије. Говор против комунизма одржао је Срећко Симеуновић Хаос, и упозорио професоре да пазе на наставу. Организован је и концерт са позоришним комадом „Светски рај” и Нушићев „Нервозни болесник”, 4. априла у организацији националне омладине. Главни организатор био је Срећко Симеуновић Хаос. На приредбама су прикупљани и добровољни прилози за Црвени крст.

512. ИАЧ, НА, К-1, бр. 311.

513. *Чачински крај у НОБ-у. Хронологија догађаја*, стр. 277, 282.

514. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-II, бр. 359.

515. ИАЧ, ГП, К-64, Ф-III, бр. 24.

516. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1, бр. 593.

517. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-III, бр. 174.

518. ИАЧ, НА К-1 бр. 157.

Укупан приход износио је 212.000 динара.⁵¹⁹ Гимназијалци су често организовали концерте, позоришне представе, као и игранке у соколском дому, али је посета била временски ограничена. Међу ученицима гимназија у Чачку, крајем лета 1943. нарочито је била раширена коцка, против које су се школске власти бориле.⁵²⁰

Одржаване су и редовне биоскопске представе у Чачку. Биоскоп „Праг” штампао је 200 комада плаката за филм „Збогом младости” у јуну 1943, као и 16 натписа у јулу 1943.⁵²¹ Током јула приказивани су филмови „Гвоздена круна” и „Разбуктане страсти”.⁵²² Следећег месеца на репертоару био је филм „Кад бих био Бог” за чију рекламу је штампано 100 плаката, „Кад срце говори” – 200 комада плаката, „Тамне силе” 100 плаката. Биоскоп „Праг” је приказивао филм „Ноћ без опрштаја” у септембру 1943. и рекламирао га са 100 комада одштампаних плаката.⁵²³ Следећег месеца приказивани су филмови „Кад сунце излази”, „Маска у плавом”, рекламирани са по 100 комада плаката и „Маскирана љубавница” са рекламом од 200 комада плаката у две боје.⁵²⁴ Биоскоп „Праг” је штампао и 200 комада малих плаката у октобру 1943.⁵²⁵ Филмови „Њен први рандеву” и „Бечка крв” приказивани су у новембру 1943, са рекламом од по 100 комада плаката.⁵²⁶ У децембру је приказиван филм „Без повратка”, са рекламом од 200 комада плаката.⁵²⁷ Биоскоп „Праг” је штампао и 30 наслова у децембру 1943. као и 50 комада програма „Он”.⁵²⁸ Током лета 1943. биоскоп „Крен” приказивао је филмове „Невиност без заштите” и „Габријела”.⁵²⁹

Чачак је посетила и артистичка група „Оријент” 16. јула 1943. године, која је гостовала у хотелу „Српски краљ” у 19.30 часова. Реклама је говорила да ће приказати највеће атракције. Полиција је наредила грађанима да се разиђу после представе и да сви буду код куће најкасније до 23 часа.⁵³⁰ Гостовало је и позориште са представом „Јованча

519. Од укупне суме 212.000 динара, 131.00 је дато децјем хранилишту, 40.000 представнику пладе, 10.000 Дому старца и старица и 10.000 избегличкој кухињи (212.000 динара приложила чачанска национална омладина у хумане сврхе, „Обнова” бр. 538, Београд, 7. април 1943, стр. 4).

520. А. Стојковић, Б. Ковачевић, н.д., стр. 314-315.

521. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 32 за јун 1943, и бр. 4 за јул 1943.

522. За овај филм штампано је 200 плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 9, 24 за јул 1943).

523. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 43 за септембар 1943.

524. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 18, 32, 44 за октобар 1943.

525. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 49 за октобар 1943.

526. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 26, 37 за новембар 1943.

527. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 61 за децембар 1943.

528. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 27, 40 за децембар 1943.

529. ИАЧ, ГП, К-63, Ф-1, бр. 89, 133.

530. ИАЧ, ГП, К-59, Ф- III, бр. 113.

Мицић” у новембру 1943. Као реклама штампано је 100 плаката и 600 улазница по 50 у блоку.⁵³¹

Постојало је и црквено певачко друштво „Танаско Рајић”, које је у јулу 1943. за свој рад тражило помоћ.⁵³² Имали су и приредбу у августу 1943.⁵³³ Забележено је организовање још једног таквог догађаја у децембру 1943.⁵³⁴ Приредбе је организовала и секција Црвеног крста у септембру 1943. Штампали су 50 плаката, 100 програма, 300 улазница.⁵³⁵

Одиграване су и фудбалске утакмице. Спортски клуб „Чачак” је штампао 100 плаката за утакмицу 15. августа.⁵³⁶ Одиграна је утакмица са Крушевцем 12. септембра.⁵³⁷ За тај догађај штампано је 800 комада улазница.⁵³⁸ Реклама за утакмицу, 26. септембра 1943. била је као за претходне мечеве, штампано је 100 плаката.⁵³⁹ Одигране су још две утакмице 24. октобра и 31. октобра у Чачку.⁵⁴⁰

Брига за комуналне проблеме наставила се и у 1943. години. Наредбом од 19. марта утврђено је редовно чишћење улица које је важило и за приватна лица испред њихових кућа.⁵⁴¹ Закупац чишћења клозета и помијара поново је 20. марта 1943, захтевао повећање цене својих услуга.⁵⁴² Издата је и наредба од 1. априла о чувању гробља од бес-
 посличара и скитница који су раскопавали гробове и лежали по гробљу.⁵⁴³ Истог дана издат је налог о чувању бедема и парка. Забрањено је урезивање имена на дрвећу.⁵⁴⁴ Израђен је и предрачун за израду бетонског ђубришта код општинске кланице 23. октобра 1943, по наређењу немачких власти. Вредност радова износила је 15.000 динара.⁵⁴⁵

Ограничење понашања у кафанама било је поново уведено и почетком 1944. године. Фелдкомандатура из Краљева забранила је точе-

531. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 7, 8 за новембар 1943.

532. Штампали су 20 блокова и 30 комада апела (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 35, 39 за јул 1943).

533. Штампали су 100 комада плаката великих, 200 програма и 50 комада улазница (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 7, 8, 15 за август 1943).

534. Штампали су 100 плаката и 400 улазница. (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 67 за децембар 1943).

535. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 16 за септембар 1943.

536. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 39 за август 1943.

537. Штампано у два наврата по 100 плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 4 за август 1943, 1 и бр. 14 за септембар 1943).

538. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 18 за септембар 1943.

539. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 34 за септембар 1943.

540. За оба меча штампано је по 100 плаката (НМЧ, И-1622, СМ, за октобар 1943, бр. 29, 58).

541. ИАЧ, ГП, К-65, бр. 2776/43.

542. Чишћење бетонских клозета износило је 120 динара, тражено је повећање на 260, а бетонских са 160 на 300 динара (ИАЧ, ГП, К-59, Ф-III бр. 113).

543. ИАЧ, ГП, К-63, бр. 3281/43.

544. ИАЧ, ГП, К-63, бр. 3282/43.

545. ИАЧ, ГП, Записник ГПЧ од 23. октобра 1943.

ње алкохола у кафанама 20. фебруара, осим у периоду од 17 до 20 часова. Најстрожије је забрањена продаја алкохола на пијаци и улици.⁵⁴⁶ Фелдкомандатура је забранила и доношење муниције и артиљеријских зрна приватним лицима, због могуће несреће, нарочито деце.⁵⁴⁷ Нису престала ни изненадна хапшења у граду. Једно одељење добровољаца је у току ноћи 24/25. фебруара 1944. изненада дошло у Чачак и отпочело са хапшењем грађана. Међу ухапшенима су били и свештеници, полицијски агенти, судије Окружног суда. Због узнемирености, многи грађани Чачка побегли су у најближу околину, посебно због вести да ће се добровољци стационаирати у самом насељу.⁵⁴⁸ Нису престала ни убистава у граду. Од три непозната лица у сељачком оделу убијен је 2. априла 1944. године власник млекаре Момчило Обрадовић.⁵⁴⁹ Дешавали су се и оружани препади и пљачке. Два лица, једно у сељачком а друго у полуграђанском оделу, упали су у главну пошту у Чачку 8. маја 1944. године и под претњом оружја однели сав новац, укупно 5. 268.000 динара. Преко пута зграде поште налазила се немачка команда за Чачак па је препад тиме био смелији.⁵⁵⁰

С пролећа 1944. почело је масовно бомбардовање градова у Србији од стране савезничке авијације. Градско поглаварство Чачак штампало је јуна 1943. године 500 комада наредби о нападу из ваздуха, у циљу што бољег обавештавања јавности о могућим опасностима.⁵⁵¹ Склониште за грађане од ваздушних напада било је одрђено да буде у хотелу „Крен”, по наређењу од 6. новембра 1943. године.⁵⁵² Градско поглаварство Чачак поново је штампало 300 комада објава за нападе из ваздуха у марту 1944.⁵⁵³ Немачке власти су у Чачку 21. априла, забраниле преношење алармантних вести које би се односиле на ово бомбардовање.⁵⁵⁴ Због опасности по ученике Гимназија у Чачку, настава је крајем априла 1944. извођена на просторима око бедема, фудбалских игралишта и обаи Мораве. Када је падала киша, наставе није ни било. Часови су скраћивани на 30 минута.⁵⁵⁵ Једино забележено бомбардовање града било је 2. септембра када је погођена композиција са бурадима нафте и бензина на железничкој станици у Чачку. Експлозије су биле велике, а

546. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 1280/44.

547. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 1270/44.

548. НМЧ, ПГП, пов. бр. 77/44, несрећена архивска грађа.

549. НМЧ, ПГП, пов. бр. 173/44, несрећена архивска грађа.

550. НМЧ, ПГП, пов. бр. 176/44, несрећена архивска грађа.

551. НМЧ, И-1622, СМ, за јун 1943, бр.14.

552. ИАЧ, ГП, К-63, 9826/43.

553. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 34 за март 1944.

554. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 2 796/44.

555. А. Стојковић, Б.Ковачевић, н.д., стр. 318.

ватрогасци су једва успели да заштите од пламена зграду железничке станице.⁵⁵⁶ Један део савезничких авиона је и оборен. Немци су у чачанском крају издали наредбу којом се забрањује пљачка оборених авиона као и покварених моторних возила.⁵⁵⁷ Стамбене површине Чачка нису бомбардоване од стране савезничке авијације, али то се догодило у оближњем Краљеву. Градско поглаварство у Чачку доставило је 11. августа допис у коме се тражи помоћ за неколико породица у Краљеву које су остале без средстава за живот услед бомбардовања Англоамериканаца.⁵⁵⁸

С пролећа 1944. почеле су у граду да се дешавају интензивне културно-просветне манифестације. У организацији „Српског избегличког дома” и чачанске Гимназије, одржано је 25. марта 1944. књижевно вече поводом обележавања године смрти Алексе Шантића.⁵⁵⁹ Одигране су и позоришне представе. Почетком априла 1944, „Српско народно позориште Краљевачког округа” дошло је на двомесечно гостовање у Чачак. Репертоар позоришта био је састављен од изабраних комада углавном српских писаца.⁵⁶⁰ Позориште је 19. априла 1944. одржало представу „Два наредника” у сали Соколског дома. Представа је почела у 17 часова. Сутрадан су одиграли представу „Улични свирачи”. Продаја улазница вршена је у кафани „Пролеће” у времену од 9 до 12 часова пре подне и 14 до 16 часова после подне. Представа „Два наредника” поновљена је 23. априла, а следећег дана, 24. априла, поново је одиграна за ђаке. Цена улазнице била је 40 динара. Позоришне представе су најављиване као и остале вести у граду добошем.⁵⁶¹ Штампани су и плакати у циљу што боље рекламе.⁵⁶² Представа „Дукат на главу” одржана је 25. и 30. априла 1944. Већ 2. маја 1944. приређена је за приказивање „Зона Замфирова”.⁵⁶³ Два дана касније, 4. маја 1944. одржана је представа „Свет”. „Зона Замфирова” поново је одиграна 6. мај 1944. по други пут. За 9. мај 1944. приређена је представа „Зулумћар”. Иста представа је више пута приказивана. Четврти пут је одиграна 27. маја 1944. године. Током маја играна је и представа „Зла жена”. Први пут 11. маја, а други пут два дана касније, 13. маја 1944. Два пута је одиграна и

556. Р. М. Маринковић, М. Вукосављевић, *Добровољно ватрогасно друштво у Чачку 1938-1998*, Чачак 1998, стр. 55.

557. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 3273/44.

558. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 4901/44.

559. ИАЧ, ГП, К-66 а, бр. 10170/44.

560. НМЧ, ППГ, пов. бр. 173/44, несређена архивска грађа.

561. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 2751/44. и 2814/44.

562. За једну преставу у априлу 1944. штампано је 200 комада плаката великих (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 2 за април 1944).

563. Штампано је по 100 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 47, 52 за април 1944).

представа „Два наредника”, 7. и 20. маја. У мају 1944. одиграна је и представа „Улични свирачи”. Представа „Бидо” одиграна је први пут 18. маја а други 21. маја 1944. Очито веома омиљена представа „Два наредника” одиграна је и 20. маја.⁵⁶⁴ За представу „Добош пред кућом” штампан је већи број плаката него обично, по 150 у две боје, за представе одигране 25. и 28. маја 1944.⁵⁶⁵ Забележено је играње још једне позоришне представе, „Сеоска лола”, 15. јуна 1944. године у 17,30 часова. Цена улазнице износила је 54 динара.⁵⁶⁶ Након завршетка свог гостовања у Чачку, које је по оцени власти било успешно јер су све представе биле добро посећене, Окружно позориште је отпутовало у Ужице на следеће гостовање крајем јуна 1944. године.⁵⁶⁷ Приређиване су и хорске свечаности Српско певачко друштво одржало је један концерт априла 1944.⁵⁶⁸ Приредбе је организовала и Национална омладина. Забележен је један такав догађај у јуну 1944. године, за који је штампано 100 плаката, исто толико програма и 600 улазница.⁵⁶⁹

Фудбалске утакмице одржаване су и с пролећа 1944. године. СК „Чачак” је одиграо на домаћем терену у граду 12. марта једну утакмицу.⁵⁷⁰ Следећи меч је одигран 2. априла, а након њега 9. априла 1944.⁵⁷¹ Утакмица између СК „Чачак” и Ужичког спортског клуба, одиграна 11. априла у Ужицу, завршена је резултатом: Чачак – УСК 2:1 (0:1). Домаћи тим је у првом полувремену био бољи, али су Чачани у наставку успели да победе.⁵⁷² Чачански фудбалери имали су још један меч на домаћем терену 30. априла, а у истом месецу имали су и скупштину свога клуба.⁵⁷³ Забележена је још једна утакмица одиграна 30. маја 1944.⁵⁷⁴ На лето су забележене још две одигране утакмице. Прва је одиграна 2. јула, а друга 23. јула 1944.⁵⁷⁵ Поред фудбалског клуба СК „Чачак”, у гра-

564. За све представе штампано је по 100 комада плаката (НМЧ, И-1622. СМ, бр. 1-6, 11, 13, 23, 24, 23, 27 за мај 1944).

565. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 25, 26 за мај 1944.

566. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 10004/44.

567. НМЧ, ПП, пов. бр. 173/44, несређена архивска грађа.

568. За концерт је штампано 50 комада плаката и 500 улазница у 10 блокова (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 20, 21 за април 1944).

569. НМЧ, И-1622, СМ, бр. 8, 12, 13 за јун 1944.

570. За утакмицу је штампано 50 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 13 за март 1944).

571. За утакмицу је штампано по 50 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 44, за март 1944, и бр. 3 за април 1944).

572. *Чачак-УСК 2:1*, „Обнова”, бр. 848, Београд, 11. април 1944, стр. 5.

573. За утакмицу је штампано 50 плаката, а за скупштину 100 комада (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 42, 48 за април 1944).

574. За утакмицу је штампано 100 комада плаката (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 29 за мај 1944).

575. За прву је штампано 50 а за другу 60 комада плаката. (НМЧ, И-1622, СМ, бр. 9, 15 за јун 1944).

ду је постојао и СК „Железничар”, као и шаховска и бокс секција која је била новина за Чачак.

Плажа на Морави радила је и током рата и била је лепа и жива. Привремени бифе са одличном ракијом, белим хлебом, кајмаком и уз много печења на „пању” сјајно је радио, извештавала је тадашња штампа.⁵⁷⁶ Градска полиција је од почетка сезоне купања на Морави, крајем маја 1944. године, редовно слала једног стражара на купалиште, ради евентуалне интервенције. Постојала је опасност од крађа, а примећено је да се несметано појављује коцка, „а затим се чује од беспослене и скитајуће омладине најружнија псовка што изазива код присутних критику и незадовољство”. Полиција је сматрала да излазак на купалишта није потребан пре 10 часова пре подне.⁵⁷⁷

Нису изостале ни националне манифестације. Дана 28. јуна 1944. одржан је парастос поводом трогодишње борбе против комунизма. На парастосу је учествовао велики број грађана Чачка и државних службеника, тако да је црква била „дупке пуна”.⁵⁷⁸ Приређена је и свечана седница 6. септембра 1944, поводом три године рада Недићеве владе у Чачку. У 7 часова ујутро одржано је благодарење у цркви. Присуствовале су цивилне и војне власти, народ, омладина. Говор је одржао Људовид Бедулић, професор. После подне је у оквиру прославе одржана и национална академија.⁵⁷⁹

Ограничење точења алкохола поново је донето 15. септембра 1944. Алкохол је било могуће служити само у периоду од 10 до 12 часова пре подне и од 18 до 20 часова после подне. У исто време донета је и забрана ширења узнемиравајућих вести.⁵⁸⁰ Издаване су и наредбе за побољшање хигијене града. Крајем септембра 1944. примећено је да се у граду не одржава чистоћа као раније. Издато је и наређење да свако једном дневно чисти простор испред куће и радње. Најстрожије је наређено да се прозори замрачују. Постојала је и претња да ће се пуцати у осветљене прозоре.⁵⁸¹ Са продором Црвене армије у Србију исход рата био је већ изванредан. Линија фронта између руских и немачких снага које су се из Грчке повлачиле кроз Ибарску долину и даље преко Краљева и Чачка према Босни, успостављена је на домак града на брдима према селима Љубићу, Ракови, Милићевцима. Услед дејства совјетске ар-

576. Чачак најбољашња ивица Западне Србије. „Ново време” бр. 988. Београд, 3. јул 1944, стр. 2.

577. НМЧ, ПГП, бр. 3518, несређена архивска грађа.

578. НМЧ, ПГП, пов. бр. 173/44, несређена архивска грађа.

579. Прослава у Чачку, „Ново време” бр. 1042, Београд, 7. септембар 1944, стр. 2.

580. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 5163/44.

581. ИАЧ, ГП, К-66 б, бр. 5184/44.

тиљерије, а нарочито реактивним бацачима „каћушама”, живот је изгубило више десетина лица у граду. Причињена је и прилично велика материјална штета. Највише пожара било је пред ослобођење града новембра 1944. године.⁵⁸²

*

* *

Четворогодишња окупација Србије донела је низ промена у привредном и друштвеном животу Чачка и његове околине. Солидан индустријски потенцијал са којим је град располагао нестао је услед пљачке тих постројења од Немаца. Најзначајнија и најмодернија фабрика у граду, Војно-технички завод, дислоциран је већ 1941. године, чиме је 1.300 људи остало директно без посла, а много коопераната из редова трговаца и занатлија у граду морало је смањити обим пословања. То је важило и за Фабрику хартије која је имала скоро непрестану али смањену производњу током окупације. Град је насилним путем поново постао занатско-трговачка варош са почетка XX века, без перспективе развоја. То је само појачано чињеницом да је Чачак престао да буде и важан саобраћајни центар, услед разбијања територије Југославије у којој је град представљао железничко чвориште које је повезивало Србију са Босном и јадранском обалом.

Експлоатација рудног богатства у околини града је настављена, па и појачана и модернизована током окупације, али скоро сва производња била је усмерена за потребе немачке ратне привреде од које домаће становништво није имало економске користи. Одређен број мањих рудника је и затворен.

Највећа пажња посвећена је пољопривреди која је постала најважнија привредна грана. Мере модернизације огледале су се у побољшању организације, увођењу планске производње, у новим сортама семена у увођењу нових индустријских култура у покушајима образовања произвођача. Све те мере биле су спровођене да би се остварио бољи принос за немачке потребе. Становништво града имало је непрестано проблеме у исхрани, која је рационализована и ограничавана. Ни житељи села нису имали превише хране. Поред обавезе према окупатору, исхране својих породица и зараћених герилских формација које су одевали и хранили, један део хране морао се износити и на тржите како би обезбедили неопходни новац.

У исто време велики број мушкараца одведен је у заробљеништво, чиме је нарочито село, остало без хиљада радних руку, а град је

⁵⁸² Р. М. Маринковић, М. Вукосављевић, н.д., стр. 57-58.

био пренатрпан избеглицама којима је требао смештај и храна. Локалне власти су покушавале да организују радништво кроз синдикате у циљу побољшавања њиховог положаја као и пружања помоћи заробљеницима у Немачкој. Посебна пажња посвећивана је радном организовању омладине, у друштвено корисним раду, који је имао педагошке функције.

Домаћи управни апарат био је под немачком контролом, од избора до смењивања општинских челника, инструментализован за извршење наредби које су им прослеђиване. Да би се одржала покорност, становништво је излагано смишљеној пропаганди. Филмски журнари, плакати, леци, предавања, зборови ипак нису успели да избришу суморну свакодневицу.

Суровост окупације са многобројним прогонима, убиствима, ублажавана је од локалне управе кроз организовање спортских удружења, певачких и позоришних дружина, приказивањем играних филмова. Иако је и поред окупације културни и забавни живот Чачка постојао, животна стварност, испуњена неизвесношћу и страхом, поништавала је сваку од ових манифестација. Сам крај рата донео је најжешће војне операције на овим просторима које су условиле и материјална разарања у самом граду са бројним људским жртвама.

Цена рата у људству и материјалу, као и прерасподела друштвене моћи, представљају само два дела ратних последица. Постоји и трећи, мање очигледан део. Ратови појачавају једноставна осећања. За многе људе стварају могућности које у мирном цивилном друштву никада не би имали. Такође подижу очекивања да ће та друштвена позиција остати и након сукоба, или ће се побољшати. За остварење таквих настојања у рату се користи насиље. Разрачунавања идеолошких противника у чачанском крају током Другог светског рата била су често страшна и завршавала би се појединачним или масовним физичким ликвидацијама оних који другачије мисле и раде. Ратови су језиви и њих је једино могуће поднети мрзећи свог непријатеља, као и верујући у сопствену бољу будућност. Мржња која је побуђена током ових сукоба није се могла лако избрисати. Она је често у току рата, а нарочито након његовог завршетка, подстицана у пропагандно-идеолошке сврхе у чему се пуно и намерно претеривало. Немачка окупација и насиља која су вршили била су планирана, бројна, очекивана и непрестана током рата. Али највећи степен нетрпељивости се догодио унутар српског друштва. Патње, страдања, жртве, прогањања, уништавање противника и материјална разарања, карактерисало је све три стране у грађанском ра-

ту. После Другог светског рата дошло је и до револуционарног преображаја друштва. Комунисти су војним путем преузели власт, и опијени победом коју су извојевали, створили друштвени систем совјетског типа убеђени у своју мисију за остварење друштва социјалне правде. Становништво које је четири године трпело сурову окупацију, привредну пљачку и осиромашење, многобројне негативне друштвене промене у којима је доминирало насиље, било је након ослобођења Чачка децембра 1944. подвргнуто новом „друштвеном експерименту” у условима обнове и изградње ратом опустошене земље.

ČAČAK UNDER OCCUPATION - 1941-1944. ECONOMY AND SOCIETY

A four-year occupation of Serbia resulted in a series of changes in the economy and society of Čačak and its surroundings. A solid industrial potential with which the town disposed of, disappeared due to the German pillage of the facilities. The Military-technical Bureau, the most significant and modern factory in the town, was dislocated in 1941, the act which left 1,300 inhabitants jobless. Many cooperators within merchants and craftsmen had to reduce working scope. This was also true for the Factory of Paper, which had almost regular, but lessened production during the occupation. The town was by force again turned into a craft-trade place from the onset of XX century, with no prospects for further development. This was also proved by the fact that Čačak ceased to be a major transportation center, due to division of Yugoslav territory in which the town represented railroad junction connecting Serbia with Bosnia and the Adriatic coast.

The exploitation of the ore in the town vicinity was continued, even increased and modernized during the occupation. Almost total production satisfied the needs of the German war economy, and the local population had no economic benefit from it. The Germans paid the greatest attention to the antimony mine in Lisa. The metal obtained there was used for the production of submarine batteries. Ore excavation during the war was not stopped. In 1941, 1942, 1943 and 1944, 1,004 t; i.e. 1,988 t; 1,678 t and 386 t, respectively, was excavated. The ore was also exploited in the magnesite mines (Milicevci, Gornja Gorevnica, Brđani).

The greatest stress was laid on the agriculture, which became the major economy field. Modernization was clearly observed via organization improvement, introduction of planned production, via new seed cultivars and industrial cultures, attempts to train the producers. All these measures aimed at obtaining higher yields for satisfying occupator needs. The Germans were mainly interested in cereals and industrial plants purchase. Apportionment on the maize yield in 1942 ac-

counted for 330 t for Trnava district; 450 t for Ljubic district; 270 t for Dragačevo district and 450 t for Žiča district. A total of 1,962 t of wheat had been collected within the territory of all the four districts in the same year. The largest part of wheat was delivered to Germany. The population of the town had incessant problems with nutrition, which was rationalized and limited. Neither the peasants had better nutrition. Apart from fulfilling the obligation towards the occupator, family and the warring guerillas feeding, (both nutrition and provision of clothes had to be satisfied), a part of the food was placed on the market, in order to provide the necessary funds.

Concurrently, a significant number of men was captivated, leaving the village without essential manpower. The town was overcrowded with refugees, who needed board and lodgings. A certain part of the population applied for the work in Germany in order to earn some money and avoid hard uncertainty, sometimes even clear death. Local government tried to organize trade unions with the aim to improve the workers position and to provide help to the prisoners in Germany. The particular attention was paid to the youth training via the organization 'National Work Service', socially beneficial activities, which also had educational character.

Local government was under German supervision, from the election up to the change of municipal leaders, it was arranged to perform forwarded orders. After the regional unit abolishment in 1941, Čačak was, administratively, included into the Kraljevo district (Trnava, Ljubic, Dragačevo and Žiča administrative district) with Kraljevo as a center. To maintain obedience, the population was exposed to well thought-out propaganda. Newsreels, posters, leaflets, lectures, meetings had no success in alleviating a gloomy everyday life.

Occupation brutality with numerous persecutions, murders was alleviated by the local government via sport events, music and theatre, feature films. Although despite the occupation, cultural and entertaining life existed in Čačak, the uncertain and frightful everyday reality, spoilt each manifestation. The severest military operations on this territory were conducted towards the very end of the war and resulted in material destructions in the town itself with numerous casualties.

Miloš Timotijević

LA VILLE DE TCHATCHAK SOUS L'OCCUPATION ALLEMANDE (1941 – 1944) (ÉCONOMIE ET SOCIÉTÉ)

L'occupation allemande de la Serbie, longue de quatre ans, avait apporté toute une série de changements dans la vie sociale et économique de Tchatchak et des environs de cette ville. Un potentiel industriel important dont celle-ci disposait disparut, pillé par les Allemands. L'établissement pour la production de l'équipement militaire, usine la plus grande et la plus moderne de la ville, fut

déplacée dès 1941, ce qui condamna au chômage 1.300 ouvriers, alors que de nombreux coopérateurs parmi les commerçants et les artisans furent obligés de réduire le volume de leur activité. Il en fut de même de l'usine de papeterie qui, pendant l'occupation, dut diminuer sa production. La ville se retrouva dans la situation du début du XXe siècle, période où prédominaient l'artisanat et le commerce et dont les perspectives de développement étaient presque nulles. Cet état fut aggravé par le fait que, à la suite de la dislocation de la Yougoslavie, la ville de Tchatchak, qui avait été un noeud ferroviaire important, reliant la Serbie à la Bosnie et à la côte adriatique, cessa de l'être.

L'exploitation des mines des environs de la ville fut poursuivie et même intensifiée et modernisée au cours de l'occupation, mais presque toute la production était utilisée pour satisfaire aux besoins de l'économie de guerre allemande, si bien que la population locale n'en tirait aucun avantage. Les Allemands concentraient leur attention sur les mines d'antimoine de Lisa. Le métal qui en était extrait, servait à la production des piles destinées aux sous-marins. Au cours de la guerre, l'extraction du minerai qui le contenait ne fut pas suspendue: en 1941, en furent extraites 1004 tonnes; en 1942, – 1.988; en 1943, – 1.678, et en 1944, – 386 tonnes. Les travaux d'extraction étaient effectués aussi dans les mines de magnésite (Milićevo, Gornja Gorevnica, Brđani).

C'est l'agriculture, devenue la branche économique la plus importante, qui fut la plus favorisée. Les mesures de modernisation portaient sur la planification de la production et sur une meilleure organisation de celle-ci; elles se reflétaient aussi dans l'emploi de nouvelles sortes de semences, dans l'introduction de cultures des plantes destinées à l'industrie et dans les tentatives d'organiser l'instruction des agriculteurs. Toutes ces mesures étaient appliquées en vue d'une meilleure récolte pour les besoins de l'occupant. Ce qui intéressait surtout les Allemands, c'étaient les céréales et les plantes industrielles. En 1942, l'arrondissement de Trnava était tenu de leur fournir 330 tonnes de maïs; celui de Ljubić, – 450 tonnes; celui de Dragačevo, – 270 et celui de Žiža – 450. En cette même année, les quatre arrondissements susmentionnés furent obligés de livrer aux autorités d'occupation 1962 tonnes de froment. La majeure partie des céréales était exportée vers l'Allemagne. La population urbaine avait des difficultés à s'approvisionner en vivres, la nourriture étant rationnée. La population des campagnes ne disposait pas, elle non plus, de quantités suffisantes de vivres, car, en plus des produits agricoles que les paysans étaient obligés de livrer à l'occupant, ils nourrissaient, outre leurs familles, les formations de guérilla; d'autre part, ils devaient vendre au marché une partie de leurs produits pour se procurer l'argent indispensable.

En même temps, un bon nombre d'hommes était en captivité, ce qui privait l'agriculture de milliers d'ouvriers; les villes, cependant, étaient pleines de réfugiés que l'on devait loger et nourrir. Un certain nombre de personnes alla bénévolement travailler en Allemagne pour gagner leur vie et pour échapper à

l'incertitude, mais, quelquefois aussi, à une mort certaine. Les autorités locales cherchaient à organiser les ouvriers dans des syndicats, en vue d'améliorer leur situation; d'autre part, elles envoyaient des aliments aux prisonniers de guerre dans les camps d'Allemagne. Une attention particulière était consacrée aux jeunes que l'on incorporait dans „le Service national de travail”, censé d'exercer aussi une fonction pédagogique.

L'administration locale du pays était contrôlée par les Allemands, qui nommaient et destituaient les fonctionnaires serbes, soumis aux ordres de l'occupant. Après la suppression des banats („banovine”) en 1941, la ville de Tchatchak fut, administrativement, rattachée au district de Kraliévo (qui englobait désormais en même temps les arrondissements de Trnava, Ljubić, Dragačevo et Žiča), la ville de Kraliévo étant désignée pour son centre. En vue de tenir la population dans l'obéissance, on lui faisait subir une propagande perfide. Les informations cinématographiques, les affiches, les tracts, les conférences, les meetings ne réussissaient tout de même pas à rasséréner le morne quotidien.

L'atrocité de l'occupation impliquant des persécutions et des massacres était atténuée, grâce aux soins des autorités locales, par l'organisation de sociétés sportives, de chorales, de groupes d'amateurs de théâtre, par la projection de films de long métrage. Bien que, malgré l'occupation allemande, il y eût dans la ville des manifestations d'ordre culturel et des spectacles de variétés, la vie de tous les jours, marquée d'incertitudes et d'inquiétudes, ne manquait pas de les gâcher.

A la fin de la guerre, la ville de Tchatchak et ses environs furent le théâtre des opérations militaires les plus violentes, entraînant des dévastations et d'innombrables victimes.

Miloš Timotijević

СМРТ: Сахрана љотићевца Михаила Николића (8. август 1941. године) убијеног од стране комуниста 6. августа 1941. На учеснике спровода извршен је неуспешан атентат исте групе комуниста која је убила Николића.

ЗАБАВА: Утакмица Чачанског спортског клуба (ЧСК) и репрезентације немачког гарнизона у лето 1941. године. ЧСК је у тамним дресовима.

ОБНОВА: Припадници Националне службе рада у копању канала иза
Фабрике хартије у Чачку 1943. године

РАЗАРАЊЕ: Железничка станица у Чачку након бомбардовања савезничке авијације
2. септембра 1944. године

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА I-XXX**

Милош Тимотијевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј Чачак

UDK: 014.3

Већ далеке 1969. године покренуто је излажење Зборника радова Народног музеја као публикације замишљене да објављује резултате рада стручњака Народног музеја у Чачку али и сарадника са стране. За 32 године постојања објављено је укупно 30 бројева Зборника. Већ 1970. Зборник није штампан, да би следеће 1971. године из штампарије изашао број II Зборника радова Народног музеја. Ритам излажења за једну годину „уназад” одржан је до данас. Штампан је и један двоброј XXII/XXIII за 1992/1993. годину. Када се саберу сви наслови добија се број од 486 прилога који су објављени од I до XXX Зборника, на укупно 9.609 страна са 1.144 страна прилога. У њима је објављено преко 1.700 фотографија и преко 570 цртежа. Сарадњу са овим часописом остварило је укупно 123 аутора од којих су око 60% сарадници са стране, највише из Београда. Тираж Зборника био је променљив, од 1.000

примерака по броју почетком седамдесетих, да би се у последњој деценији усталио на 500 примерака по броју. Укупан тираж свих 30 бројева износи 19.300 примерака. Површан преглед ове статистике открива један велики издавачки подухват који траје више од три деценије.

Од покретања часописа па закључно са бројем XXV, уредник је био дугогодишњи директор Народног музеја у Чачку, историчар уметности Милован Вуловић. Од XXVI броја уредник је етнолог Невенка Бојовић, садашњи директор Музеја. Ова публикација је покренута са амбицијом да постане стално гласило Музеја које ће окупљати што већи број сарадника у циљу изучавања прошлости западног Поморавља у чему се, данас се слободно може рећи, успело. *Зборник народног музеја* постао је незаобилазна публикација која садржи резултате научних истраживања из области археологије, историје уметности, етнологије и историје са територије Моравичког округа. О значају овог часописа најбоље говори обимна размена са музејима и институтима у некадашњој Југославији, а данас у Србији и Црној Гори, као и преко 20 научних установа широм света.

При прављењу ове библиографије руководили смо се принципом распоређивања наслова према области проучавања, што омогућује брзо сналажење корисницима. Свака поједина група даље је распоређена по хронолошком или тематском принципу. При оваквој расподели поједини радови, који се по својој тематици или хронолошким одредницама могу сврстати у више поглавља, обележени су (*) као знаком који осим самог наслова прилога упућује корисника на могућност коришћења ових радова и ван одреднице у коју су разврстани.

АРХЕОЛОГИЈА

ПРАИСТОРИЈА

1. Милена Икодиновић, *Заштитно ископавање хумке у Лучанима*, (I, 3-15).
2. Михаило Зотовић, *Некропола у Кремницама и потреба даље истраживања територије Аушаријата*, (III, 1-10).
3. Слободан Валовић, *Неолијско насеље у Рајцини и његово место у винчанском културном комплексу*, (XIII, 33-44).
4. Недељка Љамић-Валовић, *Минијатурни судови у Рајцинском инвентару и неке карактеристичне праистичке појаве*, (XIII, 45-52).
5. Недељка Љамић-Валовић, *Неколико примера неолијске пласике из Рајцине*, (XIV, 119-124).
6. Растко Васић, *Прилози проучавању Ајенице*, (XVI, 5-21).
7. Лидија Никитовић, *Резултати сондажног истраживања на локалитету Анишће у Бресници*, (XVI, 35-46).

8. Лидија Никитовић, *Трсине, насеље винчанске и сџарчевачке културе*, (XVII, 5-28).
9. Борислав Јовановић, *Прљуша-Мали Шћурац, праисторијски рудник бакра и зорског кристала на Руднику*, (XVIII, 5-12).
10. Вера Богосављевић, *Покрећни материјал са праисторијског рудника на Милом Шћури*, (XVIII, 13-35).
11. Борислав Јовановић и Радослав Милић, *Рудник ојала Криво поље код Кражујевца*, (XVIII, 57-60).
12. Бранислав Анђелковић, *Праисторијски налаз са локалитета Јелица - Градина*, (XVIII, 81-85).
13. Лидија Никитовић, *Праисторијски локалитет Велика бајина у Вујинцима код Чачка*, (XX, 47-54).
14. Вера Богосављевић-Петровић, *Камена окресана индустрија са неолитског насеља Трсине*, (XXI, 5-36).
15. Милорад Стојић, *Кермика из Гвозденог доба рађена руком у басену Зајадне Мораве низводно од Овчарско-кабларске клисуре*, (XXII/XXIII, 5-21).
16. Лидија Никитовић, *Депо бронзаних зривни из Горњих Бранеиша*, (XXII/XXIII, 23-26).
17. Растко Васић, *Сребро и злато V и IV века пре н.е. у Србији*, (XXIV, 5-17).
18. Милорад Стојић, *Однос Поморавља и српског Подунавља у бронзано и гвоздено доба*, (XXIV, 19-27).
19. Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева*, (XXIV, 29-40).
20. Милорад Стојић, *Трибалске хумке у долинама Зајадне Мораве и Јужне Мораве*, (XXV, 5-15).
21. Растко Васић, *О етничкој припадности кнежевских гробова у Аџеници*, (XXV, 17-26).
22. Лидија Никитовић, *Неолитски локалитет Пољчине у Осџири код Чачка*, (XXV, 27-32).
23. Милорад Стојић, *Једна врста двојног суда у Поморављу*, (XXVI, 17-23).
24. Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка*, (XXVI, 25-31).
25. Лидија Никитовић, *Налазишта гвозденог доба у околини Чачка*, (XXVII, 5-26).
26. Милорад Стојић, *Локалитет Гушавиц у Мрчајевцима*, (XXVII, 27-36).
27. Растко Васић, *Белешке о бронзаном добу у Србији*, (XXVII, 37-47).
28. Милорад Стојић, *Нови налази бронзаних сџрелица скијског типа у Србији јужно од Саве и Дунава*, (XXVIII, 5-10).
29. Лидија Никитовић, *Ископавања на локалитету Лугови-бени у Мојсињу за 1998. годину*, (XXVIII, 11-13).
30. Растко Васић, *Фибуле из Мојсиња*, (XXVIII, 15-19).

31. Лидија Никитовић, *Резултатни ископавана праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару*, (XXIX, 5-24).
32. Лидија Никитовић, *Праисторијска хумка на локалитету Аде у селу Пријевору* (XXX, 5-14).
33. Милорад Стојић, *Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Осјери*, (XXX, 15-21).
34. Растко Васић, *Чачак у звоздено доба*, (XXX, 23-36).

АНТИКА

35. Милоје Васић, *Римске терме у Белини*, (XIII, 5-18).
36. Недељка Љамић-Валовић, *Античка цицларска ћеш у Чуковини*, (XV, 21-37).
37. Милоје Васић, *Нови римски налази нађени у Чачку*, (XVI, 23-34).
38. Михаило Милинковић, Небојша Лудајић, Софија Поповић, *Резултатни испрживања вицеслојног налазишта на локалитету Јеринин зрад-Горња Црнућа код Горње Милановца*, (XVI, 81-93).
39. Татјана Цвјетићанин, *Римска керамика из Чачка и околине*, (XVIII, 103-119).
40. Радмила Зотовић, *Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка*, (XXIX, 25-30).
41. Радмила Зотовић, *Крајак осврћ на ишћање античке процлошти данашњег Чачка и околине*, (XXX, 37-44).

КАСНА АНТИКА И РАНА ВИЗАНТИЈА

42. Михаило Милинковић, *Градина на Јелици*, (XVI, 47-60).
43. Михаило Милинковић, *Рановизантијско ушврћење на Лицкој Тави код Гуче*, (XVI, 61-66).
44. Оливера Марковић, Милош Петрашиновић, Весна Михаиловић, *Резултатни сондажних испрживања локалитета Стојковића зрадина у Вичи*, (XVI, 67-73).
45. Милош Петрашиновић, Небојша Лудајић, *Сондажна испрживања вицеслојне зрадине у Вучковици код Гуче*, (XVI, 75-80).
46. Михаило Милинковић, *Археолошка испрживања Градине на Јелици 1987. и 1988. године*, (XVII, 61-80).
47. Елиана Гавриловић, *Налази сћикла са Градине на Јелици*, (XVIII, 87-102).
48. Татјана Цвјетићанин, *Касноантичка и рановизантијска керамика са зрадина из околине Чачка*, (XVIII, 121-130).
49. Михаило Милинковић, *Археолошка испрживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. години*, (XXIV, 49-59).

СРЕДЊИ ВЕК

50. Михаило Зотовић, *Средњовековно ушврћење и некропола у Сћайари-ма-ћрилог за изучавање средњовековне историје зајадне Србије*, (II, 1-12).

51. Верена Хан, *Средњовековна сџа-клена чашица из села Трнавe-разма-иџрање о џиџологији чашица са ре-бринама*, (XIII, 19-32).
52. Гордана Марјановић-Вујовић, *Вр-сџе и џиџови накџија из XI-XII века из некропола у Србији*, (XV, 5-20).
53. Душан Мркобрад, Драган Богоса-вљевић, *Исџраживања средњове-ковноџ рударсџива и металаурџије на Руднику*, (XVIII, 37-56).
54. Михаило Милинковић, *Средњове-ковно уџврђење на Тријески код Горњеџ Милановца*, (XVIII, 131-136).
55. Оливера Марковић, *Средњовеков-ни мачеви из околине Чачка и Кра-љева*, (XVIII, 137-141).
56. Оливера Марковић, *Два енколџио-на из Народноџ музеја у Чачку*, (XIX, 59-62).
57. Оливера Марковић, *Осџави сред-њовековноџ алаџа из Чачка*, (XX, 55-60).
58. Оливера Марковић, *Осџаци сред-њовековне цркве у Трнави*, (XXI, 37-47).
59. Оливера Марковић, *Керамика X и XI века са локалџијеџа „Кулине” у Роџицима*, (XXII/XXIII, 27-32).
60. Јармила Ђурић, *Резулџаџи ис-џраживања срењовековне некро-поле у Вранима код Ариџа-за-џиџиџно ископавање окџобри 1955. џодине*, (XXIV, 41-47).
61. Оливера Марковић, *Осџаци сред-њовековних сакралних објектаџа у чачанском крају*, (XXV, 33-45).
62. Дејан Радичевић, *Средњовековно срџско џробље на локалџијеџу Гу-шевац у Мрчајевицима*, (XXX, 61-109).

НУМИЗМАТИКА

63. Радивоје Бојовић, *Осџава римскоџ новца из Горачиџа*, (XXX, 45-60).

ЕТНОЛОГИЈА

МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА

64. Надежда Пешић-Максимовић, *Је-дан џреживели облик народне ар-хџиџекџуре*, (I, 63-75).
65. Марија Урошевић, *Грнчарски за-наџи у Краљеву*, (II, 209-219).
66. Слободан Ненадовић, *Сџоменџке вредносџи џробља бање Горња Треџча*, (IV, 71-82).
67. Драгољуб Д. Јовашевић, *Гуслари и џрадиџељи народних музџких ин-сџруменаџа у чачанском крају*, (IV, 249-271).
68. Марија Урошевић, *Помоћне џри-вредне зџраде у ибарском крају*, (VI, 217-225).
69. Марија Урошевић, *Оџанчарски за-наџи у Краљеву*, (VIII, 145-154).
70. Невенка Бојовић, *Оџанчарски за-наџи у Чачку*, (IX 185-197).
71. Радојко Николић, *Надџробни џор-џреџи*, (IX, 79-133).
72. Божана Ђурић, *Бојациџски занаџи у Краљеву*, (IX, 263-271).

73. Невенка Бојовић, *Абацијски занаји у Чачку*, (XI, 127-137).
74. Невенка Бојовић, *Крајњишаци код Палибрчког гробља у Рокцима*, (XV, 67-81).
75. Радојко Николић, *Клесар Јосиф Симић -Теочинац*, (XV, 103-126).
76. Радојко Николић, *Кабларски клесари*, (XVI, 209-242).
77. Невенка Бојовић, *Својачарски сивонови Поледица и Злајишћа у Ерчегама*, (XVII, 159-174).
78. Невенка Бојовић, *Занати у чачанском и милановачком крају*, (XIX, 101-131).
79. Невенка Бојовић, *Својачарски сивоновања у селима оштинине Чачак, Лучани и Горњи Милановац*, (XX, 147-165).
80. Радојко Николић, *Народна ношња на надгробним споменицима*, (XX, 167-186).
81. Невенка Бојовић, *Производи традиционалних занати на вацару у Чачку*, (XXI, 145-154).
82. Невенка Бојовић, *Овојачарски алати у етнолошкој збирци Народног музеја у Чачку*, (XXII/XXIII, 211-216).
83. Боса Росић, *Прилог проучавању овојачарског заната на примеру злајиборског села Рожанскава*, (XXIV, 171-180).
84. Невенка Бојовић, *Зубуни и ђурдије из збирке Народног музеја у Чачку*, (XXV, 63-70).
85. Невенка Бојовић, *Осврћ на историјски значајније етнографске поставке Народног музеја у Чачку*, (XXIX, 85-104).

ДУХОВНА КУЛТУРА

86. Драгољуб Д. Јовашевић, *Обичаји у чачанском крају*, (II, 175-208).
87. Светомир Настасијевић, *Српска народна мелодија у сонати Беојовена*, (III, 27-32).
88. Драгољуб Д. Јовашевић, *Моравке, народне песме чачанског краја*, (III, 175-202).
89. Драгољуб Д. Јовашевић, *Народна гитанање уз бојење пређе у чачанском крају*, (IV, 235-247).
90. Штефка Цобел, *Обредна јела и хлебови у годишњим обичајима*, (V, 113-143).
91. Радован М. Маринковић, *Борба против зрада у Драгачеву*, (V, 145-175).
92. Драгољуб Д. Јовашевић, *Називи народних игара у чачанском крају*, (V, 231-242).
93. Драгољуб Д. Јовашевић, *Забаве у Чачку**, (V, 243-252).
94. Радован М. Маринковић, *Легенде о селима*, (VI, 263-282).
95. Драгољуб Д. Јовашевић, *Давање „презимена“-невесински народни обичај у западној Србији*, (VI, 283-298).

96. Драгољуб Д. Јовашевић, *Паљење ђејровданских лила-народни обичај сјочара западне Србије*, (VII, 197-212).
97. Слободанка Тимотијевић, *Свајтовски обичаји и свајтовске пјесме чачанског краја*, (VII, 213-235).
98. Драгољуб Д. Јовашевић, *Лековићо биље у обичајима и фолклору чачанског краја*, (VIII, 115-125).
99. Слободанка Тимотијевић, *Бабине-народни обичаји чачанског краја*, (VIII, 127-136).
100. Радул Марковић, *Мејшморфисане и нове пословице Шумадије*, (X, 419-426).
101. Гроздана Комадинић, *Из ишкачке лексике гортњег Драгачева*, (XVI, 243-271).
102. Иван Ковачевић, *Фолклор аутомобилске цивилизације*, (XIX, 133-145).
103. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Кршћене деце у чачанском крају*, (XXI, 155-163).
104. Гроздана Комадинић, *Свадбена лексика Драгачева*, (XXII/XXIII, 369-405).
105. Славица Солумун, *Мираз у Чачку крајем XIX и почетком XX века*, (XXIV, 143-170).
106. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Шитано кумштво у чачанском крају*, (XXV, 47-61).
107. Гроздана Комадинић, *Речник народне културе чачанског краја*, (XXV, 71-90).
108. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Култивације у светлу ђурђевданских обичаја*, (XXVI, 195-211).
109. Анна Плотникова, *Из ризнице народне културе чачанског краја*, (XXVI, 213-218).
110. Гроздана Комадинић, *Речник народне културе чачанског краја*, (XXVI, 219-234).
111. Анна Плотникова, *У кругу рипула драгачевског краја*, (XXVII, 233-239).
112. Драгана Савковић, *Чумља божомоља и други обичаји у вези са појавом чуме у крушевачком крају*, (XXVIII, 65-72).
113. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Животна снага вегетације у пролећном циклусу*, (XXVIII, 73-94).
114. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Жена у годишњем циклусу*, (XXIX, 289-309).
115. Љубомир М. Марковић, *Сеоске славе у моравичком крају* (XXIX, 311-319).
116. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Жена у животној циклусу*, (XXX, 125-143).

СТАНОВНИШТВО

117. Петар Рајковић, *Кошани-џорекло и сјарине*, (III, 145-158).
118. Сретен М. Јевтовић, *Сјановништво Леушића*, (VI, 135-157).
119. Радован М. Маринковић, *Сјановништво Горчића*, (VIII, 91-104).

143. Драгољуб М. Павловић, *Средњовековне жупе у западном поморављу*, (X, 51-71).
144. Богумил Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, (XIV, 5-86).
145. Андрија Веселиновић, *Документи о првом имену Чачка у средњем веку*, (XX, 61-73).
146. Јарослав Дашић, *Бресница са првом од XIII до XVI века*, (XXVII, 129-160).
- ТУРСКА ОКУПАЦИЈА
XV-XVIII ВЕК**
147. Драгомир С. Поповић, *Прејисивачки делатности овчарско-кабларских манастира*, (VII, 81-92).
148. Богумил Храбак, *Прилози приказу привредних прилика чачанско-пожењског краја у другој половини XVI века*, (XII, 127-136).
149. Драгољуб М. Павловић, *Чачак од 1405-1805. године*, (XII, 137-197).
150. Ејуп Мушовић, *Наија Моравица (Ивањница) у XVI веку*, (XVI, 95-105).
151. Богумил Храбак, *Занати у Руднику, Ужичу и насељима северне Србије од 1470. до 1600. године*, (XVII, 29-77).
152. Богумил Храбак, *Царина и баждарина у северној Србији на промету са Угарском и балканским областима (до краја XVI века)*, (XIX, 5-39).
153. Богумил Храбак, *Власи ситаринци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570)*, (XX, 5-46).
154. Богумил Храбак, *Јевреји у северној Србији 1688-1739*, (XXI, 49-97).
155. Богумил Храбак, *Ратарство северне Србије у последњој трећини XV века*, (XXII/XXIII, 33-71).
156. Новак Живковић, *О ситаровлашком усипанку и времену иза њега*, (XXV, 175-191).
157. Богумил Храбак, *Хајдучија у чачанском крају и на ширем простору Ситаре Рацке, Ваљевске области и Поморавља од 1400. до 1700. године*, (XXVI, 59-85).
158. Радојко Николић, *Заниси овчарско-кабларских монаха*, (XXVII, 189-215).
159. Богумил Храбак, *Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века*, (XXVIII, 21-51).
- АУСТРИЈСКА ОКУПАЦИЈА
СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ 1717-1739.**
160. Срета Пецињачки, *Различити подаци из 1732-1733. године о коморским насељима Рудничког дијалекта*, (VI, 31-84).
161. Срета Пецињачки, *Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години*, (VII, 149-186).
162. Срета Пецињачки, *Распоред домаће милиције аустријске краљевине Србије у 1725. години*, (VIII, 37-59).

163. Срега Пецињачки, *Неколико података о аустријској краљевини Србији од 1731. до 1736. године*, (X, 97-117).
164. Богумил Храбак, *Северозападна Србија у аустро-турском рату 1716-1718*, (XXVII, 83-127).
173. Драгољуб М. Павловић, *Западно-моравци, Рудничани и Драгачевци у устаничким догађајима 1809. године* (други део), (XVII, 131-158).
174. Теодосије Вукосављевић, *Милић Дринчић, војвода подгорски*, (XVI-II, 143-180).
175. Драгољуб М. Павловић, *Драгачевске биографије-Новачић из Горачића, хајдук и бимбаци*, (XVIII, 181-193).
176. Олга Николић, *Поздравна реч на отварању скупа о Хаџи-Продановој буни*, (XIX - посебан прилог, 5-6).
177. Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и Хаџи-Проданова буна*, (XIX - посебан прилог, 7-16).
178. Драгољуб М. Павловић, *Драгачевци у Хаџи-Продановој буни*, (XIX - посебан прилог, 17-22).
179. Мирко Богичевић, *Свјрадање Ђорђе Милије Здравковића*, (XIX-посебан прилог, 23-27).
180. Милутин Јаковљевић, *Место и улога иђумана Пајсија и ђакони Авакума у Хаџи-Продановој буни*, (XIX - посебан прилог, 29-33).
181. Бошко Јовичић и Мирослав Мојсиловић, *Колективно несвесна обележја у Хаџи-Продановој буни-психолошки оглед о симболичким и пројектованим елементима*, (XIX - посебан прилог, 45-51).
182. Ранко Симовић, *Одјек Хаџи-Проданове буне у српској књижевности*, (XIX - посебан прилог, 67-77).

ПРВИ И ДРУГИ СРПСКИ
УСТАНАК

165. Миодраг Лазаревић, *Јован Обреновић у периоду борби за ослобођење и у периоду формирања властити кнези Милоша*, (I, 91-105).
166. Драгомир С. Поповић, *Из Латинофагиног времена*, (V, 79-85).
167. Радивоје Бојовић, *Бијка на Чачку 1815. године*, (V, 87-112).
168. Новак Живковић, *Вучић Пијерин Ариљски бимбаци*, (IX, 59-78).
169. Љубомир Марковић, *Народни песник Осипоја Нециковић*, (XIII, 217-230).
170. Драгољуб М. Павловић, *Западно-моравци, Рудничани и Драгачевци у Другом српском устанку*, (XIV, 125-184).
171. Драгољуб М. Павловић, *Драгачевске биографије - Милић и Симо Радовић из Каоне*, (XV, 127-157).
172. Драгољуб М. Павловић, *Западно-моравци, Рудничани и Драгачевци у устаничким догађајима 1809. године*, (XVI, 121-145).

183. Љубомир Марковић, *Хаџи-Продан у леџендама Сџароџ Влаха*, (XIX - посебан прилог, 79-83).
184. *Дискусија о Хаџи-продановој буни на научном скупу* (XIX-посебан прилог, 85-91).
185. Живота Марковић, *Порекло и место рођења Милоша Обреновића*, (XX, 89-114).
186. Драгољуб М. Павловић, *Учесници српских усџанака од 1804. до 1815. године из Рудничке и Пожешке нахије*, (XX, 115-131).
187. Живота Марковић, *Јуџозајадни фронт у првој половини 1806. године и борбе с Турцима на Радаљеви и на Лошацу*, (XXII/XXIII, 73-88).
188. Синиша Дилпарић, *Вишња, родоначелник династије Обреновића*, (XXII/XXIII, 97-102).
189. Живота Марковић, *Представници Рудничке и Пожешке (чачанске) нахије у правитељствујућем савјету народних старешина 1804-1813. године*, (XXIV, 61-82).
190. Живота Марковић, *Драџачевци истраџом Карађорђевоџ деловодноџ иројтокола 1812-1813. године*, (XXV, 149-173).
191. Живота Марковић, *Старовлашани у Карађорђевој деловодној иројтоколу*, (XXVII, 161-188).
- ПРВА ПОЛОВИНА И
СРЕДИНА XIX ВЕКА**
192. Мирослав-Миле Мојсиловић, *Саобраћајне прилике и везе Чачка и околине у XIX веку**, (I, 107-153).
193. Драгомир С. Поповић, *Василије-Васа Појовић-главни кнез пожешке нахије* (1819-1832), (II, 63-96).
194. Љубодраг А. Поповић, *Шемаџизам округа чачанскоџ 1839-1859*, (IV, 183-190).
195. Љубодраг А. Поповић, *Чачак и околина пре сто година у очима једноџ лекара*, (IV, 191-234).
196. Вукица Поповић, *Српски поседи у Румунији у 19. веку*, (V, 29-52).
197. Новак Живковић, *Жалба ојцишине моравичкоџ среза кнезу Милошу 1859. године*, (V, 197-215).
198. Љубодраг А. Поповић, *Шемаџизам округа чачанскоџ 1852-1870*, (V, 217-229).
199. Новак Живковић, *Старовлашки немири и прикључење дела Староџ Влаха Србији*, (VI, 5-29).
200. Новак Живковић, *Усџановљење телеџрафске мреже у Србији (1859-1869)*, (VII, 53-80).
201. Милоје Урошевић, *Борба Милошевих присталица и иројивника од 1839. до 1844. године у рудничко-чачанском крају*, (VII, 93-129).
202. Љубодраг А. Поповић, *Развој поштанскоџ саобраћаја у Чачку до 1875. године*, (VII, 187-196).

203. Милоје Урошевић, *Глобе у Милошево доба у рудничко-чачанском крају*, (VIII, 5-15).
204. Новак Живковић, *Прилички кисељак-ошкривање и привремено уређење*, (VIII, 17-36).
205. Милоје Урошевић, *Присталице Свешозара Марковића у скупштини 1874, 1875. и 1876. године*, (IX, 5-57).
206. Теодосије Вукосављевић, *Портрет епископа ужичког Никифора*, (X, 119-154).
207. Драгоје Тодоровић, *Неусео покуцај ошкуча конака Јована Обреновића у Чачку пре 140. година*, (X, 155-163).
208. Драгољуб М. Павловић, *Сџара Гуча и њени људи**, (XI, 51-88).
209. Љубомир Дурковић-Јакшић, *О боравку Свешозара Марковића у Швајцарској за време школовања*, (XI, 183-188).
210. Радојко Николић, *Историјски записи пароха (белешке из протокола умрлих)**, (XII, 269-279).
211. Драгоје Тодоровић, *Захтеви дејствителности округа чачанског на Пејровској скупштини у Крајувцу 1. јула 1848. године*, (XIII, 89-99).
212. Милан Ђоковић, *Следбеници Вука Караџића у Драгачеву**, (XIII, 293-301).
213. Новак Живковић, *Чибучки џефтер нишје сџаровлацке за 1834. годину*, (XV, 205-242).
214. Новак Живковић, *Занајти и еснафи у јужној Србији 1836. године*, (XX, 195-215).
215. Радојко Николић, *Језик Вука Караџића у „Описанију српски намастира“*, (XXI, 131-143).
216. Драгољуб М. Павловић, *Драгачевска Каона и њени људи од 1822. до 1863. године*, (XXI, 211-223).
217. Синиша Дилпарић, *Раџковићи из Шџићкова у јавном животу завичаја**, (XXI, 193-210).
218. Живота Марковић, *Сџановничко-бројно сџање и занимања у чачанском, драгачевском и моравичком крају у другој половини XIX века**, (XXI, 251-278).
219. Благоје Радивојевић, *Хајдучки џрагови од пре 160. година*, (XXI, 279-290).
220. Драгољуб М. Павловић, *Дејствителности из ошштине каонске на Пејровској (1848) и Свешоандрејској (1858) Скупштини*, (XXII/XXIII, 89-96).
221. Благоје Радивојевић, *Чачак и околина у „Новинама Србским“ од 1834. до 1854. године*, (XXII/XXIII, 347-352).
222. Радојко Николић, *Насеља у чачанско-рудничком крају од 1818. до 1839.*, (XXIV, 83-100).
223. Новак Живковић, *Један драгачевски џефтер (1833)*, (XXIV, 101-132).
224. Радојко Николић, *Драгачево 1863. године*, (XXVI, 97-118).

225. Радојко Николић, *Сѣановниѣво Чачка и његово имовно сѣање 1863. године*, (XXIX, 49-64).

**СРПСКО - ТУРСКИ РАТ
1876-1878.**

226. Новак Живковић, *Гранични сукоби у Сѣаром Влаху 1875. године* (избор докумената), (X, 255-295).

227. Новак Живковић, *Гранични сукоби у Сѣаром Влаху првој ѣоловини 1876. године* (избор докумената), (XI, 139-182).

228. Теодосије Вукосављевић, *Чачани у срѣско-ѣурском раѣу 1876. године*, (XII, 41-116).

229. Новак Живковић, *Раѣина ѣозадина у сѣаровлаѣком крају 1876. године*, (XII, 199-246).

230. Новак Живковић, *Сѣаровлаѣки крај немирне 1877. године - избор докумената*, (XIII, 127-162).

231. Теодосије Вукосављевић, *Чачани у срѣско-ѣурском раѣу 1877-1878. године*, (XIV, 185-226).

232. Новак Живковић, *Сѣаровлаѣки крај раѣине 1878. године*, (XIV, 227-262).

233. Новак Живковић, *На сѣаровлаѣској гѣраници раѣине 1876. године*, (XXI, 225-250).

234. Бранка Булатовић, *Раѣни извеѣиѣј Николе Лазара са заѣадноморавског фронѣа 1876. године*, (XXII/XXIII, 353-367).

235. Љубомир Марковић, *Мајор Илић у народној ѣесми и леѣенди*, (XXV, 257-264).

236. Радивоје Бојовић, *Књѣга извеѣиѣја са гѣранице Заѣадноморавске дѣвизије за 1876. годину*, (XXVI, 119-129).

237. Даница Оташевић, *Срѣско-ѣурски раѣи 1877-1878. године у докуменѣима суди оѣѣѣине заблаѣке*, (XXVI, 131-142).

**ДРУГА ПОЛОВИНА XIX
И ПОЧЕТАК XX ВЕКА**

238. Радојко Николић, *Заѣиси о болеѣѣима**, (I, 163-168).

239. Радојко Николић, *Заѣиси о досељениѣима**, (II, 37-57).

240. Радован М. Маринковић, *Живоѣоѣис Ранка Тајѣића*, (II, 107-140).

241. Мирослав-Миле Мојсиловић, *Докѣѣтор Јарослав Кужељ-живоѣи, рад и здравѣвене ѣрилике његовог доба**, (II, 141-173).

242. Радојко Николић, *Заѣиси о заниѣима и занимањима**, (III, 87-119).

243. Светомир Настасијевић, *Школовиње Момѣили Насѣиасијевића у Чачку*, (III, 171-174).

244. Радојко Николић, *Заѣиси о хајдуѣима**, (IV, 39-69).

245. Радован М. Маринковић, *Сѣомениѣи жѣѣѣвама гѣорачиѣке буне*, (IV, 107-120).

246. Радивоје Бојовић, *Две рајне медаље*, (IV, 149-154).
247. Радојко Николић, *Зайиси о пољитичким партијама и догађајима*, (V, 53-77).
248. Радојко Николић, *Зайиси о рајницима**, (VI, 93-134).
249. Љубодраг А. Поповић, *Шемањизам округа чачанског од 1871. до 1890. године**, (VI, 199-215).
250. Милоје Урошевић, *Сукоб Васе Пелагића са високим клером*, (VIII, 77-89).
251. Слободан Ђорђевић, *О настанку урбанистичке структуре Чачка*, (VIII, 105-113).
252. Станоје Филиповић, *Стеван М. Луковић, (1877-1902)*, (XII, 247-268).
253. Новак Живковић, *Школе и учитељи у чачанском крају пре једног века*, (XII, 281-303).
254. Радивоје Бојовић, *Војвода Стејан Стејановић у службеним документима од 1878. до 1903. године*, (XI-II, 101-118).
255. Љубодраг Поповић, *Прве деценије рада библиотеке у Чачку и Горњем Милановцу*, (XIII, 119-126).
256. Љубодраг Поповић, *Чачанско-руднички крај у светлу статистике пре сто година**, (XIV, 263-288).
257. Драган Суботић, *Почеци пољитичког организовања радничтва у првим годинама XX века*, (XIV, 327-352).
258. Ковиљка Летић, *Основна женска школа у Чачку до 1915. године*, (XV, 83-102).
259. Драган Суботић, *Друштвено економски положај радничке класе и социјалистички покрет у Чачку од 1906. до 1910. године*, (XV, 163-204).
260. Јарослав Дашић, *Банкарство у чачанском крају до Првог светског рата*, (XV, 243-281).
261. Ковиљка Летић, *Школе у јрнавским селима од 1804-1912. године**, (XVI, 147-169).
262. Новак Живковић, *Здравствене прилике у Чачку 1880. године*, (XVI, 171-191).
263. Андрија Стојковић, *Петогодишње деловање ниже „Приватне женске гимназије“ у Чачку (1907-1912)*, (XVI, 193-207).
264. Драган Суботић, *Раднички покрет у Чачку уочи Првог светског рата*, (XVI, 299-318).
265. Ковиљка Летић, *Школе у љубићким селима од 1842. до 1912. године**, (XVII, 89-130).
266. Новак Живковић, *Смутање у долини Моравице и „Вировачка кумбанија“ (1888-1891)*, (XVII, 175-204).
267. Стеван Игњић, *Железничка пруга у долини Западне Мораве (Ужичка пруга)*, (XVII, 205-216).
268. Драган Суботић, *Раднички покрет у шаковском крају до 1915. године*, (XVII, 257-285).

269. Ковиљка Летић, *Школе у њаковским селима од 1804. до 1912. године**, (XVIII, 195-241).
270. Новак Живковић, *Немирна сјаровлашка граница (1891-1895)*, (XVIII, 267-294).
271. Драган Суботић, *Милева Лазовић-Пејковић у социјалистичком покрету Србије*, (XVIII, 315-319).
272. Теодосије Вукосављевић, *Чачани у српско-буџарском рају 1885. године*. (XIX, 41-57).
273. Новак Живковић, *Сјаровлашка граница 1896. године*, (XIX, 177-196).
274. Љубодраг Поповић, *Чачанско - руднички крај на свешкој изложби у Паризу 1889. године*, (XIX, 197-218).
275. Ковиљка Летић, *Основна мушка и женска школа у Горњем Милановцу од оснивања до 1912. године*, (XX, 133-146).
276. Радивоје Бојовић, *Чачански крај у путопису Павла Айолоновича Ровинског*, (XX, 217-224).
277. Ковиљка Летић, *Основна мушка школа у Чачку од оснивања до 1912. године**, (XXI, 113-130).
278. Јарослав Дашић, *Механско-кифанско-пекарски еснаф у Чачку (1841-1910) **, (XXI, 291-300).
279. Љубодраг Поповић, *Прилози за историју физичке културе у чачанском крају*, (XXII/XXIII, 127-159).
280. Милош Радовановић, *Чачак на регулационом плану из 1893. године*, (XXII/XXIII, 237-244).
281. Новак Живковић, *Среска болница у Ивањици*, (XXII/XXIII, 299-316).
282. Радивоје Бојовић, *„Почасна” сабла генерала Косије Пројића*, (XXIV, 133-142).
283. Драгољуб Павловић, *Насијање „чарице” у Каони*, (XXIV, 207-214).
284. Радивоје Бојовић, *Портрет свешченика са црвеним појасом Димитрија Пејровића*, (XXV, 133-137).
285. Милош Радовановић, *Комуникације и њихов утицај на развој чачанског подручја**, (XXV, 193-206).
286. Мустафа Карахасан, *„Цариградски гласник” о Србима у Османлијској царевини*, (XXV, 229-240).
287. Марија Орбовић, *Књиџар и штампар Исаило А. Пејровић*, (XXVI, 143-153).
288. Ковиљка Летић, *Основна школа у Тињању од оснивања до 1912. године*, (XXVII, 287-303).
289. Ковиљка Летић, *Основна школа у Коњражи од оснивања до 1914. године*, (XXVIII, 147-160).
290. Радивоје Бојовић, *Сећања на мајски преврат 1903. генерала Јовице Јовичића и Љубомира Милића*, (XXIX, 105-131).
291. Ковиљка Летић, *Основна школа у Горачићима од оснивања до 1914. године*, (XXIX, 219-234).

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

292. Радивоје Бојовић, *Одликовања ђуковника Дражушина Гавриловића*, (VI, 243-261).
293. Љубодраг А. Поповић, *Инженерство из чачанског и рудничког краја у 1916. години*, (IX, 199-220).
294. Љубодраг А. Поповић, *Чачански крај у 1916. години (становничтво, пољопривреда и сточарство)*, (X, 297-302).
295. Богумил Храбак, *Борбе са аустро-немачким поробљивачима на простору Пожега-Чачак-Краљево у јесен 1915. године*, (XIII, 53-88).
296. Теодосије Вукосављевић, *Повлачење српске војске 1915. и 1916. у сећањима чачанских рајника*, (XX, 225-262).
297. Љубодраг Поповић, *Школство у околностима чачанском и зорњомилановачком под окупацијом од 1916. до 1918. године*, (XVIII, 295-314).

ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

298. Андрија Стојковић, *Др Драгомир Иконић**, (III, 55-85).
299. Станоје Мандић, *Новчано кредитне организације у региону Чачка**, (III, 121-144).
300. Божидар Ковачевић, *Јаца Продановић-прилоз за проучавање живота и рада**, (III, 159-169).
301. Андрија Стојковић, *Косица Новковић о Димитрију Туцовићу*, (IV, 83-105).
302. Теодосије Вукосављевић, *Споменик рајницима првог светског рата на гробљу у Чачку*, (VI, 227-242).
303. Марија Урошевић, *Сигналне станице на железницама до Другог светског рата**, (VII, 237-246).
304. Душан Недељковић, *Увек најдражи друг Драгиша Мишовић*, (VIII, 137-143).
305. Јарослав Дашић, *Јелички рудници*, (IX, 135-184).
306. Марија Урошевић, *Железничке капе и ознаке на железницама Србије**, (X, 165-178).
307. Станоје Филиповић, *Даница Марковић (1879-1932)**, (XI, 89-126).
308. Драгољуб М. Павловић, *Основна школа у Каони (1866-1941)**, (XIII, 163-216).
309. Јарослав Дашић, *Стечаји радњи у Чачку у време велике економске кризе 1929-1933*, (XIII, 231-240).
310. Момчило Исић, *Основно школство у чачанском школском срезу у периоду од 1918-1922. године*, (XIV, 311-326).
311. Др Јарослав Дашић, *Политичке прилике у чачанском крају у време економске кризе (1929-1933)*, (XIV, 353-376).
312. Драган Суботић, *Политички поглед Јаце Продановића*, (XIX, 219-240).
313. Стеван Игњић, *Моравичке основне школе и учитељи између два светска рата (1919-1939)*, (XIX, 241-268).

314. Јарослав Дашић, *Ивањичко банкарство 1889-1946.**, (XX, 283-299).
315. Теодосије Вукосављевић, *Споменици и спомен-обележја ослободилачким рајтовима у Чачку и њорнавским селима*, (XXI, 301-322).
316. Драган Суботић, „*Бољшевизам, фашизам и национал-социјализам*”-прва књижа у издању „*Чачанског гласа*”, (XXI, 323-333).
317. Витомир Василић, *Административно - територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941.**, (XXII/XXIII, 103-126).
318. Јарослав Дашић, *Банке у Горњем Милановцу 1888-1941.**, (XXII/XXIII, 161-191).
319. Драган Суботић, *Штампа у њаковском крају од 1890-1941. године**, (XXII/XXIII, 245-284).
320. Ковиљка Летић, *Основна школа у Чачку од 1918. до 1941. године*, (XXII/XXIII, 285-297).
321. Момчило Исић, *Резултати парламентарних избора у чачанском округу од 1920. до 1927. године*, (XXII/XXIII, 317-345).
322. Богумил Храбак, *Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918 -1941*, (XXIV, 215-314).
323. Момчило Исић, *Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године*, (XXIV, 315-330).
324. Драган Суботић, *Чедомил Митровић и црквено право у Србији до 1941. године*, (XXIV, 331-343).
325. Јарослав Дашић, *Пријањање чачанских банака после Првог светског рата*, (XXIV, 345-358).
326. Синиша Дилпарић, *Злочини у јаворском крају за које никада није суђено**, (XXV, 207-220).
327. Ковиљка Летић, *Основне сеоске школе у њорнавском политичком срезу од 1918. до 1922. године*, (XXV, 221-228).
328. Јарослав Дашић, *Бресничка земљорадничка кредитна задруга 1907-1945**, (XXV, 241-256).
329. Драган Суботић, *Милан Стојадновић између науке и политике*, (XXV, 265-275).
330. Ника-Никола Стојић, *Живот и рад Младена Ђ. Пројића**, (XXV, 277-287).
331. Драган Суботић, *Из наше међуратне грађанске правне историје: Михаило Константиновић (1897-1982)*, (XXVI, 155-162).
332. Јарослав Дашић, *Државна хипотекарна банка Београд-Агенција (1922), филијала у Чачку (1940-1945)*, (XXVI, 163-178).
333. Ковиљка Летић, *Основне школе у чачанском школском срезу од 1922. до 1927. године*, (XXVI, 235-243).
334. Драган Суботић, *Из духовне историје: Епископ Иринеј Ђорђевић (1894-1952)**, (XXVII, 217-231).
335. Марија Орбовић, *Културни догађања у Чачку у деловоднику штампарске станице Матића**, (XXVII, 261-285).

336. Милош Тимотијевић, *Општинска власић у Чачку између два светска рата*, (XXVII, 305-334).
337. Витомир Василић, *Административно-територијалне промене у Драгачеву од 1815. до 1941. године**, (XXVII, 355-375).
338. Марија Орбовић, *Плакати заједнице дома и школе чачанске гимназије*, (XXVIII, 161-190).
339. Горан Пауновић, „Чачански Глас” *као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године*, (XXVIII, 191-217).
340. Милош Тимотијевић, *Листић „Нова Зора” и пројекат Југословенске радикалне заједнице у Чачку за парламентарне изборе у децембру 1938.*, (XXVIII, 219-226).
341. Драган Суботић, *Из наше духовне бациштине: епископ Сава Едмондски (Јован Сарачевић, 1902-1973)**, (XXVIII, 251-259).
342. Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, (XXIX, 133-218).
343. Драган Суботић, *Из наше бациштине: Драгица Васић - од поезије до политике**, (XXIX, 235-263).
344. Ратко Властелица, *О првом соразуму између партизана и четника*, (I, 169-188).
345. Милан Ђоковић, *Како је настала позната партизанска песма „Са Овчара и Каблара”*, (I, 189-202).
346. Милан Ђоковић, Радован М. Маринковић, *Успомене Светислава Недовића*, (II, 221-249).
347. Милован Вуловић, *Дневник Наде Симовић*, (III, 203-250).
348. Љубивоје Пајовић, *Армијерија чачанског и ужичког НОП одреда у усманку 1941. године*, (IV, 121-148).
349. Радован М. Маринковић, Мирслав-Миле Мојсиловић, *Изгнани Словенци у чачанском крају (1941-1945)*, (V, 253-282).
350. Драгиша Мајсторовић, *Записи из НОБ-а - Дневник и објашњења*, (VI, 299-342).
351. Јарослав Дашић, *Буџет народноослободилачког одбора Чачка 1941. године*, (VIII, 155-161).
352. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, *Злочини окупијора у Драгачеву током лета 1943. године*, (VIII, 163-190).
353. Драгољуб Д. Јовашевић, *Мелодрама песама народноослободилачке борбе**, (IX, 221-262).
354. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, *Партијски рад у Драгачеву у првој половини 1942. године*, (IX, 273-288).
355. Радован М. Маринковић, *Неки облици општора терору четника у Драгачеву током пролећа и лета 1944. године*, (IX, 289-304).
356. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, *Злочини четника у Драгачеву у другој половини 1941. године*, (X, 303-338).

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

357. Радован М. Маринковић, *Чачански крај у НОБ-устианички њрогласи у 1941. години*, (XI, 189-250).
358. Радован М. Маринковић, *Амбулантни дневник болнице у Гучи-хроника устианичке 1941. године*, (XII, 305-335).
359. Радован М. Маринковић, *Морал и хуманоси бораца Чачанског партизанског одреда*, (XIII, 241-291).
360. Јарослав Дашић, *Економске ѡриликe у Чачку за време ратиа 1941-1945. године*, (XVI, 319-351).
361. Младен Стефановић, *Деловање Љошићевог ѡкретиа „Збор“ у чачанском крају (1935-1945)**, (XVII, 287-325).
362. Милан Ђоковић, *Песма „Са Овчара и Каблара“ сѡарија од једног века**, (XX, 319-327).
363. Бојан Б. Димитријевић, *Бенерал Дража Михаиловић у савезничком жрвњу од 1941 до 1945*, (XXVII, 335-353).
364. Коста Николић, *Драгшиа Васић (1885-1945)**, (XXVIII, 227-250).
365. Горан Давидовић, *Југословенски народни ѡкреи „Збор“ у чачанском крају 1935-1945. године**, (XXX, 145-195).
366. Милош Тимотијевић, *Чачак ѡд окупиацијом 1941-1944. Привреда и друштво*, (XXX, 197-287).
367. Милован Вуловић, *Сѡоменици и сѡомен обележја НО ратиа чачанског краја*, (II, 251-267).
368. Милован Вуловић, *Сѡоменици и сѡомен обележја НОР-а чачанског краја*, (III, 251-286).
369. Милован Вуловић, *Сѡоменици и сѡомен обележја НОР-а у чачанском крају*, (IV, 273-288).
370. Милован Вуловић, *Сѡоменици и сѡомен обележја НО ратиа ѡаковског краја*, (V, 283-309).
371. Радован М. Маринковић, *Антифашистички фронт жена Драгачева у ѡрвим ѡслеритним годинама*, (VI, 343-360).
372. Милован Вуловић, *Сѡоменици и сѡомен обележја НО ратиа ѡаковског краја*, (VI, 361-378).
373. Андрија Стојковић, *Революционар и марксиста Миливоје Урошевић, (1912-1978)**, (X, 179-254).
374. Јарослав Дашић, *Економске и социјалне ѡриликe у чачанском округу 1945*, (X, 339-407).
375. Никола Стојић, *Прилози за биографију Рајке Боројевић*, (X, 409-418).
376. Радован М. Маринковић, *Селачке радне задруе у Драгачеву*, (XV, 283-305).
377. Синиша Дилпарић, *Полиитичке ѡуке Срећена Вукосављевића*, (XXIV, 359-366).
378. Милош Тимотијевић, *Оснивање музеја у Чачку**, (XXVI, 5-15).
379. Витомир Василић, *Административно - ѡериторијалне ѡромене на ѡериторији ѡишине Чачак од 1944. до 1995. године*, (XXVI, 245-257).

ПЕРИОД НАКОН 1945.
ГОДИНЕ

367. Милован Вуловић, *Сѡоменици и сѡомен обележја НО ратиа чачанског краја*, (II, 251-267).

380. Витомир Василић, *Хронолоџија административно-територијалних јединица на подручју општинe Чачак од 1944. до 1995. године*, (XXVI, 259-279)
381. Витомир Василић, *Хронолоџија административно-територијалних јединица на подручју општинe Лучани (Драгачево) од 1944/45. до 1995. године*, (XXVII, 377-389).
382. Љубомир М. Марковић, *Стружаре на Голији*, (XXVII, 391-397).
383. Витомир Василић, *Хронолоџија административно-територијалних јединица на подручју општинe Лучани (Драгачево) од 1941. до 1995. године*, (XXVIII, 261-274).
384. Витомир Василић, *Хронолоџија административно-територијалних јединица на подручју општинe Горњи Милановац 1944/45. до 1995. године*, (XXVIII, 275-290).
389. Радомир Станић, *Новооткривене фреске у Ковиљу*, (II, 27-36).
390. Павле Васић, *Живопис Живка Павловића и Илије Стојићевића у манастиру Никољу у Доњој Шаторњи*, (II, 59-62).
391. Радомир Станић, *Стирара црква у Бресници*, (II, 97-106).
392. Радомир Станић, *Иконостас цркве у Цветикама код Краљева*, (III, 33-54).
393. Радомир Станић, *Иконостас цркве у Савинцу*, (IV, 5-23).
394. Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведeње*, (IV, 25-38).
395. Радомир Станић, *Конзервативорске белешке. Попис Јанка Михаиловића Молера у Жичи*, (V, 5-28).
396. Радомир Станић, *Прилоз проучавању дела Јанка Михаиловића Молера, Срејена Пројића и Алексе Лазовића*, (VII, 131-147).

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ

385. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Прилоз проучавању Богородице градачке*, (I, 17-23).
386. Радомир Станић, *Манастир Ковиље*, (I, 33-53).
387. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља под Кабларом*, (I, 55-61).
388. Радомир Станић, *Рушевине средњовековне цркве на Руднику*, (II, 13-25).
397. Радомир Станић, *Конзервативорска открића. Једно непознато дело Павла Чорјановића*, (VIII, 61-76).
398. Ангелина Фолгић, *Црква св. Арханђела Михаила у Гучи*, (X, 73-95).
399. Бранко Вујовић, *Брезна, скица за културно-историјску монографију сеоског насеља**, (XI, 5-29).
400. Радомир Станић, *Иконостас цркве манастира Срејeње на Овчару*, (XI, 31-50).
401. Радомир Станић, *Прилоз познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима*, (XII, 5-39).

402. Делфина Дилпарић, *Црква свейоџ Констјантинина и Јелене у Ивањици*, (XVI, 107-119).

403. Радомир Станић, *Траџом нејознаџоџ дела Пејира Николајевића-Молера*, (XX, 75-87).

404. Славица Вујовић и Марина Лукић-Цветић, *Црква у Горачићима-проблеми заштитије и сџајичке санације*, (XXI, 99-112).

405. Владислав Ристић, *Месџо Боџородице џридачке у развијку моравске архџиекџуре*, (XXVI, 33-45).

406. Делфина Рајић, *Црква Свейоџ Пејира и Павла у Мрчајевицама*, (XXVI, 47-58).

407. Бранислав Цветковић, *Скулџџура Дренче-прџлоџ прџучавању*, (XXVII, 49-66).

408. Делфина Рајић, *Црква свейоџ арханџела Гаврила у Заблаћу*, (XXVII, 67-81).

409. Делфина Рајић, *Црква џокрова пресвейе Боџородице у Миоковицама*, (XXVIII, 53-64).

410. Делфина Рајић, *Манасџир Никоље-прџлоџ прџзнавању архџиекџуре и живојиса цркве*, (XXIX, 31-47).

411. Милош Радовановић, *Манасџирске целине на чачанском прџдручју*, (XXIX, 65-83).

412. Делфина Рајић, *Иконостас манастира Никоља*, (XXX, 111-124).

РУКОПИСИ

413. Делфина Дилпарић, *Рукојисно четџворџеванџеле манастира Свейе Тројице код Пљеваља*, (XVII, 79-88).

414. Бранислав Цветковић, *Триле Вукосава Рафаиловића из 1845. џодине*, (XXVI, 87-96).

СЛИКАРСТВО

415. Радомир Станић, *Прџлоџ прџучавању сликарске делатности Уроца Кнежевића у Чачку*, (III, 11-26).

416. Ненад Симић, *Надежда Пејровић као ликовни прџдаџоџ*, (VI, 157-164).

417. Љиљана Јоксимовић, *Сликар Живорад Насџасијевић*, (VI, 165-198).

418. Павле Васић, *Сликарска прџродица Марковић*, (VII, 5-52).

419. Ангелина Фолгић-Корјак, *Портретџи Сџевана Никџића Лале у Чачку*, (XII, 117-125).

420. Павле Васић, *Дела савременика. Мали прџлоџ иконоџрафији срџске револуције*, (XIV, 87-118).

421. Делфина Дилпарић, *Нејознаџија слики Моше Шоамовића*, (XV, 159-162).

422. Делфина Рајић, *Сликарска делатности Николе Зеџе у Чачку од 1890. до 1899. џодине*, (XX, 187-194).

АРХИТЕКТУРА

423. Драгомир С. Поповић, *Коник џосџодара Јована Обреновића у Чачку у свейлу неких нових прџдаџака*, (I, 77-85).

424. Богдан Несторовић, *Стџаро окружно здање у Чачку*, (I, 87-90).

425. Радомир Станић, *Насијас Ђорђевић мало познати грађиниљ 19. века*, (I, 155-162).
426. Радомир Станић, *Грађиниљсїво и сликарсїво из краја 18. и почейка 19. века у пределима око Чачка*, (X, 5-49).
427. Бранко Вујовић, *Профана архитектїура у Србији у доба Кнеза Милоша*, (XV, 39-66).
428. Радомир Станић, *Грађиниљска делатносї у заїадној Србији у доба Хаџи-Проданове буне*, (XIX-посебан прилог, 53-66).

НАМЕШТАЈ

429. Делфина Рајић, *Неоренесансни ормар из збирке Народног музеја у Чачку*, (XXV, 127-132).

ЗАШТИТА ПРИРОДЕ

430. Петар Радичевић, *Сїоменници природе су (необновљива) природна богаїїсїва*, (XXV, 289-296).

КОНЗЕРВАЦИЈА

431. Милица Дрињаковић, *Конзервација крсїа и њафїе из Лежевице*, (XXV, 139-148).
432. Милица Дрињаковић, *Проблеми зашїїїїе предметїа од сребра и њихових леѓура*, (XXVI, 281-289).

МУЗЕЈСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА

433. Слободан Валовић, *Један ѡтеренски формулар прилаѓођен обради археолоџиких ѡдаїїака ѡуштем комїїуїтера*, (XII, 337-350).

434. Иван Лукић, *Присїуї банкама ѡдаїїака релеванїїним за исїорију умейносїи*, (XXVI, 291-300).

БИБЛИОГРАФИЈЕ

435. *Библиоѓрафија Зборника радова од I до X књиѓе*, (X, 427-433).
436. Радивоје Бојовић, *Прилоѓ еїнолоџкој библиоѓрафији чачанског краја*, (XIV, 377-413).
437. *Библиоѓрафија Зборника радова од XI до XX књиѓе*, (XX, 329-335).
438. Делфина Рајић, *Црква Свеїтог Николе у Лежевици и манасїир Сїїјеник-їрилоѓ за библиоѓрафију*, (XXIV, 189-205).
439. Милош Тимотијевић, *Библиоѓрафија Зборника радова Народног музеја I-XXX*, (XXX, 289-312).

ИЗВЕШТАЈИ СА РЕКОГНОСЦИРАЊА ТЕРЕНА

440. Душанка Ранковић-Вучићевић и Милена Икодиновић, *Извещїїај сисїемаїїског исїраживања доњег Драѓачева*, (IV, 155-181).
441. Душанка Ранковић-Вучићевић и Милена Икодиновић, *Извещїїај сисїемаїїског исїраживања ѓорњег Драѓачева*, (V, 177-195).

ИЗВЕШТАЈИ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

442. *Извещїїај о раду Народног музеја за 1972. годину*, (III, 287-294).

443. *Извештај о раду Народног музеја за 1973. годину*, (IV, 289-296).
444. *Извештај о раду Народног музеја за 1974. годину*, (V, 311-317).
445. *Извештај о раду Народног музеја за 1975. годину*, (VI, 393-396).
446. *Извештај о раду Народног музеја за 1976. годину*, (VII, 275-283).
447. *Извештај о раду Народног музеја за 1977. годину*, (VIII, 229-238).
448. *Програм развоја Народног музеја у Чачку од 1981. до 1985. године*, (X, 435-443).

РАЗМЕНА ПУБЛИКАЦИЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

449. Радивоје Бојовић, *Размена публикација у 1975. години*, (VI, 397-401).
450. Радивоје Бојовић, *Размена публикација у 1976. години*, (VII, 263-273).
451. Радивоје Бојовић, *Размена публикација у 1977. години*, (VIII, 221-227).

ПРИКАЗИ КЊИГА И ЧАСОПИСА

452. *Висок домет наше стваралачке мисли, Законик цара Стефана Душана-Сирџици и Ајфонски рукопис, књ. I*, Београд 1978, (Радомир Станић), (VI, 379-381).
453. *Значајна монографија, Др Срећен Пејковић, Манастир свети Тројица код Пљеваља*, Београд 1975, (Радомир Станић), (VI, 383-386).
454. *Подстицај за унапређење научно-истраживачког рада, Рашка бацилина I, Завод за заштитну споменуика културе, Краљево 1975*, (Милан Ђокић), (VI, 387-392).
455. *Нови дела из историје и историје уметности, Радован Самарџић, Писци српске историје*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 247-248).
456. *Жермен Базен, Историја свейске скулптуре*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 248-251).
457. *Бурђица Пејровић, Дубровачко оружје у XIV веку*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 251-252).
458. *Сјоменици и гробља из рајхова Србије 1912-1918*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 252).
459. *Миодраг Јовановић, Српско сликарство у доба романтизма 1848-1878, Нови Сад 1976*, (Радомир Станић), (VII, 252-254).
460. *Војислав Кораћ, Сјуденица Хвошанска*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 254-255).
461. *Дејан Медаковић, Трагом српског бирока*, Нови Сад 1976, (Радомир Станић), (VII, 255-259).
462. *Павле Васић, Уметнички животи II*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 255-259).
463. *Д. Т. Рајс и други, Рани средњи век*, Београд 1976, (Радомир Станић), (VII, 260-262).
464. *Нове студије о нашој културној бацилини, Др Здравко Кајмаковић, Георгије Мийрофановић*, Сарајево 1977, (Радомир Станић), (VIII, 191-220).

465. *Историја примењене уметности код Срба, I том*, Београд 1977, (Радомир Станић), (VIII, 199-201).
466. *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, (Радомир Станић), (VIII, 201-203).
467. Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, (Радомир Станић), (VIII, 203-205).
468. Дејан Медаковић, *Манастир Савина, велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978, (Радомир Станић), (VIII, 205-208).
469. Гордана Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици*, Београд 1978, (Радомир Станић), (VIII, 208-210).
470. Радован М. Маринковић, *Јеличке легенде, Чачак 1977*, (Радомир Станић), (VIII, 210-211).
471. *Излози српског ученог друштва*, Београд 1978, (Радомир Станић), (VIII, 212-215).
472. *Проша Мајеја Ненадовић и његово доба*, Београд 1978, (Радомир Станић), (VIII, 215-220).
473. Радојко Николић, *Камена књижа предака*, (Радомир Станић), (IX, 347-354).
474. Владислав Ристић, *Црква светог Димитрија у Прилепу*, (Радомир Станић), (IX, 354-358).
475. Милан Кашанин, *Камена ошкрића. Нове књиже из историје уметности*, (Радомир Станић), (IX, 359-361).
476. Павле Васић, *Уметничка иконографија српских Карловаца*, (Радомир Станић), (I, 361-363).
477. Катарина Амброзић, *Надежда Пејровић (1873-1915)*, (Радомир Станић), (IX, 363-365).
478. Милка Чанак-Медић, *Гамзиград касноантичка палата*, (Радомир Станић), (IX, 365-367).
479. Младен Пејаковић, *Број из свијетлости-старохрвајска црквица светог Кржа у Нину*, (Радомир Станић), (IX, 367-369).
480. Бранко Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма*, (Радомир Станић), (IX, 369-372).
481. Бернхард Рупрехт, *Романичка скулптура у Француској*, (Радомир Станић), (IX, 372-373).
482. Петар Опачић, *Солунски фронтон-Зејтинлик*, (Радомир Станић), (IX, 373-374).

НЕКРОЛОЗИ

483. IN MEMORIAM, *Душанка Ранковић (1932-1977)*, (Радомир Станић), (VII, 285-291).
484. IN MEMORIAM, *Над делом Светозара Радојчића (1909-1978)*, (Радомир Станић) (IX, 321-346).
485. IN MEMORIAM, *Драгољуб Д. Јованчевић*, (Радован М. Маринковић), (XV, 307-309).
486. IN MEMORIAM, *Академик Војислав Ђурић*, (Радомир Станић), (XXV, 297-316).

САДРЖАЈ

1. Лидија Никитовић – ПРАИСТОРИЈСКА ХУМКА НА ЛОКАЛИТЕТУ АДЕ У СЕЛУ ПРИЈЕВОРУ	5
2. Милорад Стојић – ПРАИСТОРИЈСКА КЕРАМИКА СА ЛОКАЛИТЕТА СОКОЛИЦА У ОСТРИ	15
3. Растко Васић – ЧАЧАК У ГВОЗДЕНО ДОБА	23
4. Радмила Зотовић – КРАТАК ОСВРТ НА ПИТАЊЕ АНТИЧКЕ ПРОШЛОСТИ ДАНАШЊЕГ ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ	37
5. Радивоје Бојовић – ОСТАВА РИМСКОГ НОВЦА ИЗ ГОРАЧИЋА	45
6. Дејан Радичевић – СРЕДЊОВЕКОВНО СРПСКО ГРОБЉЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ ГУШЕВАЦ У МРЧАЈЕВЦИМА	61
7. Делфина Рајић – ИКОНОСТАС МАНАСТИРА НИКОЉА	111
8. Снежана Шапоњић-Ашанин – ЖЕНА У ЖИВОТНОМ ЦИКЛУСУ	125
9. Горан Давидовић – ЈУГОСЛОВЕНСКИ НАРОДНИ ПОКРЕТ „ЗБОР” У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 1935–1945. ГОДИНЕ	145
10. Милош Тимотијевић – ЧАЧАК ПОД ОКУПАЦИЈОМ 1941–1944. – ПРИВРЕДА И ДРУШТВО	197
11. Милош Тимотијевић – БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА I–XXX	289

CONTENTS

1. Lidija Nikitović – PREHISTORIC BURIAL MOUND AT ADA LOCALITY IN THE VILLAGE OF PRJEVOR	5
2. Milorad Stojić – PREHISTORIC CERAMICS FROM THE SOKOLCE LOCALITY IN OSTRVA	15
3. Rastko Vasić – ČAČAK DURING THE IRON AGE	23
4. Radmila Zotović – SHORT SURVEY ON THE QUESTION CONCERNING THE CLASSICAL PERIOD OF THE ČAČAK TODAY AND ITS SURROUNDINGS	37
5. Radivoje Bojović – INHERITANCE OF ROMAN COINS FROM GORAČIĆI	45
6. Dejan Radičević – MEDIAEVAL SERBIAN CEMETERY AT THE GUŠEVAC LOCALITY IN MRČAJEVCI NEAR ČAČAK ...	61
7. Delfina Rajić – ICONOSTASIS OF NIKOLJE MONASTERY (dedicated to St. Nicholas)	111
8. Snežana Šapović-Ašanin – WOMAN IN LIFE CYCLE	125
9. Goran Davidović – YUGOSLAV NATIONAL MOVEMENT 'ZBOR' (ASSEMBLY) IN THE ČAČAK REGION - 1935-1941	145
10. Miloš Timotijević – ČAČAK UNDER OCCUPATION - 1941-1944. ECONOMY AND SOCIETY	197
11. Miloš Timotijević – BIBLIOGRAPHY ZBORNIK RADOVA NATIONAL MUSEUM IN ČAČAK I-XXX	289

TABLE DES MATIÈRES

1. Lidija Nikitović – TERTRE PRÉHISTORIQUE DANS LE SITE ARCHÉOLOGIQUE ADA DU VILLAGE DE PRIJEVOR	5
2. Milorad Stojić – CÉRAMIQUE PRÉHISTORIQUE DU SITE SOKOLICA À OSTRVA	15
3. Rastko Vasić – TCHATCHAK À L'ÂGE DU FER	23
4. Radmila Zotović – BREF EXPOSÉ SUR LES VESTIGES DE L'ANTIQUITÉ DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK	37
5. Radivoje Bojović – TRÉSOR DE MONNAIES ROMAINES DE GORAČIĆI	45
6. Dejan Radičević – CIMETIÈRE MÉDIÉVAL SERBE DANS LE SITE DE GUŠEVAC MRČAJEVCI PRÈS DE TCHATCHAK	61
7. Delfina Rajić – ICONOSTASE DU MONASTÈRE NIKOLIĆI	111
8. Snežana Šapović-Ašanin – LE RÔLE DE LA FEMME DANS LES COUTUMES ACCOMPAGNANT LES MOMENTS LES PLUS IMPORTANTS DE LA VIE	125
9. Goran Davidović – „ZBOR” – MOUVEMENT NATIONAL YOUGOSLAVE DANS LA RÉGION DE CHATCHAK ENTRE 1935 ET 1941	145
10. Miloš Timotijević – LA VILLE DE TCHATCHAK SOUS L'OCCUPATION ALLEMANDE (1941 – 1944) (ÉCONOMIE ET SOCIÉTÉ)	197
11. Miloš Timotijević – BIBLIOGRAPHIE DU RECUEIL DES OUVRAGES PUBLIÉS PAR LE MUSÉE NATIONAL DE TCHATCHAK I-XXX	289

Штампање Зборника помогли су:

Министарство за културу републике Србије

и

Скупштина општине Чачак

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXX, 2000.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу маја 2001.

Обим: 20 табака и 1½ табак прилога

Штампање завршено августа 2001.